চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ স্মৃতিগ্ৰন্থ

সম্পাদক

অধ্যাপক শ্ৰীৰজনীকান্ত দেৱশৰ্মা

STATE CENTRAL LIBRARY
ASSAM

১৯৮৩

নৰজ্যোতি সাহিত্য সভা ঃ গামেৰিমুৰী ঃ কামৰূপ

CHANDRAKANTA VIDYALANKAR SMRITI-GRANTHA—A memorial volume on the life and activities of Chandrakanta Vidyalankar, edited by Prof. Rajanikanta Dev Sarma and Published by Navajyoti Sahitya Sabha, P.O. & Village : Gamerimuri, District : Kamrup, Assam. Jan., 1983. Price : Rs. 20·00.

চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ স্মৃতিগ্ৰন্থ

প্ৰকাশক ঃ
নৱজ্যোতি সাহিত্য সভাৰ হৈ
শ্ৰীৰোহিণীকুমাৰ শৰ্মা
প্ৰতিষ্ঠাতা সভাপতি
নৱজ্যোতি সাহিত্য সভা ঃ গামেৰিমুৰী ।

প্ৰথম প্ৰকাশ ঃ জানুৱাৰী, ১৯৮৩

মূল্য ঃ ২০·০০

মুদ্ৰক ঃ
পূৰ্বদেশ মুদ্ৰণ,
ৰিহাবাৰী
গুৱাহাটী—৭৮১০০৮

সম্পাদনা সমিতি

সভাপতি —অধ্যাপক শ্ৰীঅতুল চন্দ্ৰ হাজৰিকা
সম্পাদক—অধ্যাপক শ্ৰীৰজনীকান্ত দেৱশৰ্মা
আহ্বায়ক —শ্ৰীৰোহিণীকুমাৰ শৰ্মা
সদস্যসকল —শ্ৰীবিশ্বেশ্বৰ শৰ্মা
ড° যোগেশ্বৰ শৰ্মা
ড° বাণীকান্ত শৰ্মা

চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ

জন্ম : ২০ ডিচেম্বৰ ১৮৭০ মৃত্যু : ২৪ মাৰ্চ ১৯৫২

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ হস্তাক্ষৰৰ প্ৰতিলিপি

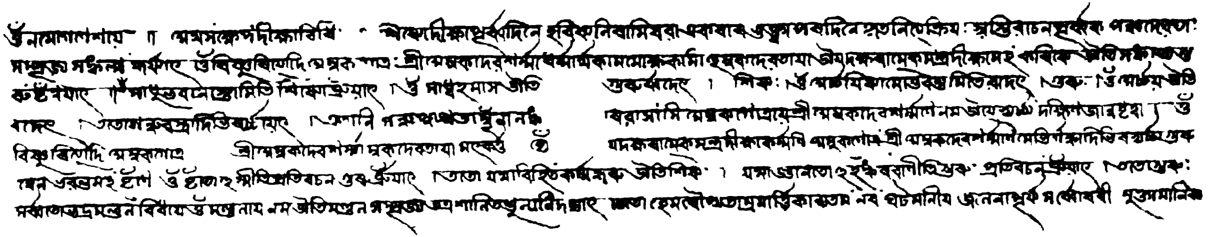

ওঁ নমো গোপালায় ॥ অথ সংক্ষেপদীক্ষাবিধিঃ । অথো দীক্ষাপূর্ব্বদিনে হবিষ্যান্ননিবাসিষ্বরা একবারং ভুক্ত্বা পরদিনে কৃতনিত্যক্রিয়ঃ স্বস্তিবাচনপূর্ব্বক পঞ্চদেবতাঃ
সম্পূজ্য সঙ্কল্পং কুর্য্যাৎ ওঁ বিষ্ণুর্বিষ্ণোরিত্যাদি অমুক মাসে শ্রী অমুকদেবশর্ম্মা ধর্ম্মার্থকামমোক্ষকামী গুরুমুখাদ্দেবতায়া অমুকমন্ত্রদীক্ষামহং করিষ্যে ইতি সঙ্কল্প্য
কুর্য্যাৎ । ওঁ সাধু ভবানাস্তামিতি শিষ্যো ব্রূয়াৎ । ওঁ সাধ্বহমাসে ইতি গুরুর্ব্বদেৎ । শিষ্যঃ । ওঁ অর্চয়িষ্যামো ভবন্তমিতি বদেৎ । গুরুঃ । ওঁ অর্চয় ইতি
বদেৎ । ততো গন্ধপুষ্পাদিভিরর্চ্চয়েৎ । এতানি গন্ধপুষ্পাদীনি [illegible] ওঁ বরাসি অমুকগোত্রায় শ্রী অমুকদেবশর্ম্মণে নম [illegible] দক্ষিণা [illegible] ওঁ
বিষ্ণুর্বিষ্ণোরিত্যাদি অমুকগোত্র শ্রী অমুকদেবশর্ম্মা অমুকদেবতায়া মন্ত্রে ওঁ [illegible] মন্ত্রদীক্ষাকর্ম্মণি অমুকগোত্রং শ্রী অমুকদেবশর্ম্মাণং [illegible] গুরু
ত্বেন ভবন্তমহং বৃণে ওঁ বৃতোঽস্মি ইতি প্রতিবচনং গুরুঃ কুর্য্যাৎ । ততো যথাবিহিতং কর্ম্ম কুরু ইতি শিষ্যঃ । যথা জ্ঞানতো করবাণীতি গুরুঃ প্রতিবচনং কুর্য্যাৎ । ততো গুরুঃ
[illegible] মন্ত্রেণ বিধায় ওঁ [illegible] নম ইতি মন্ত্রেণ [illegible] শান্তিস্বস্ত্যয়নাদি কুর্য্যাৎ [illegible] হেম [illegible] মার্ত্তিকা [illegible] নব ঘটমানীয় জলেনাপূর্য্য সর্ব্বৌষধী পূজামানিক

আমাৰ একাষাৰ

অতীত সভ্যতা-সংস্কৃতি সমৃদ্ধ কামৰূপৰ গামেৰিমুৰী গাৱঁৰ প্ৰাচীন ঐতিহ্য-পৰম্পৰাৰ বিষয়ে "চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ স্মৃতিগ্ৰন্থ"ৰ প্ৰবন্ধকাৰসকলে যথাস্থানত আলোচনা কৰিছে আৰু এই গ্ৰন্থৰ লগতে সন্নিবিষ্ট পণ্ডিত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ মধ্যকামৰূপ ব্ৰাহ্মণ সমাজৰ বিশেষ অধিৱেশন উপলক্ষে অভ্যৰ্থনা সমিতিৰ সভাপতিৰূপে দিয়া অভিভাষণত গামেৰিমুৰীৰ ঐতিহ্য আলোকিত হৈছে। সেইকাৰণে পুনৰুক্তি নিষ্প্ৰয়োজন। বৰ্তমান যুগতো গামেৰিমুৰী গাৱঁৰ আধুনিক শিক্ষাদীক্ষা বিস্তাৰ তথা সাহিত্যচৰ্চা আদি বিষয়ত পিছপৰা নহয়। আধুনিক যুগৰ শিক্ষা-দীক্ষা, বিজ্ঞান-প্ৰযুক্তিবিদ্যা আদিৰ প্ৰভাৱত কৃষিজীৱি সমাজখন নগৰমুখী হৈছে যদিও আৰু চাকৰিকেই জীৱিকা-নিৰ্বাহৰ অৱলম্বন কৰিবলৈ সৰ্বসাধাৰণ বাধ্য হৈছে যদিও, গামেৰিমুৰী তথা ইয়াৰ আশে-পাশে থকা অঞ্চলসমূহৰ আধুনিক শিক্ষালাভ কৰা ডেকাসকলে জাতি-বৰ্ণ নিৰ্বিশেষে শ্ৰম আৰু কৰ্মৰ মৰ্যাদা উপলব্ধি কৰি সমাজৰ উন্নতিৰ হকে অৰিহণা যোগাই আহিছে। সময়ৰ গতিৰ লগে লগে প্ৰাচীন সংস্কৃতি-পৰম্পৰাৰ সৈতে আধুনিক যুগৰ শিল্প, কলা, নাট্যাভিনয় আদিৰ সমন্বয় সাধন কৰি আগবাঢ়িবলৈ সমৰ্থ হৈছে। আমাৰ পুৰণি সংস্কৃতিৰ স্বাক্ষৰ বহন কৰিছে বহুতো সামাজিক অনুষ্ঠানে—সাহপুৰ ৰাজঘাটৰ ৺দুৰ্গাপূজা. কৈঠালকুছিৰ ৺বাসন্তীপূজা, কালোপাৰাৰ সভা, কৈঁচাইখাঁতীৰ চৌ-উৎসৱ আদি উল্লেখনীয়। সেইদৰে এই অঞ্চলত প্ৰাচীন শিক্ষাৰ গতি অব্যাহত আছিল সংস্কৃত টোলবোৰত হোৱা দেৱভাষাৰ চিন্তা চৰ্চাৰদ্বাৰা। আজিও পুণ্যস্মৃতি বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰদ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠিত সংস্কৃত টোল বৰ্তমানে 'চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালয়' নামে খ্যাত টোলত

সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যৰ চৰ্চা চলিয়েই আছে। বৰ্তমান যুগৰ শিক্ষাৰ কাৰণে মাধ্যমিক বিদ্যালয় প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে। স্ত্ৰী-শিক্ষাৰ কাৰণে বালিকা মাধ্যমিক বিদ্যালয় স্থাপিত হৈছে। চিৰ চেনেহী ভাষা জননীৰ বেদীত কেইবাগৰাকীও সাহিত্যিকে গ্ৰন্থাৰ্ঘ্য নিবেদন কৰি গামেৰিমুৰীৰ গৌৰৱ বৰ্ধন কৰিছে।

এনে এক সামাজিক পৰিবেশত ১৯৭১ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ১ জানুৱাৰীৰ এক শুভ মুহূৰ্তত কেইগৰাকীমান উৎসাহী, কৰ্মতৎপৰ ডেকাৰ সক্ৰিয় সহযোগত অসমীয়া ভাষা-সাহিত্যৰ সেৱাৰ অৰ্থে আমি 'নৱজ্যোতি সাহিত্য সভা' অসম সাহিত্য সভাৰ শাখা সভা হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ সমৰ্থ হওঁ। এই শাখা সভাৰ কাম সক্ৰিয়ভাৱে চলিয়েই আছে। ১৯৭৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ৪ জানুৱাৰীত নৱজ্যোতি সাহিত্য সভাৰ সভ্যসকলৰ অদম্য উৎসাহ আৰু উদ্দীপনাত এখন বিশেষ অধিৱেশন গুৱাহাটীৰ বি. বৰুৱা কলেজৰ অধ্যক্ষ ভাষাতাত্ত্বিক পণ্ডিত ড° প্ৰমোদচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্যৰ পৌৰহিত্যত অনুষ্ঠিত হয়। এই অধিৱেশনত মুখ্য অতিথিৰ আসন অলঙ্কৃত কৰে অসম সাহিত্য সভাৰ প্ৰাক্তন সভাপতি গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ৰবীন্দ্ৰ অধ্যাপক ড° সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা আৰু ভূগোল-বিজ্ঞান বিভাগৰ প্ৰধান অধ্যাপক ড° হৰিপ্ৰসন্ন দাসদেৱে। এই সভাত অসম সাহিত্য সভাৰ ভূতপূৰ্ব সভাপতি প্ৰথিতযশা সাহিত্যিক অধ্যাপক শ্ৰীঅতুলচন্দ্ৰ হাজৰিকাদেৱক অসমীয়া ভাষা জননীৰ একনিষ্ঠ সেৱক হিচাপে সম্বৰ্ধনা জনোৱা হয় আৰু লগতে আমাৰ এই অঞ্চলৰে আজীৱন শিক্ষাব্ৰতী পণ্ডিত শ্ৰীভৱদেৱ ভাগৱতীদেৱক দেৱভাষাৰ আৰু অসমীয়া ভাষাৰ সাহিত্যলৈ গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰি বৰঙণি আগবঢ়োৱা বাবে সম্বৰ্ধনা জনোৱা হয়।

তাৰ পিছত নৱজ্যোতি সাহিত্য সভাৰ সদস্য আৰু কৰ্মীসকলৰ প্ৰচেষ্টাত লেখক-শিবিৰ, আলোচনা-চক্ৰ, কবি-সন্মিলন, নাট্যানুষ্ঠান আদিৰ আয়োজন সময়ে সময়ে কৰি সাহিত্য-কলানুৰাগীসকলক উৎসাহিত কৰা হৈছে।

ইতিমধ্যে নৱজ্যোতি সাহিত্য সভাই কিছু স্থায়ী কাম কৰাৰ পৰিকল্পনা হাতত লয় আৰু সেই পৰিকল্পনাৰ অংশ হিচাপে অতীতৰ গুণগৰিমাৰ সৈতে সংশ্লিষ্ট স্মৃতিৰাশিক স্থায়ী কৰাৰ উদ্দেশ্যে এলানী গ্ৰন্থ প্ৰকাশৰ কাম হাতত লোৱাৰ সিদ্ধান্ত কৰে। এই কামৰ প্ৰথম পদক্ষেপ হিচাপে "চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ স্মৃতিগ্ৰন্থ"ৰ যো-জা আৰম্ভ হয়।

অসমৰ পৰম্পৰাগত শিক্ষা-সভ্যতা-সংস্কৃতি ৰক্ষাৰ কাৰণে আৰু সমাজৰ উন্নতিৰ হকে যিসকল গুণীজ্ঞানী পুৰুষে অৰিহণা যোগাইছে সেইসকলৰ ভিতৰত পণ্ডিত চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ অন্যতম। পণ্ডিত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে উনৈশ শতিকাৰ শেষ দশকৰপৰা কুৰিশতিকাৰ পঞ্চম দশক পৰ্যন্ত প্ৰায় ছয় দশক কাল দেৱভাষাৰ অধ্যয়ন-অধ্যাপনা কৰি অসম তথা ভাৰতৰ পণ্ডিত সমাজৰপৰা প্ৰভূত যশস্যা-সন্মান লাভ কৰি অসম মাতৃক যশস্যা-সন্মান আৰু গৌৰৱেৰে অলঙ্কৃত কৰি গামেৰিমুৰী গাৱঁকো সেই যশস্যা আৰু সন্মানৰ অধিকাৰী কৰি গৈছে। পণ্ডিত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ নিচিনা বৰেণ্য পণ্ডিতসকলৰ অপৰিসীম যত্ন আৰু অক্লান্ত পৰিশ্ৰমৰ ফলত জন্ম হ'ল এচাম সংস্কৃত পণ্ডিতৰ; এই পণ্ডিতসকলে আজি পৰ্যন্ত আমাৰ দেশৰ অতীত ঐতিহ্য-সভ্যতা-সংস্কৃতিৰ বন্তি গছ নিৰ্বাপিত নোহোৱাকৈ ৰাখিবলৈ সমৰ্থ হৈছে।

১৮৭০ খ্ৰীষ্টাব্দত জন্ম গ্ৰহণ কৰা স্বৰ্গীয় পণ্ডিত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ জন্মৰ এশ বছৰ পূৰ্ণ হোৱা উপলক্ষে গামেৰিমুৰী গাৱঁৰ নৱজ্যোতি সাহিত্য সভাই জন্ম-শতবাৰ্ষিকী উদ্‌যাপন কৰিবলৈ যো-জা কৰি বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ ব্যক্তিত্ব, পাণ্ডিত্য আৰু প্ৰতিভাৰ পৰিচয়জ্ঞাপক স্মৃতিগ্ৰন্থ এখন প্ৰকাশ কৰাৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। গ্ৰন্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ মন থাকিলেই নহয়, ধনৰো প্ৰয়োজন। সেইবাবেই নৱজ্যোতি সাহিত্য সভাৰ হৈ বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ যশস্বী পুত্ৰ গুৱাহাটী উচ্চ-ন্যায়ালয়ৰ প্ৰবীণ অধিবক্তা আৰু অসম চৰকাৰৰ প্ৰাক্তন আইন

সচিব শ্ৰীবিশ্বেশ্বৰ শৰ্মা আৰু গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ গ্ৰন্থাগাৰিক ড° যোগেশ্বৰ শৰ্মাৰ ওচৰত স্মৃতিগ্ৰন্থ প্ৰকাশৰ কথা উত্থাপন কৰাত উভয়ে উদাৰচিত্তে গ্ৰন্থ প্ৰকাশৰ যাবতীয় ব্যয় বহন কৰিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। তেখেতসকলৰ এই বদান্যতাৰ কাৰণে নৱজ্যোতি সাহিত্য সভা তেখেতসকলৰ ওচৰত ঋণী।

এই স্মৃতিগ্ৰন্থখন সম্পাদনাৰ কাৰণে পৰম সন্মানভাজন অসম সাহিত্য সভাৰ প্ৰাক্তন সভাপতি অধ্যাপক শ্ৰীঅতুলচন্দ্ৰ হাজৰিকাদেৱ আৰু প্ৰাক্তন উপসভাপতি অধ্যাপক শ্ৰীৰজনীকান্ত দেৱশৰ্মাদেৱক যথাক্ৰমে সম্পাদনা সমিতিৰ সভাপতি আৰু সম্পাদকৰ কাৰ্যভাৰ গ্ৰহণ কৰাৰ বাবে অনুৰোধ জনোৱা হয়। দুয়ো গৰাকী কৃতী পণ্ডিতে উক্ত দায়িত্ব সানন্দে বহন কৰিবলৈ সন্মত হোৱাত সম্পাদনা সমিতিখন গঠন কৰা হয়। অশেষ কৰ্মব্যস্ততাৰ মাজত অধ্যাপক শ্ৰীৰজনীকান্ত দেৱশৰ্মাদেৱে স্মৃতিগ্ৰন্থখন সম্পাদনা কৰি দিয়াৰ বাবে নৱজ্যোতি সাহিত্য সভাৰ হৈ আৰু মই নিজাকৈ তেখেতক আন্তৰিক কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিলোঁ। তদুপৰি অধ্যাপক শ্ৰীহাজৰিকাদেৱে নানা পৰামৰ্শ দি আমাক উৎসাহিত কৰা বাবে আমি তেখেতৰ ওচৰত চিৰকৃতজ্ঞ।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ কনিষ্ঠ পুত্ৰ ড° যোগেশ্বৰ শৰ্মা আৰু নাতি ড° বাণীকান্ত শৰ্মাদেৱে স্মৃতিগ্ৰন্থখনৰ প্ৰবন্ধ সংগ্ৰহ, প্ৰুফসংশোধন আদি কাম যথাসম্ভৱ নিয়াৰিকৈ কৰি দিয়া বাবে আৰু শ্ৰীবিনোদচন্দ্ৰ শৰ্মা, শ্ৰীউমাকান্ত ভাগৱতী, শ্ৰীঅবনী ভাগৱতীয়ে গ্ৰন্থখনৰ নানা কামত সহায় কৰা বাবে নৱজ্যোতি সাহিত্য সভাৰ হৈ আৰু মোৰ নিজৰ বৰীয়াকৈ তেখেতসকলক আন্তৰিক শ্ৰদ্ধা জ্ঞাপন কৰিছোঁ।

'চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ স্মৃতিগ্ৰন্থ'খন তেখেতৰ জন্ম শতবাৰ্ষিকী উপলক্ষে যথা সময়ত প্ৰকাশ কৰি উলিয়াবলৈ সময়-সুবিধা নহ'ল যদিও পৰমেশ্বৰৰ কৃপাত তেখেতৰ জন্মৰ একশবাৰ বছৰ পূৰ্তিৰ লগে লগে তেখেতৰ পুণ্যস্মৃতিত ভক্তিৰ অৰ্ঘ্য স্বৰূপে নিবেদন কৰিবলৈ পাই

নৱজ্যোতি সাহিত্য সভা কৃতাৰ্থ হৈছে। গ্ৰন্থখনৰ প্ৰবন্ধ লেখকসকললৈ আমাৰ আন্তৰিক কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিলোঁ আৰু সহৃদয় পাঠকসকলৰ সহায়-সহানুভূতি কামনা কৰিলোঁ।

শেষত পূৰ্বদেশ মুদ্ৰণৰ কৰ্মীসকলৰ শলাগ লোঁ।

১ জানুৱাৰী ১৯৮৩
গামেৰিমুৰী, কামৰূপ

শ্ৰীৰোহিণীকুমাৰ শৰ্মা
প্ৰতিষ্ঠাতা সভাপতি
নৱজ্যোতি সাহিত্য সভা
গামেৰিমুৰী

সম্পাদকীয়

প্ৰায় চাৰিবছৰ আগৰ কথা। এদিন ৰাতিপুৱা দেখিলোঁ অসমৰ প্ৰবীণ সাহিত্যিক বুৰঞ্জীবিদ চৌৰাশী বছৰীয়া বৃদ্ধ শ্ৰদ্ধেয় স্বৰ্গীয় শ্ৰীবেণুধৰ শৰ্মা মোৰ পদূলি মুখত ৰৈ আছে। মই লৰালৰিকৈ নামি গলোঁ। মোৰ ঘৰটো দুমহলীয়া ; মই নিজে ওপৰ মহলাত থাকোঁ। ওপৰলৈ আহি বহিবলৈ অনুৰোধ কৰিলোঁ। হৃদ-যন্ত্ৰৰ দুৰ্বলতাৰ কাৰণে তেখেতে অসামৰ্থ্য প্ৰকাশ কৰিলে। তেতিয়া আগচোতালতে এখন চকী দিওঁ, তাতে বহক বুলি অনুৰোধ কৰিলোঁ ; কিন্তু তেখেতে বহিব নুখুজিলে। এনেকৈ থিয়ই থিয়ই উলটি যাবলৈ কিয় আহিল বুলি সপ্ৰশ্ৰয়ে সোধাত তেখেতে ক'লে—"মই যোৱা ৰাতি এটা সপোন দেখিলোঁ ; এজন দিব্য পুৰুষে ক'লে—অসমৰ যিসকল প্ৰতিভাশালী সংস্কৃত পণ্ডিতে ভাৰতীয় দৰ্শন, ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতিৰ বন্তি জলাই এই ভূখণ্ড আলোকিত কৰি গৈছিল তেওঁলোকৰ নাম পৰ্যন্ত বিস্মৃতিৰ গৰ্ভত লুপ্ত হ'বৰ উপক্ৰম ; তেওঁলোকৰ কীৰ্তি আৰু নাম জীয়াই ৰখাৰ ব্যৱস্থা কৰা। কথাটো মই আপোনাক ক'বলৈ আহিলোঁ। আপুনি কিবা এটা কৰক।" মই কলোঁ, "মই অকলে কি কৰিম, এজনৰ জীৱনী এখন লিখিলোঁই যেনিবা, ছপাব কোনে ?" তেখেতে কলে, "সেই ব্যৱস্থা মই কৰিম ; আপুনি আৰু কেইজনমান সহযোগী লগত লৈ আটাইবোৰ প্ৰসিদ্ধ পণ্ডিতৰে জীৱন-বৃত্তান্ত লিপিবদ্ধ কৰক। মোৰ আৰু এই বয়সত সেই সামৰ্থ্য নাই।" ইয়াকে কৈ যিখন ৰিক্সাত উঠি আহিছিল সেইখনতে উঠি ৰিহাবাৰীৰ ঘৰলৈ উভতিল।

তেখেত যোৱাৰ পাছত ভালেখিনি সময়লৈকে মোৰ মনটো গধুৰ

গধুৰ লাগিল। অকস্মাতে নিজে নভবা-নিচিন্তা কাম এটাৰ বোজা এজন পূজনীয় ব্যক্তিয়ে মূৰৰ ওপৰত জাপি দিলে মানুহৰ বি অৱস্থা হয় মোৰো সেয়ে হ'ল। ইয়াৰ অলপ কেইদিনমান পাছতে গামেৰি-মুখীৰ নৱজ্যোতি সাহিত্য সভাৰ সভাপতি শ্ৰীমান ৰোহিণীকুমাৰ শৰ্মাই এটা প্ৰস্তাৱ লৈ আহিল যে সেই গাৱঁৰে অসমৰ স্বনামধন্য পণ্ডিত চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ এখন স্মৃতি-গ্ৰন্থ গামেৰিমুখীৰ নৱজ্যোতি সাহিত্য সভাই প্ৰকাশ কৰিব খোজে, মই সম্পাদনাৰ দায়িত্ব ল'ব লাগে। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ সুযোগ্য বংশধৰসকলে এই কামত সকলো প্ৰকাৰে সহায় কৰিব। মই তৎক্ষণাৎ ৰাজী হলোঁ। ভাবিলোঁ ইয়াৰদ্বাৰা আওপাকে আংশিকভাৱে হ'লেও স্বৰ্গীয় বেণুধৰ শৰ্মাৰ নিৰ্দেশকে পালন কৰা হ'ব। তাতে আকৌ বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ এগৰাকী বহুশ্ৰুত বৰেণ্য পণ্ডিত। তেখেতৰ স্মৃতিৰ লগত নিজক জড়িত কৰিবৰ সুযোগ পোৱাটো পৰম সৌভাগ্যৰ কথা বুলিয়ে বিবেচনা কৰিলোঁ।

প্ৰাচীন কামৰূপ ৰাজ্য একালত সংস্কৃত চৰ্চাৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰ আছিল। সপ্তম শতিকাত ভাস্কৰ বৰ্মাৰ ৰাজত্ব কালত কামৰূপ ভ্ৰমণ কৰিবলৈ অহা প্ৰসিদ্ধ চীনা পৰ্যটক হিউৱেনচাঙে মন্তব্য কৰিছিল—"সম্ৰাট (ভাস্কৰ বৰ্মা) নিজে এজন বিদ্যোৎসাহী লোক আছিল আৰু তেওঁৰ প্ৰজাবৰ্গয়ো তেওঁৰ আদৰ্শকে অনুসৰণ কৰিছিল। দূৰ ঠাইৰপৰা যোগ্য লোকসকল অধ্যয়নৰ কাৰণে ইয়ালৈ আহিছিল।" উক্ত সম্ৰাটৰে শ্ৰীহট্টৰ নিধানপুৰত আৱিষ্কৃত তাম্ৰশাসনত বিভিন্ন বেদশাখাধ্যায়ী দুশপাঁচ গৰাকী পণ্ডিতৰ উল্লেখ পোৱা যায়। এই তামৰ ফলিখনৰ ভাষাৰ সাবলীল আৰু সু-অলংকৃত ৰচনাবিন্যাসলৈ চাই ৰচয়িতা গৰাকী যে এজন বিদগ্ধ পণ্ডিত আছিল তাক সহজে অনুমান কৰিব পাৰি। বহুকাল জুৰি সংস্কৃত চৰ্চাৰ ধাৰাবাহিকতা নাথাকিলে হঠাতে তেনে শৈলীৰ উদ্ভৱ হ'ব নোৱাৰে, এই কথাও মন কৰিবলগীয়া।

এই প্ৰান্তত ইয়াৰ পিছতো নিৰবচ্ছিন্নভাৱে দৰ্শন, কাব্য, পুৰাণ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, ব্যাকৰণ, জ্যোতিষ আদিৰ অনুশীলন চলিছিল। কালক্ৰমত

বেদৰ অধ্যয়ন-অধ্যাপনাৰ অৱনতি ঘটিছিল। কালিকাপুৰাণ, হৰগৌৰীসংবাদ, যোগিনীতন্ত্ৰ আদিৰ দৰে অমূল্য গ্ৰন্থ কামৰূপ ৰাজ্যতে ৰচিত হৈছিল। স্মৃতি, ব্যাকৰণ, জ্যোতিষ আৰু আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰৰ স্বকীয়া বিচাৰ-ধাৰা প্ৰবৰ্তিত হৈছিল আৰু এইবোৰ বিষয়ৰ মৌলিক গ্ৰন্থও ৰচিত হৈছিল। কোচৰজা নৰনাৰায়ণৰ পৃষ্ঠপোষকতাত পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশদেৱে প্ৰয়োগৰত্নমালা ব্যাকৰণ আৰু পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশদেৱে ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ অষ্টাদশ কৌমুদী প্ৰণয়ন কৰি অমৰ কীৰ্তি ৰাখি গৈছে।

উনবিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে শিলা গাৱঁৰ গোপালদেৱ বিদ্যাবাগীশ আৰু আমৃখোৱাৰ সত্যনাথ গোস্বামীদেৱ কামৰূপৰ আকাশত দুটি ভাস্বৰ তাৰকাৰূপে উদিত হৈ সংস্কৃত শাস্ত্ৰৰ জ্ঞানৰ জেউতি বিলাই গৈছে। প্ৰথমজন ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰৰ অদ্বিতীয় পণ্ডিত আৰু দ্বিতীয়জন আছিল ষড়দৰ্শন-শাস্ত্ৰত নিষ্ণাত। সোণাপতি বিদ্যাবাগীশ (দাহুদীয়া দেউ) আৰু কৃপানাথ বাচস্পতি সত্যনাথ গোস্বামীদেৱৰে দুগৰাকী কৃতী ছাত্ৰ আছিল।

কাটাকুছিৰ জন্মেজয় অধ্যাপক ব্যাকৰণ, স্মৃতি, পুৰাণ আৰু জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ প্ৰবীণ পণ্ডিত আছিল। তেওঁ ফলিত জ্যোতিষৰ "যোটনজ্যোৎস্নিকা" নামে এখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। গন্ধিয়াৰ জয়নাথ অধ্যাপক ফলিত আৰু গণিত উভয় শাখাৰ জ্যোতিষৰে অসামান্য বিদ্বান হোৱাৰ উপৰিও এজন তন্ত্ৰশাস্ত্ৰজ্ঞ তান্ত্ৰিক আছিল। "শ্ৰীতত্ত্বচিন্তামণি" তেওঁৰে লেখনীপ্ৰসূত তন্ত্ৰগ্ৰন্থ। সোণাপতি বিদ্যাবাগীশ, ৰাধানাথ গোস্বামী তন্ত্ৰচূড়ামণি আৰু পুষ্পচন্দ্ৰ গোস্বামী ন্যায়ৰত্ন এই তিনি গৰাকী বিদগ্ধ পণ্ডিতে উনবিংশ শতাব্দীৰ দ্বিতীয় অৰ্ধত জ্ঞানৰ আলোকেৰে অসম আকাশ আলোকিত কৰিছিল। সোণাপতি বিদ্যাবাগীশ ভাগৱত শাস্ত্ৰৰ অপ্ৰতিদ্বন্দ্বী প্ৰবক্তা আছিল। চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ আদিতে এওঁৰেই ছাত্ৰ আছিল। এজন কৃতী শিক্ষক আৰু অধ্যাত্মবিদ্যাৰ সদ্‌গুৰুৰূপে ৰাধানাথ গোস্বামীদেৱৰ খ্যাতি অসমৰ বাহিৰতো জনাজাত হৈ পৰিছিল। পুষ্পচন্দ্ৰ গোস্বামীদেৱ

দৰ্শন শাস্ত্ৰত বিশেষতঃ ন্যায়দৰ্শন আৰু কাব্যৰ এজন অসাধাৰণ পণ্ডিত আছিল। সংস্কৃতৰ উচ্চ শিক্ষা প্ৰচাৰৰ অদম্য ইচ্ছাৰ ফলতে ১৮৯৪ খ্ৰীষ্টাব্দত তেওঁৰ যত্নত কৈহাটীত অসমৰ প্ৰথম সংস্কৃত মহাবিদ্যালয়ৰ প্ৰতিষ্ঠা হয়। যোৱা শতিকাৰ শেষাৰ্ধত আৰু কেইটামান জ্যোতিষ্কৰ উদয় হয়। হাকামাৰ আদ্যনাথ ন্যায়ভূষণে দৰ্শন আৰু স্মৃতিৰ বিশেষজ্ঞ হৈও অন্যান্য শাস্ত্ৰতো ব্যুৎপত্তি লাভ কৰিছিল। তেখেতৰ বিদ্যাৰ গভীৰতালৈ চাই তেতিয়াৰ চৰকাৰে তেখেতক মহামহোপাধ্যায় উপাধিৰে বিভূষিত কৰিছিল। আঠঘৰীয়াৰ ধীৰেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্যদেৱৰ খ্যাতি অসমৰ সীমা পাৰ হৈ প্ৰচাৰিত হৈছিল। বাণীদেৱীয়ে যেন ধীৰেশ্বৰক নিজে ধৰা দিছিল—'উত ত্বস্মৈ তন্বং বিসস্ৰে'। তেখেত একাধাৰে পণ্ডিত আৰু কবি আছিল। ছন্দোময়ী বাণী তেখেতৰ 'ৰসনাগ্ৰনৰ্তকী' হৈছিল। ছন্দোগ্ৰন্থ 'বৃত্তমঞ্জৰী' তেখেতৰ সৰ্বোত্তম কৃতি। 'কৰ্ণখাদক', 'লীলামঞ্জৰী' দুটি কাব্য। সপ্তম এডৱাৰ্ডৰ বিয়োগ আৰু পঞ্চম জৰ্জৰ ৰাজ্যাভিষেকৰ ঘটনাক আশ্ৰয় কৰিও আন দুখন উপাদেয় কাব্য লিখে। মহামহোপাধ্যায় উপাধিৰে ভূষিত অসমৰ দ্বিতীয় আৰু শেষ গৰাকী পণ্ডিত ধীৰেশ্বৰ আচাৰ্যদেৱ। বেদ আৰু পাণিনি ব্যাকৰণৰ বহুল প্ৰচাৰৰ অৰ্থে তেখেতে জীৱনৰ সকলো সঞ্চয় দান কৰি যায়। শিমলুগুৰিৰ মহীৰাম বিদ্যাৰত্ন এই সময়ৰে আন এজন নামজ্বলা পণ্ডিত আছিল। দৰ্শন আৰু স্মৃতিৰ উপৰিও ভাগৱত শাস্ত্ৰতো তেওঁৰ অসাধাৰণ ব্যুৎপত্তি আছিল। উল্লিখিত বিদ্বানসকল বিদ্যালঙ্কাৰদেৱতকৈ বয়োজ্যেষ্ঠ আছিল। তেখেতৰ প্ৰায় সমসাময়িক পণ্ডিত লক্ষ্মীনাথ পঞ্চতীৰ্থ আৰু বয়সত কিছু কনিষ্ঠ পুষ্পকান্ত শাস্ত্ৰীদেৱ অসাধাৰণ মেধাবী লোক আছিল। পঞ্চতীৰ্থদেৱ তৰ্ক, স্মৃতি, বেদান্ত, ব্যাকৰণ প্ৰভৃতি নানা শাস্ত্ৰত ব্যুৎপন্ন লোক আছিল। এই তীক্ষ্ণধী পণ্ডিত গৰাকী মাত্ৰ তেত্ৰিছ বছৰ বয়সতে স্বৰ্গী হয়। কাব্যশাস্ত্ৰৰ অগাধ পণ্ডিত পুষ্পকান্ত শাস্ত্ৰীদেৱৰো ছয়ত্ৰিছ বছৰ বয়সতে দেহাৱসান হয়। এই দুগৰাকী বিচক্ষণ পণ্ডিতৰ অকাল বিয়োগত অসমৰ সংস্কৃত জগতৰ অপূৰণীয় ক্ষতি হয়।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱতকৈ কমবয়সীয়া লব্ধপ্ৰতিষ্ঠ পণ্ডিতসকলৰ ভিতৰত ভাগৱত শাস্ত্ৰৰ 'গহন পণ্ডিত' নাৰায়ণদেৱ মিশ্ৰ, স্মৃতি-ব্যাকৰণৰ পণ্ডিত শিৱনাথ বুজৰবৰুৱা আৰু হংসনাথ স্মৃতিতীৰ্থ, ন্যায়শাস্ত্ৰজ্ঞ ষড়ানন তৰ্কতীৰ্থ আৰু দৰ্শনশাস্ত্ৰৰ সৰ্বজনমান্য জীৱেশ্বৰ গোস্বামী অগ্ৰণী আছিল। এইসকলৰ উপৰিও আৰু অনেক কৃতবিদ্য পণ্ডিতে অসমভূমিত সংস্কৃতৰ সৌৰভ বিলাই গৈছে। সেইসকলৰ ভিতৰত পণ্ডিত গোপাল চন্দ্ৰ তৰ্ক-স্মৃতি-ব্যাকৰণতীৰ্থ, ৰমানাথ বিদ্যালঙ্কাৰ, সাৰদাকিঙ্কৰ বিদ্যাবাগীশ বাসুদেৱ শৰ্মোপাধ্যায়, গোপীনাথ শৰ্মা স্মৃতি-জ্যোতিষৰত্ন, সৰ্বানন্দ বেদান্তবাগীশ, ৰঘুনাথ শিৰোমণি প্ৰভৃতিৰ নাম বিশেষ উল্লেখযোগ্য।

পণ্ডিত চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ ব্যাকৰণ, দৰ্শন, স্মৃতি, পুৰাণ, কাব্য আদি বহু শাস্ত্ৰত পাৰদৰ্শী আছিল। তেখেতৰ জীৱদ্দশাত পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশ প্ৰণীত প্ৰয়োগ ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ সুগভীৰ জ্ঞান থকা তেখেতৰ সমকক্ষ দ্বিতীয় এগৰাকী পণ্ডিত অসমত নাছিল বুলিলেও অত্যুক্তি কৰা নহয়। তেখেতৰ ৰচিত 'শব্দমঞ্জৰী', 'পদমঞ্জৰী' আৰু ধাতুমঞ্জৰী'—এই তিনিখন গ্ৰন্থই ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰৰ সূক্ষ্ম জ্ঞানৰ স্বাক্ষৰ বহন কৰে। জ্ঞানৰ গভীৰতা বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ ব্যক্তিত্বৰ এটা দিশমাত্ৰ। তেখেত আছিল এজন ঋষিকল্প লোক, ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ মূৰ্তিমান বিগ্ৰহ, আশ্ৰম-বিদ্যালয়ৰ কুলপতি সদৃশ শিষ্যৰ হিতাৰ্থে উৎসৰ্গীকৃতজীৱন। অৰ্ধশতাব্দীৰ ওপৰ কাল অতুলনীয় নিষ্ঠাৰে অধ্যাপনা-ব্ৰতত ব্ৰতী হৈ এই দেশত বিপুলসংখ্যক সংস্কৃত পণ্ডিত সৃষ্টি কৰিছিল। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ বিদ্যাবংশলতা অতি সমৃদ্ধ। সংস্কৃত শিক্ষাৰ প্ৰসাৰৰ ক্ষেত্ৰত তেখেতে আগবঢ়োৱা বৰঙণিৰ তুলনা নাই। 'শীলবৃত্তফলং শ্ৰুতম্' কথাষাৰ তেখেতৰ জীৱনত সাৰ্থক হৈছে। ভাৰতী আইৰ স্বৰ্ণমন্দিৰত জ্ঞানৰ অখণ্ড প্ৰদীপ জ্বলাই বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে নিজক আৰু জাতিক ধন্য কৰিছে। 'অধীতি-বোধ-আচৰণ-প্ৰচাৰণ', অৰ্থাৎ অধ্যয়ন, অৰ্থবোধ কৰ্মানুষ্ঠান আৰু অধ্যাপনাৰদ্বাৰা বিদ্যাৰ মৰ্যাদা ৰক্ষা কৰি প্ৰাচীন গুৰুকুলৰ আদৰ্শেৰে অনাড়ম্বৰ জীৱন যাপন কৰি ভাৰতীয় জীৱন-বোধৰ

আদৰ্শক ৰূপ দি গৈছে। এইজনা মহানুভৱ ব্যক্তিৰ জীৱন-স্মৃতি ৰক্ষা কৰা কাৰ্যত ব্ৰতী হৈ গামেৰিমুৰীৰ নৱজ্যোতি সাহিত্য সভাই এটা মহৎ কাম কৰিলে আৰু বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ পুত্ৰপৌত্ৰসকলে এই কৰ্ম সৰ্বপ্ৰকাৰে সফল কৰাত সাহায্য কৰি অকল নিজৰে নহয়, জাতিৰো ডাঙৰ উপকাৰ কৰিলে। আমি এই গৰাকী পুণ্যশ্লোক আচাৰ্যৰ স্মৃতিত শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তিৰ অৰ্ঘ্য নিবেদন কৰিছোঁ।

এই স্মৃতিগ্ৰন্থ সম্পাদন কাৰ্যত সৰ্বতোভাৱে সহায় কৰা বাবে বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ মৰমৰ নাতি শ্ৰীমান বাণীকান্ত শৰ্মাৰ শলাগ লৈছোঁ। প্ৰবন্ধ-পাতি আগবঢ়াই গ্ৰন্থৰ গৌৰৱ বঢ়োৱা লেখকসকলৰ প্ৰতিও আন্তৰিক কৃতজ্ঞতা নিবেদন কৰিছোঁ।

গুৱাহাটী
৫-৯-৮১ ইং

শ্ৰীৰজনীকান্ত দেৱশৰ্মা

সূচীপত্ৰ

প্ৰথম খণ্ড

পৃষ্ঠা

১। চন্দ্ৰকান্তবিদ্যালঙ্কাৰপ্ৰশস্তিঃ—শ্ৰীবিপিনচন্দ্ৰ গোস্বামী বেদব্যাকৰণকাব্যতীৰ্থ ১

২। পণ্ডিতপ্ৰবৰ চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ— শ্ৰীৰজতচন্দ্ৰ গোস্বামী স্মৃতিব্যাকৰণতীৰ্থ ৩

৩। মাতুলাচাৰ্য চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ—শ্ৰীসদানন্দ মিশ্ৰ সাহিত্য শাস্ত্ৰী ২৮

৪। পৰম আৰাধ্য গুৰুদেৱ চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰৰ সোঁৱৰণত —শ্ৰীৰাজেশ্বৰ তৰ্কতৰ্কতীৰ্থ ৩৯

৫। অসমবৰেণ্য পণ্ডিত চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ —শ্ৰীভৱদেৱ ভাগৱতী বেদান্তত্তীৰ্থ ৪৬

৬। পৰমাৰাধ্য গুৰুদেৱ চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ-দেৱৰ পুণ্যস্মৃতিত ভক্তিৰ অৰ্ঘ্য—শ্ৰীভৈৰৱচন্দ্ৰ শৰ্মা ৫০

৭। প্ৰবীণ অধ্যাপক ককাৰ সোঁৱৰণত বৃদ্ধনাতি —শ্ৰীৰমেশচন্দ্ৰ চক্ৰৱৰ্ত্তী ৫৮

৮। পণ্ডিতকুলতিলক চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ—শ্ৰীবাণীকান্ত শৰ্মা ৬৭

৯। আতাক বিদৰে মনত পৰে—শ্ৰীৰোহিণী কুমাৰ শৰ্মা ৯১

দ্বিতীয় খণ্ড

১। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ শব্দমঞ্জৰী—শ্ৰীৰাজেশ্বৰ তৰ্কতৰ্কতীৰ্থ ৯৭

২। অসমৰ সংস্কৃত ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰ-সম্প্ৰদায়
—আচাৰ্য শ্ৰীমনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী ১০০
৩। অসমৰ সংস্কৃত সাহিত্য সম্পদ
—অধ্যাপক শ্ৰীঅতুলচন্দ্ৰ হাজৰিকা ১১৫
৪। প্ৰাচীন অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ থুলমূল আভাস
—ড° সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা ১২৩
৫। অসমৰ পৰম্পৰাগত শিক্ষাপদ্ধতিৰ ধাৰা
—ড° নৰেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা ১৩৪
৬। কামৰূপত সংস্কৃত চৰ্চাৰ বৈশিষ্ট্য—শ্ৰীশশীকান্ত শৰ্মা ১৪১
৭। অসমত জ্যোতির্বিজ্ঞান—শ্ৰীপুৰুষোত্তম ভট্টাচাৰ্য ১৪৯
৮। দৰ্শন-প্ৰসঙ্গ—৺ধীৰেশ্বৰ তৰ্কতীৰ্থ ১৬১
৯। ধৰ্ম আৰু হিন্দুদৰ্শন— ঐ ১৭২
১০। পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশ—সংগৃহীত ১৮০
১১। কামৰূপীয় ধৰ্মশাস্ত্ৰ শাখা—আচাৰ্য শ্ৰীমনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী ১৮৪

তৃতীয় খণ্ড

১২। মধ্যকামৰূপ ব্ৰাহ্মণ সমাজৰ বিশেষ অধিৱেশন : অভ্যৰ্থনা
সমিতিৰ সভাপতিৰ অভিভাষণ—শ্ৰীচন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ ২২১
১৩। বিদ্যালঙ্কাৰৰ বংশলতা— ... ২৫৯
১৪। পৰিশিষ্ট (ক) ... ২৫৩
১৫। পৰিশিষ্ট (খ) ... ২৫৭
১৬। পৰিশিষ্ট (গ) ২৬১
১৭। পৰিশিষ্ট (ঘ) ... ২৬২
১৮। পৰিশিষ্ট (ঙ) ... ২৬৪
১৯। পৰিশিষ্ট (চ) ... ২৬৫

প্রথম খণ্ড

চন্দ্রকান্তৱিদ্যালঙ্কাৰপ্রশস্তিঃ

গ্রামেকনামকে গ্রামে ভৰদ্বাজাখ্যগোত্রজঃ ।
হৰিদেৱ ইতি খ্যাত আসীদ্ ৱিপ্রৱৰঃ সুধীঃ ॥ ১
তস্য দুর্গাপ্রিয়া ভার্যা ৱনিতাগুণসংযুতা ।
তস্যা একঃ সুতো জাতঃ সর্ৱসুলক্ষণান্বিতঃ ॥ ২
অথৈকাদশে দিৱসে জ্যোতিঃশাস্ত্রৱিধানতঃ ।
পিত্রা তস্য হৰিশ্চন্দ্র ইতি নাম কৃতং মুদা ॥ ৩
তন্নাম নাদৃতং মাত্রা পতিনাম্নস্তু সাদৃশ্যাৎ ।
কেৱলং চন্দ্র ইত্যেৱং সদৈৱাকাৰিতো সুতঃ ॥ ৪
স তথা ভাষিতশ্চন্দ্রো জনন্যা স্নেহসিক্তয়া ।
কালেন প্রথিতোঽভৱচ্চন্দ্রকান্তাভিধো ভুৱি ॥ ৫
গোস্বামিকুলসম্ভূতা হংসনাথাদয়ো বুধাঃ ।
তস্যাসন্ গুৰৱঃ সর্ৱে সর্ৱশাস্ত্রৱিশাৰদাঃ ॥ ৬
অধীত্য সৱিধে তেষাং ৱিদ্যায়ালঙ্কৃতো ধীমান্ ।
অধ্যাপনাব্রতে ৰক্তো লেভে সুবিপুলং যশঃ ॥ ৭
গ্রন্থানাং ৰচকস্য সংস্কৃতগিৰা টীকাকৃতস্তস্য চ
ৱর্তন্তে বহৱোঽসমে বুধজনা শিষ্যাস্তদীয়াশ্চ যে ।
তদ্ৱংশস্য সুতাদয়োঽপি নিতৰাং নানাসুশিক্ষাযুতা
ৱিদ্যন্তে বহুষু স্থলেষু সসুখং সর্ৱে সুকীর্ত্যান্বিতাঃ ॥ ৮
শাস্ত্রার্থে নিপুণো গুণৈঃ সুৱিমলঃ কান্ত্যা শশাঙ্কোপমঃ
ৱাক্যৈর্যো ৰসিকঃ সুদৃশ্যনয়নস্তন্ৱা ঘনশ্যামলঃ ।
আসীদ্ যো ৱিনয়ী সুহাস্যৱদনশ্ছাত্রপ্রিয়ঃ সর্ৱদা
পুণ্যাহে স হি চন্দ্রকান্ত-সুকৱিঃ স্বর্গং গতো হা ভৱাৎ ॥ ৯
শিল্পী যঃ সুমহান্ গৃহীতসুতনুর্ব্রাহ্মণ্যধর্মে ৰতঃ
শাস্ত্রাধ্যাপনসূক্ষ্মনীতিকুশলঃ শাস্তা সমাজস্য চ ।
ৱাচা যেন ৱিমোহিতো নৰগণো ৱিদ্যাব্রতে তৎপৰ-
স্তস্যাত্মা লভতাং সুখায় পৰমং ৱিষ্ণোঃ পদং শাশ্বতম্ ॥ ১০
ইতি ৱেদৱ্যাকৰণকাব্যতীর্থোপাধিকশ্রীৱিপিনচন্দ্রগোস্বামিনা ।

‘গ্রামেকঃ’ ইত্যনেন গামেৰিমুৰীগ্রামো ৱিজ্ঞেয়ঃ ॥

পণ্ডিতপ্ৰৱৰ চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ

শ্ৰীৰজতচন্দ্ৰ গোস্বামী, স্মৃতিব্যাকৰণতীৰ্থ

উনবিংশ শতিকাত যিসকল পণ্ডিতে অসমত জন্মগ্ৰহণ কৰি সংস্কৃত শিক্ষাৰ প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰৰ কাৰণে আজীৱন একনিষ্ঠ ভাৱে প্ৰচেষ্টা কৰি খ্যাতি অৰ্জন কৰিছে সেইসকলৰ ভিতৰত পণ্ডিতপ্ৰৱৰ চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ অন্যতম।

কামৰূপ জিলাৰ নলবাৰীৰ অন্তৰ্গত ধৰ্মপুৰ মৌজা। ধৰ্মপুৰ প্ৰাচীন কামৰূপৰ এখন প্ৰসিদ্ধ ঠাই। ধৰ্মপুৰ নামৰ উৎপত্তি সম্বন্ধে এইদৰে কিম্বদন্তি শুনা যায়:—পালবংশীয় ৰজা ধৰ্মপালৰ এই ঠাইত শিৱিৰ আছিল আৰু তেওঁৰ নামানুসাৰেই এই ঠাইৰ নাম ধৰ্মপুৰ হয়। ধৰ্মপুৰ মৌজাৰ সোঁমাজেদি চিৰ প্ৰসিদ্ধ বুঢ়াদিয়া নদী প্ৰবহমান। বুঢ়াদিয়া বৰ্তমান ক্ষীণতোয়া, কিন্তু এসময়ত ই প্ৰবল খৰস্ৰোতা আৰু অতি বিশাল আছিল। ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ লগত ইয়াৰ সংযোগ এতিয়াও অবিচ্ছিন্ন হৈ আছে।

এই ধৰ্মপুৰ মৌজাৰ অন্তৰ্গত গামেৰিমুৰী গাওঁ; বুঢ়াদিয়া নদীৰ উত্তৰ পাৰত অৱস্থিত। মৌজাখনৰ ভিতৰতে এই গাওঁখন অতি প্ৰাচীন আৰু প্ৰসিদ্ধ। মহামতি কৌটিল্যৰ চিৰ প্ৰসিদ্ধ অৰ্থশাস্ত্ৰত গ্ৰামেৰু (গ্ৰামেনিক) গাওঁৰ উল্লেখ আছে। এই গাওঁখন কৌটিল্যৰ সময়ত তৈল-পৰ্ণিকা বা গ্ৰন্থপৰ্ণিকা বস্তুৰ বাবে প্ৰসিদ্ধ আছিল। অসমৰ বিখ্যাত বুৰঞ্জীবিদ শ্ৰদ্ধেয় কনকলাল বৰুৱাই বৰ্তমানৰ গামেৰিমুৰী গাওঁখনেই গ্ৰামেৰু গাওঁ বুলি নিৰ্ণয় কৰিছে। এই গাওঁখনৰ প্ৰাচীন ঐতিহ্য লোপ পালেও ইয়াৰ আভিজাত্য এতিয়াও অক্ষুণ্ণ আছে।

এই গাওঁখনৰ এটি সম্ভ্ৰান্ত পৰিয়ালত পণ্ডিতপ্ৰৱৰ চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰে জন্ম গ্ৰহণ কৰে ১৭৯২ শকৰ ৬ পুহ মঙ্গলবাৰে ; ইং ১৮৭০ চনৰ ২০ ডিছেম্বৰত। তেখেত পিতা মাতাৰ জ্যেষ্ঠ সন্তান। তেখেতৰ ভায়েক তিনিজন আৰু ভনীয়েক দুজনী। দ্বিতীয় ভ্ৰাতৃ আছিল প্ৰৱীণ মেধাৱী শিৱনাথ শৰ্মা। এওঁ কটন কলেজত এফ. এ ৰ দ্বিতীয় বাৰ্ষিক শ্ৰেণীত পঢ়ি-থকা অৱস্থাতে কলাজ্বৰত আক্ৰান্ত হৈ অকালতে পতিত হয়।

বাল্যকাল আৰু শিক্ষালাভ :—

আজিকালিৰ দৰে সেই সময়ত গাৱেঁ ভূঞেঁ আন শিক্ষা-প্ৰতিষ্ঠানৰ কথাই নালাগে প্ৰাথমিক শিক্ষা লাভ কৰিব পৰা নিম্ন প্ৰাইমেৰি স্কুলো কদাচিত কৰবাত হে দুই এখন আছিল। গামেৰি-মুৰী গাওঁখন কেইবাটাও চুবুৰিত বিভক্ত। ওজাপাৰা নামৰ চুবুৰি খনত অৱস্থিত নিম্ন প্ৰাইমেৰি স্কুলত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ প্ৰাথমিক শিক্ষালাভৰ কাৰণে ভৰ্তি হয়। তেতিয়া সেই খনেই সেই অঞ্চলৰ একমাত্ৰ প্ৰাইমেৰি স্কুল।

স্কুলসমূহত তেতিয়া অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰচলন নাছিল। বঙলা ভাষাৰ মাধ্যমেৰেহে শিক্ষাৰ্থীসকলে শিক্ষা-জীৱন আৰম্ভ কৰিব লগীয়া হৈছিল। সেয়েহে বিদ্যালঙ্কাৰৰ প্ৰাথমিক শিক্ষা আৰম্ভ হয় বঙলা ভাষাৰ মাধ্যমেৰে।

প্ৰাথমিক শিক্ষা শেষ কৰাৰ পিছত পাশ্চাত্য শিক্ষা লাভ কৰাৰ প্ৰৱল ইচ্ছা থকা সত্বেও তেখেতে সেই আশা পূৰণ কৰিব নোৱাৰিলে। আৰ্থিক অৱস্থাই আছিল সেই অভিলাষ পূৰণৰ একমাত্ৰ অন্তৰায়। তেতিয়া কোনো গাৱঁতেই পাশ্চাত্য শিক্ষা লাভ কৰাৰ কোনো প্ৰতিষ্ঠান প্ৰতিষ্ঠিত হোৱা নাছিল। পিতাকৰ আৰ্থিক অৱস্থা টনকিয়াল নাছিল ; সেই দেখি নগৰলৈ ল'ৰাক তেনে শিক্ষা লাভৰ কাৰণে পঠিওৱাটো সম্ভৱপৰ নহৈছিল। পাশ্চাত্য শিক্ষা লাভ কৰাৰ

কোনো সুযোগ সুবিধা নোপোৱাত সংস্কৃত শিক্ষা লাভ কৰিবলৈকে মনোনিৱেশ কৰিব লগীয়া হয়। গামেৰিমুৰী গাওঁৰ আন এটা চুবুৰিৰ নাম মিশ্ৰতলা। সেই মিশ্ৰতলাতে আছিল সেই সময়ৰ প্ৰসিদ্ধ সংস্কৃত পণ্ডিত অশেষ শ্ৰদ্ধা-ভাজন বলভদ্ৰ মিশ্ৰ উপাধ্যায়ৰ সংস্কৃত পাঠশালা। বিদ্যালঙ্কাৰে উপাধ্যায়দেৱৰ পাঠশালাত ভৰ্তি হৈ সংস্কৃত অধ্যয়ন কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে।

সংস্কৃত শিক্ষাৰ পঠন-পাঠনৰ ৰীতি :—

সেই সময়ত সংস্কৃত পাঠশালাবোৰত আজিকালিৰ দৰে কোনো নিৰ্দ্দিষ্ট পাঠ্যক্ৰমৰ মাজেৰে শিক্ষদান কৰা হোৱা নাছিল। পৰ্যায় ক্ৰমে নিৰ্দ্দিষ্ট পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হবলৈ হলেহে নিৰ্দ্দিষ্ট পাঠ্যক্ৰম অনুসৰণ কৰিব লগীয়া হয়। পৰীক্ষাৰ মাধ্যমেৰে যেতিয়া ছাত্ৰসকলৰ যোগ্যতা নিৰ্ণয় কৰিব লগীয়া হয় তেতিয়া অৱশ্যে এনেকুৱা পদ্ধতিৰ অনুসৰণ কৰিব লগীয়া হোৱা স্বাভাৱিক।

অধ্যাপকসকলে পৰম্পৰাগত ৰীতি অনুসাৰে শিক্ষাৰ্থীসকলৰ শিক্ষাদানৰ ভাৰ লৈছিল। এই শিক্ষা পদ্ধতিৰ প্ৰধান লক্ষ্য আছিল সমাজত চৰিত্ৰসম্পন্ন আদৰ্শ শিক্ষক প্ৰস্তুত কৰা। যি সকলে সমাজৰ ভাৱীবংশধৰসকলৰ মাজত শিক্ষাৰ পোহৰ বিলাব পাৰে, ঐতিহ্যৰ পৰম্পৰা ৰক্ষা কৰিব পাৰে আৰু সমাজত উপযুক্ত লোক তৈয়াৰ কৰি জ্ঞান-বিকাশৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰিব পাৰে সেই শিক্ষক সকলৰ আৰ্থিক অৱস্থা উন্নত কৰাৰ প্ৰতি লক্ষ্য নাছিল, নিত্য প্ৰয়োজনীয় সামগ্ৰীৰে কথমপি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিয়েই সন্তুষ্ট আছিল। সেই নিঃস্বাৰ্থ শিক্ষকসকলৰ ঐকান্তিকতা আৰু একনিষ্ঠ প্ৰচেষ্টাৰ ফলত সমাজত সস্কৃত শিক্ষাৰ দীপ-শিখা সগৌৰৱে প্ৰজ্বলিত হৈ আছিল। শিক্ষকসকলৰ আদৰ্শ চৰিত্ৰ, নৈষ্ঠিক আচৰণ, নিঃস্বাৰ্থ-সমজা-সেৱাৰ মনোবৃত্তি আৰু গভীৰ পাণ্ডিত্যই শিক্ষাৰ্থীসকলৰ জীৱন গঢ়ি তোলাত যি অৰিহণা যোগাইছিল তাক বিশদভাৱে বৰ্ণনা কৰা

নিষ্প্ৰয়োজন। সেই শিক্ষকসকলেই সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰে শ্ৰদ্ধাভাজন আৰু ছাত্ৰসকলৰ আদৰ্শৰ প্ৰতীক। তেওঁলোক আছিল একোজন মহান ব্যক্তিত্বসম্পন্ন আদৰ্শ-পুৰুষ। তেওঁলোকৰ জীৱনৰ মাৰ্হিৰে ছাত্ৰসকলে নিজৰ জীৱন গঢ়ি তুলিবলৈ অনুপ্ৰেৰণা পাইছিল।

বিদ্যালঙ্কাৰ বাল্যকালৰ পৰা অতি মেধাৱী আৰু তীক্ষ্ণধীসম্পন্ন আছিল। গুৰুৰ ব্যৱহাৰ, আচৰণ আৰু আদৰ্শই তেখেতৰ জীৱনত বিশেষভাৱে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল। সেয়েহে পাশ্চাত্য শিক্ষা লাভ কৰিব নোৱাৰাৰ খেদ মনৰ পৰা নাইকিয়া হ'ল। গুৰুৰ নিৰ্দেশ মতে একান্তমনে সংস্কৃত শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু এবছৰৰ ভিতৰতে সমগ্ৰ অমৰকোষ, প্ৰয়োগ-ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ সূত্ৰসমূহ বৈদিক মন্ত্ৰৰ দৰে মুখস্থ কৰিলে। অমৰকোষ অভিধানৰ দৰে প্ৰয়োগ—ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ সূত্ৰসমূহো শ্লোকত নিবদ্ধ। অসমত প্ৰচলিত প্ৰাচীন সংস্কৃত শিক্ষা-পদ্ধতিৰ প্ৰাৰম্ভিক গ্ৰন্থই আছিল এই দুখন। এই দুখন কণ্ঠস্থ কৰিব পাৰিলেহে ছাত্ৰক পাঠত ভৰ্তি কৰা হৈছিল। পাঠত ভৰ্তি কৰাৰ অৰ্থ এই যে যিসকল ছাত্ৰই অভিধান আৰু ব্যাকৰণৰ সূত্ৰ মুখস্থ ৰাখিব নোৱাৰে তেওঁলোকক প্ৰকৃত ছাত্ৰ হিচাপে গণ্য কৰা নহয়। আন কথাত কবলৈ হলে সংস্কৃত পাঠশালাত প্ৰকৃত ভৰ্তিকৰণ বা ছাত্ৰ হিচাপে পৰিগণিত কৰিবলৈ হলে প্ৰথমে এই শাস্ত্ৰ মুখস্থ কৰাটো অপৰিহাৰ্য।

তীক্ষ্ণ বুদ্ধি-সম্পন্ন বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে অতি কম সময়ৰ ভিতৰতে এই দুই শাস্ত্ৰ মুখস্থ কৰিব পৰা হেতু উপাধ্যায়দেৱে তেখেতক পাঠত তুলিলে আৰু প্ৰাচীন পদ্ধতি অনুসাৰে প্ৰথমে ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰৰ অধ্যাপনা আৰম্ভ কৰিলে।

উপনয়ন আৰু উচ্চ শিক্ষা :—

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ বাৰ বছৰ বয়সত উপনয়ন সংস্কাৰ সম্পন্ন হয়। উপনয়নৰ দিন অবধি মৃত্যুৰ সময়লৈকে বৈদিক সন্ধ্যা, তৰ্পণ আদি

তেখেতে শাস্ত্ৰীয় বিধান অনুসাৰে নিষ্ঠাৰে সৈতে পালন কৰিছিল। শ্ৰদ্ধা আৰু নিষ্ঠাৰে সৈতে শাস্ত্ৰীয় নিয়ম পালন কৰা লোকসকলৰ ভিতৰত তেখেত আছিল অগ্ৰগণ্য। পৱিত্ৰ আচৰণ আৰু নৈষ্ঠিকতা আৰু পাণ্ডিত্যৰ গৰিমাৰে সময়ত সমাজত সকলোৰে বৰেণ্য হৈ উঠিছিল।

উপনয়ন-সংস্কাৰৰ পিছত গুৰুৰ নিৰ্দ্দেশমতে তেওঁ ব্যাকৰণৰ উচ্চশিক্ষা লাভৰ কাৰণে কৈহাটী সত্ৰলৈ যায়। কৈহাটী সত্ৰত সেই সময়ত ব্যাকৰণৰ অগাধ পণ্ডিত চিৰস্মৰণীয় শ্ৰদ্ধেয় হংসনাথ স্মৃতিৰত্নৰ প্ৰসিদ্ধ সংস্কৃত চতুষ্পাঠী আছিল। সেই সময়ৰ প্ৰায়বোৰ সংস্কৃতানুৰাগী মেধাৱী ছাত্ৰই স্মৃতিৰত্নদেৱৰ ওচৰত ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিছিল। সংস্কৃতানুৰাগীসকলৰ মাজত গোস্বামীদেৱৰ ওচৰত ব্যাকৰণ নপঢ়িলে ব্যাকৰণৰ জ্ঞান যেন অসম্পূৰ্ণ হৈয়ে থাকে এনেকুৱা ধাৰণা প্ৰায় প্ৰচলিত আছিল। সেয়েহে স্মৃতিৰত্নদেৱ আছিল সেই সময়ৰ সংস্কৃত শিক্ষাৰ অন্যতম আকৰ্ষণ।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে শ্ৰদ্ধেয় গোস্বামীদেৱৰ অন্তেবাসী হৈ ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ বিশেষভাৱে অধ্যয়ন কৰে। গোস্বমীদেৱৰ পৰামৰ্শমতে বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ দাহুদিৰ শ্ৰদ্ধেয় সোণাপতি ভাগৱতৰত্নদেৱৰ ওচৰলৈ যায় আৰু তাত কিছু বছৰ ব্যাকৰণশাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰাৰ লগে লগে তেওঁ ভাগৱত, গীতা আৰু জ্যোতিষশাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰে। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে পঢ়োৱা কথাবোৰ অতিকম সময়ৰ ভিতৰতে অনায়াসে আয়ত্ত কৰিব পৰা হেতু ভাগৱতৰত্নদেৱৰ অতি প্ৰিয়-পাত্ৰ আৰু স্নেহ-ভাজন হৈ উঠিছিল। বিদ্যালঙ্কাৰৰ বুদ্ধিবৃত্তি আৰু অধ্যয়নৰ প্ৰতি একান্ত আগ্ৰহ দেখি ভাগৱতৰত্নদেৱে তেখেতক গৌৰীপুৰলৈ যোৱাৰ কাৰণে পৰামৰ্শ দিয়ে। গুৰুৰ নিৰ্দ্দেশমতে বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ গৌৰীপুৰলৈ যায়। সেই সময়ত গৌৰীপুৰত পণ্ডিতপ্ৰৱৰ মহামহোপাধ্যায় আদ্যনাথ তৰ্কভূষণৰ ৰাজকীয় চতুষ্পাঠী অতি প্ৰসিদ্ধ আছিল। সেই চতুষ্পাঠীত ব্যাকৰণ, কাব্য, জ্যোতিষ, স্মৃতি, বেদান্ত আৰু প্ৰাচীন ন্যায়শাস্ত্ৰৰ বিশেষভাৱে অধ্যয়ন আৰু অধ্যাপনা চলিছিল।

অসমৰ বহু মেধাৱী ছাত্ৰই তৰ্কভূষণৰ আশ্ৰয়ত থাকি বিভিন্ন শাস্ত্ৰৰ জ্ঞান আহৰণ কৰিছিল। তৰ্কভূষদেৱৰ চতুষ্পাঠীত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰৰ উপৰিও কাব্য, স্মৃতি জ্যোতিষ, প্ৰাচীন ন্যায় আৰু বেদান্ত শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিছিল। সেই চতুষ্পাঠীত অধ্যয়ন কৰা একো একোজন ছাত্ৰই একো একোটা বিষয়ত বিশেষ ব্যুৎপত্তি লাভ কৰি কৃতী ছাত্ৰ হিচাপে খ্যাতি অৰ্জন কৰিছিল। সেয়েহে তৰ্কভূষণ মহোদয়ে জীৱনৰ শেষ কাললৈ এটা কথা ব্যক্ত কৰি বিশেষ আনন্দ লাভ কৰিছিল:—ৰত্নমালা ব্যাকৰণত প্ৰধান মেধাৱী চন্দ্ৰকান্ত (গামেৰিমুৰী), কাব্যশাস্ত্ৰত লক্ষ্মীকান্ত (বালাবনগ্ৰাম), স্মৃতিশাস্ত্ৰত হোমেশ্বৰ (হাতীৰপিঠি) আৰু বেদান্তশাস্ত্ৰত অনন্ত গোস্বামীয়ে (জাগৰা সত্ৰ) যি ব্যুৎপত্তি লাভ কৰিব পাৰিছে শিক্ষকতা কৰা জীৱনত পোৱা ছাত্ৰসমূহৰ কোনোৱেই এওঁলোকৰ সমকক্ষ হব পৰা নাই।

তৰ্কভূষণদেৱে অধ্যাপনা কৰা কালছোৱাত হেনো যিবোৰ ছাত্ৰ পাইছে তাৰ ভিতৰত এওঁলোকেই সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ; কিয়নো তেখেতৰ সমস্ত বিদ্যাকে যেন এওঁলোকে নিপুণ ভাৱে গ্ৰহণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছে। খ্যাতনামা তৰ্কভূষণ মহোদয়ৰ পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ দৃষ্টিভঙ্গীৰে কৰা এই যথাৰ্থ বাণীয়ে সেই ছাত্ৰসকলক সমাজত প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰাত বিশেষ অৰিহণা যোগাইছিল।

গৌৰীপুৰত অধ্যয়ন সমাপ্ত কৰি বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে গুৰুৰ আদেশ মতে কোচবিহাৰলৈ যাত্ৰা কৰে। সেই সময়ত কোচবিহাৰ সংস্কৃত শিক্ষাৰ আন এটা উল্লেখযোগ্য কেন্দ্ৰ আছিল। কোচবিহাৰৰ ৰজাসকলে খ্যাতনামা সংস্কৃত পণ্ডিতসকলক ৰজাৰ দ্বাৰপণ্ডিত হিচাপে নিযুক্তি দি সংস্কৃত চৰ্চ্চাৰ বিশেষ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল। মহাৰাজ নৰনাৰায়ণৰ ৰাজপণ্ডিত মহামহোপাধ্যায় পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশে এই নগৰতেই খ্ৰীষ্টীয় ষোড়শ শতাব্দীত ৰজাৰ নিৰ্দেশমতে প্ৰয়োগ ৰত্নমালা ব্যাকৰণ প্ৰণয়ন কৰে:—

শ্ৰীমল্লদেৱস্য গুণৈকসিন্ধোৰ্মহীমহেন্দ্ৰস্য যথা নিৰ্দেশম্।
যত্নাং প্ৰয়োগৰত্নমালা ৱিতন্যতে শ্ৰীপুৰুষোত্তমেন ॥

এই ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ গূঢ-প্ৰকাশিকা নামৰ অন্যতম টীকাকৰ্ত্তা চিৰস্মৰণীয় মহামহাধ্যাপক সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশৰ অন্তেবাসী হৈ বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে সমগ্ৰ ৰত্নমালা ব্যাকৰণ টীকাৰে সৈতে বিশেষভাৱে অধ্যয়ন কৰে। ব্যাকৰণৰ উপৰি প্ৰাচীন স্মৃতি, তন্ত্ৰশাস্ত্ৰ, জ্যোতিষ আৰু অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰও অধ্যয়ন কৰে। বিদ্যালঙ্কাৰ বিদ্যাবাগীশদেৱৰ অতি আদৰৰ ছাত্ৰ আছিল। বিদ্যালঙ্কাৰৰ বিদ্যানুৰাগ, গুৰুৰ প্ৰতি ঐকান্তিক ভক্তি আৰু শ্ৰদ্ধা দেখি বিদ্যাবাগীশ অতিশয় সন্তুষ্ট হৈছিল। ব্যাকৰণশাস্ত্ৰৰ ব্যুৎপত্তিৰ কাৰণে বিদ্যালঙ্কাৰে গুৰুৰ অন্তৰ বিশেষভাৱে জয় কৰিব পাৰিছিল। বিদ্যাবাগীশ বিদ্যালঙ্কাৰৰ কেৱল শিক্ষাগুৰুৱেই নাছিল, তেখেত আছিল দীক্ষাগুৰুও। ৱিদ্যালঙ্কাৰৰ গুৰু-ভক্তিত সন্তুষ্ট হৈ বিদ্যাবাগীশে তেখেতৰ দীক্ষা দানৰ ভাৰ গ্ৰহণ কৰিছিল। বিদ্যালঙ্কাৰ শাক্তমন্ত্ৰত দীক্ষিত হয়। তেখেত শক্তিৰ উপাসক আছিল।

মহামহাপধ্যাপক সিদ্ধান্তবাগীশৰ ওচৰত ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰি গুৰুৰ আদেশ মতে নদীয়া জিলাৰ অন্তৰ্গত পূৰ্বস্থলীৰ খ্যাতনামা পণ্ডিতপ্ৰৱৰ প্ৰৱীণ নৈয়ায়িক মহামহোপাধ্যায় কৃষ্ণনাথ ন্যায়পঞ্চানন মহোদয়ৰ ওচৰলৈ যায়। বিদ্যালঙ্কাৰে ন্যায়পঞ্চানন মহোদয়ৰ ওচৰত প্ৰাচীন ন্যায়, কাব্য, অলঙ্কাৰ, নব্য স্মৃতি আৰু পূৰ্বমীমাংসা শাস্ত্ৰৰ বিশেষভাৱে অধ্যয়ন কৰে। প্ৰাচীন ন্যায়ৰ ভিতৰত ভাষাপৰিচ্ছেদ, সিদ্ধান্ত মুক্তাৱলী, ন্যায়সূত্ৰ, কুসুমাঞ্জলি, শব্দশক্তিপ্ৰকাশিকা আদি গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰিব লগীয়া হয়। অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ ভিতৰত সাহিত্য-দৰ্পণ, কাব্যপ্ৰকাশ আৰু ৰসগঙ্গাধৰ পাঠ্য হিচাপে পঢ়িব লগীয়া হৈছিল। স্মৃতিশাস্ত্ৰৰ ভিতৰত মনুসংহিতা, মিতাক্ষৰা, দায়ভাগ, দায়তত্ত্ব, প্ৰায়শ্চিত্ত-বিবেক, মলমাস-তত্ত্ব, একাদশী-তত্ত্ব, ব্যৱহাৰ-তত্ত্ব, দত্তকচন্দ্ৰিকা আদি গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰিব লাগিছিল।

এইখিনিতে এটা কথা উল্লেখযোগ্য এই যে সেই সময়ত পাঠ্যক্ৰমৰ ওপৰত কোনো পৰীক্ষা লোৱাৰ তেনেকুৱা ব্যৱস্থা নাছিল। বিশেষ শাস্ত্ৰত পাৰদৰ্শী হবলৈ হলে কেতবোৰ নিৰ্দ্ধাৰিত গ্ৰন্থ অৱশ্যেই অধ্যয়ন কৰিব লগীয়া হৈছিল। সকলো শাস্ত্ৰৰ ভিতৰত ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰক বিশেষভাৱে প্ৰাধন্য দিয়া হৈছিল, কিয়নো ব্যকৰণ শাস্ত্ৰত বিশেষ ব্যুৎপত্তি থাকিলে আন শাস্ত্ৰ অনায়াসে আয়ত্ত কৰিব পাৰে। ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰৰ বিশেষ জ্ঞান নাথাকিলে পাণ্ডিত্যৰ মৰ্যাদা পূৰ্ণৰূপে লাভ কৰিব পৰা হোৱা নাছিল। সেই বুলি অকল ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ জ্ঞানেৰেই পাণ্ডিত্যৰ স্বীকৃতিও লাভ কৰা হোৱা নাছিল। তেওঁলোকে হিন্দুৰ ষড়দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ প্ৰাকৰণিক গ্ৰন্থসমূহ অধ্যয়ন কৰিব লাগিছিল, যেনে, ন্যায় দৰ্শনৰ ভাষা-পৰিচ্ছেদ, বেদান্তদৰ্শনৰ বেদান্তসাৰ, বেদান্ত-পৰিভাষা, পঞ্চদশী, সাংখ্যদৰ্শনৰ সাংখ্যকাৰিকা, মীমাংসাদৰ্শনৰ মীমাংসা ন্যায়প্ৰকাশ, নব্যন্যায়ৰ তৰ্কসংগ্ৰহ, ব্যাপ্তিপঞ্চক আদি অধ্যয়ন কৰিব লাগিছিল। আনকথাত কবলৈ হলে সমাজত পণ্ডিত বুলি পৰিগণিত হবলৈ হলে বিশেষকৈ ন্যায়দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ লগতো পৰিচিত হব লাগিছিল। বিভিন্ন শাস্ত্ৰৰ জ্ঞানৰ আৱশ্যকতা সম্বন্ধে এটি প্ৰাচীন গাথা সমাজত চলিত আছিল :—

অৱৈয়াকৰণো মূৰ্খ মূকস্তৰ্কৱিৱৰ্জিতঃ।
সাহিত্যহীনঃ পঙ্গুঃ সাক্ষাৎ বধিৰঃ কোষৱৰ্জিতঃ ॥

ইয়াৰ উপৰিও স্মৃতি, জ্যোতিষ, কাব্য. আৰু অলঙ্কাৰশাস্ত্ৰৰ বিশেষ ভাৱে জ্ঞান আহৰণ কৰিব লগীয়া হৈছিল। সংস্কৃত পণ্ডিত বুলিলেই ব্যাকৰণ, জ্যোতিষ, স্মৃতি অৰ্থাৎ বিধি-ব্যৱস্থা, হিন্দুৰ দশ-সংস্কাৰ আদি সকলো শাস্ত্ৰৰে জ্ঞান থকা বুলি আজিও আমাৰ ধাৰণা। কাৰণ অতীজত যিসকলে সমাজত পণ্ডিত বুলি স্বীকৃতি লাভ কৰিছিল সেই মহান ব্যক্তিসকল আছিল একোখন চলন্ত শিক্ষা প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰে।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ তেখেতৰ স্বনামধন্য গুৰুসকলৰ জীৱনৰ আদৰ্শেৰে বিশেষভাৱে প্ৰভাৱান্বিত হৈছিল আৰু সেই গুৰুসকলৰ দৰে নিজেও

এজন আদৰ্শ শিক্ষক হবলৈ বিদ্যাৰ্থী হৈ থকা কালৰ পৰাই নিজকে প্ৰস্তুত কৰি তুলিছিল। মহামহোপাধ্যায় ন্যায়পঞ্চাননদেৱৰ ওচৰত প্ৰাচীন ন্যায় আৰু স্মৃতিশাস্ত্ৰ বিশেষভাৱে অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত ন্যায়পঞ্চানন মহাশয়ে কোচবিহাৰলৈ আহি পুনৰ নৈয়ায়িক দৃষ্টি-ভঙ্গীৰে ব্যাকৰণৰ টীকা গ্ৰন্থৰ পুনৰ আলোচনা কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিয়ে। ন্যায়পঞ্চানন মহোদয়ৰ ওচৰত শিক্ষা সমাপ্ত কৰি গুৰুৰ নিৰ্দেশ মতে পুনৰ কোচবিহাৰলৈ আহি মহামহাধ্যাপক সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশৰ ওচৰত ব্যাকৰণৰ টীকা-গ্ৰন্থৰ আলোচনা কৰি ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰৰ কিছুমান মৌলিক সন্দেহ দূৰ কৰে।

তেতিয়া কোচবিহাৰত ৰাজপণ্ডিতসকলে আন আন ঠাইৰ শ্ৰেষ্ঠ পণ্ডিত কেইজনমানক আনি ছাত্ৰসকলৰ লিখিত আৰু মৌখিক পৰীক্ষা লৈ উপাধি প্ৰদান কৰা প্ৰথা প্ৰচলিত আছিল। বিদ্যালঙ্কাৰ দেৱেও লিখিত নিবন্ধ আৰু মৌখিক পৰীক্ষাত বিশেষ পাৰদৰ্শিতা দেখুৱাই "বিদ্যালঙ্কাৰ" উপাধি লাভ কৰে।

সেই সময়ত কোচবিহাৰত আন আন ছাত্ৰসমূহৰ ভিতৰত অসমৰ তিনিজন ছাত্ৰই বিদ্যাবাগীশৰ ওচৰত ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰি আছিল। বিদ্যাবাগীশ মহাশয়ে বিদ্যালঙ্কাৰদেৱক সেই সময়ৰ ছাত্ৰসকলক অধ্যাপনা কৰিবলৈ দি নিজে উপদেষ্টা হিচাপে লক্ষ্য কৰি থাকে। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ অধ্যাপনা-ৰীতিত ছাত্ৰ আৰু শিক্ষক উভয়ে সন্তুষ্ট হয়। তেতিয়া অসমৰ ছাত্ৰ তিনিজনে বিদ্যালঙ্কাৰক কোচবিহাৰৰ পৰা আহি নিজ ঘৰত সংস্কৃত পাঠশালা পাতিবলৈ অনুৰোধ কৰে আৰু তেওঁলোকেই ছাত্ৰ হব বুলি মত প্ৰকাশ কৰে। তেতিয়া গুৰুৰ আদেশ লৈ বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে ছাত্ৰ তিনিজনৰ সৈতে নিজ ঘৰলৈ উভতি আহি সংস্কৃত পাঠশালা আৰম্ভ কৰিবলৈ মন কৰে। এই তিনিজন ছাত্ৰ আছিল ৰমাপতি দেৱশৰ্ম্মা, বলভদ্ৰ দেৱ শৰ্ম্মা আৰু উমানাথ দেৱ শৰ্ম্মা।

কোচবিহাৰৰ পৰা উভতি আহি বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে সৰ্বপ্ৰথম

তেখেতৰ প্ৰথম গুৰুদ্বয়ক অৰ্থাৎ শ্ৰদ্ধেয় বলভদ্ৰ মিশ্ৰ উপাধ্যায় আৰু হংসনাথ স্মৃতিৰত্নক প্ৰণাম জনায়। শিক্ষকদ্বয়ে বিদ্যালঙ্কাৰৰ শাস্ত্ৰৰ ব্যুৎপত্তি দেখি সন্তুষ্টি প্ৰকাশ কৰে আৰু উভয়ে তেখেতৰ সংস্কৃত চতুষ্পাঠী প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ মত সমৰ্থন কৰি আশীৰ্বাদ প্ৰদান কৰে। তেখেত গুৰুৰ আশীৰ্বাদ লৈ চতুষ্পাঠী পতাৰ কাৰ্যত অগ্ৰসৰ হ'ল।

নিজ গাওঁ গামেৰিমুৰীৰ শ্ৰদ্ধাভাজন সূৰ্য্যকান্ত শৰ্মা, লোকনাথ শৰ্মা প্ৰভৃতি কেইজনমান বিদ্যোৎসাহী লোকে বিদ্যালঙ্কাৰৰ এই প্ৰচেষ্টাত নানা প্ৰকাৰে সহায়-সহযোগ আগবঢ়ায়। এওঁলোকৰ সহায় আৰু বিশেষকৈ নিজৰ কনিষ্ঠ-ভ্ৰাতা শ্ৰদ্ধাস্পদ মহেশ্বৰ শৰ্মাৰ একনিষ্ঠ চেষ্টাৰ ফলত নিজ ঘৰতে চতুষ্পাঠীৰ ঘৰ-দুৱাৰ নিৰ্মাণৰ কাম অতি সোনকালে সুকলমে সম্পন্ন হয়।

চতুষ্পাঠী প্ৰতিষ্ঠা :—

১৮৯৭ চনৰ এপ্ৰিল মাহত প্ৰথম আৰম্ভ। এই চতুষ্পাঠীৰ যিটো ঘৰত ছাত্ৰসকলক শিক্ষা দিয়া হৈছিল সেই ঘৰটোক পাঠশালা বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল। এই পাঠশালা-গৃহত যি পদ্ধতিৰে ছাত্ৰসকলক শিক্ষা প্ৰদান কৰা হৈছিল তাকেই পাঠশালা-পদ্ধতি বুলি জনা যায়। এই ঘৰটো ৩০' ফুট দীঘল ১২' ফুট বহল আৰু ইয়াৰ ভেটিটো আছিল ৩' ফুট ওখ। এই পাঠশালা গৃহ সম্পূৰ্ণ মুকলি, কোনো পিনে বেৰ নাই। এই গৃহৰ পূব অংশত সৰস্বতী দেৱীৰ বেদী। ইয়াৰ চৌপাশে ছাত্ৰসকল থকামেলাৰ কাৰণে ছাত্ৰাবাস। ছাত্ৰাবাস আৰু পাঠশালা-গৃহৰ মাজত চোতাল। এই চোতালত ছাত্ৰসকলৰ মুকলি আলোচনা নাইবা সভা আদি অনুষ্ঠিত হয়। এই সংস্কৃত চতুষ্পাঠীক সাধাৰণতে সকলোৱে পঢ়াশালি বোলে। পঢ়াশালিৰ আন এটা নাম টোল। পাঠশালা-গৃহৰ উত্তৰ-পূব অংশত যোৰ খুটাৰ ওচৰত পাটীত বিদ্যালঙ্কাৰ দেৱৰ আসন। ছাত্ৰসকলে

কলগছৰ ঠাৰিৰে নিজহাতে সজা কঠত বহি অধ্যয়ন কৰে। তেতিয়া টেবুল-চেয়াৰৰ ব্যৱহাৰ নাছিল। ছাত্ৰসকলৰ জোতা নাইবা চেণ্ডেলৰ ব্যৱহাৰো নাছিল। তেওঁলোকে খৰমহে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। যদি কোনো ছাত্ৰই ভুলক্ৰমে খৰমেৰে পাঠশালা-গৃহত প্ৰৱেশ কৰে তেন্তে তেওঁ দণ্ড দিব লাগিছিল। নাম-কীৰ্ত্তনৰ খৰচ বহন কৰি সেই দণ্ডিত ছাত্ৰজন অপৰাধৰ পৰা মুক্ত হব পাৰিছিল। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে এই চতুষ্পাঠীৰ পৰিবেশ প্ৰাচীন ভাৰতৰ আশ্ৰমৰ আদৰ্শেৰে গঢ়ি তুলিছিল। শিক্ষা প্ৰতিষ্ঠানসমূহত উপযুক্ত পৰিবেশৰ বিশেষ প্ৰয়োজন। এই পৰিবেশৰ অভাৱ হলে শিক্ষাদান আৰু শিক্ষা গ্ৰহণ উভয়তে বাধা জন্মে। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে এই কথা গুৰিৰে পৰা সম্পূৰ্ণভাৱে উপলব্ধি কৰি ইয়াৰ পৰিবেশ সদায় পৱিত্ৰ আৰু মনোৰম কৰি ৰখাৰ কাৰণে বিশেষ যত্ন লৈছিল। সেয়েহে অতি কম সময়ৰ ভিতৰতে এই চতুষ্পাঠী এখন আদৰ্শ চতুষ্পাঠী হিচাপে প্ৰতিষ্ঠিত হৈ উঠিছিল। এই আদৰ্শ প্ৰতিষ্ঠানটিলৈ অসমৰ বিভিন্ন ঠাইৰপৰা ছাত্ৰসকল আহি বিদ্যালঙ্কাৰৰ অন্তেবাসী হৈ বিদ্যাগ্ৰহণ কৰিছিল। মাত্ৰ তিনিজন ছাত্ৰেৰে আৰম্ভ কৰা এই প্ৰতিষ্ঠানটোৰ ছাত্ৰৰ সংখ্যা বছৰে বছৰে বাঢ়ি গৈছিল আৰু কালক্ৰমত ছাত্ৰৰ সংখ্যা ৩০।৪০ জনৰো অধিক হৈছিল।

চতুষ্পাঠীত ছাত্ৰৰ দৈনন্দিন জীৱন আৰু অধ্যয়ন ৰীতি :—

ছাত্ৰসকল ব্ৰাহ্মমুহূৰ্ত্ততে শয্যা ত্যাগ কৰি হাতমুখ ধুই পৰিষ্কাৰ পৰিচ্ছন্ন হব লাগিছিল। ৰাতিপুৱা ৭ বজাৰ পৰা দিনৰ ১২ বজালৈ ছাত্ৰসকলক পাঠ পঢ়োৱা হৈছিল। ১২ বজাৰ পৰা ৩ বজাৰ ভিতৰত স্নান কৰি পাঠশালা গৃহ পৰিষ্কাৰ কৰি মচি-কাচি সন্ধ্যা-বন্দনাৰ পিছত তেওঁলোকে ভোজন কৰি জিৰণি লৈছিল। ৩ বজাৰ পৰা আকৌ পাঠ পঢ়োৱা আৰম্ভ হৈছিল প্ৰায় দুঘণ্টা সময়। সন্ধ্যা সময়ত সদায় পাঠশালা গৃহত চাকি ধূপ-ধূনা দি সৰস্বতী দেৱীৰ

স্তোত্ৰপাঠ নিয়মিত ভাবে কৰিব লাগিছিল। আকৌ ৰাতি ৭ বজাৰ পৰা ১০ বজালৈ ছাত্ৰসকলক পঢ়োৱা হৈছিল। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে সদায় এই ৰীতিত নিয়মিতভাৱে ছাত্ৰসকলক পঢ়াইছিল। নিতৌ ছাত্ৰসকল ইমান সময় শিক্ষকৰ সান্নিধ্যত থাকি কিমান উপকৃত হৈছিল তাক সকলোৱে সহজে অনুমান কৰিব পাৰে। বিদ্যালঙ্কাৰ আৰু ছাত্ৰৰ মাজত গঢ়ি উঠিছিল এটি আত্মীয় সংযোগ। এই আত্মীয় সংযোগৰ কাৰণেই ছাত্ৰসকলৰ গুৰু-ভক্তি আৰু বিদ্যানুৰাগ গঢ়ি উঠিছিল।

এই ৰীতিত সদায় নিয়মিতভাৱে অধ্যয়ন-অধ্যাপনা চলিছিল। অৱশ্যে শাস্ত্ৰীয় নিয়মানুসাৰে অষ্টমী. চতুৰ্দ্দশী অমাৱস্যা আৰু প্ৰতিপদ তিথিত পাঠ নিষিদ্ধ আছিল ঃ—

অষ্টমী হন্ত্যুপাধ্যায়ং শিষ্যং হন্তি চতুৰ্দ্দশী।
অমাৱস্যোভয়ং হন্তি প্ৰতিপদ্‌বুদ্ধিনাশিনী ॥

অষ্টমী তিথিত অধ্যাপনা কৰিলে উপাধ্যায়ৰ, চতুৰ্দ্দশীত শিষ্যৰ, অমাবস্যাত উভয়ৰে বিঘ্ন হয় ; প্ৰতিপদৰ অধ্যয়নে বুদ্ধি নাশ কৰে।

এই তিথিসমূহত যেতিয়া অধ্যয়ন বন্ধ থাকে তেতিয়া বিদ্যালঙ্কাৰ দেৱে ছাত্ৰসকলৰ পৰীক্ষা লয়। এক অষ্টমীৰ পৰা আন অষ্টমী তিথিলৈ যি পৰিমিত অধ্যয়ন হ'ল তাক ছাত্ৰসকলে কিমানখিনি আয়ত্ত কৰিলে তাৰ পৰীক্ষা হয়। এই পৰীক্ষা লিখিত আৰু মৌখিক দুই ধৰণে লোৱা হৈছিল আৰু ছাত্ৰসকলৰ যি অংশত কোনো সন্দেহ থাকে বা য'ত ভুল-ভ্ৰান্তি হয় তাক সংশোধন কৰি দি ছাত্ৰসকলৰ শিক্ষা নিখুঁত কৰি তুলিবলৈ বিশেষ যত্ন লোৱা হৈছিল। বিদ্যালঙ্কাৰৰ এই একান্ত চেষ্টাৰ ফলত ছাত্ৰসকলৰ আত্মবিশ্বাস জন্মিছিল। এই আত্মবিশ্বাসেই ছাত্ৰসকলক ভৱিষ্যৎ জীৱনত বিশেষভাৱে সহায় কৰিছিল। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ ছাত্ৰসকলৰ প্ৰতি লোৱা এই ঐকান্তিক চেষ্টাই তেওঁলোকক তেখেতৰ ওচৰত চিৰদিন কৃতজ্ঞতা পাশত আবদ্ধ কৰি ৰাখিছিল। ছাত্ৰবোৰৰ প্ৰায়বোৰেই মাত্ৰ নিম্ন প্ৰাইমেৰি পাছ কৰি

অহা। এই ছাত্ৰসকলক একোজন অধ্যাপক কৰি তোলাৰ গুৰুভাৰ বহন কৰা বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ তেখেতৰ অন্তেবাসীসকলৰ অন্তৰত আজিও অবিস্মৰণীয় হৈ আছে।

চ'তফুৰা আৰু গুৰু-দক্ষিণা :—

বছৰৰ শেষত চ'ত মাহত পঠন-পাঠন বন্ধ আছিল। সেই মাহৰ প্ৰথম সপ্তাহত ছাত্ৰসকলে বিভিন্ন ঠাইৰ মানুহৰ ঘৰে ঘৰে ফুৰি সংস্কৃত শ্লোক পাঠ কৰি গৃহস্থৰ মঙ্গল কামনা কৰি আশীৰ্বাদ দি ফুৰিছিল। এইদৰে ফুৰা পদ্ধতিকে ছাত্ৰসকলৰ চ'তফুৰা বুলি জনাজাত আছিল। চ'ত ফুৰিবলৈ গলে ছাত্ৰসকলক তুই চাৰি অনা পইচা দক্ষিণা দিছিল। ছাত্ৰসকলে এইদৰে পোৱা পইচা খিনি গুৰুক দক্ষিণা হিচাপে দান কৰিছিল। তেতিয়া অধ্যাপকসকলৰ আন কোনো দৰ্মহা নাছিল। ছাত্ৰসকলে চ'তফুৰি যি পইচা সংগ্ৰহ কৰিছিল সেই গুৰু-দক্ষিণাখিনিয়েই আছিল তেওঁলোকৰ যথা সৰ্বস্ব। ছাত্ৰসকল চ'তফুৰি আহিলে অধ্যাপকে তেওঁলোকক এক সন্ধ্যা ভালদৰে খুৱায়। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে ছাত্ৰসকলক খুৱাই বিশেষ তৃপ্তি পাইছিল। তেখেতে নিজহাতে ছাত্ৰসকলক আদৰ অভ্যৰ্থনাৰে ভোজনীয় দ্ৰব্য বিতৰণ কৰি খুৱাইছিল। আজিও ছাত্ৰসকলে সেই কথা স্মৰণ কৰি বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ স্নেহ ভৰা আন্তৰিক শ্ৰদ্ধা, সৰলতা আৰু স্নেহপুৰ্ণ অভিমানশূন্য অন্তৰখনৰ কথা শ্ৰদ্ধা সহকাৰে স্মৰণ কৰে।

শিক্ষক বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ :—

প্ৰাচীন ৰীতি অনুসাৰে বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে শিক্ষাৰ্থীসকলক প্ৰথম অমৰকোষ অভিধান মুখস্থ কৰিবলৈ দিছিল। সংস্কৃত ভাষাত প্ৰৱেশ কৰিবলৈ হ'লে অভিধান মুখস্থ ৰখাটো একান্ত প্ৰয়োজন বুলি বিবেচিত হৈছিল। তেখেতে ছাত্ৰসকলক প্ৰায়ে কৈছিল,

'আবৃত্তিঃ সৰ্বশাস্ত্ৰাণাং বোধাদপি গৰয়সী'—অৰ্থবোধতকৈও শাস্ত্ৰ মুখস্থ ৰখা অধিক ফলদায়ক। অমৰকোষ বৌদ্ধধৰ্মাৱলম্বী অমৰসিংহ বিৰচিত। এই অভিধানখনৰ প্ৰথম নামলিঙ্গানুশাসন। তিনিটা কাণ্ড বা অংশত বিভক্ত হোৱা হেতু ইয়াৰ দ্বিতীয় নাম ত্ৰিকাণ্ডকোষ। দেৱ-ভাষাৰ শব্দৰাজি সংগৃহীত কৰি নিৰ্মাণ কৰা হেতু ইয়াৰ আন এটা নাম দেৱ-কোষ। পাণিনি ব্যাকৰণ, বাল্মীকি-ৰামায়ণ, মাঘকাব্য, ভট্টিকাব্য আদি গ্ৰন্থসমূহ যিদৰে গ্ৰন্থকাৰৰ নামেৰে প্ৰসিদ্ধ, অমৰ সিংহই প্ৰণয়ন কৰা অভিধানখনো সেইদৰে গ্ৰন্থকাৰৰ নামেৰে অমৰকোষ বুলি চিৰ প্ৰসিদ্ধ। সংস্কৃত ভাষাত যিমানবোৰ অভিধান ৰচিত হৈছে তাৰ ভিতৰত অমৰকোষ সবাতকৈ অধিক উপাদেয়; কিয়নো কিছুমান অভিধান কেৱল নাম-মাত্ৰ অৰ্থাৎ নাম বা শব্দৰ পৰ্যায়বাচক শব্দৰ অনুশাসনতেই পৰিব্যাপ্ত; আকৌ আন কিছুমান কেৱল লিঙ্গ-মাত্ৰ অৰ্থাৎ শব্দৰ লিঙ্গৰ অনুশাসনতেই পৰ্যবসিত হৈছে। কিন্তু অমৰকোষত নাম আৰু লিঙ্গ উভয়ৰে অনুশাসন দেখুওৱা হেতু ই সবাতকৈ হৃদয়গ্ৰাহী হৈ উঠিছে। সেয়েহে অমৰকোষ সংস্কৃত শিক্ষাৰ্থীৰ কাৰণে অপৰিহাৰ্য সামগ্ৰী হিচাপে পৰিগণিত হৈছে।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে অমৰকোষৰ শ্লোকবিলাক মুখে মুখে কৈ যায় ছাত্ৰসকলে তাক শুনি শুদ্ধভাৱে উচ্চাৰণ কৰি প্ৰত্যেকে নিজে নিজে মাতিব লাগে। পিছত সকলোৱে মিলি এবাৰ একেলগে মাতিব লাগে। কোনো শব্দৰ বিশুদ্ধ উচ্চাৰণ নহ'লে তেখেতে পুনঃ শুদ্ধ উচ্চাৰণ কৰি মাতি দিয়ে। ছাত্ৰসকলক এইদৰে শব্দসমূহৰ বিশুদ্ধ উচ্চাৰণেৰে সৈতে শ্লোকসমূহ মুখস্থ কৰাইছিল। বিশুদ্ধ উচ্চাৰণৰ প্ৰতি তেখেতে সদায় চোকা দৃষ্টি ৰাখিছিল। ছাত্ৰসকলে এইদৰে অভিধান মুখস্থ কৰি লোৱাৰ পিছত ইয়াৰ অৰ্থ অনায়াসে আয়ত্ত কৰিব পাৰিছিল। অভিধান মুখস্থ কৰি লোৱাৰ পিছত ব্যাকৰণৰ অধ্যয়ন আৰম্ভ কৰিছিল। সংস্কৃত শিক্ষা শব্দ-অধ্যয়নেৰে আৰম্ভ কৰা

হৈছিল। শব্দ-অধ্যয়নৰ নিয়মেই ব্যাকৰণ। ব্যাকৰণৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হ'ল শাসন বা নিয়ন্ত্ৰণ কৰা। অশুদ্ধ বা অপভ্ৰংশ শব্দক বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰে নিয়ন্ত্ৰণ বা নিয়মিত কৰাই ব্যাকৰণৰ মুখ্য উদ্দেশ্য।

মহৰ্ষি পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ী বৈদিক আৰু লৌকিক উভয় সংস্কৃত ভাষাৰ অদ্বিতীয় ব্যাকৰণ। ব্যাকৰণৰ দাৰ্শনিক তথ্য আৰু ভাষাতত্ত্বৰ পিনৰপৰা ইয়াৰ স্থান অতি উচ্চ। দুৰ্ভাগ্যৰ বিষয়, বঙ্গদেশ আৰু অসমত পাণিনি ব্যাকৰণৰ বহুল অধ্যয়ন-অধ্যাপনা অতীততো নাছিল, এতিয়াও নাই। খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতাব্দীত পণ্ডিত শৰ্ববৰ্মাচাৰ্যকৃত কলাপ বা কাতন্ত্ৰ আৰু একে শতাব্দীতে বোপদেৱ গোস্বামীয়ে ৰচনা কৰা মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণ বঙ্গদেশত আৰু খ্ৰীষ্টীয় ষোড়শ শতাব্দীত মহামহোপাধ্যায় পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশে প্ৰণয়ন কৰা প্ৰয়োগ-ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ অধ্যয়ন-অধ্যাপনা অসম আৰু কোচবিহাৰত অতি ব্যাপক।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ অদ্বিতীয় পণ্ডিত আছিল। তেখেতে সেই ব্যাকৰণৰ যিদৰে নিখুঁত অধ্যাপনা কৰিব পাৰিছিল অসমৰ আন কোনো পণ্ডিতৰ পক্ষে সি সম্ভৱ হোৱা নাছিল। ব্যাকৰণ বুলিলে আজিও ছাত্ৰৰ মাজত ভয়ৰ সঞ্চাৰ হয়। সেই ব্যাকৰণক বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে এনে সৰল-সহজভাৱে ছাত্ৰক বুজাব পাৰিছিল যে ছাত্ৰসকলে ভয়ৰ ঠাইত ৰসহে পাইছিল। শাস্ত্ৰ নীৰস হলেও পঢ়োৱাৰ কৌশলত সি সৰস হৈ উঠে। শাস্ত্ৰ অধ্যয়নৰ প্ৰতি ছাত্ৰসকলৰ চিত্তাকৰ্ষণ কৰিব পৰাটোৱেই শিক্ষকৰ নৈপুণ্য। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ ছাত্ৰসকলক বিদ্যাগ্ৰহণত আগ্ৰহী কৰি তোলাত সিদ্ধহস্ত আছিল। তেখেতৰ শিক্ষাদানৰ প্ৰণালী অনুকৰণীয়। শিক্ষাদানৰ এই অসাধাৰণ প্ৰতিভাৰ বলতেই তেখেত অসংখ্য অধ্যাপক তৈয়াৰ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। আজি অবধি অসমৰ আন কোনো পণ্ডিতৰ পক্ষে ইমানবোৰ অধ্যাপক উলিওৱা সম্ভৱপৰ হোৱা নাই।

তেতিয়াৰ দিনত শ্ৰেণীসমূহৰ ভিতৰত যিজন সবাতোকৈ মেধাৱী

আৰু অনায়াসে শাস্ত্ৰৰ অৰ্থ অনুধাৱন কৰিব পৰা ছাত্ৰ আছিল তেওঁক ওজাছাত্ৰ বুলিছিল। তেনেকুৱা ওজাছাত্ৰক নতুন শিক্ষাৰ্থী নাইবা শ্ৰেণীৰ আন ছাত্ৰসমূহক পঢ়ুৱাবলৈ দি বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে নিজে লক্ষ্য কৰি থাকে আৰু যি অংশত ওজাছাত্ৰই বুজোৱাত কষ্ট অনুভৱ কৰে তাক তেখেতে নিজে বুজাই দিয়ে। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ এনে ঐকান্তিক চেষ্টা আৰু তত্ত্বাৱধানৰ কাৰণে একো একোজন ছাত্ৰ প্ৰবীণ অধ্যাপক হিচাপে সময়ত খ্যাতি অৰ্জন কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে ছাত্ৰসকলক উপযুক্ত শিক্ষক হিচাপে তৈয়াৰ কৰিবলৈ গুৰিবেপৰা আহোপুৰুষাৰ্থ কৰিছিল। সংস্কৃত শাস্ত্ৰৰ এজন উপযুক্ত শিক্ষক হ'ব লাগিলে অভিধান আৰু ব্যাকৰণৰ জ্ঞান নিৰ্মল হ'ব লাগে—এয়া আছিল তেখেতৰ দৃঢ় বিশ্বাস আৰু নিজে যিদৰে এই দুই শাস্ত্ৰত বিশেষ ব্যুৎপত্তি লাভ কৰিছিল, আনেও তেনে ব্যুৎপত্তি লাভ কৰিব নোৱাৰিলে সন্তুষ্ট নহৈছিল। অধ্যাপক হিচাপে তেখেতৰ ছাত্ৰ এসময়ত অসমৰ গাঁৱে-ভূঁঞে বিয়পি আছিল আৰু এতিয়াও ক'ৰবাত দুই-এজন আছে। কেতিয়াবা ক'ৰবাত তেখেতৰ ছাত্ৰৰ লগত দেখা হ'লে তেখেতৰ পাণ্ডিত্য আৰু শিক্ষাদানৰ প্ৰণালী সম্বন্ধে আলোচনা হয় আৰু তেখেতৰ সান্নিধ্যত বিদ্যালাভ কৰাৰ সুযোগ পোৱাত নিজৰ জীৱন ধন্য হোৱা বুলি মুক্তকণ্ঠে স্বীকাৰ কৰে। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে শিকোৱা শাস্ত্ৰসমূহৰ ৰহস্যমূলক কথাবোৰৰ আলোচনা প্ৰসঙ্গত সদায় ব্যক্ত কৰিছিল :—

'অপূৰ্ব্বকো হি ভাণ্ডাৰো দৃশ্যতে তৱ ভাৰতি ।
অব্যয়ে চ ব্যয়ং যাতি ব্যয়ে চ বিস্তৰং মহৎ ॥'

দেৱী সৰস্বতী, তোমাৰ ভাণ্ডাৰ কি অপূৰ্ব। ইয়াক ব্যয় কৰিব নোৱাৰিলে ই হয় নিজে নিজে ক্ষয় আৰু ব্যয় কৰিব পাৰিলে ইয়াৰ বিস্তৃতি হয় বিশাল।

বিদ্যালঙ্কাৰৰ এই উক্তিয়ে ছাত্ৰসকলৰ মনত বিশেষ অনুপ্ৰেৰণা জগাইছিল আৰু নিজে নিজে একোজন পণ্ডিত হৈ যেন বিদ্যা-বিস্তাৰ

ব্ৰতৰ ব্ৰতী হব পাৰে এই কথা মনতে পাণ্ডিছিল। এজন শিক্ষকে ছাত্ৰসকলক সৰ্বতোভাবে অনুপ্ৰেৰিত কৰি তুলিব পৰাটোৱেই শিক্ষক জীৱনৰ চৰম কৃতিত্ব।

বিংশ শতাব্দীৰ প্ৰাৰম্ভত অসমত যিসকল খ্যাতনামা অধ্যাপকৰ আৱিৰ্ভাৱ হৈছিল সেইসকলৰ অধিক সংখ্যকেই বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ ছাত্ৰ। তেখেতৰ জীৱনৰ এইটো এটা বিশেষ গৌৰৱময় দিশ।

তেখেতৰ আন এটা উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল, তেখেতে কাব্য অলঙ্কাৰ, সাহিত্য, স্মৃতি আদি শাস্ত্ৰ পঢ়োৱাৰ সময়ত সন্মুখত কোনো কিতাপ নাৰাখিছিল, সেই বুলি সকলো শাস্ত্ৰই যে তেখেতৰ মুখস্থ আছিল এনে নহয়; ছাত্ৰসকলে কিতাপ পঢ়িলেই তাৰ অৰ্থ ব্যাখ্যাৰে সৈতে অনায়াসে বুজাই দিব পাৰিছিল। এয়া আছিল তেখেতৰ এটা অদ্ভুত শক্তি। আন কিছুমান পণ্ডিতে কিতাপ আগত নহলে কোনো গ্ৰন্থকেই পঢ়ুৱাব নোৱাৰে। কিন্তু বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ সন্মুখত কিতাপৰ প্ৰয়োজন নাছিল। এই অদ্ভুত ক্ষমতাৰ মূলতে হৈছে তেখেতৰ অভিধান আৰু ব্যাকৰণৰ ওপৰত অসাধাৰণ অধিকাৰ। অইন কি কোনোবা ছাত্ৰই কিতাপ ভুলকৈ মাতিলে সেই ভুল কাণত বাজি উঠিছিল। ছাত্ৰসকলক শুদ্ধ উচ্চাৰণেৰে সৈতে কিতাপ নিৰ্ভুল ভাৱে পঢ়িব পৰা কৰা শিক্ষা দানৰ আন এটা অঙ্গ। সংস্কৃত শাস্ত্ৰৰ কিতাপবোৰ শুদ্ধ ভাৱে পঢ়িব পাৰিলেও তাৰ অৰ্থ কিছু-পৰিমাণে বোধগম্য হয়। ছাত্ৰই কিতাপ শুদ্ধভাৱে পঢ়াৰ পিছত শিক্ষকে বুজাই দিলে সেইকথা ছাত্ৰৰ অনায়াসে মনত থাকে। শুদ্ধকৈ পঢ়িব নজনা ছাত্ৰক বুজালেও তাৰ অৰ্থ সি সহজে ধৰিব নোৱাৰে। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে ছাত্ৰসকলৰ কিতাপ পঢ়াৰ অভ্যাসৰ ওপৰত বিশেষ গুৰুত্ব দিছিল। তেখেতে সদায় কৈছিল, ল'ৰা-ছোৱালী, ভাই ককাই বা পিতামাতাৰ ওচৰত যিদৰে নিঃসঙ্কোচভাবে ক'ব পাৰি, কিতাপ পঢ়াত বা শিক্ষকৰ সন্মুখতো সেইদৰে নিঃসঙ্কোচভাৱে কথা ক'ব পৰা হ'ব লাগে। তেতিয়াহে ছাত্ৰৰ প্ৰকৃত শিক্ষা লাভ হয়।

সঙ্কোচমনে পঢ়িলে বা প্ৰশ্নোত্তৰ কৰিলে ছাত্ৰৰ শিক্ষা সম্পূৰ্ণ নোহোৱা বুলি অনুমান কৰিব পাৰি।

সংস্কৃত ভাষাৰ প্ৰচলন ঃ—

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে ছাত্ৰসকলক সংস্কৃত ভাষাত কথোপকথন আৰু তৰ্কাদি কৰিবলৈ শিক্ষা দিছিল। আজিৰ পৰা পঞ্চাশ বছৰৰ আগতে ব্ৰাহ্মণ সমাজৰ বিবাহত ৰাতি কন্যাঘৰত দৰা আৰু কন্যা পক্ষত থকা বিভিন্ন চতুষ্পাঠীৰ ছাত্ৰসকলৰ মাজত শাস্ত্ৰীয় বিষয়লৈ সংস্কৃত ভাষাত বিচাৰ, তৰ্ক আদি কৰা এক প্ৰকাৰ নিয়মৰ দৰেই আছিল। গামেৰিমুৰীৰ টোলৰ ছাত্ৰ যি পক্ষতেই উপস্থিত নাথাকক লাগিলে সেই পক্ষই জয়লাভ কৰিছিল। ইয়াৰ মূলত বিদ্যালঙ্কাৰ দেৱৰ শিক্ষা। তেখেতে ছাত্ৰসকলক সংস্কৃতত ৰচনা লিখা আৰু ভাষণ দিবলৈ যত্ন সহকাৰে শিক্ষা দিছিল। পূৰ্ব নাইবা উত্তৰ পক্ষই কিভাৱে তৰ্ক উত্থাপন বা উত্তৰ প্ৰদান কৰিব লাগে, কোন কোন সময়ত কিভাৱে শাস্ত্ৰীয় যুক্তিসমূহ দাঙি ধৰিব লাগে তাক পুঙ্খানুপুঙ্খভাৱে শিকাই দিছিল। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ নিজে বিশিষ্ট বক্তা নাছিল, কিন্তু বক্তা তৈয়াৰ কৰাৰ কৌশল তেখেতে সম্পূৰ্ণভাৱে জানিছিল। সেয়েহে তেখেতৰ ছাত্ৰসকল প্ৰায় তৰ্কবাদতে জয়যুক্ত হৈছিল। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে ছাত্ৰসকলৰ শিক্ষাৰ সকলো দিশকে সম্পূৰ্ণ কৰিবলৈ ত্ৰুটি কৰা নাছিল। তেখেতৰ ছাত্ৰসমূহে শিক্ষাৰ কেয়ো দিশৰ মৌলিক তথ্যসমূহ সম্পূৰ্ণভাৱে অনুধাৱন কৰিব পাৰিছিল। পণ্ডিত সমাজত এটা কথা প্ৰায় চলিত আছিল যে তেখেতৰ ছাত্ৰৰ পৰা প্ৰায়বোৰ কথাতে সন্তোষজনক সমাধান পোৱা যায়। ছাত্ৰৰ কৃতিত্বৰদ্বাৰা তেখেত বিশেষ সম্মানৰ অধিকাৰী হব পাৰিছিল।

অসমত সংস্কৃত শিক্ষাৰ পৰীক্ষাসমূহ অসম সংস্কৃত বোৰ্ড গঠিত হোৱাৰ আগেয়ে গৱৰ্ণমেণ্টৰদ্বাৰা পৰিচালিত হৈছিল। পৰীক্ষাৰ নাম

আছিল সংস্কৃতৰ প্ৰথম টোল-পৰীক্ষা আৰু দ্বিতীয় টোল-পৰীক্ষা। এই পৰীক্ষা এম. ই আৰু এম.ভি স্কুলৰ পৰীক্ষাৰ্থীৰ লগত একে সময়তে একে লগে দিব লাগিছিল। পৰীক্ষাৰ কেন্দ্ৰ আছিল কেৱল গুৱাহাটীত। গতিকে ছাত্ৰসকলে গুৱাহাটীলৈ আহি টোল পৰীক্ষা দিব লগা হৈছিল। গৱৰ্ণমেণ্টৰ হাতত কেৱল প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় টোল পৰীক্ষাহে আছিল। উপাধি পৰীক্ষা দিবলৈ হলে ছাত্ৰসকলে কলিকতালৈ গৈ বেঙ্গল বোৰ্ডৰ অধীনত দিব লগা হৈছিল। তাৰ উপৰি ন্যায়দৰ্শনৰ বাহিৰে আনশাস্ত্ৰৰ উপাধি পৰীক্ষা দিয়াৰহে অধিকাৰ দিয়া হৈছিল।

অধ্যাপনা কৰাৰ সুযোগ নোপোৱা কাৰণে বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে ন্যায় শাস্ত্ৰৰ চৰ্চা এৰি দিব লগা হ'ল। কাব্য, ব্যাকৰণ, জ্যোতিষ, স্মৃতি আদি শাস্ত্ৰৰ ছাত্ৰসকলক প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় টোল-পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱাৰ পিছত উপাধিৰ পাঠ্য পঢ়ুৱাইছিল আৰু বেঙ্গল বোৰ্ডৰ অধীনত পৰীক্ষা দিয়াই ছাত্ৰসকলক উপাধি লাভ কৰাইছিল।

সেই সময়ত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ বা আন কোনো অধ্যাপকৰে নিৰ্দ্ধাৰিত কোনো মাহিলি দৰ্মহা নাছিল। গৱৰ্ণমেণ্টৰদ্বাৰা পৰিচালিত প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় টোল-পৰীক্ষাৰ ফলৰ ওপৰত অধ্যাপকসকলে এবছৰৰ কাৰণে মাহিলি পাৰিতোষিক এটা পাইছিল। সেই সময়ত অসমত কেবাখনো সংস্কৃত টোল স্থাপিত হৈছিল। সেই টোলবিলাকপৰা প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় টোল পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱা ছাত্ৰসকলৰ ভিতৰত যিখন টোলৰ ছাত্ৰই যিটো পৰীক্ষাত অধিক নম্বৰ ৰাখিব পাৰে সেইখন টোলৰ অধ্যাপকে সেই পৰীক্ষাৰ বাবে সেই বছৰৰ কাৰণে এটা নিৰ্দ্ধাৰিত পাৰিতোষিক পায়। অধ্যাপকসকলে প্ৰথম টোল পৰীক্ষাৰ ফল বাবদ ৮·০০ টকা আৰু দ্বিতীয় টোল পৰীক্ষাৰ ফল বাবদ ১০·০০ টকা, ১২·০০ টকা অথবা ১৫·০০ টকাৰ পাৰিতোষিক পাইছিল। কোনো বছৰত ছাত্ৰৰ পৰীক্ষাৰ ফল বেয়া হলে নাইবা তেওঁলোকে অধিক নম্বৰ ৰাখিব নোৱাৰিলে অধ্যাপকে সেই বছৰ পাৰিতোষিক নোহোৱাকৈয়ে ছাত্ৰসকলক পঢ়ুৱাব লগা হয়।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে ছাত্ৰসকলৰ এই দুয়ো পৰীক্ষাৰ ফলৰ ওপৰত প্ৰত্যেক বছৰে ৮'০০ টকাৰ পৰা ১৫'০০ টকালৈ পাৰিতোষিক লাভ কৰিছিল। তেখেতৰ চতুষ্পাঠীৰপৰা পৰীক্ষাত সৰ্বোচ্চ স্থান অধিকাৰ কৰি স্বৰ্ণপদক লাভ কৰা ছাত্ৰৰ সংখ্যা অসমৰ আনকোনো টোলে চেৰ পেলাব পৰা নাছিল। ছাত্ৰসকলৰ পৰীক্ষাৰ ফলাফলতেই শিক্ষকৰ প্ৰতিভা প্ৰকাশ পায়; সুনাম অৰ্জন কৰাৰ অভিলাষী ছাত্ৰসকল সেই শিক্ষকৰ ওচৰত অধ্যয়ন কৰিবলৈ আগ্ৰহান্বিত হয়। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ আছিল সেই সময়ৰ শ্ৰেষ্ঠ আকৰ্ষণ। অসমৰ বিভিন্ন ঠাইৰ পৰা ছাত্ৰসকল তেখেতৰ ওচৰত অধ্যয়ন কৰিবলৈ ব্যাকুল হৈ পৰিছিল।

অসম সংস্কৃত বোৰ্ড আৰু বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ :—

ইং ১৯২৬ চনত অসম সংস্কৃত বোৰ্ড স্থাপিত হয়। সেই সময়ত তেতিয়াৰ শ্ৰীহট্টৰ মুৰাৰিচাঁদ কলেজৰ সংস্কৃত বিভাগৰ প্ৰধান অধ্যাপক শ্ৰদ্ধেয় বনমালীবেদান্ততীৰ্থই বোৰ্ড গঠনত সক্ৰিয় ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। তেখেতেই সংস্কৃত বোৰ্ডৰ প্ৰথম চেক্ৰেটেৰি পদত নিযুক্ত হয়। এই বোৰ্ড গঠনৰ সময়ত শ্ৰদ্ধেয় বনমালীবেদান্ততীৰ্থদেৱে অসমৰ গাঁৱে-ভূঁঞে সিচঁৰতি হৈ থকা সংস্কৃত টোল আৰু তাৰ অধ্যাপকসকলৰ নাম আৰু আন আন তথ্যপাতি সংগ্ৰহ কৰে। বেদান্ততীৰ্থদেৱে শ্ৰীহট্টৰ পৰা গুৱাহাটীলৈ আহি কটন কলেজৰ সংস্কৃত বিভাগৰ প্ৰধান অধ্যাপক শ্ৰদ্ধেয় লক্ষ্মীনাৰায়ণ শাস্ত্ৰীক লগ ধৰে আৰু উভয়ে নলবাৰীলৈ যায়। ইতিপূৰ্বৰ পৰাই নলবাৰী অঞ্চল অসমৰ ভিতৰত সংস্কৃত অধ্যয়নৰ প্ৰাণ-কেন্দ্ৰ আছিল। বনমালী বেদান্ততীৰ্থ আৰু লক্ষ্মীনাৰায়ণ শাস্ত্ৰী নলবাৰীলৈ গৈ শ্ৰদ্ধেয় প্ৰতাপ চন্দ্ৰ গোস্বামীক লগ ধৰে আৰু তিনিও জনে হাতীত উঠি গামেৰিমুৰী সংস্কৃত টোলত উপস্থিত হয় আৰু বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ লগত অসম সংস্কৃত বোৰ্ড স্থাপন সম্বন্ধে আলোচনা কৰে। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱক নব প্ৰতিষ্ঠাপিত বোৰ্ডৰ আদ্য, মধ্য আৰু উপাধি পৰীক্ষাৰ

পাঠ্য-তালিকা প্ৰস্তুতিত সহায়-সহযোগ আগবঢ়াবলৈ অনুৰোধ জনায়। কাব্য, ব্যাকৰণ, জ্যোতিষ, স্মৃতি আদি শাস্ত্ৰৰ তিনিও পৰ্যায়ৰ পৰীক্ষাৰ পাঠ্য-তালিকা প্ৰস্তুতিত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে বিশেষ ভাৱে সহায়তা কৰে আৰু সকলো পৰীক্ষাৰ প্ৰশ্ন মডাৰেছন কৰা কমিটিৰ প্ৰধান সদস্য হিচাপে কাম কৰে। বোৰ্ডৰ সাংগঠনিক কামত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ বৰঙণি উল্লেখযোগ্য। বিভিন্ন শাস্ত্ৰৰ পৰীক্ষা-সমূহৰ কাৰণে উপযুক্ত পাঠ্য-তালিকা প্ৰণয়ন কৰা আৰু পৰীক্ষাৰ মান উন্নত কৰাত বিদ্যালঙ্কাৰৰ সহায় নিচেই কম নাছিল।

ইতিপূৰ্বে গৱৰ্ণমেণ্টৰদ্বাৰা পৰিচালিত প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় টোল পৰীক্ষাৰ নতুন নামকৰণ কৰা হয় আদ্য আৰু মধ্য পৰীক্ষা। দ্বিতীয়তে উপাধি পৰীক্ষাও বোৰ্ডৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়। বোৰ্ড গঠন হোৱাৰ পিছত অসমৰ সংস্কৃত শিক্ষাৰ্থীসকলে ইয়াৰ অধীনতে উপাধি পৰীক্ষা দিয়াৰো সুযোগ লাভ কৰে। বেঙ্গল বোৰ্ডৰ অধীনত ছাত্ৰসকলে কোনো শাস্ত্ৰত পৰীক্ষা দি উত্তীৰ্ণ হলে সেই শাস্ত্ৰত তীৰ্থ উপাধি লাভ কৰিছিল। যেনে, ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ উপাধি পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱা ছাত্ৰজনে ব্যাকৰণতীৰ্থ উপাধি পায়, কিন্তু অসম সংস্কৃত বোৰ্ডৰ অধীনত ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ পৰীক্ষা দি উত্তীৰ্ণ হোৱা ছাত্ৰজনক ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰী উপাধি প্ৰদান কৰা হয়।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ কেৱল অসম সংস্কৃত বোৰ্ডৰ লগতেই যে জড়িত আছিল এনে নহয়, তেখেত বেঙ্গল সংস্কৃত বোৰ্ডৰো অন্যতম সদস্য আছিল আৰু সময়ে সময়ে কলিকতালৈ গৈ বোৰ্ডৰ মিটিঙত উপস্থিত হ'ব লগা হৈছিল। তেখেত বেঙ্গল বোৰ্ডৰ কামৰূপীয় স্মৃতি, কৰ্মকাণ্ড আদি উপাধি পৰীক্ষাৰ একাদিক্ৰমে বহুবছৰ পৰীক্ষক আছিল। সেই সময়ৰ স্কুলৰ পৰিদৰ্শক শ্ৰদ্ধেয় শৰৎ চন্দ্ৰ গোস্বামী, নলবাৰী গৰ্ডন হাইস্কুলৰ প্ৰধান শিক্ষক শ্ৰদ্ধেয় মণিৰাম দাস প্ৰভৃতি কেই গৰাকীমান বিদ্যোৎসাহী লোকৰ উদ্যোগত ১৯৩৩ নলবাৰীত সংস্কৃত শিক্ষা সম্বন্ধে এখন বিৰাট সভা হয়। তেতিয়াৰ অসমৰ গৱৰ্ণৰ এণ্ডাৰচনৰ সেই

সভাত বিশিষ্ট অতিথি হিচাপে সভাৰ মৰ্যাদা বঢ়ায়। এণ্ড্ৰু ক্লাৱক সংস্কৃত ভাষাত লিখিত অভিনন্দন-পত্ৰেৰে অভিনন্দিত কৰা হৈছিল। শ্ৰদ্ধেয় শৰৎ চন্দ্ৰ গোস্বামীয়ে সেই অভিনন্দন পত্ৰখন বিদ্যালঙ্কাৰদেৱক লিখি দিবলৈ অনুৰোধ কৰে। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে সংস্কৃত শ্লোকত ৰচনা কৰা অভিনন্দন পত্ৰখন নিজহাতে তৈয়াৰ কৰা শিলিখাৰ চিয়াঁহী আৰু বাঁহৰ কলমেৰে সাঁচি পাতত পুৰণি পুথিৰ আকাৰত লিখি এণ্ড্ৰু ক্লাৱক প্ৰদান কৰে। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ সংস্কৃত শ্লোক ৰচনা কৰা ক্ষমতা যথেষ্ট আছিল। তেখেতৰ হাতৰ আখৰবোৰ আছিল অতি সুন্দৰ। এণ্ড্ৰু ক্লাৱে অভিনন্দন-পত্ৰখন পাই অসমতো যে এতিয়াও সাঁচিপাতত দেশীয় চিয়াঁহীৰে এনে সুন্দৰ আৰু পৰিপাটিকৈ পুথি প্ৰস্তুত কৰিব পৰা পণ্ডিত আছে তাক দেখি বিস্ময় মানিছিল আৰু লগে লগে আনন্দও প্ৰকাশ কৰিছিল। ভাৰতৰ এই প্ৰাচীন ঐতিহ্য নিয়াৰিকৈ ৰক্ষা কৰিব পৰা হেতু বিদ্যালঙ্কাৰদেৱক তেওঁ ১০০.০০ টকা পুৰস্কাৰ দিছিল।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ সময়ত ছপা পুথিৰ বিশেষ প্ৰচলন নাছিল। বহুপুথি পাঠ্য-অৱস্থাৰ পৰা নিজ হাতে লিখি লব লগা হৈছিল। তেখেতে লিখি লোৱা পুথিবোৰৰ পৰিপাটিতা দেখিলে মুগ্ধ হব লাগে। এতিয়াও বিদ্যালঙ্কাৰৰ গামেৰিমুৰীৰ ঘৰত তেখেতে নিজ হাতে প্ৰতিলিপি কৰা প্ৰায় ৫০ খনমান পুথি আছে। এই পুথিবোৰ ব্যাকৰণ, স্মৃতি, জ্যোতিষ, পূজা-পদ্ধতি আৰু হিন্দুৰ দশ সংস্কাৰ বিষয়ৰ। ভাগৱতৰ শ্ৰীধৰস্বামীৰ টীকাৰ ওপৰত লিখা টিপ্পনী গ্ৰন্থ এতিয়াও আছে। সেই পুথিখন ছপাই উলিয়াব পাৰিলে ভাগৱত অধ্যয়নৰ এটি নতুন দিশৰ সম্ভেদ পোৱা যাব। অসমত ভাগৱত আলোচনা-চক্ৰৰ সিদ্ধান্তসমূহ তাত নিহিত আছে। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ কেৱল ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰে বিশেষজ্ঞ নাছিল, তেখেত আছিল স্মৃতিৰ-এজন অনন্য সাধাৰণ পণ্ডিত। অসমৰ বিভিন্ন ঠাই অইন কি বঙ্গদেশৰ পৰাও সময়ে সময়ে কোনো ব্যৱস্থাৰ কাৰণে বিদ্যালঙ্কাৰৰ মত খুজি

পঠোৱা হৈছিল। কোনো বিধি-ব্যৱস্থালৈ পণ্ডিসকলৰ মাজত মতদ্বৈধ হ'লে বিদ্যালঙ্কাদেৱৰ মত সকলোৱে নিৰ্বিবাদে মানি লৈছিল। স্মৃতি-শাস্ত্ৰত তেখেতৰ গভীৰ পাণ্ডিত্যৰ স্বীকৃতি হিচাপে নলবাৰীৰ সংস্কৃত সঞ্জীৱনী সভাৰ তৰফৰ পৰা ১৯৩৭ চনত পণ্ডিতপ্ৰৱৰ ড. বাণীকান্ত কাকতিদেৱৰ সভাপতিত্বত অনুষ্ঠিত বিশেষ সভাত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱক “স্মৃতিশিৰোমণি” উপাধি প্ৰদান কৰি সন্মান জনোৱা হয়। ড. বাণীকান্ত কাকতিৰ মতে বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ ভাৰতৰ প্ৰাচীন গুৰুকুল শিক্ষা পদ্ধতিৰ শিক্ষকৰ মূৰ্ত প্ৰতীক, ব্ৰাহ্মণ্য গৰিমাবৃত তেখেতৰ শান্ত সৌম্য মূৰ্তিৰ মাজেৰে পাণ্ডিত্যৰ প্ৰতিভা পৰিস্ফুটভাৱে লক্ষ্য কৰিব পাৰি, তেখেতৰ ওচৰত শাস্ত্ৰীয় বিতৰ্কমূলক সমস্যাসমূহৰ সন্তোষজনক সমাধান পোৱা গৈছিল।

অসম সংস্কৃত সমিতিৰ সভাপতি :—

১৯৪৭ চনত বিলাসীপাৰা নগৰীত অনুষ্ঠিত অসম সংস্কৃত সমিতিৰ ত্ৰয়োদশ সমাৱৰ্তন অধিৱেশনত তেখেতে সভাপতিৰ পদ অলংকৃত কৰে। তেখেতৰ অভিভাষণখন পাঠ কৰিলে তেখেতৰ গভীৰ পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় পোৱা যায়। সেই সভাৰ মুখ্য অতিথি আছিল তেতিয়াৰ অসমৰ প্ৰধান মন্ত্ৰী (মুখ্যমন্ত্ৰী) শ্ৰদ্ধেয় গোপীনাথ বৰদলৈদেৱ। বৰদলৈদেৱে বিদ্যালঙ্কাৰৰ সমাবৰ্তন ভাষণৰ অন্তত নিজ ভাষণ প্ৰসঙ্গত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ গভীৰ পাণ্ডিত্যৰ আৰু সংস্কৃত বিদ্যা-চৰ্চাৰ প্ৰতি আজীৱন নিষ্ঠাৰে সৈতে কৰা প্ৰচেষ্টাৰ ভূয়সী প্ৰশংসা কৰে আৰু তেখেত বৰ্তমান কালৰ এজন আদৰ্শ শিক্ষক বুলি মত প্ৰকাশ কৰে।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ ৰচিত পুথিসমূহ :—

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে ঘাইকৈ চাৰিখন গ্ৰন্থ লিখে। তাৰ ভিতৰত ‘শব্দমঞ্জৰী’ নামৰ পুথিখন তেখেতৰ জীৱন কালত প্ৰকাশ হৈ ওলায়। দ্বিতীয় কিতাপখন হ’ল “মণ্ডল-অধ্যায়”, এই পুথিখনত হিন্দুৰ

যাৱতীয় সংস্কাৰ কাৰ্য্য পূজা-পদ্ধতি আৰু বৃষ-যাগাদিত প্ৰযোজ্য ‘মণ্ডল’বিলাক প্ৰস্তুত কৰাৰ প্ৰণালী শাস্ত্ৰীয় যুক্তিৰে দৰ্শোৱাৰ উপৰিও সেইবিলাকৰ আধ্যাত্মিক ব্যাখ্যা দিয়া আছে। তৃতীয় কিতাপখন হ’ল ‘ধাতু-মঞ্জৰী’। এই কিতাপখনত সংস্কৃত ভাষাত প্ৰচলিত প্ৰায়বোৰ ধাতুৰ অৰ্থ আৰু প্ৰয়োগবোৰ সুন্দৰভাৱে উল্লেখ কৰি উদাহৰণেৰে সৈতে বুজাই দিয়া হৈছে। সংস্কৃত শিক্ষাৰ্থীৰ কাৰণে ই এখন অতি উপাদেয় গ্ৰন্থ। চতুৰ্থ কিতাপখন হ’ল “পদ-মঞ্জৰী”। এইখন প্ৰয়োগ ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ আখ্যাত প্ৰকৰণৰ টীকা গ্ৰন্থ। এই গ্ৰন্থখন প্ৰকাশ হৈ ওলালে সংস্কৃতানুৰাগী মাত্ৰৰে আৰু বিশেষকৈ ৰত্নমালা ব্যাকৰণত বিশেষ ব্যুৎপত্তি লাভ কৰিবলৈ বিচৰাজনৰ বিশেষ উপকাৰত আহিব। ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ কোনো প্ৰকৰণৰেই টীকা-গ্ৰন্থ লিখিব পৰা পণ্ডিত অসমত প্ৰায় নাই বুলি কলেও অত্যুক্তি কৰা নহয়। তেখেতৰ বংশধৰসকলে যি কোনো প্ৰকাৰে এই গ্ৰন্থ কেইখন প্ৰকাশ কৰি উলিয়াব বুলি আশা ৰাখিছোঁ।

আচাৰ্য বিদ্যালঙ্কাৰ :—

অসমৰ ব্ৰাহ্মণ সমাজত বৈদিক যাগ, দৈৱিক শতাৱৰ্তন আৰু পৈত্ৰিক বৃষযাগাদিৰ একমাত্ৰ আচাৰ্য হিচাপে তেখেতক সকলো পণ্ডিতে সম্মান কৰিছিল। দুৰ্গা আৰু কালী পূজাৰ পূজক হিচাপে তেখেতৰ নাম আজিও মানুহে শ্ৰদ্ধাৰে স্মৰণ কৰে। তেখেত এজন নৈষ্ঠিক ব্ৰাহ্মণ আৰু সাধক প্ৰকৃতিৰ লোক আছিল। যি কোনো আপদ-বিপদৰ সময়ত মানুহ তেখেতৰ ওচৰ চাপিছিল আৰু তেখেতৰ উপদেশ আৰু পৰামৰ্শ মতে কাম কৰি বিশেষ উপকৃত হৈছিল। তেখেতক সকলোৱে আচাৰ্যৰ দৰে শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তি কৰিছিল। মই সেই স্বনামধন্য, বিদ্যোৎসাহী, চিৰ আৰাধ্য, কৃতীশিক্ষকৰ অন্তেবাসী হৈ একাদিক্ৰমে ছয় বছৰ কাল ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰাৰ সুযোগ পোৱাত নিজৰ জীৱন ধন্য হোৱা বুলি ভাবোঁ। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ সম্বন্ধে

আজি মই ৮৪ বছৰ বয়সত যি বিৱৰণ দিয়াৰ চেষ্টা কৰিছোঁ সেয়া মোৰ ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতাৰ ফল মাথোন। বিদ্যালঙ্কাৰ সম্বন্ধে তেখেতৰ আন গুণগ্ৰাহী লোকে আৰু নিশ্চয় কিছু কথা পাঠকৰ দৃষ্টিগোচৰ কৰিব পাৰিব।

সেই পৰমাৰাধ্য গুৰুদেৱে ৮২ বছৰ বয়সত ১৯৫২ চনৰ ২৪ মাৰ্চ্চ তাৰিখে নশ্বৰ দেহ ত্যাগ কৰে। তেখেতৰ মৃত্যুত জ্ঞানৰ এটি জ্বলন্ত প্ৰদীপ নিৰ্বাপিত হ'ল, সমাজৰ বুকুৰ পৰা এটি চলন্ত জ্ঞানৰ ভাণ্ডাৰ চিৰদিনৰ বাবে মহাকালৰ বুকুত লীন হৈ গ'ল।

মাতুলাচাৰ্য চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ

শ্ৰীসদানন্দ মিশ্ৰ, সাহিত্যশাস্ত্ৰী

অসমত সংস্কৃত শিক্ষা আৰু চৰ্চাৰ এক ঐশ্বৰ্যমণ্ডিত পৰম্পৰা গঢ়ি তুলিবলৈ যিসকল তীক্ষ্ণধী, স্বাৰ্থত্যাগী আৰু প্ৰচাৰবিমুখ পণ্ডিতে নিষ্ঠা আৰু একাগ্ৰতাৰে অহোপুৰুষাৰ্থ কৰিছিল তেওঁলোকৰ ভিতৰত বিদগ্ধ পণ্ডিত স্বৰ্গীয় চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ অন্যতম। মেধা, পাণ্ডিত্য আৰু অপূৰ্ব সংগঠন-শক্তিৰ অধিকাৰী এই গৰাকী সংস্কৃত পণ্ডিতৰ বিষয়ে আজিৰ বহুতো সংস্কৃতানুৰাগী লোকেও নাজানে। যি কালত সংস্কৃত চৰ্চাৰ উচ্চ শিক্ষানুষ্ঠান বা মাধ্যমিক স্তৰতো উচ্চমানবিশিষ্ট শিক্ষানুষ্ঠানৰ অভাৱ আছিল, সেই কালতেই অশেষ কষ্ট স্বীকাৰ কৰি এই গৰাকী বিদ্যানুৰাগী পুৰুষে সংস্কৃত চৰ্চাত নিমগ্ন হৈ অভিধান, ব্যাকৰণ, কাব্য, স্মৃতি, জ্যোতিষ, পুৰাণ, দৰ্শন আদি বিষয়ত ব্যুৎপত্তি লাভ কৰি গুণীগণৰ স্বীকৃতি লাভ কৰি অসম মাতৃৰ গৌৰৱ বৃদ্ধি কৰিছিল। কেৱল জ্ঞান অৰ্জনতেই ক্ষান্ত নাথাকি প্ৰতিকূল পৰিস্থিতিকো নেওচি তেখেতে সংস্কৃত চৰ্চাৰ এক কেন্দ্ৰ গঢ়ি তুলি বহুতো ছাত্ৰক সংস্কৃতৰ বিভিন্ন শাস্ত্ৰৰ শিক্ষা দান কৰি আৰু লগে লগে বিভিন্ন বিষয়ত উপযুক্ত প্ৰশিক্ষণ দি এচাম কৃতী শিক্ষক আৰু সুপণ্ডিত সৃষ্টি কৰিছিল। ই তেখেতৰ জীৱনৰ আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য কৃতিত্ব। এনে আদৰ্শনীয় প্ৰচেষ্টাৰই অসমত সংস্কৃত শিক্ষাৰ পথ সুগম কৰি তুলিছিল।

স্বৰ্গীয় বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ মোৰ মোমাইদেউ আৰু শিক্ষাগুৰু। ১৯২১ চনৰ পৰা ১৯২৫ চনলৈ মই তেখেতৰ ছাত্ৰ আছিলোঁ।

এজন ছাত্ৰ আৰু আত্মীয় হিচাপে এই বিৰাট ব্যক্তিত্ব আৰু প্ৰতিভা-সম্পন্ন মোমাইদেউৰ জীৱনৰ বিভিন্ন দিশ নিৰীক্ষণ কৰাৰ সুযোগ পাইছিলোঁ আৰু সেই অভিজ্ঞতাকেই আজি শ্ৰদ্ধাৰে সুৱৰিছোঁ।

ছাত্ৰ জীৱনত কঠোৰ পৰিশ্ৰম কৰি মোমাইদেৱে কামৰূপ আৰু বঙ্গদেশত অপাৰ সংস্কৃত শাস্ত্ৰৰ প্ৰগাঢ় জ্ঞান লাভ কৰি অসমত সংস্কৃতৰ প্ৰচাৰত আত্মনিয়োগ কৰিছিল। ছাত্ৰকালত অসমত সংস্কৃত শিক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত থকা অসুবিধাৰ কথা তেখেতে মৰ্মে মৰ্মে উপলব্ধি কৰিছিল। অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ পথৰ এই বাধা আঁতৰাবৰ বাবে দৃঢ়সংকল্প লৈ তেখেতে তেখেতৰ গুৰু স্বৰ্গীয় বলভদ্ৰ উপাধ্যায় আৰু স্বৰ্গীয় হংসনাথ গোস্বামীৰ পৰামৰ্শ আৰু আশীৰ্বাদ শিৰত লৈ ১৮৯৭ চনত 'গামেৰিমুৰী সংস্কৃত টোল' নাম দি এখন টোল প্ৰতিষ্ঠা কৰি সংস্কৃত শিক্ষা আৰু চৰ্চাৰ পথ সুগম কৰি তোলে। সেই সময়ত ৰমানাথ বিদ্যালঙ্কাৰ আৰু ষড়ানন তৰ্কতীৰ্থ পৰিচালিত গৌৰীপুৰৰ 'তাৰিণীপ্ৰিয়া চতুষ্পাঠী'য়েই আছিল অসমৰ একমাত্ৰ সংস্কৃত অধ্যয়নৰ উচ্চ কেন্দ্ৰ। তাৰ পিছতহে গুৱাকুছিত অধ্যাপক ৰঘুনাথ শিৰোমণি দতৰাত অধ্যাপক শিৱনাথ বুজৰবৰুৱা, বাহজানিত অধ্যাপক ৰত্নাকৰ শৰ্মা, বনগ্ৰামত অধ্যাপক লক্ষ্মীকান্ত কবিৰত্ন আৰু পৰশুৰাম চক্ৰবৰ্তীয়ে একোখনকৈ টোল প্ৰতিষ্ঠা কৰি সংস্কৃত শিক্ষা প্ৰসাৰত বৰঙণি যোগায়। এই সময়তেই মোমাইদেউৰ আদৰ্শৰ অনুপ্ৰেৰণাত অসমৰ আন আন ঠাইতো টোল প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ এক আলোড়নৰ সৃষ্টি হয়। সেই কালৰ অধ্যাপকসকল দুই এক বিষয়ৰ পণ্ডিত আছিল। কিন্তু মোমাইদেউ আছিল সকলো বিষয়তে পাৰদৰ্শী আৰু তেখেতৰ পাণ্ডিত্য আছিল সৰ্বজনস্বীকৃত। তেখেতৰ পাণ্ডিত্যৰ স্বীকৃতি অসমৰ ভিতৰতে আৱদ্ধ নাছিল, বঙ্গদেশতো তেখেতৰ পাণ্ডিত্যই স্বীকৃতি লাভ কৰিছিল। তেখেত বেঙ্গল সংস্কৃত এছোচিয়েছনৰ সদস্য নিযুক্ত হয় আৰু কামৰূপীয় স্মৃতি আৰু কৰ্মকাণ্ড এই দুটি পৰীক্ষাৰ পৰীক্ষক নিযুক্ত হয়। তেখেত বেঙ্গল সংস্কৃত এছোচিয়েছনৰ কামত প্ৰায়ে

কলিকতালৈ যাব লগীয়া হৈছিল আৰু সেই সুযোগতে বিদ্বৎমণ্ডলীৰ লগত যোগাযোগ ৰাখিছিল। ১৯২৬ চনত অসমত সংস্কৃত বোৰ্ড গঠিত হয় আৰু তেখেত তাৰ সদস্য হোৱাৰ উপৰিও বিভিন্ন শাস্ত্ৰৰ পাঠ্যতালিকা প্ৰস্তুতি সমিতিৰ সদস্য, প্ৰশ্নকৰ্তা আৰু পৰীক্ষক নিযুক্ত হয়। তেতিয়াৰ যোৰহাট নৰ্মাল স্কুলৰ অধ্যক্ষ সাহিত্যিক শৰৎ চন্দ্ৰ গোস্বামী, তেতিয়াৰ কটন কলেজৰ সংস্কৃতৰ অধ্যাপক মহামহোধ্যায় পদ্মনাথ বিদ্যাবিনোদদেৱো অসম সংস্কৃত বোৰ্ডৰ সদস্য নিযুক্ত হৈছিল।

অসম সংস্কৃত বোৰ্ডে প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় এই দুটা পৰীক্ষা লোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰে। দুয়োটা স্তৰৰ কাৰণে ব্যাকৰণ, কাব্য, স্মৃতি, জ্যোতিষ—এই চাৰিটা বাধ্যতামূলক পাঠ্য বিষয়ৰূপে নিৰ্দ্দিষ্ট হয়। দ্বিতীয় পৰীক্ষাৰ কাৰণে অতিৰিক্ত বিষয় আছিল পুৰাণ।

সংস্কৃত শিক্ষাৰ প্ৰসাৰ আৰু প্ৰচলনৰ উদ্দেশ্যে এই পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱা ছাত্ৰক বৃত্তি দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল আৰু যিবিলাক টোলৰ ছাত্ৰই বৃত্তি পায় সেই টোলৰ অধ্যাপককো এটি পাৰিতোষিক দিয়া হৈছিল। ইয়াৰদ্বাৰা অধ্যাপকক উৎসাহ দিয়াৰ লগতে শিক্ষাদানত সাৰ্থকতাৰ স্বীকৃতিও দিয়া হৈছিল। এনে পৰিতোষিক পোৱা প্ৰথম অধ্যাপক আছিল মোমাইদেউ বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ। সকলো বিষয়তে পাৰদৰ্শী পণ্ডিত মোমাইদেউৱে অশেষ শ্ৰমেৰে ছাত্ৰসকলক শিক্ষা দান কৰিছিল। একাগ্ৰতা আৰু নিষ্ঠাৰ বাবে তেখেতৰ ছাত্ৰই কোনো বছৰতেই বৃত্তি নোপোৱাকৈ থকা নাছিল আৰু মোমাইদেউও পাৰিতোষিক পোৱাৰ পৰা বঞ্চিত নহৈছিল।

মোমাইদেউৰ চেষ্টা আৰু বেঙ্গল সংস্কৃত এছোচিয়েছনৰ লগত মোমাইদেউৰ সম্পৰ্কৰ কাৰণেই অসমৰ দ্বিতীয় টোল পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱা ছাত্ৰসকলে কলিকাতা সংস্কৃত সমিতিৰ উপাধি পৰীক্ষা দিয়াৰ অনুমতি পাইছিল। দৰ্শনৰ বাহিৰে সকলো বিষয়তে আমাৰ ছাত্ৰসকলে পৰীক্ষা দিব পাৰিছিল। এই সময়তে তেখেত বেঙ্গল

সংস্কৃত এছোচিয়েছনৰ ব্যাকৰণৰ উপাধি পৰীক্ষাৰ প্ৰশ্নকৰ্তা আৰু পৰীক্ষক নিযুক্ত হয়।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ এজন বিশিষ্ট তন্ত্ৰশাস্ত্ৰবিদ পণ্ডিতো আছিল। তেখেত নিজে শক্তি-মন্ত্ৰত দীক্ষিত হৈছিল আৰু কেবা গৰাকীও বিখ্যাত লোক তেখেতৰ পৰা দীক্ষামন্ত্ৰ গ্ৰহণ কৰি তেখেতৰ শিষ্য হৈছিল।

তেখেতে ১৯২৭ খৃষ্টাব্দত কাশীত অনুষ্ঠিত হিন্দুমহাসভাৰ আলোচনা-চক্ৰত অসমৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰি এটি পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ ভাষণ দিয়ে। ভাষণৰ বিষয়বস্তু আছিল হিন্দুৰ আচৰণ-পদ্ধতি। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ পাণ্ডিত্যই পণ্ডিতমণ্ডলীক মুগ্ধ কৰে। এজন অসমীয়া পণ্ডিতৰ এই কীৰ্ত্তিয়ে অসম জননীৰ মুখ উজ্জ্বল কৰে।

ভাবিলে বিস্ময় মানিব লাগে যে এই বিবিধ শাস্ত্ৰনিষ্ঠ পণ্ডিত গৰাকী এজন সুনিপুণ শিল্পীও আছিল। তেখেতে নিজহাতে প্ৰতিমা নিৰ্মাণ কৰিছিল আৰু চিত্ৰাঙ্কন বিদ্যাতো পাকৈত আছিল। স্থানীয় পূজাত কালী, দুৰ্গা, সৰস্বতী আদি গোসানীসকলৰ প্ৰতিমা মোমাই-দেউৱে নিজে সাজিছিল। দুৰ্গাদেৱীৰ দহোখন হাতৰ অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰবোৰ শাস্ত্ৰসম্মতভাৱে নিখুঁতকৈ তৈয়াৰ কৰিছিল। তেখেতে 'মণ্ডলাধ্যায়' নাম দি এখন গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰে; সেই গ্ৰন্থত তেখেতে প্ৰমাণসহ যাবতীয় মণ্ডলৰ চিত্ৰ অঙ্কন কৰে আৰু মণ্ডলবোৰত ব্যৱহাৰ কৰা বিভিন্ন ৰঙবো তাৎপৰ্য্য ব্যাখ্যা কৰে। পঢ়াশালিত তেখেতে এই গ্ৰন্থৰ ব্যাখ্যা দি মণ্ডল অঙ্কন কৰিবলৈ কৃতী ছাত্ৰসকলক শিকাইছিল। মোৰ অনুজ চিদানন্দ তৰ্কতীৰ্থই মোমাইদেউৰ পৰা মণ্ডল-অঙ্কনবিদ্যা শিকি মণ্ডল-অঙ্কন বিষয়ত পণ্ডিতসকলৰ শ্ৰদ্ধা আৰু প্ৰশংসা লাভ কৰিছিল। কিন্তু অতি দুখৰ বিষয় মোমাইদেউৱে অৰ্থাভাবত একান্ত আগ্ৰহ থকা সত্বেও এই পুথিখন তেখেতৰ জীৱনকালত ছপা কৰিব নোৱাৰিলে।

মোমাইদেউৱে আমি পঢ়ি থকা কালছোৱাতেই ১৯২৪ খৃষ্টাব্দত তেখেতৰ দ্বাৰা প্ৰণীত 'শব্দমঞ্জৰী' গ্ৰন্থখন নলবাৰীৰ মুকুন্দমল্ল দত্তৰ

“বান্ধৱযন্ত্ৰ” নামৰ ছপাখানাত ছপাই বিনামূল্যে বিতৰণ কৰিছিল। এই গ্ৰন্থখন পণ্ডিতমণ্ডলীয়ে এখন উৎকৃষ্ট আৰু পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ গ্ৰন্থৰূপে গ্ৰহণ কৰিছিল।

তেখেতৰ স্বৰচিত সৰস্বতী আৰু দুৰ্গাস্তোত্ৰ ছাত্ৰসকলে নিতৌ পাঠ কৰিছিল। পূজা সম্পৰ্কীয় কোনো নজনা কামেই তেখেতৰ নাছিল। উল্লেখযোগ্য যে গুৰুপৰম্পৰা ৰক্ষাৰ বাবে তেখেতে সদায় আগ্ৰহীসকলক এই বিষয়ত হাতেকামে শিক্ষা দি উপযুক্ত কৰি তুলিছিল। আজি কালিৰ কৰ্ম-অভিজ্ঞতা পদ্ধতিৰ দৰেই হাতে কামে কাম কৰাই ছাত্ৰসকলক পৰিপক্ক কৰি তোলাটো সংস্কৃত শিক্ষাৰ এটা বৈশিষ্ট্য আছিল। মোমাইদেউৱে এনেবোৰ অনুষ্ঠানৰ যোগেদি ছাত্ৰসকলক ব্যাৱহাৰিক জ্ঞান দানৰ লগতে তেওঁলোকৰ আত্মবিশ্বাসো জগাই তুলিছিল।

মোমাইদেউৰ কৃতী ছাত্ৰৰ নাম কৈ শেষ কৰিব নোৱাৰি। তেওঁলোকৰ প্ৰায়বিলাকেই শিক্ষাদানত ব্ৰতী হৈ তেখেতৰ সংস্কৃত শিক্ষাৰ প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰৰ সপোনক বাস্তৱত ৰূপ দিছিল আৰু এতিয়াও দি আছে। তেখেতৰ টোলৰ প্ৰথম দুই দশকৰ কৃতীছাত্ৰ হাতীৰ পিঠিৰ মধুনাথ স্মৃতি-ব্যাকৰণতীৰ্থ, কৈহাটীৰ শ্ৰীৰজতচন্দ্ৰ গোস্বামী, বালিৰ হংসনাথ স্মৃতি-তীৰ্থ, সন্ধেলিৰ ব্ৰহ্মদত্ত স্মৃতিব্যাকৰণতীৰ্থ, গামেৰিমুৰীৰ হেমচন্দ্ৰ শৰ্মা, বালা বনগাওঁৰ ললিত চন্দ্ৰ বিদ্যাবিনোদ, চমাৰকুছিৰ সৌৰিদত্ত শৰ্মা, বৰভিঠাৰ বিশ্বেশ্বৰ মিশ্ৰ আদিয়ে মোমাইদেউ বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ যশস্যা চৌদিশে বিয়পাইছে। এওঁলোকৰ প্ৰায়বোৰৰ পৰা মোমাদেউৰ প্ৰতিভাৰ বহু দিশৰ কথা জনাৰ সুযোগ পাইছিলোঁ। উল্লিখিত বিশ্বেশ্বৰ মিশ্ৰই দ্বিতীয় টোল পৰীক্ষাত প্ৰথম স্থান লাভ কৰি সোণৰ পদক লাভ কৰিছিল। গামেৰিমুৰী টোলৰ পৰাই ব্যাকৰণৰ উপাধি পৰীক্ষাতো তেওঁ কৃতিত্বৰে প্ৰথম বিভাগত উত্তীৰ্ণ হয়।

প্ৰাচীন ভাৰতৰ গুৰুকুল পদ্ধতিৰ শিক্ষা দান ব্যৱস্থাৰ প্ৰতি তেখেতৰ গভীৰ আস্থা আছিল আৰু নিজেও তাক সফল ৰূপ দিছিল।

অভাৱ অনাটনে তেখেতক কৰ্তব্যৰ পৰা এধানমানো আঁতৰাবপৰা নাছিল। আত্মত্যাগ আৰু নিস্বাৰ্থ কৰ্মৰ প্ৰেৰণাত উদ্বুদ্ধ হৈ তেখেত শিক্ষাদান ব্ৰতত ব্ৰতী হৈছিল। তেখেতৰ জীৱন, শিক্ষাদান পদ্ধতি আৰু টোলৰ দৈনন্দিন কাৰ্যসূচীলৈ চালে প্ৰাচীন ভাৰতৰ গুৰুকুল আৰু শিক্ষাদান পদ্ধতিৰ বিষয়ে সম্যক জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰি।

চ'ত ফুৰা প্ৰথা :—

বছৰৰ অন্তত প্ৰতি চ'ত মাহৰ ১ তাৰিখৰপৰা ৭ তাৰিখ পৰ্যন্ত সংস্কৃত পঢ়াশালিৰ ছাত্ৰসকলৰ ৫।৬ জন ছাত্ৰৰ একোটা দল চ'ত ফুৰিবলৈ গৈছিল। চ'ত ফুৰা ছাত্ৰসকলে গণ্যমান্য মানুহৰ ঘৰে ঘৰে গৈ আশীৰ্বাদমূলক শ্লোক সুৰ লগাই গাই শুনাইছিল। শ্লোক গোৱাৰ পিছত গৃহস্থসকলে দুই চাৰি পইচা গুৰুৰ কাৰণে দক্ষিণা দি বিদায় দিয়া প্ৰথা আছিল। হিন্দুমাত্ৰেই চ'তৰ প্ৰথম সপ্তাহটোক চ'ত ফুৰা সপ্তাহ বুলি জানি সকলোৱে দক্ষিণাৰ বাবে কিছু খুচুৰা পইচা জমা কৰি ৰাখিছিল। ছাত্ৰসকলে য'তে ৰাতি ত'তে কাতি ভাৱলৈ ঘূৰি ফুৰিছিল। সন্ধ্যা সময় হ'লে তেওঁলোকে গাওঁৰ কোনো শ্ৰদ্ধাশীল অতিথিপৰায়ণ মানুহৰ ঘৰত থাকি ৰাতিটো যাপন কৰাটোৱে নিয়ম আছিল। ব্ৰাহ্মণ আৰু গোঁসাইৰ ঘৰত গৃহস্থই ছাত্ৰসকলক সন্মান কৰি ৰান্ধি বাঢ়ি খুৱাইছিল। ব্ৰাহ্মণেতৰ জাতীয়ৰ ঘৰত সিধা লৈ নিজে ৰান্ধি বাঢ়ি খাইছিল। ৰাতিপুৱা মুখ হাত ধুই আকৌ আন ঠাইলৈ ভিক্ষা কৰিবলৈ যোৱা সময়ত গৃহস্বামীয়ে শৰাইত তামোল-পাণ দি তাত দক্ষিণা ৰূপে দুই এক টকা দি সেৱা কৰি বিদায় দিছিল। ছাত্ৰসকলেও মাঙ্গলিক শ্লোক গাই আশীৰ্বাদ দিছিল। সপ্তম দিনা ছাত্ৰসকলে একগোট হৈ সন্ধ্যা সময়ত টোললৈ উভতি আহিছিল। গোটেইবোৰ পইচা হিচাপ কৰি পিছদিনা ৰাতিপুৱা দোকানলৈ গৈ খুচুৰা পইচাবোৰ সলাই নগদ টকা লৈ নতুন বগা বা

বগা কাপোৰ এডোখৰ কিনি তাতে টকাবোৰ বান্ধি আনিছিল। অষ্টম বা নৱম দিনা দুপৰীয়া সময়ত গুৰুদেৱে বিবিধ সুখাদ্য যোগাৰ কৰি ছাত্ৰসকলক আৰু নিজৰ ইষ্ট কুটুম্বসকলক ভোজন কৰাইছিল। চ'তফুৰা ছাত্ৰ সকলক বিবিধ সুখাদ্য নিজহাতে বিতৰণ কৰি খুৱাই মোমাইদেউৱে বৰ আনন্দ পাইছিল। খাই বৈ উঠি অলপ জিৰণি লোৱাৰ পিছতেই চোতালৰ মাজত গুৰুদেৱৰ বহা আসন আৰু বৰপীৰা এখন পাৰি দি তাৰ ওপৰত থাল বা বটা এখনত সেই টকাৰ লগত অনা কাপোৰখন পাৰি টকাবোৰ কুৰি টকাকৈ ভাগ পাতি থৈছিল। ইয়াৰ পিছত সকলো ছাত্ৰই গুৰুদেৱৰ চৰণত ধৰি তেওঁৰ আশীৰ্বাদ লৈ চ'ত মাহটোৰ কাৰণে বিদায় লৈ ঘৰলৈ গৈছিল। যোৱাৰ সময়ত টকা বান্ধি অনা কাপোৰখন খণ্ড খণ্ডকৈ কাটি প্ৰত্যেকজনু ছাত্ৰই গলত মালাৰূপে ধাৰণ কৰিছিল। এই আছিল তেতিয়াৰ দিনৰ গুৰুসেৱাৰ চিৰাচৰিত ৰীতি। মোমাইদেউ অসমৰ পণ্ডিত সমাজত শীৰ্ষস্থানীয় আছিল। আন টোলৰ তুলনাত তেখেতৰ টোলৰ ছাত্ৰ সংখ্যা অধিক আছিল। গতিকে গুৰু দক্ষিণাৰ ধনৰ পৰিমাণো তেখেতৰ বেছি হৈছিল।

অধ্যাপনা-পদ্ধতি :—মোমাইদেউৰ অসমীয়া লিখিত ভাষাত সম্পূৰ্ণ হাত আছিল। সমসাময়িক পণ্ডিত তাৰানাথ কাব্যবিনোদে অসমীয়া ভাষাৰ পৰিপুষ্টি সাধনাৰ্থে "অসমবান্ধৱ" নাম দি এখন মাহেকীয়া আলোচনী প্ৰকাশ কৰিছিল। এখেত এইখন আলোচনীৰ গ্ৰাহক আছিল আৰু তাক একান্তমনে পঢ়িছিল। ইয়াৰ উপৰিও তেতিয়াৰ উচ্চথাপৰ অসমীয়া সাহিত্য "সীতাহৰণ কাব্য" (ভোলানাথ দাসৰ) আৰু অন্যান্য অসমীয়া সাহিত্য পঢ়ি অসমীয়া ভাষাৰ সম্পূৰ্ণ জ্ঞান আহৰণ কৰিছিল। অসমীয়া ভাষাত ব্যুৎপত্তি লাভ কৰা কাৰণে বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে ছাত্ৰসকলক অনুবাদকৰা, ৰচনা লিখা আদি দক্ষতাৰে শিকাব পাৰিছিল আৰু তেখেতৰ ছাত্ৰসকল আন টোলৰ ছাত্ৰতকৈ সংস্কৃতলৈ অনুবাদ কৰাত আৰু সংস্কৃতত ৰচনা লিখাত

আগবঢ়া আছিল। শিক্ষাদানৰ সুবিধাৰ কাৰণে মোমাইদেউৱে ছাত্ৰসকলক পাঁচটা শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰিছিল।

(১) **প্ৰাথমিক শিক্ষাৰ্থী :**— ৰাতিপুৱা প্ৰথম ঘণ্টাত প্ৰথমতে কমবয়সীয়া ছাত্ৰসকলক এবছৰকাল অভিধান মুখস্থ কৰিব দিছিল। প্ৰতিদিনে অভিধানৰ দহশাৰীকৈ পাঠ দিয়ে; পিছদিনা ৰাতিপুৱাই মোমাইদেউৰ আগতে বহি মুখস্থ গাই শুনাব লাগে। ছাত্ৰয়ো ভয়তে মুখস্থ কৰে। এইদৰে এবছৰকাল অতিবাহিত হলে ছাত্ৰক পাঠত তোলে। অভিভাৱকসকলেও চিন্তা কৰি থাকে যে কেতিয়া তেওঁলোকৰ ল'ৰা পাঠত উঠিব পাৰে। যিদিনা পাঠত উঠাৰ তাৰিখ হয় সিদিনা সেই সেই ছাত্ৰসকলে উমৈহতীয়া বৰঙণিৰে গুৰুদেৱৰ হতুৱাই পাঠশালাতে সৰস্বতী পূজা এভাগ কৰায় আৰু গুৰুদেৱৰ আশীৰ্বাদ নিৰ্মাল্য লৈ পিছদিনাৰ পৰা নতুন পাঠ আৰম্ভ কৰে অৰ্থাৎ ব্যাকৰণ পঢ়া আৰম্ভ কৰে।

(২) **ব্যাকৰণৰ প্ৰাথমিক শিক্ষাৰ্থী :**—এই প্ৰাথমিক ব্যাকৰণ শিক্ষাৰ কাল কম পক্ষে চাৰি পাঁচ বছৰ। এইকালছোৱাত ব্যাকৰণত বাহিৰে আন বিষয়ৰ শিক্ষা নহয়। ইয়াৰ ভিতৰতে উপনীত ছাত্ৰসকলে ওপৰ শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰৰ পৰা সন্ধ্যা-আহ্নিক আদি নিত্য ক্ৰিয়াবোৰ শিকে। এইটো গুৰুদেৱৰ নিৰ্দেশ যিহেতু ইয়াৰ দ্বাৰা শিক্ষাদাতা ছাত্ৰও উপকৃত হয়।

(৩) **প্ৰথম টোল পৰীক্ষাৰ্থী :**—ব্যাকৰণৰ প্ৰাথমিক শিক্ষাৰ্থীৰ পাঠ শেষ কৰি ৰাতিপুৱা দ্বিতীয় কালছোৱাৰ প্ৰায় দুঘণ্টা সময় প্ৰথম টোল পৰীক্ষাৰ্থী ছাত্ৰসকলক পাঠ দান কৰে। ব্যাকৰণ পাঠ দৈনিক হয়, বাকীবোৰ বিষয় এদিন বাদে এদিন সাল-সলনিকৈ পঢ়ায়। পাঠদান শেষ হলে এই ছাত্ৰসকলে পাঠশালাৰ কাষতে থকা পুখুৰীৰ পাৰত কঠ পাৰি বহি পাঠ অভ্যাস কৰে; গুৰুদেৱৰ নিৰ্দেশমতে নিতৌ সাল-সলনিকৈ একোজন ছাত্ৰই পাঠ পঢ়ায়, গুৰুদেৱে থিয় হৈ হোকা খাই দহ মিনিটমান সময় শুনি থাকে;

ভুল ভ্ৰান্তি হলে শুধৰাই দিয়ে। এইখিনিয়েই গুৰুদেৱৰ জিৰণিৰ কাল। পাঠ অভ্যাস শেষ কৰি ছাত্ৰসকলে উঠি নিজৰ নিজৰ বিছনাত বহি লিখা কাম কৰে। ওচৰৰ ছাত্ৰবিলাক ১১ মান বজাৰ পিছত ঘৰে ঘৰে গৈ ভাত পানী খাই ৰাতিৰ ভাত সাজৰ যোগাৰ লৈ আবেলি টোললৈ আহে। আবেলি ব্যাকৰণৰ ধাতুপাঠৰ শিক্ষা হয়। পুনঃ ৰাতি সন্ধ্যাকালৰ পিছতে গুৰুদেৱে পাঠশালাত বহি এই ছাত্ৰসকলক অনুবাদ শিকায়। গুৰুদেৱ ঘৰলৈ যোৱাৰ পিছত ছাত্ৰসকলে ভাত খোৱাৰ আগতে হিতোপদেশৰ আৱশ্যকীয় শ্লোকবোৰ মুখস্থ কৰি সুৰ লগাই সমবেতভাবে গায়। গাওঁৰ মানুহে এই সুৰ শুনি আনন্দ লাভ কৰে।

(৪) **দ্বিতীয় টোল পৰীক্ষাৰ্থী ছাত্ৰ** :—আগবেলা তৃতীয় ভাগ সময়ত দ্বিতীয়টোল পৰীক্ষাৰ্থী ছাত্ৰসকলৰ পাঠ আৰম্ভ হয়। ব্যাকৰণৰপাঠ দৈনিক-হয়; স্মৃতিৰ, দায়ভাগ, গঙ্গাজল, কাব্যৰ, ভট্টি, শকুন্তলা, ছন্দোমঞ্জৰী, কুমাৰসম্ভৱ আৰু জ্যোতিষ আদি বিষয়বোৰৰ কোনোটো আজি কোনোটো কাইলৈ এইদৰে পঢ়াইছিল। এই পাঠ্যবোৰ নিয়াৰিকৈ পঢ়াওঁতে প্ৰায় তিনিবছৰ কালৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। এই ছাত্ৰসকলৰ ভাটি বেলাৰ পাঠ ব্যাকৰণৰ কৃৎ আৰু তদ্ধিত-বিন্যাস আছিল। ৰাতি সংস্কৃত ভাষাৰে ৰচনা লিখা প্ৰণালীৰ শিক্ষা দিয়ে। গুৰুদেৱে বাক্য কেইটামান লিখি ছাত্ৰসকলক ৰচনা লিখিবলৈ দিয়ে; ছাত্ৰসকলেও উৎসাহেৰে ৰচনা লিখি গুৰুদেৱক দেখুৱায়; গুৰুদেৱেও মনোযোগেৰে ভুলবোৰ শুধৰাই বাক্যবোৰ শুৱলা কৰি দিয়ে।

(৫) **ব্যাকৰণৰ উপাধি পৰীক্ষাৰ্থী** :—পুৱাবেলাৰ সৰহভাগ সময়ত উপাধি পৰীক্ষাৰ্থী ছাত্ৰসকলক টীকা পঢ়ায়। ভাটিবেলা ভট্টিকাব্য আৰু ৰচনা আদি অন্যান্য বিষয়বোৰৰ অধ্যাপনা কৰে। পৰীক্ষাৰ্থী ছাত্ৰসকলক কৃতকাৰ্য কৰাটোৱে মোমাইদেউৰ প্ৰধান লক্ষ্য আছিল। প্ৰতিবছৰে তেখেতে পৰীক্ষাৰ সাফল্যৰ বাবে পৰিতোষিক লাভ কৰিছিল আৰু এজন কৃতী শিক্ষক বুলি জনাজাত হৈছিল।

প্ৰথম টোল পৰীক্ষাৰ্থী ছাত্ৰসকলক ব্যাকৰণ পঢোৱা সময়ত সূত্ৰ সংক্ৰান্ত আসোঁৱাহবোৰ প্ৰশ্নাকাৰে বহীত লিখি লগেলগে তাৰ উত্তৰবোৰো লিখি দিছিল। এইবোৰৰ সহায়ত ব্যাকৰণৰ বিচাৰৰ ক্ষেত্ৰত ছাত্ৰসকলে প্ৰতিপক্ষক পৰাজয় কৰিব পাৰিছিল।

তেতিয়াৰ দিনত ব্ৰাহ্মণ-সমাজত যিবোৰ বিবাহ অনুষ্ঠিত হৈছিল সেইবোৰত শাস্ত্ৰালোচনা বিষয়ৰ একোখন আমোদজনক তৰ্কসভাৰ আয়োজন কৰা হৈছিল। বিবাহবোৰত বৰ পক্ষৰ পৰা আৰু কন্যা পক্ষৰ পৰা ব্যাকৰণাদি শাস্ত্ৰৰ বিচাৰকল্পে টোলৰ ছাত্ৰ আৰু অধ্যাপক—সকলক ৰাতি বিবাহমণ্ডপত উপস্থিত হবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিছিল। এনে বিচাৰ-ক্ষেত্ৰত গামেৰিমুৰী টোলৰ ছাত্ৰই প্ৰায়ে জয়লাভ কৰিব পাৰিছিল। এই জয়লাভৰ মূলতে আছিল মোমাইদেউৰ অসাধাৰণ শিক্ষাদান-পদ্ধতি। কেনেবাকৈ গামেৰিমুৰী টোলৰ ছাত্ৰ উপস্থিত হব বুলি গম পালে প্ৰতিপক্ষৰ কোনো ছাত্ৰ বিয়া-ঘৰত উপস্থিত নহৈছিল।

মোৰ বাল্যকালত মই নিম্ন প্ৰাইমেৰি স্কুলত পঢ়ি থাকোঁতে নগাওঁ জিলাৰ পাথৰী গাওঁৰ শ্ৰীজয়কান্ত শৰ্ম্মা নামৰ এজন বয়স্ক ছাত্ৰ ১৯০৯ চনত গামেৰিমুৰী সংস্কৃত টোলত ভৰ্ত্তি হৈ একাদিক্ৰমে সাত-আঠ বছৰ কাল মোমাইদেউৰ শিষ্য হৈ পঢ়ি আছিল। এই কালছোৱাতে কামৰূপৰ স্থানীয় ছাত্ৰসকলৰ কথ্যভাষা আৰু নগাওঁৰ কথ্যভাষাৰ তাৰতম্য মোমাইদেউ তথা অন্যান্য ছাত্ৰ আৰু স্থানীয় লোক সকলে বুজিব পাৰিছিল। এই নগঁঞা ছাত্ৰজনৰ সান্নিধ্যলৈ আহি তেতিয়াৰ ছাত্ৰসকলে মান্য অসমীয়া লিখিবলৈ যথেষ্ট সহায় পাইছিল।

এই ছাত্ৰজনে গামেৰিমুৰী সংস্কৃত টোল পালে কেনেকৈ? গত ইং ১৯৩৯ চনৰ ফাগুন মাহ; মই তেতিয়া নগাওঁৰ ৰহা হাইস্কুলৰ সংস্কৃত শিক্ষক। নগাওঁ চহৰৰ এজন ব্ৰাহ্মণৰ ঘৰত আদ্য-শ্ৰাদ্ধ উপলক্ষে মোক শিৱাৰ্চন পাঠ কৰিবলৈ মাতিছিল; তাত উক্ত জয়কান্ত অধ্যাপকো উপস্থিত হৈছিল। এখেতে মোৰ মুখৰ

পিনে চাই মোৰ ঘৰ ক'ত বুলি প্ৰশ্ন কৰিছিল। মই মোৰ পৰিচয় দিয়াত মোক সাবটি ধৰি কৈছিল, "মই তোমাক সৰুতে তোমালোকৰ ঘৰত দেখিছিলোঁ আৰু দেউৰ ঘৰতো দেখিছিলোঁ।"

সেই সময়তে মই তেখেতক গামেৰিমুৰী টোল কেনেকৈ পালে বুলি সোধাত তেখেতে মোক কৈছিল—তেওঁ প্ৰথমতে নগাওঁৰ কুকুৰাবাহী সত্ৰত নলবাৰীৰ ওচৰৰ বাটসবৰ এজন অধ্যাপকৰ আশ্ৰয়ত থাকি সংস্কৃত পঢ়িছিল। অধ্যাপক জনে তেওঁৰ সংস্কৃত পঢ়া বিষয়ত একাগ্ৰতা দেখি তেওঁক গামেৰিমুৰী সংস্কৃত টোলত পঢ়িলে তেওঁৰ সংস্কৃতৰ জ্ঞানপিপাসা চৰিতাৰ্থ হব বুলি উপদেশ দি পঠিয়াই দিছিল। এখেতেও সুখ-শান্তিৰে প্ৰায় ৮ বছৰ কাল মোমাইদেউৰ ছাত্ৰ হৈ থাকি ব্যাকৰণ আৰু স্মৃতিশাস্ত্ৰৰ জ্ঞান লাভ কৰি উভতি গৈ নিজ গাওঁতে সংস্কৃত টোল পাতি অধ্যাপনাত ব্ৰতী হয়। মোৰ লগত চিনাকি হোৱাৰ পিছত তেখেতে মোৰ আগত মোমাইদেউৰ গুণানুকীৰ্ত্তন কৰিছিল; তেখেতে এটা কথা কৈছিল যে পুৰণি কালত ঋষি-মুনিসকলে শিষ্যসকলক যিদৰে শিক্ষাদান কৰি নিত্য নৈমিত্তিক ক্ৰিয়াতো পটু কৰি তুলিছিল তেনেকৈ মোমাইদেউৰেও সেই নীতিকে অৱলম্বন কৰি অধ্যাপনা কৰিছিল। মোমাইদেউৰে পাঠশালা ঘৰটোৰ ভিতৰত পুৱপিনে এটা গোসাঁইৰ বেদী স্থাপন কৰিছিল। সেই বেদীৰ সন্মুখত বহি ছাত্ৰসকলে নিত্যকৃত্য কৰিব লাগিছিল। গধূলি ছাত্ৰসকলে চাকি-ধূপ জ্বলাই সন্ধ্যা-আহ্নিক কৰি সৰস্বতীৰ স্তোত্ৰ পাঠ কৰিহে পুনঃ মোমাইদেউৰ ওচৰত বহি অধ্যয়ন কৰিছিল।

মোমাইদেউৰ ওচৰত ছাত্ৰসকলে কি আন্তৰিকতা আৰু সৌহাৰ্দৰ বান্ধোনত থাকি অধ্যয়ন কৰিছিল তাকে ভাবি আজি জীৱনৰ বিয়লি বেলাতো বিস্মিত হওঁ। গুৰু-শিষ্যৰ মাজত পাৰস্পৰিক বুজাপৰাৰ অভাৱত আজিৰ শিক্ষা জগতত নানা আহুকাল উপস্থিত হোৱা বুলি ধাৰণা হয়।

পৰম আৰাধ্য গুৰুদেৱ চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰৰ সোঁৱৰণত ॥

শ্ৰীৰাজেশ্বৰ তৰ্ক-তৰ্কতীৰ্থ।

ইংৰাজী ১৯৩২ খ্ৰীষ্টাব্দত গামেৰিমুৰীৰ সুবিখ্যাত অধ্যাপক চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰদেউৰ ওচৰত মই সৌভাগ্যক্ৰমে ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ উপাধি পঢ়িবলৈ সুযোগ পাওঁ। অসমৰ কৃতী সু-সন্তান দেৱভাষাৰ অগাধ পণ্ডিত এগৰাকীক মই শিক্ষাগুৰু হিচাপে পাই নিজকে ধন্য মানিছিলোঁ। আজিও সুধীসমাজত বিদ্যালঙ্কাৰদেউৰ ছাত্ৰ বুলি পৰিচয় দি গৌৰৱ অনুভৱ কৰোঁ। দেউ ৰত্নমালা ব্যাকৰণ, স্মৃতি, কৰ্মকাণ্ড আৰু গীতা-ভাগৱত শাস্ত্ৰৰ বিদগ্ধ পণ্ডিত আছিল। তদুপৰি কাব্য, তন্ত্ৰ, জ্যোতিষ আৰু দৰ্শন শাস্ত্ৰত পূজনীয় দেউৰ প্ৰগাঢ় পাণ্ডিত্য আছিল।

অসমৰ বিভিন্ন ব্ৰাহ্মণ সমাজত বহুতো পণ্ডিতে আৰু বিশেষকৈ বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ কৃতী ছাত্ৰসকলে টোল প্ৰতিষ্ঠা কৰি সংস্কৃত শিক্ষা বিস্তাৰ কৰা বাবে আমি টোলত ভৰ্তিহোৱাৰ পূৰ্ব্বে দেউৰ সংস্কৃত টোলখনত ছাত্ৰৰ সংখ্যা কমি গৈছিল। সেই সময়ত তেখেতৰ জ্যেষ্ঠপুত্ৰ প্ৰতিভাশালী ধীৰেশ্বৰ তৰ্কতীৰ্থদেৱে (খ) ন্যায়ৰ উপাধি পৰীক্ষাত সুখ্যাতিৰে সমুত্তীৰ্ণ হৈ নবদ্বীপৰপৰা ঘৰলৈ আহি টোলখনৰ ছাত্ৰসংখ্যা বঢ়াবলৈ অতিশয় যত্ন কৰে। তেওঁ মোৰ ঘৰ চতমালৈ আহি মোৰ পৰমাৰাধ্যা মাতৃদেৱীৰ কিছুমান চৰ্ত্ত মানি লৈ টোললৈ যোৱাৰ পথ সুগম কৰে। মই টোলত থকা প্ৰায় এবছৰ কাল তেওঁলোকৰ ঘৰত আহাৰ কৰোঁ আৰু দেউৰ দুজনী বোৱাৰীৰপৰা মাতৃস্নেহ পাওঁ।

টোলঘৰ দেউৰ থকা ঘৰৰ সন্মুখত। অধ্যাপনা কৰা ঘৰটো ওখ আছিল আৰু তাৰ চাৰিওফালে ছাত্ৰাবাস, পাকঘৰ আদি ঘৰবোৰ সজা হৈছিল। টোলৰ দক্ষিণে থকা বাৰীখনত তামোল, বাঁহ আৰু আমগছ আছিল। বসন্ত কালত সেই আমগছৰপৰা সময়ে সময়ে কুলিচৰাইৰ কুহু কুহু ধ্বনি শুনা গৈছিল। ছাত্ৰৰ ব্যৱহাৰৰ কাৰণে টোলৰ উত্তৰে এটি পুখুৰী আছিল আৰু তাৰ পাৰত থকা বকুল ফুলৰ গছ দুজুপিয়ে বাৰিষা প্ৰচুৰ ফুল দিছিল।

সংস্কৃত জগতৰ উজ্জ্বল ৰত্ন বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে সদায় নিজৰ নিত্য নৈমিত্তিক কাৰ্যবিলাক সমাপন কৰি ৰাতিপুৱা সূৰ্যোদয়ৰপৰা প্ৰায় এঘাৰ বজালৈকে, আবেলি তিনিমান বজাৰপৰা প্ৰায় পাঁচ বজালৈকে আৰু ৰাতিও কিছুসময় টোলত শিক্ষাদান কৰিবলৈ আহে। নিমন্ত্ৰণ থাকিলে কেতিয়াবা উক্ত সময়ৰ ব্যতিক্ৰম হয়। দুপৰীয়া গোঁসাই-ঘৰত সোমাই নিত্যপূজা-উপাসনা ইষ্টমন্ত্ৰজপাদি কৰে।

নমস্য দেউ এগৰাকী সুদক্ষ অনুশাসনকাৰী আছিল; সেই কাৰণে ছাত্ৰ আৰু নিজৰ ল'ৰা-ছোৱালীয়ে তেখেতক বৰ ভয় কৰিছিল। দেউৱে ছাত্ৰ আৰু কমবয়সীয়া মাতৃহীন তৃতীয় আৰু চতুৰ্থ ল'ৰা দুটিৰ ওপৰত সদায় চোকা দৃষ্টি ৰাখিছিল যাতে তেওঁলোকে ভালদৰে পঢ়ে আৰু সংঙ্গদোষত কুপথগামী নহয়। টোলত ছাত্ৰসকলে মনোযোগেৰে পৰিশ্ৰম কৰি নপঢ়িলে তেওঁ বৰ বেজাৰ পাইছিল আৰু ভৎসনা কৰিছিল। ইয়াৰ ফলতেই তেখেতৰ ছাত্ৰ আৰু পুত্ৰসকলে সুশিক্ষা, সচ্চৰিত্ৰ লাভ কৰি জীৱনত উন্নতি লাভ কৰিব পাৰিছে। আৰাধ্য দেউৱে যথানিয়মে টোলত ছাত্ৰ পঢ়াই থকাত কেতিয়াও বাহিৰা আলাপ কৰা নাইবা আন কিছুমান পণ্ডিতৰ দৰে পাণ্ডিত্যৰ অভিমান কৰা দেখা নাছিলোঁ; কিন্তু মাজে সময়ে ছাত্ৰসকলৰ আগত খুহুটীয়া কথা কৈ আনন্দ উপভোগৰ খোৰাক যোগাইছিল।

পূজনীয় দেউ ওখ, উজ্জ্বল গৌড়বৰ্ণৰ, উন্নত গ্ৰীৱাৰ, পুষ্ট শৰীৰৰ এজন সৌম্য পুৰুষ আছিল। দেউৰ খোৱা বিষয়ত পাৰিপাট্য

আছিল। সদায় দিনত দৈ গাখীৰ আৰু ৰাতি এৰ্ব্বা গাখীৰ খাইছিল। তেখেতে পৰিধানত ধুতি-চেলেং আৰু শীতকালত পছমী আলোৱানৰ বাহিৰে আন কোনো কাপোৰ ব্যৱহাৰ কৰা নাছিল।

নমস্য দেউ অসমৰ ভিতৰত ৰত্নমালা ব্যাকৰণত অদ্বিতীয় পণ্ডিত আছিল। অধ্যাপনাৰ সময়ত কোনো গ্ৰন্থ সম্মুখত নাৰাখি ৰত্নমালাৰ টীকা প্ৰভা-প্ৰকাশিকা, গূঢ়-প্ৰকাশিকা আৰু কৃৎ-প্ৰদীপিকা এফালৰ-পৰা উদ্ধৃত কৰি পঢ়ুওৱা দেখি আমি বিস্ময় মানিছিলোঁ। অকল সেয়ে নহয়, অন্যান্য শাস্ত্ৰাধ্যাপনাৰ কালতো নিজে চকুৰ আগত কিতাপ নলৈছিল; ছাত্ৰই পঢ়াৰ লগে লগে ব্যাখ্যা কৰি গৈছিল। জ্যেষ্ঠপুত্ৰ তৰ্কতীৰ্থদেৱে সিদ্ধান্ত মুক্তাৱলী (ন্যায়শাস্ত্ৰ) আমাক পঢ়োৱাৰ সময়ত পূজনীয় দেউৱে সদায় কাণ কৰিছিল আৰু কিবা ভুল হ'লে শুধৰাই দিছিল। ইয়াৰ বাহিৰেও জ্যেষ্ঠপুত্ৰৰে সৈতে ব্যাকৰণৰ ন্যায়শাস্ত্ৰ সম্বন্ধীয় বিচাৰবোৰ কৰোঁতে দেউৰ শব্দ-শাস্ত্ৰত অগাধ ব্যুৎপত্তি দেখি আমি আচৰিত হৈছিলোঁ।

তেখেতৰ হাতৰ আখৰ বিতোপন আছিল আৰু নিজ হাতেৰে বহুপুথি লিখিছিল। দেউৰ ওচৰত মুদ্ৰিত ৰত্নমালাৰ টীকাৰ বাহিৰেও আন কেইবাখনো সাঁচি পাতত লেখা টীকা আছিল আৰু সময়ে সময়ে চোৱা লক্ষ্য কৰিছিলোঁ। দেউৱে "কৃৎ-প্ৰদীপিকা" টীকাৰ ছপাৰ ভুল, পাঠৰ অসঙ্গতি প্ৰভৃতি বহু দোষ সংশোধন কৰি অসমৰ অধ্যাপক আৰু ছাত্ৰ সমাজৰ মহান উপকাৰ সাধন কৰিছিল। তেখেতে বৈদিক মন্ত্ৰবিলাকৰ উচ্চাৰণ, অৰ্থ আৰু তাৎপৰ্য বিশেষভাৱে জানিছিল। সেই কাৰণে তেওঁ গীতা, কালীসহস্ৰনাম, বিষ্ণুসহস্ৰনাম, চণ্ডী নাঃইবা বিৰাট পাঠ কৰিবলৈ নিমন্ত্ৰিত হৈছিল। গুৰুদেৱে সুধীসমাজত গীতা-ভাগৱতৰ অপূৰ্ব ব্যাখ্যা কৰি সুখ্যাতি অৰ্জন কৰিছিল। কেতিয়াবা দূৰ-দূৰণিৰপৰা প্ৰায়শ্চিত্ত প্ৰভৃতিৰ শাস্ত্ৰীয় ব্যৱস্থা ল'বলৈ দেউৰ ওচৰলৈ মানুহ অহা দেখিছিলোঁ। তেখেতে প্ৰতিবছৰে দুৰ্গাপূজা, বাসন্তীপূজা আৰু কালীপূজা কৰিলেও দশকৰ্ম কৰা নাছিল।

দেউৰ পঢ়াশালিখন বহুদিনীয়া পুৰণি। শ্ৰীহট্ট সংস্কৃত মহাবিদ্যালয়ৰ পণ্ডিতপ্ৰৱৰ হংসনাথ স্মৃতিতীৰ্থ, পূজনীয় সৌৰিদত্ত সিদ্ধান্তবাগীশ প্ৰভৃতি কেইবাগৰাকী প্ৰথিতযশা পণ্ডিত দেউৰ ছাত্ৰ আছিল। দেউৰ ওচৰত বহুছাত্ৰই স্মৃতি, ব্যাকৰণ আৰু কৰ্মকাণ্ডাদিৰ উপাধি পৰীক্ষাত সমুত্তীৰ্ণ হৈ অসমৰ চুকে-কোণে থাকি তেখেতৰ স্মৃতি ৰক্ষা কৰি আহিছে। দেউ বৰ ব্যক্তিত্বসম্পন্ন লোক আছিল। তেখেতৰ পৰোক্ষত কিছুমান লোকে ঈৰ্ষাৰ বশবৰ্ত্তী হৈ তেখেতৰ বিৰুদ্ধাচৰণ কৰিব খুজিলেও সম্মুখত সন্মান দেখুওৱাৰ বাহিৰে অমাৰ্জিত কথা ক'বলৈ সাহস কৰা নাছিল। দেউৱে জাগতিক দুখ-কষ্টত নিৰ্বিকাৰ থাকি নিজৰ মুখ্য কৰ্ত্তব্য অধ্যাপনা আৰু ভগৱৎ-উপাসনাদি যথানিয়মে পালন কৰিছিল। তেখেতৰ ব্ৰাহ্মণোচিত ক্ষমা গুণো আছিল; ছাত্ৰ নাইবা ভাই-ভতিজাহঁতে কোনো অপৰাধ কৰিলে, তাক সহজতে মৰিষণ কৰিছিল।

গুৰুদেৱৰ খ্যাতনামা ছাত্ৰ পূজনীয় হংসনাথ স্মৃতিব্যাকৰণতীৰ্থ প্ৰভৃতি পণ্ডিসকলৰ স্থাপিত অসম পণ্ডিত পৰিষদৰ দেউ কেইবা-বছৰলৈ স্থায়ী সভাপতি আছিল। ১৯৪৭ খ্ৰীষ্টাব্দত বিলাসীপাৰাত অনুষ্ঠিত অসম সংস্কৃত সমিতিৰ ত্ৰয়োদশ সমাবৰ্ত্তনোৎসৱ আৰু বাৰ্ষিক অধিবেশনত গুৰুদেৱে সভাপতিত্ব কৰিছিল। প্ৰায় ৮০ বছৰীয়া দেউৰ বাৰ্দ্ধক্যৰ কাৰণে দ্বিতীয় পুত্ৰ মেধাৱী সুপণ্ডিত জীৱেশ্বৰ শৰ্ম্মা বেদান্ততীৰ্থ, এম.এ., বি.টি. দেৱে সভাপতিৰ অভিভাষণ খনি পাঠ কৰিছিল। পূজনীয় দেউৰ অভিভাষণখনিয়ে সংস্কৃতভাষা আৰু কৃষ্টিৰ প্ৰতি সমবেত সকলোৰে অন্তৰত এটি অনুপ্ৰেণা জগাই তুলিছিল। গুৰুদেৱ বিশেষ বাগ্মীলোক নহ'লেও অসমৰ ব্ৰাহ্মণ সমাজ নাইবা পণ্ডিতসমাজত সভাপতি পদ অলঙ্কৃত কৰি সভাৰ কাৰ্য্য সুকলমে চলোৱা আমি দেখিবলৈ পাইছোঁ। নলবাৰী, বেলশৰ আদিৰ বৃহৎ ক্ষত্ৰিয় সমাজেও শাস্ত্ৰীয় যুক্তি পৰামৰ্শৰ বাবে পূজনীয় দেউক সময়ে সময়ে আমন্ত্ৰণ জনাইছিল।

দেউ এজন মিতব্যয়ী লোক আছিল আৰু সেইবাবে চাৰিজন পুত্ৰক সামন্য উপাৰ্জিত ধনেৰে উচ্চ শিক্ষা দিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল। তেখেতে নিজে খোৱাত আৰু আনক খুওৱাত কেতিয়াও কাৰ্পণ্য কৰা মোৰ চকুত পৰা নাছিল।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে কোচবিহাৰৰ খাগৰাবাৰীৰ 'গূঢ়-প্ৰকাশিকা'কাৰ পণ্ডিতপ্ৰৱৰ ৺সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশ মহাশয়ৰ ওচৰত বহুদিন অধ্যয়ন কৰিছিল। কামৰূপৰ পণ্ডিতমণ্ডলীয়ে তেখেতক সংস্কৃত উপাধিৰে বিভূষিত কৰিবলৈ কেইবাবাৰ ইচ্ছা কৰাতো দেউৱে উপাধি ল'বলৈ সন্মত নহ'ল।

দেউৰ স্থাৱৰ সম্পত্তি যথেষ্ট আছিল আৰু মই টোলত থকা কালছোৱাত ঘৰত খেতিও আছিল। খেতিত উৎপন্ন শাক-পাচলি নিজে খোৱাৰ উপৰিও ছাত্ৰসকলৰ মাজত বিতৰণ কৰিছিল। সেই সময়ত ছাত্ৰ সংখ্যা প্ৰায় ২০/২৫ জন। ছাত্ৰাবাসত ১৫/১৬ জনমান আছিল। বাকীবোৰ ছাত্ৰ গামেৰিমুৰী আৰু কৈঠালকুছিৰ; তেওঁলোক নিতৌ অহা যোৱা কৰি টোলত পঢ়িছিল। টোলত অসম সংস্কৃত বোৰ্ডৰপৰা ২৪·০০ টকামানহে মাসিক সাহায্য পাইছিল। ইয়াৰ উপৰিও ছাত্ৰসকলৰ পৰীক্ষাৰ ফলত মাহিলি অধ্যাপক বৃত্তি ১০/১৫ টকা পাইছিল। সময়ে সময়ে এককালীন সাহায্য লাভ কৰিছিল। সেই বছৰত আমি ছয়জন উপাধিৰ ছাত্ৰ আছিলোঁ আৰু তাৰ ভিতৰত তিনিজনে সুখ্যাতিৰে উত্তীৰ্ণ হোৱাৰ ফলত পূজনীয় দেউৱে সংস্কৃত বৰ্ডৰপৰা ২৫০·০০ টকা পুৰস্কাৰ পায়। এই সামান্য টকা পায়ো দেউৱে আন্তৰিকতাৰে আমাক দুইবেলা পঢ়াইছিল আৰু কঠিন পাঠবোৰ পুনঃ পুনঃ সমালোচনা কৰি দিছিল। এনেকুৱা মহান আদৰ্শ আধুনিক সংস্কৃত পণ্ডিতমণ্ডলীৰ ভিতৰত অতি বিৰল।

ভাৰতীয় ঐতিহ্য, ভাৰতীয় সংস্কৃতি আৰু ভাৰতীয় সংহতিৰ মেৰুদণ্ড সংস্কৃতৰ শ্ৰেষ্ঠ পূজাৰী আছিল—গুৰুদেৱৰ নিচিনা উদাৰ দৃষ্টিসম্পন্ন মেধাৱী পণ্ডিতসকল। সদায় "অন্নচিন্তা চমৎকাৰা" সূত্ৰত

লৈ সেই সময়ত যে পণ্ডিত সমাজে সংস্কৃতক জীয়াই ৰাখিছিল সেইটো অসমবাসীৰ পৰম সৌভাগ্য। সঁচাকৈয়ে আজিৰপৰা প্ৰায় ৭।৮ বছৰ আগলৈকে টোলৰ অধ্যাপকসকলৰ আৰ্থিক অৱস্থা বৰ দুখ লগা আছিল। টোলৰ পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱা ছাত্ৰসকলৰ অৱস্থা আৰু শোচনীয় দেখা গৈছিল। সংস্কৃত পণ্ডিতমণ্ডলীৰ অশেষ দাৰিদ্ৰ্য থাকিলেও দেউৰ ঘৰখনত হ'লে কোনো অভাৱ-অভিযোগ মোৰ চকুত পৰা নাছিল।

কামৰূপৰ সোণেশ্বৰত ১৯৪৪ খ্ৰীষ্টাব্দত অসম সংস্কৃত সমিতিৰ দশম সমাৱৰ্তনোৎসৱৰ ৰাতিপুৱা এটি ঘটনা হয়। কথাটো এই:—সৰুপেটাৰ গিৰীশ বিদ্যাপীঠৰ অধ্যক্ষ সংস্কৃত কন্‌ভোকেছনৰ সদস্য জিজ্ঞাসু শ্ৰীদেবেন্দ্ৰ নাথ স্মৃতিতীৰ্থদেৱে আমি থকা সোণেশ্বৰৰ টোল ঘৰলৈ ১৫/১৬ জন আধ্যাপক সদস্যক মাতি আনে আৰু সমবেত সদস্যমণ্ডলীৰ ওচৰত "সাৰমঞ্জৰী" গ্ৰন্থৰপৰা "কৰোতি" এই বাক্যটিৰ গ্ৰন্থকাৰে কিয় "কৃত্যাশ্ৰয়ঃ" এনেকুৱা লঘুতৰ শাব্দবোধ উপেক্ষা কৰি "কৃত্যাশ্ৰয়ত্বাশ্ৰয়ঃ" এই শাব্দবোধ স্বীকাৰ কৰে, এই প্ৰশ্নটিৰ উত্তৰ বিচাৰে। এজন এজনকৈ যেতিয়া আমাৰ গুৰুদেৱৰ সমিধান দিয়াৰ পাল পৰিল, তেতিয়া প্ৰত্যুৎপন্নমতি গুৰুদেৱে তেখেতৰ বিশ্বাসী প্ৰিয়ছাত্ৰ মোক প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ আদেশ দিলে। মই গুৰুদেৱৰ আদেশ শিৰোধাৰ্য্য কৰি তেখেতক প্ৰণাম জনাই প্ৰশ্নৰ শাস্ত্ৰসন্মত উত্তৰ দি পণ্ডিতমণ্ডলীক আপ্যায়িত কৰাত গুৰুদেৱে বিশেষ গৌৰৱ অনুভৱ কৰা আমাৰ পৰিলক্ষিত হৈছিল।

মই টোলত থকা সময়ত দেউৰ সামান্য মূত্ৰকৃচ্ছ্ৰ ৰোগ হৈছিল; কিন্তু সাত্ত্বিক, সদাচাৰী আৰু ধৰ্মপৰায়ণ দেউক এই ৰোগে নাইবা আনকোনো বিশেষ ৰোগে কাতৰ কৰিব পৰা নাছিল। সেই সময়ত পূজনীয় দেউ পত্নীহীন হ'লেও পিতৃ-ভক্তি পৰায়ণ, সৰল আৰু সদ্‌গুণী জ্যেষ্ঠপুত্ৰ তৰ্কতীৰ্থদেৱ আৰু বোৱাৰী দুজনীৰপৰা সকলো প্ৰকাৰে শুশ্ৰূষা পাইছিল।

আৰাধ্য গুৰুদেৱে ইহলোকৰপৰা মহাপ্ৰস্থান কৰাৰ পিছত তেখেতৰ যোগ্য ভগ্নীপুত্ৰ সুপণ্ডিত চিদানন্দ তৰ্কতীৰ্থদেৱে টোলত কিছুবছৰ সুখ্যাতিৰে অধ্যাপনা কৰি অকালতে পৰলোকলৈ গমন কৰে। আজি দেউৰ সংস্থাপিত সেই টোল অসম চৰকাৰৰ সাহায্যপ্ৰাপ্ত উচ্চ সংস্কৃত বিদ্যালয়ত পৰিণত হৈছে আৰু তাৰ নাম "চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালয়।"

সৰ্বশাস্ত্ৰবিশাৰদ দেউৰ বিয়োগ-বাতৰি পাই মই বৰ শোকাভিভূত হৈছিলোঁ আৰু স্নান কৰি তেখেতৰ আত্মাৰ সদগতিৰ অৰ্থে ভগৱানৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা জনাইছিলোঁ। অসম সংস্কৃত কন্‌ভোকেছন আৰু সংস্কৃত ব'ৰ্ডেও ১৯৫৩ খ্ৰীষ্টাব্দত সমস্ত দেউৰ মৃত্যুত গভীৰ শোক প্ৰকাশ কৰিছিল।

অসমবৰেণ্য পণ্ডিত চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ

শ্ৰীভবদেৱ ভাগৱতী বেদান্ততীৰ্থ

অসম জননীৰ যিসকল সুসন্তানে শিক্ষা জগতত অক্ষয় কীৰ্তি অৰ্জন কৰি জননীৰ মুখ উজ্জলাইছে সিসকলৰ ভিতৰত পণ্ডিত চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰৰ নাম চিৰস্মৰণীয় হৈ থাকিব । অসমগৌৰৱ আনন্দৰাম বৰুৱা আৰু মহামহোপাধ্যায় ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে সংস্কৃত ভাষা জননীৰ চৰণযুগলত পাদ্যাৰ্ঘ্য নিবেদন কৰি ভাৰতী দেৱীৰ বৰপুত্ৰ আখ্যালাভ কৰিছে । “সৰস্বতী দেৱীৰ অন্যতম প্ৰিয়পুত্ৰ চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱেও আজন্ম দেৱভাষাজননীৰ সেৱাত ব্ৰতী হৈ ‘চন্দ্ৰ’ৰ কিৰণমালাৰে সংস্কৃতৰ অধ্যয়ন-অধ্যাপনা জগতখন আলোকিত কৰি গৈছে । এই বিদ্বদ্বৰেণ্য মহান পণ্ডিতগৰাকীৰ পৱিত্ৰ সোঁৱৰণত ভক্তিৰ অৰ্ঘ্য নিবেদন কৰিবলৈ পাই ধন্য মানিছোঁ ।

আমাৰ দাদা আৰু গুৰুদেৱ পণ্ডিত গোপালচন্দ্ৰ তৰ্কতীৰ্থদেৱৰ শিক্ষাগুৰু পৰম বিদ্যোৎসাহী বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ বিশাল পাণ্ডিত্যৰ বিষয়ে গুৰুদেৱৰ মুখে পাঠ্য জীৱনতে শুনিছিলোঁ । শুনিছিলোঁ প্ৰয়োগ ৰত্নমালা ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰত বিদ্যালঙ্কাৰৰ সমকক্ষ পণ্ডিত সমগ্ৰ অসমতে অতি বিৰল আৰু শুনিছিলোঁ স্মৃতিশাস্ত্ৰ বিচাৰত তেখেতক পৰাভূত কৰিব পৰা পণ্ডিত কোনো নাছিল । আমি দেখিছিলোঁ বিদ্যালঙ্কাৰদেৱক যাগ-যজ্ঞাদি ধৰ্মকাৰ্যানুষ্ঠানত একান্ত নৈষ্ঠিকতাৰে ব্ৰতী হোৱা আৰু শুনিছিলোঁ তেখেতৰ শ্ৰীমদ্ভাগৱত মহাপুৰাণৰ আৰু শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতাৰ অদ্বিতীয় আৰু অপ্ৰতিদ্বন্দ্বী মধুৰ ব্যাখ্যা । তেখেতৰ জ্যেষ্ঠপুত্ৰ মোৰ অগ্ৰজপ্ৰতিম ধীৰেশ্বৰ তৰ্কতীৰ্থদেৱৰ সৈতে

লগ লাগি তেখেতৰ উপদেশ আৰু পৰামৰ্শেৰে অনুপ্ৰাণিত হৈ ব্ৰাহ্মণ সমাজৰ বিভিন্ন উন্নয়নমূলক কাম কৰাৰো সুবিধা পাইছিলোঁ।

পাঠ্য জীৱনত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ ওচৰত অধ্যয়ন কৰাৰ সুবিধা কৰিব পৰা নাছিলোঁ যদিও কৰ্মজীৱনত মই তেখেতৰ সংস্পৰ্শলৈ সঘনে অহাৰ সুবিধা পাই ধন্য মানিছিলোঁ। শাস্ত্ৰৰ যি কোনো বিষয়ৰে সন্দেহ উপস্থিত হ'লেই তেখেতৰ ওচৰ চাপিছিলোঁ। "সতী জয়মতী" নামৰ সংস্কৃত খণ্ডকাব্যখন ৰচনা কৰি বিদ্যালঙ্কাৰদেৱক চাবলৈ অনুৰোধ কৰিছিলোঁ। তেখেতে দয়া কৰি কিতাপখন সংশোধন কৰি দি মোক কৃতজ্ঞতা পাশত আবদ্ধ কৰিছিল আৰু মোৰ উত্তৰোত্তৰ উন্নতি কামনা কৰি আশীৰ্বাদ কৰিছিল।

কৰ্মজীৱনত প্ৰায়েই বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ টোলৰ চোহদ আৰু তেখেতৰ ঘৰৰ চোহদৰ মাজেৰে যোৱা বাটেৰে মোৰ কৰ্মস্থান চামতা হাইস্কুললৈ যাওঁতে-আহোঁতে বিদ্যালঙ্কাৰদেৱক হয় অধ্যয়ন নহয় অধ্যাপনা কাৰ্যত একাগ্ৰচিত্তে মনোনিবেশ কৰা চকুত পৰিছিল। তেখেতক দেখা মাত্ৰেই প্ৰণাম নজনোৱাকৈ কোনো দিনেই থকা নাছিলোঁ। তেখেত আছিল এজন গুণীৰ গুণ বুজা মহান উদাৰ ব্যক্তি। তেখেতৰ চৰিত্ৰৰ মহত্ব আছিল এইয়ে যে তেখেতৰ সংস্পৰ্শলৈ অহা যি কোনো ব্যক্তিয়ে তেখেতৰ বিৰাট ব্যক্তিত্বত মুগ্ধ নহৈ নোৱাৰিছিল।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে অকাৰণত কথা-বতৰা কৈ সময় কেতিয়াও অপব্যয় নকৰিছিল। তেখেত আছিল "সত্যায় মিতভাষী।" "মা বদ সত্যমপ্ৰিয়ম্"—এইয়েই আছিল তেখেতৰ কথা কোৱাৰ নীতি।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ শিক্ষাদান-পদ্ধতি এনে নিখুঁত আছিল তেখেতৰ ওচৰত অতি জড়বুদ্ধিৰ ছাত্ৰয়ো বিফল মনোৰথ হ'ব নালাগিছিল। বিষ্ণুশৰ্মাৰ নিচিনা তেখেতেও ছাত্ৰক কায়মনোবাক্যে পাঠাভিমুখী কৰি তুলিছিল। অন্তৰৰো অন্তঃস্থলৰপৰা তেখেতে অহৰ্নিশে ছাত্ৰৰ প্ৰতিভা বিকাশত সহায় কৰিছিল। ছাত্ৰই লিখোঁতে বৰ্ণাশুদ্ধি কৰা বা বৰ্ণপাত কৰা তেখেতে সহ্য কৰিব নোৱাৰিছিল আৰু আখৰ-

বোৰ তেখেতৰ আখৰৰ নিচিনা মুকুতামণি সদৃশ হোৱাটো বাঞ্ছা কৰিছিল। পুস্তকস্থ বিদ্যাৰ কোনো মূল্য নাই বুলি তেখেতে প্ৰায়েই কৈছিল আৰু উপযুক্ত সময়ত উপযুক্ত প্ৰয়োগ-বিধি জনাতহে বিদ্যাৰ্জনৰ প্ৰকৃত মূল্য বুলি কৈছিল। অসমীয়াৰপৰা সংস্কৃতলৈ অনুবাদ কৰা আৰু ৰচনা লিখন-পদ্ধতি শিকোৱাত তেখেত আছিল সিদ্ধহস্ত।

আজীৱন অধ্যাপনাতেই কালাতিপাত কৰিব লগীয়া হোৱা বাবে আৰু সাংসাৰিক জীৱনত ভাৰ্যা-পুত্ৰ-কন্যা আদিৰ অকাল বিয়োগজনিত দুখৰ হাত সাৰিব নোৱৰা বাবে বিস্তৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিব পৰা নাছিল যদিও নৈয়ায়িক দৃষ্টিভংগীৰে 'শব্দমঞ্জৰী', 'পদমঞ্জৰী' আৰু 'ধাতুমঞ্জৰী' নামৰ ব্যাকৰণৰ যিকেইখন প্ৰকৰণ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে তাৰ মূল্য যুগমীয়া হৈ থাকিব। পাশ্চাত্য শিক্ষাৰ প্ৰভাৱত সংস্কৃত শিক্ষা-জগতত সংস্কৃত বিদ্যানুৰাগী লোকৰ অভাৱ বাঢ়কৈয়ে ঘটিছে আৰু জ্ঞানলিপ্সু মেধাৱী ছাত্ৰৰ অভাৱত সংস্কৃতৰ বহুকথাই ভৱিষ্যত বংশধৰসকলৰ দুৰ্বোধ্য হৈ পৰিব যেন লাগে। বিদ্যালঙ্কাৰৰ ৰচনাশৈলী অতি উচ্চ শ্ৰেণীৰ—সাধাৰণ সংস্কৃত ভাষাবিদৰ কাৰণে সহজে আয়ত্ত কৰিব পৰা বিধৰ নহয়। অসম সংস্কৃত সমিতিৰ ত্ৰয়োদশ অধিবেশনৰ সভাপতিৰ অভিভাষণখন তেখেতৰ বিশাল পাণ্ডিত্যৰ স্বাক্ষৰস্বৰূপ। এই অভিভাষণখনৰ ছপাখানাৰ কাৰণে পাণ্ডুলিপি কৰাৰ দায়িত্ব বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে বাৰ্দ্ধক্যজনিত কাৰণত মোৰ ওপৰত অৰ্পণ কৰিছিল। তদুপৰি বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে বিভিন্ন কাৰ্যোপলক্ষে দেৱ-দেৱীৰ উদ্দেশ্যে বা প্ৰশস্তি পত্ৰাদিত যিবোৰ শ্লোক ৰচনা কৰিছিল সেইবোৰৰ ভাব, ভাষা আৰু ছন্দ অতি উৎকৃষ্ট পৰ্যায়ৰ কাব্যৰ নিচিনা আছিল। দুৰ্ভাগ্যবশতঃ সেইবোৰ সংৰক্ষিত নহ'ল।

মোৰ পাঠ্যজীৱনত বঙ্গদেশৰ ৰাজসাহী আৰু কাশীধামত যিসকল মনস্বী পণ্ডিতৰ সান্নিধ্যত অধ্যয়ন কৰাৰ সুযোগ পাইছিলোঁ সেই সকলোৱে বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ পাণ্ডিত্যৰ কথা বিনা দ্বিধাই স্বীকাৰ

কৰিছিল। গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ভূতপূৰ্ব প্ৰথিতযশা পণ্ডিত ড° যোগীৰাজ বসুদেৱেও বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ পাণ্ডিত্যৰ ভূয়সী প্ৰশংসা কৰি তেখেতৰ সদৃশ বৈয়াকৰণ নোলাব বুলি মন্তব্য কৰিছিল।

আমাৰ দেশত বহুতো খ্যাতিমন্ত পণ্ডিতৰ কৃতিত্ব অনাদি কালৰ গৰ্ভত লীন হৈ গৈছে। ই হৈছে আমাৰ অতীতৰ প্ৰতি অৱহেলা। অতীত সোঁৱৰণে যে আমাক মহীয়ান কৰিব পাৰে সেই কথা আমি মনত ৰাখি ভৱিষ্যত বংশধৰসকললৈ ঐতিহ্য আৰু পৰম্পৰা ৰক্ষা কৰাৰ পথ সুচল কৰি থৈ যোৱাটোৱে আমাৰ কৰ্তব্য।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ স্মৃতিগ্ৰন্থ আমি যথাসময়ত প্ৰকাশ কৰাৰ যো-জা নকৰাৰ ফলতেই তেখেতৰ জীৱনৰ বহুতো কথা বিস্মৃতিৰ গৰ্ভত জাহ গ'ল। তথাপিও তেখেতৰ লোকান্তৰৰ ২৮ বছৰৰ পিছত আজি জীৱনৰ বিয়লি বেলাত ৭৯ তম বছৰ বয়সত সৰ্ববৰেণ্য বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ পুণ্য স্মৃতিত প্ৰণিপাত জনাই ভক্তিৰ অৰ্ঘ্য নিবেদন কৰিলোঁ।

পৰমাৰাধ্য গুৰু চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ পুণ্যস্মৃতিত ভক্তিৰ অৰ্ঘ্য

শ্ৰীভৈৰৱচন্দ্ৰ শৰ্মা

তস্মৈ শ্ৰীগুৰবে নমঃ

চন্দ্ৰায় চন্দ্ৰকান্তায় চন্দ্ৰৰূপায় ভাস্বতে ।
সৰ্ব্বজ্ঞানস্বৰূপায় হৰিশ্চন্দ্ৰায় তে নমঃ ॥

বৰ্ণাশ্ৰম্ৰ ধৰ্মৰ আধাৰ বেদ-বেদান্ত-সাংখ্য-ন্যায়-মীমাংসা-কৰ্মকাণ্ড-স্মৃতি-ব্যাকৰণ-জ্যোতিষ-আয়ুৰ্বেদ আদি শাস্ত্ৰ মহোদধি মন্থন কৰি আজীৱন অধ্যয়ন-অধ্যাপনা কাৰ্যত আত্মনিয়োগ কৰি যিজনে অমূল্য সংস্কৃত বিদ্যাৰ প্ৰকাশাৰ্থে গামেৰিমূৰী গাৱঁত সংস্কৃত টোল (বৰ্তমানৰ চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালয়) প্ৰতিষ্ঠা কৰি সহস্ৰাধিক সংস্কৃত প্ৰেমী পণ্ডিতৰ সৃষ্টি কৰি গ'ল, যিজনে সমাজ সংস্কাৰাদি কাৰ্যত অসাধাৰণ প্ৰতিভাৰ পৰিচয় দি গ'ল, সেই প্ৰাতঃস্মৰণীয় পৰমাৰাধ্য সৰ্বজ্ঞানাধাৰ মহামহিমা-মণ্ডিত চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ শ্ৰীচৰণকমলযুগলত ভক্তিৰ অৰ্ঘ্য নিবেদন কৰিলোঁ। অভাজনৰ লেখাৰ দোষবাহুল্যৰ বাবে ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিলোঁ।

প্ৰয়োগ ৰত্নমালা ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ প্ৰণেতা পণ্ডিত মহামহোপাধ্যায় পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশ ভট্টাচাৰ্য্যদেৱ শ্ৰেষ্ঠ বৈয়াকৰণ বুলি সমগ্ৰ দেশতে খ্যাত। আমাৰ পৰমাৰাধ্য গুৰুদেৱ চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱক গুণী, জ্ঞানী বিদ্বানসকলে দ্বিতীয় পুৰুষোত্তম আখ্যা দিছিল। সম্পূৰ্ণ সটীক ৰত্নমালা ব্যাকৰণশাস্ত্ৰ তেওঁৰ কণ্ঠস্থ। অধ্যাপনাৰ

সময়ত কোনো পুথি আগত নোলোৱাকৈ ব্যাকৰণৰ বাহিৰেও স্মৃতি-বেদান্ত-জ্যোতিষ-কৰ্ম্মকাণ্ড কাব্য আদি নানা শাস্ত্ৰ অনৰ্গল ছাত্ৰক পঢ়াইছিল।

চিকিৎসা বৃত্তিকেই জীৱিকাৰ উপায় হিচাপে গ্ৰহণ কৰাৰ আশাত আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰ পঢ়িবলৈ আৰম্ভ কৰিছিলোঁ গুৰুদেৱৰ ওচৰত। এদিনাখন গুৰুদেৱে মোৰপৰা 'মাধৱনিদান' গ্ৰন্থখন নি তিনিদিন পিচত মোক ঘূৰাই দিছিল। অতি আচৰিত কথা যে সিদিনাৰপৰাই মই পাঠ পঢ়ি যোৱাৰ লগে লগে অৰ্থাৎ 'মাধৱনিদান'ৰ বিজয়ৰক্ষিত কৃত টীকা মই সৰবে পাঠ কৰাৰ পূৰ্বেই গুৰুদেৱে গ্ৰন্থৰ উদ্ধৃতি দি মোক তন্ন তন্নকৈ বুজাই দিয়ে। এনে অসাধাৰণ মেধা আৰু স্মৃতি-শক্তি দেখি বিচুতি খাইছিলোঁ।

প্ৰায় দুকুৰি বছৰ আগৰ কথা; তেতিয়া জেঠ মাহৰপৰা আহিন মাহলৈ ৰাতি মহৰ উৎপাতত এতিলমানো সুস্থিৰে থাকিবৰ উপায় নাই। আমি ছাত্ৰবোৰে আঠুৱাৰ তলতহে পঢ়িছিলোঁ। সেই অৱস্থাতো গুৰুদেৱে এটি চাকিৰ পোহৰত তন্ময় হৈ পঢ়ি থাকে। মহে কামুৰিলেও ভ্ৰূক্ষেপ নাই। গুৰুদেৱে পঢ়ি থকা অৱস্থাত তেখেতৰ পুথি ৰখা মেজৰপৰা এদিন এখন কিতাপ আনিছিলোঁ। তেখেতে মই কিতাপ অনা গম পোৱা নাছিল। তেখেতে কিতাপখন বিচাৰি চলথ কৰিছিল, এনেতে মই গৈ কিতাপখন তেখেতৰ হাতত দি ৰক্ষা পৰিছিলোঁ। গুৰুদেৱৰ এনেকুৱা একাগ্ৰ মনোনিবেশ সকলো কাৰ্যতে আমি লক্ষ্য কৰিছিলোঁ। শাস্ত্ৰৰ অতি ক্ষুদ্ৰ কথাৰপৰা ডাঙৰ তত্ত্বমূলক কথালৈ সকলো ক্ষেত্ৰতে গুৰুদেৱৰ ঐকান্তিকতা, কোনো কথা তেখেতে বাদ নিদিছিল।

সাধকে তদ্গতচিত্তে সাধনা কৰাৰ নিচিনা গুৰুদেৱেও অধ্যাপনাৰ বাহিৰেও পূজা-উপাসনাত আত্মনিয়োগ কৰিছিল। মানসিক অবিচলতাৰ কাৰণে তেখেত শ্ৰেষ্ঠ পূজক হিচাপে বিখ্যাত হৈছিল। মহাবিষ্ণু যজ্ঞ, বৃষোৎসৰ্গ, কালীপূজা, দুৰ্গাপূজা আদিৰ আচাৰ্য বৰণ

কৰিবলৈ দূৰ দূৰণিৰপৰা বহু লোকে আহি অশেষ অনুৰোধ কৰি সেই সেই সৰ্বসাধাৰণে কৰিব নোৱৰা কাৰ্য সম্পাদনাৰ্থে গুৰুদেৱক নেৰানেপেৰাকৈ লগা আমি দেখিছোঁ। অধ্যাপনা-কাৰ্যত ব্যাঘাত হয় বুলিয়েই বহু সময়ত সেই নিমন্ত্ৰণবোৰ গ্ৰহণ কৰা নাছিল। তেখেতে পূজাপাঠ, শান্তিস্বস্ত্যয়নাদি আৰু অপমাৰ্জনাদি শান্তিৰদ্বাৰা বহুতো দুৰাৰোগ্য ৰোগ আৰোগ্য কৰা আমি দেখিছোঁ আৰু বহুতৰ মুখে শুনিছোঁ। কৰ্মবিপাকাদি প্ৰায়শ্চিত্ত বিধানৰ নিৰ্দেশ দিয়াও আমি দেখিছোঁ আৰু সেই প্ৰতিবিধান মতে কাম কৰি ৰোগগ্ৰস্ত লোক আৰোগ্য হোৱাও আমি দেখিছোঁ। তেখেতে জ্বৰস্তৱ পাঠ আৰু শিৱাপমাৰ্জ্জন শান্তি সম্পাদন কৰাৰ লগে লগে ৰোগী আৰোগ্য হোৱা আমাৰ প্ৰত্যক্ষ অভিজ্ঞতাৰ কথা।

এইখিনিতে এটা ঘটনা বৰ্ণোৱাৰ ইচ্ছা বোধ কৰিব নোৱাৰিলোঁ। আজিৰপৰা প্ৰায় দুকুৰি বছৰ আগতে গুৰুদেৱৰ গাৱঁৰ মানুহ কিছুমানে এটা সাধাৰণ কথাত জেদ কৰি দুটা খেলৰ সৃষ্টি কৰিছিল। গুৰুদেৱৰ বিৰোধীপক্ষৰ এঘৰ মানুহৰ বোৱাৰী এজনীক ভূতে ধৰিছিল; ভয়ঙ্কৰ উৎপাত; দিনে ৰাতিয়ে পাঁচ ছয়জন মানুহ লগত লাগি ধৰি ৰাখিব লাগে। এনেকৈ প্ৰায় পাঁচ বছৰ কাল বিভিন্ন ঠাইৰ বিভিন্ন বেজ আনি চিকিৎসা কৰিলে; কিন্তু কোনো ফল নহ'ল। মানুহঘৰ শ্ৰান্ত হৈ পৰিল, ধনবিতো বহু খৰচ হ'ল। শেষত অনন্যোপায় হৈ গুৰুদেৱৰ ওচৰত শৰণাপন্ন হৈ ক'লে, "দেউ, আপুনি কিবা এটা উপায় নিদিলে ৰক্ষা নাই।" অজ্ঞতাৰ আন্ধাৰত মহিমা নাজানি বিৰুদ্ধাচৰণ কৰা লোক হ'লেও দয়ালু গুৰুদেৱে ক'লে, "মই নো কি কৰিম, ভগৱতীৰ ইচ্ছা হ'লে ভাল হ'ব পাৰে। মই এটা ভগৱতী ৺ছিন্নমস্তাৰ কবচ লিখি দিব পাৰোঁ; কিন্তু ৺ছিন্নমস্তাৰ পূজা কৰিব লাগিব। মই পূজা কৰিবলৈ যাব নোৱাৰোঁ। অধ্যাপক গোপাল চন্দ্ৰ তৰ্কতীৰ্থৰ দ্বাৰা (গুৰুদেৱৰ প্ৰিয় ছাত্ৰ) পূজা কৰোৱা।" শেষত গুৰুদেৱৰ ব্যৱস্থানুসৰি পূজা কৰালে আৰু তেখেতে লিখি দিয়া

৺ছিন্নমস্তাৰ কবচটো যথাবিধি পূজা কৰাই বোৱাৰীয়েকক ধাৰণ কৰিব দিলে। সেই ৰুগ্না বোৱাৰীজনী কবচ ধাৰণ কৰাৰ পিছত সম্পূৰ্ণ আৰোগ্য হৈ ঘৰ সংসাৰ সুখেৰে চলাই আজিও সানন্দে আছে। আজি-কালিৰ মানুহে হয়তো এনে কথা বিশ্বাস কৰিবলৈ টান পাব ; কাৰণ আজি পূজকো নাই, ভক্তও নাই।

গুৰুদেৱ যে মন্ত্ৰৰ সাধক আছিল তাৰ আৰু কেইবাটাও উদাহৰণ আমি জানোঁ। কাশীৰ ব্ৰাহ্মণ মহাসম্মেলনত পণ্ডিত তাৰানাথ কাব্যবিনোদদেৱ আৰু আমাৰ গুৰুদেৱে একেলগে যোগদান কৰিছিল আৰু সভাত বহি থকা অৱস্থাত এটা বৰলে কাব্যবিনোদ দেৱক মুখতে কামুৰিলে। তেখেতৰ বিষত তৎ নাইকিয়া হ'ল। গুৰুদেৱে তৎক্ষণাৎ মন্ত্ৰ মাতি অকণমান ধূলি হাতেৰে তেখেতৰ কামোৰা ঠাইত ঘঁহি দিয়াৰ লগে লগে বিষ নাইকিয়া হ'ল। এই কথা কাব্যবিনোদদেৱৰ মুখে শুনিছিলোঁ। কটন কলেজৰ অধ্যাপক ঘনকান্ত শৰ্মাক উপনয়নৰ দিনা এটা মৌমাখিয়ে কামুৰি বিতত কৰিছিল। গুৰুদেৱ সিদিনা তাত উপস্থিত আছিল। তেখেতে তৎক্ষণাৎ মন্ত্ৰ মাতি ধূলি ঘঁহি দিয়াৰ লগে লগে বিষ নোহোৱা হৈছিল। এই কথা শৰ্মা আৰু তেখেতৰ জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতৃ শ্ৰীগঙ্গানাথ শাস্ত্ৰীৰ মুখে শুনিছোঁ।

গুৰুদেৱৰ জীৱনৰ শেষ ছোৱাত প্ৰায় যোল্ল বছৰ ধৰি অধ্যয়ন কৰাৰ লগে লগে সেৱা শুশ্ৰূষাৰ কামতো মাজে মাজে নিযুক্ত আছিলোঁ আৰু সেইবাবে এই অভাজনৰ প্ৰতি স্নেহ দৃষ্টিৰ আতিশয্যও হৈছিল ; আৰু তাৰ ফলত যি জ্ঞান লাভ কৰিছোঁ, সুজ্ঞান হ'লে তাতকৈ বহু বেছি জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিলোঁহেতেন। গুৰুদেৱে প্ৰায়েই নিমন্ত্ৰণ-আমন্ত্ৰণত মোক লগত লৈ গৈছিল আৰু বাটে বাটে পূজা-পাতল আৰু অন্যান্য বিষয়ৰ অন্তৰ্নিহিত তথ্যপাতি তন্ন তন্নকৈ বুজাই দি গৈছিল। পূজা-উপাসনা কৰি থাকোঁতে তেখেতৰ ফালে চাই আছিলোঁ আৰু তেখেতেও প্ৰশ্ন সুধিলে লগে লগে বুজাই দিছিল। উপদেশতকৈ আদৰ্শ বেছি মূল্যবান—এই নীতিবচন ভালদৰে উপলব্ধি কৰিছিলোঁ।

"পঢ়ে, পঢ়ায়, ৰোৱে পাণ এই তিনি নিচিন্তে আন"—এই প্ৰবচনৰ সাৰ্থকতা গুৰুদেৱৰ ওচৰত বিৰাজমান। পৰীক্ষাৰ কিছুদিন আগৰেপৰা গুৰুদেৱে শেষ ৰাতি বিচনাৰপৰা উঠি আহি ছাত্ৰবিলাকক জগাই দি পঢ়িবলৈ দিয়ে। কেতিয়াবা কোনো ছাত্ৰই লেম জলাই থৈ শুই থাকে ; কিন্তু গুৰুদেৱৰ দৃষ্টিৰপৰা সেই ছাত্ৰ সাৰি যাব নোৱাৰে ; কাৰণ পঢ়িবলৈ দিয়েই তেখেতে পুনঃ ছাত্ৰই পঢ়িছে নে নাই লক্ষ্য কৰি যায়। যি ছাত্ৰই ফাঁকি দিব খোজে সেই ছাত্ৰই কেতিয়াও গুৰুদেৱৰ তিৰস্কাৰৰ হাত সাৰিব নোৱাৰে। তেখেতে ৰাতি শোওঁতেও কেৱল ছাত্ৰসকলৰ কল্যাণৰ কথাহে চিন্তা কৰিছিল। কেতিয়াবা কেতিয়াবা শেষ ৰাতি সপোনত পৰীক্ষাৰ প্ৰশ্ন পোৱা বুলি তাৰ উত্তৰ কি হ'ব সেইবোৰো আহি ছাত্ৰবোৰক বুজাই দিছিল। ছাত্ৰবোৰেও পৰীক্ষাত তেনে প্ৰশ্ন দেখি আচৰিত হৈছিল।

গুৰুদেৱে তেখেতৰ সুযোগ্য জ্যেষ্ঠপুত্ৰ পণ্ডিতপ্ৰবৰ ধীৰেশ্বৰ তৰ্কতীৰ্থ ন্যায়ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰীদেৱক টোলৰ অধ্যাপনাৰ লগতে সংসাৰৰ যাবতীয় কাৰ্যভাৰ অৰ্পণ কৰি অতি সুখেৰে কেইটামান বছৰ কেৱল অধ্যাপনা কাৰ্যত আত্মনিয়োগ কৰিছিল। কিন্তু বিধিৰ বিধান খণ্ডন কৰে কোনে? এক নিদাৰুণ ভাগ্যবিপৰ্যয়ৰ কাল উপস্থিত হ'ল। ধীৰেশ্বৰ তৰ্কতীৰ্থদেৱ ভয়ঙ্কৰ সন্নিপাত জ্বৰত আক্ৰান্ত হ'ল। কাৰ্যান্তৰত গুৰুদেৱ ঘৰত নাছিল যদিও প্ৰসিদ্ধ কবিৰাজ শ্ৰীৰজত চন্দ্ৰ স্মৃতিব্যাকৰণতীৰ্থদেৱৰ চিকিৎসা চলি আছিল। চিকিৎসাৰ একো ফল নধৰিল। গুৰুদেৱো ইতিমধ্যে আহি পাইছিল। গুৰুদেৱে তৰ্কতীৰ্থদেৱৰ মৃত্যুৰ আগদিনাখন দুপৰীয়া গোঁসাই ঘৰৰ পৰা সন্ধ্যা-উপাসনা আৰু ইষ্টদেৱতা পূজা কৰি ওলাই আহিল। সেই সময়ত মই অকলে গোঁসাইঘৰৰ সমুখত থিয় দি আছিলোঁ। দেখিলোঁ গুৰুদেৱৰ মুখখন বিমৰ্ষ; সোঁচকুৰে চকুপানী ওলাই আহিছে। মোক কলে, "বাপা, নৌকা ডুবিল।" কথাৰ অৰ্থ নুবুজাকৈ নাথাকিলোঁ, গুৰুদেৱৰ অন্তৰাত্মাই নিশ্চয় আসন্ন অমঙ্গলৰ কথা উপলব্ধি

কৰিছিল। কিন্তু তেতিয়ালৈ ৰোগীৰ কোনো বেয়া লক্ষণ দেখা নাছিলোঁ হেতুকে কথাষাৰত বৰ গুৰুত্ব দিয়া নাছিলোঁ। সেইদিনা ৰাতিৰপৰাই কিছুমান জটিল উপসৰ্গই দেখা দিলে। পিচদিনা আকৌ এজন প্ৰখ্যাত কবিৰাজ মধুনাথ স্মৃতিতীৰ্থদেৱক (গুৰুদেৱৰ অন্যতম প্ৰিয়ছাত্ৰ) মতা হ'ল। তেখেতে ঔষধ আদিৰ ব্যৱস্থা কৰিলে, কিন্তু নিয়তিঃ কেন বাধ্যতে। তৰ্কতীৰ্থদেৱে সূৰ্যাস্তৰ পূৰ্বেই নশ্বৰদেহ ত্যাগ কৰিলে ; ভয়ঙ্কৰ ক্ৰন্দনৰ ধ্বনি উঠিল। গুৰুদেৱ চৰাঘৰৰ চকী-পীৰা খনত বহি আছিল। পুত্ৰশোকত জানোবা মূৰ্চ্ছিত হয় এই ভাবি তেখেতৰ সমবয়সীয়া এজনে মূৰত তেলপানী দিবলৈ গৈছিল ; কিন্তু গুৰুদেৱ হিমালয়ৰ দৰে অচল অটল, গম্ভীৰ মাতেৰে কলে "মোক চাব নালাগে, সিহঁতক চোৱা।" ক্ষন্তেক পিছতেই কলে, "বাপা সৎকাৰৰ ব্যৱস্থা কৰা।" গাওঁৰ মানুহ আহি ভৰি পৰিছে, মাত্ৰ পুৰোহিতক খবৰ দি অনা হ'ল। শৱ সৎকাৰৰ ব্যৱস্থা কৰা হ'ল। যথাবিধি অন্ত্যেষ্টিক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰা হ'ল।

পুত্ৰশোকত গুৰুদেৱ মৰ্মাহত হৈছিল যদিও স্থিতপ্ৰজ্ঞৰ নিচিনা সাংসাৰিক মায়াৰ বন্ধন অতিক্ৰম কৰি পুনঃ অধ্যয়ন আৰু অধ্যাপনা কাৰ্যতে লিপ্ত হ'ল। এই মনস্বিতা, এই ধৈৰ্য্য পৃথিবীৰ কিমান লোকৰ আছে ?

পণ্ডিতসমাজত গুৰুদেৱৰ অখণ্ড কীৰ্ত্তিৰ কথা আমি বহু শুনিছোঁ আৰু নিজে প্ৰত্যক্ষদৰ্শী হিচাপে থকা দুই এটা কথা কব খুজিছোঁ। বৰপেটা সত্ৰৰ সত্ৰাধিকাৰ ভাগৱতাচাৰ্য পণ্ডিত নাৰায়ণ দেৱমিশ্ৰদেৱে এবাৰ এটা মহাবিষ্ণুযজ্ঞৰ অনুষ্ঠান কৰিছিল। আমাৰ গুৰুদেৱক মিশ্ৰদেৱে যজ্ঞৰ আচাৰ্য বৰণ কৰি নিমন্ত্ৰণ জনালে। পৰমবান্ধৱ মিশ্ৰদেৱৰ নিমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ কৰি গুৰুদেৱ বৰপেটালৈ ওলাল। লগত মোক আলপৈচান ধৰাকৈ ললে। এই মহাবিষ্ণুযজ্ঞ বৈদিক কাৰ্য আৰু এই মহাবিষ্ণুযজ্ঞৰ অনুষ্ঠানৰদ্বাৰা মহাপুৰুষীয়া ধৰ্মৰ গ্লানি আৰু ব্যভিচাৰ কৰা বুলি একশ্ৰেণীৰ লোকে মিশ্ৰদেৱৰ ওচৰত যজ্ঞ বন্ধ

কৰাৰ দাবী উত্থাপন কৰিলে। মিশ্ৰদেৱে বিশুদ্ধ মতান্বেষণৰ সভা আহ্বান কৰিলে। মিশ্ৰদেৱে বিশুদ্ধ ভাগৱত-পুৰাণ-কীৰ্ত্তন আদি নানা গ্ৰন্থৰপৰা যুক্তি দাঙি ধৰি যজ্ঞসম্পাদনৰ যুক্তি আগবঢ়ালে ; গুৰুদেৱেও শাস্ত্ৰৰ উদ্ধৃতিসহ মিশ্ৰদেৱক সমৰ্থন কৰিলত সকলো মানুহেই যজ্ঞৰ ইতিকৰ্ত্তব্যতা মানি লৈ ঘৰমুৱা হ'ল। পিছদিনাৰ পৰাই সকলোৱে মনেপ্ৰাণে যজ্ঞৰ কাৰ্যত সক্ৰিয় সহযোগ কৰিলে।

প্ৰথম দিনৰ যজ্ঞান্তত ভাগবত ব্যাখ্যাৰ পাল পৰিল আমাৰ গুৰুদেৱৰ। বহুসংখ্যক পণ্ডিতেৰে সৈতে গুৰুদেৱৰ ভাগবত ব্যাখ্যা শ্ৰবণ কৰি থকা মিশ্ৰদেৱৰ আনন্দমধুৰ ছবিটো আজিও মোৰ স্মৃতিপটত জিলিকি আছে। দ্বিতীয় দিনাখনৰ ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰিছিল পণ্ডিত কুলবৰেণ্য জীৱেশ্বৰ গোস্বামীষড়দৰ্শনতীৰ্থদেৱে। শ্ৰোতাসকল যোৱাৰ পিছত মিশ্ৰদেৱে কলে, "আজিৰ ভাগবত ব্যাখ্যাও ভাল হৈছে।" তথাপি গোস্বামীদেৱক লাহেকৈ কলে, "কেইটামান বিষয়ৰ কথা গামেৰি-মুৰীয়া দেউৰ লগত আলোচনা কৰিলে সোণত সুৱাগা চৰিব।" আমাৰ গুৰুদেৱৰ পাণ্ডিত্যৰ বিষয়ে ইয়াতকৈ আৰু ডাঙৰ মন্তব্য কি হব পাৰে ?

আমাৰ গুৰুদেৱৰ মহাপ্ৰয়াণৰ একাদশ দিনাখন বৃষোৎসৰ্গযাগ সম্পাদিত হৈছিল ভাগৱতাচাৰ্য্য মিশ্ৰদেৱ আহিছিল সিদিনা ভাগবত ব্যাখ্যা কৰিবলৈ। কৈঠালকুছি ৰেল ষ্টেছনৰপৰা মিশ্ৰদেৱক নাম কীৰ্ত্তনকাৰীসকলে আগবঢ়াই আনিছিল। তেখেতে যথাবিধি হস্তপাদপ্ৰক্ষালনৰ পিছত আসন গ্ৰহণ কৰি বহুসময় মৌনভাবে থাকি চকুৰ লো পেলাই কৈছিল, "এনেকুৱা সৰ্বতোমুখী প্ৰতিভাৰ পণ্ডিত আৰু কত পাম।" অৰ্থাৎ অনেন সদৃশো লোকে ন ভুতো ন ভৱিষ্যতি।

মেধস মুনিয়ে সমাধি বৈশ্যক আৰু সুৰথ ৰজাক ৺দুৰ্গাদেৱীৰ পূজাৰ বিষয়ে উপদেশ দিয়াৰ দৰে আমাৰ পূজ্যপাদ গুৰুদেৱেও আজিৰপৰা তিনিকুৰি বছৰ পূৰ্বে বিশিষ্ট পণ্ডিত আৰু ব্ৰাহ্মণসকলক ৺দুৰ্গাদেৱীৰ বসন্তকালীন বাসন্তীপূজা কৰাৰ বাবে উদ্বুদ্ধ কৰি তুলিছিল। সেই

মহামায়াৰ শক্তিত আজি যে ব্ৰাহ্মণ সমাজৰ বহু উপকাৰ হৈছে তাক নকলেও হ'ব।

গুৰুদেৱৰ আশীৰ্বাদত আমাৰ সমাজ তথা পণ্ডিত সমাজ গুৰুদেৱৰ আদৰ্শৰদ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হওক—এইয়ে পৰমেশ্বৰৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা।

প্ৰবীণ অধ্যাপক ককাৰ সোঁৱৰণত বৃদ্ধনাতি

শ্ৰীৰমেশচন্দ্ৰ চক্ৰবৰ্ত্তী

বয়সৰ সপ্তম দশকৰ মাজভাগত উপনীত হৈ আজি নিজকে এজন বৃদ্ধ যেন লাগিছে আৰু তেনে সময়তে কামৰূপ তথা অসমৰ প্ৰাতঃস্মৰণীয় প্ৰবীণ সংস্কৃত পণ্ডিত, আমাৰ অঞ্চলত গামেৰিমুৰীয়া দেউ বুলি জনাজাত, পৰম আৰাধ্যতম চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ আতাৰ সোঁৱৰণত দুফাকি কথা লিখিম বুলি মানস কৰিলোঁ। মোৰ লিখা বিদগ্ধ পণ্ডিত, অশেষ প্ৰতিভাশালী আৰু গভীৰ ব্যক্তিত্বসম্পন্ন মহান পুৰুষৰ জীৱনৰ কৰ্মাৱলীৰ আলোচনাধৰ্মী নহব। এজন ককা-দেউতা আৰু নাতিল'ৰাৰ মাজত সচৰাচৰ যি সম্বন্ধ দেখিবলৈ পোৱা যায় মোৰ লিখাও প্ৰধানকৈ তেনে ধৰণেৰেই হ'ব।

মোৰ এই নাতিদীৰ্ঘ জীৱনৰ দিনকেইটা বিচাৰি-খুচৰি চাই পাওঁ যে মোক কোনোদিনে ভাগ্যদেৱীয়ে সুপ্ৰসন্ন হৈ কেৰাহিকৈ চোৱা নাই। কিন্তু জীৱনৰ মই এই এটা ভাগ্যৰ কথা বুলি মানো যে উক্ত বিদ্যালঙ্কাৰৰ পৌত্ৰ আৰু দৌহিত্ৰসকলৰ ভিতৰত ময়েই জ্যেষ্ঠ স্থান অধিকাৰ কৰি বয়সৰ চাৰিটা দশক জোৰা কাল সিজনাৰ সাহচৰ্য্য লাভ কৰিবলৈ আৰু আতা বুলি ওচৰ চাপিবলৈ সক্ষম হৈছিলোঁ। বৰ দুখৰ বিষয় যে যেতিয়া মোৰ বয়স আঠ নে ন বছৰ তেতিয়াই চেনেহী আবু তাৰাপ্ৰিয়া দেৱীৰ পৰলোক ঘটে। মোৰ মা পূৰ্ণিমা দেৱী আতা-আবুৰ প্ৰথম সন্তান। মোৰ দহবছৰ বয়সত মাতৃদেৱীয়েও চিৰকাললৈ এৰা দিয়ে। মামা আৰু মাহীসকলৰ যি কেইগৰাকীক মই লগ পাইছোঁ আৰু যিসকলৰ সংস্পৰ্শলৈ আহিছোঁ তেওঁলোক হ'ল

ধীৰেশ্বৰ তৰ্কতীৰ্থ, শ্ৰীযুতা ভুবনেশ্বৰী দেৱী, জীৱেশ্বৰ শৰ্মা এম এ. বি. টি. বেদান্ততীৰ্থ, স্কুল বিভাগৰ পৰিদৰ্শক ৰাজেশ্বৰী দেৱী, শ্ৰীবিশ্বেশ্বৰ শৰ্মা বি. এল. অসমৰ প্ৰাক্তন আইন সচিব আৰু শ্ৰীযোগেশ্বৰ শৰ্মা এম. এ. এম. লিব; পি. এইচ. ডি. গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ মুখ্য গ্ৰন্থাগাৰিক। আতাই জীৱিত অৱস্থাতে দুগৰাকী জীয়েক কৃতবিদ্য জ্যেষ্ঠ পুত্ৰক হেৰুৱাই দাৰুণ শোক পাবলগীয়া হয়। পত্নী আৰু সন্তানসকলৰ অকাল মৃত্যুৱে বাৰুকৈয়ে আতাৰ মনত আঘাত দিছিল। কিন্তু এজন প্ৰকৃত স্থিতপ্ৰজ্ঞৰ দৰে কঠোৰ সংযমৰ নিদৰ্শন দেখুৱাই নিজে অনুভৱ কৰা বেদনাৰ সম্ভেদ কাকো জানিবলৈ নিদিছিল। আতাৰ চকুৰ পানী কোনোদিনে কোনো ক্ষেত্ৰতে দেখিবলৈ পোৱা মনত নপৰে। বৰং সকলো ঘাত-প্ৰতিঘাতৰ কথা দমন কৰি নিজৰ বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ সৰু মাতৰ প্ৰকাশ-ভঙ্গীৰে হাঁহি উঠা কথা কৈ আনৰ মনত আনন্দ লগোৱাৰ লগতে নিজেও তাক উপভোগ কৰিছিল। ক্ষীণ শৰীৰৰ আতা এজন অসাধাৰণ ব্যক্তিত্বসম্পন্ন লোক আছিল। ঘৰৰ-পৰৰ সকলোৱে সেই ব্যক্তিত্বগধুৰ লোকজনৰ ওচৰত সমীহ কৰি চলিছিল। গতিকে আতাৰ সাধাৰণ ফুচুৰি কথা এটাও আনৰ কাৰণে এটা ডাঙৰ আনন্দৰ হেতু হৈ উঠিছিল। ফুচুৰি ভাবৰ মাজেৰেই আতাই 'হৰতাল'ক হৰিতাল বুলিছিল। গান্ধীজীৰ 'ননকোঅপাৰেচন'ৰ অৰ্থ লোণ, কাপোৰ আৰু চেনিৰ বৰ্জন বুলি কৈছিল। বিলাতী কাপোৰ বৰ্জন কৰা সন্দৰ্ভত বিলাতী আলু সম্বন্ধে কি কৰা হ'ব বুলি আতাই হাঁহি উঠা প্ৰশ্নৰ অৱতাৰণা কৰিছিল।

আতাই মোৰ লগতে কিছু বেছি পৰিমাণে তামাচা কৰিছিল বুলি অনুমান হয়। আতাই বৰ বেছিকৈ তামোল খাইছিল আৰু তামোলৰ লগত চূণ খাইছিল অত্যধিক। (মোকো এতিয়া বেছি চূণ খোৱা দেখি জনাসকলে আতাৰ উদাহৰণকে দিয়ে।) মই সৰুতে ঘনাই মাৰ লগত গামেৰিমুৰীলৈ গৈছিলোঁ আৰু সেই সময়ত আতাক বৰ ভয় কৰিছিলোঁ। মাৰ মৃত্যুৰ পিছত আতাই ঘনাই মোৰ সৰুৰে পঢ়া

লগ একে বয়সৰ বাবুলীমামা শ্ৰীবিশ্বেশ্বৰ শৰ্মাৰ হতুৱাই মোক স্কুলৰপৰা বাহিৰে বাহিৰে মামাৰ ঘৰলৈ নিয়াইছিল। এইদৰে যেতিয়াই যাওঁ তেতিয়াই মই আতাক তামোল খোৱাৰ যোগাৰ ধৰিব লাগিছিল। মাজে মাজে মোক কাষত বহুৱাই লৈ আতাই দুই-চাৰিটা হাঁহি উঠা কথা কৈ আমোদ দিছিল আৰু নিজৰ মনবো কিবা আমনি লগা ভাব থাকিলে তাক দূৰ কৰিছিল। সচৰাচৰ মোৰ লগত কথা-বতৰা পাতোঁতে বা মোক কিবা বোল-বচন বোলোঁতে আতাই মোক নাম কাঢ়ি মাতিছিল—'ৰমেশ এইফালে আহ্‌চোন, এইটো কৰচোন' ইত্যাদি। কিন্তু যেতিয়া ছাত্ৰসকলক কঠিন পাঠ দান কৰি বা কিবা শাৰীৰিক শ্ৰম কৰি উঠি কিছু অৱসন্ন হৈছিল আতাই তেতিয়া কিছু তামাচাৰ মাজেৰে সেই অৱসাদ দূৰ কৰিবলৈ বিচাৰিছিল। সেই সময়ত যদি মোক সান্নিধ্যত পায় মোক চক্ৰবৰ্তী বুলি সম্বোধন কৰি আতাই ওচৰলৈ মাতিছিল আৰু কিবা এটা হাঁহি উঠা কথাৰ অৱতাৰণা কৰিছিল। পিছলৈ মই জানিব পাৰিছিলোঁ যেতিয়াই আতাই মোক চক্ৰবৰ্তী বুলি মাতিছিল তেতিয়াই কিবা এটা ৰহস্যজনক কথা ওলাই পৰিছিল। জহকালি, এদিনাখন আতাই বিচনাত অলপ জিৰণি লৈ মুখ-হাত ধুই উঠি মোক তামোল এখনৰ যোগাৰ কৰিবলৈ ক'লে। ময়ো পাণ-বটাটো আনি আতাক ডাঙৰকৈ তামোল এখন কাটি দিলোঁ। আতাৰ দাঁতবিলাক ধুনীয়া, সৰু সৰু আৰু মজবুত ধৰণৰ আছিল। যেই সেই টান তামোলখনো অনায়াসে চোবাই খাইছিল। মৃত্যুকাল পৰ্যন্ত আতাই তামোল খুন্দি খাবলৈ নহ'ল। সিদিনা তামোলখন আৰামকৈ খাই উঠি লাহেকৈ আতাই মোক মাত লগালে—'এটা কথা অ' চক্ৰবৰ্তী! তোৰ মামী দুজনীৰ দুটা বেলেগ বেলেগ স্বভাৱ (মোৰ ডাঙৰ মামাৰ ফালৰ দুজনী মামী; দুয়ো বৰ্তমানে জীৱিত আছে) ডাঙৰজনী বেছি চতুৰ আৰু কাজিয়া-পেচাল কৰি ভাল পায়; কিন্তু কাজিয়া কৰাৰ সমান লগৰী নাই। সৰুজনী তেনেই আজলী ধৰণৰ; য'তে থোৱা যায় তাতেই থকা বিধৰ।' ইয়াৰ কিবা প্ৰমাণ

মিলিছেনে বুলি মই সুধিলোঁ। আতাই ক'লে—'বৰজনীয়ে এদিন ভাত ৰান্ধি আছে ; কাষে-পাজৰে কোনো নাই। সেই সময়ত মই গোসাঁই ঘৰত গোসাঁই ধুৱাম বুলি প্ৰৱেশ কৰিছোঁ। বেৰখনৰ ইফালে-সিফালে যিহেতু, মই কেৰাহীৰ ভাতৰ ভকভককৈ অহা উতলৰ শব্দ শুনিবলৈ পাইছিলোঁ। এনেতে তোৰ মামীয়েৰাই বকিবলৈ ধৰা শুনিলোঁ—মৰ কেৰাহী, মৰ ভাত ! অইনেতো মোক মাতে মাতে তইঁতেও এনেদৰে মাতিব ধৰিছ, ৰ'বি তেন্তে—বুলি কৈ কেৰাহীটো থেকেচকৈ মাটিত নমাই থ'লে। আৰু তোৰ যে সৰু মামীয়েৰাজনী ! এদিন বোৱাৰীয়ে এচৰিয়া ভাতৰ পানী আনি ভিতৰ চোতালত ৰাখি চাকৰ কৰিক কৈছে—'গাইজনীক মাতা বুলি কোৱা, ভাতৰ পানী আনিছোঁ।' এনে অতি সৰু কথাৰ মাজেৰে মামী দুজনীৰ ভিন্ন প্ৰকৃতিৰ ব্যাখ্যা দিয়া শুনি মোৰ বৰ হাঁহি উঠিল আৰু আতায়ো কিঞ্চিৎ হাঁহি আন এটা কথা উলিয়ালে—"চক্ৰবৰ্ত্তী ! তইঁতে কিহৰ এই চাহাববোৰ চাই ফুৰ। আজি সাতদিন মানৰ আগতে তোৰ সৰু মামা, শুখো এদিন নলবাৰীলৈ অকলে অকলে গৈছিল কোনোবা এজন চাহাব অহা বুলি কৈ তাকে চাবলৈ (কনিষ্ঠ মামা শ্ৰীযোগেশ্বৰ শৰ্মা)। মই সুধিলোঁ আগে-পিছে তই কোনোবা চাহাব দেখিছিলি নে নাই ? শুখোই উত্তৰত দুই-তিনিজনকো দেখা বুলি ক'লে। মই তেতিয়া কলোঁ—"হেৰ, এজন চাহাব কেতিয়াবা দেখিলে আৰু নতুন চাহাব চাবলৈ যাব লাগিছেনে ? যেনেকৈ এটা শালিকা বা এজনী কাউৰী এবাৰ দেখা পালে পুনঃ তাক এটা নতুন জীৱ বুলি চোৱাৰ সকাম নাথাকে তেনেকৈ এজন চাহাব এদিন দেখিলে দুনাই আন এজনক চোৱাৰ সকাম নাথাকে, যিহেতু সকলো শালিকা বা কাউৰী একে ধৰণৰ হোৱাৰ দৰে সকলো চাহাবো একে ধৰণৰ।" আন এদিনাখনৰ কথা। পঢ়াশালিৰ-পৰা আহোঁতে আতাৰ চকুত কিবা এটা পৰিল। ছাত্ৰ গৌৰীকান্ত মিশ্ৰক কি পৰিল আতাই চাবলৈ ক'লে। মিশ্ৰই কাপোৰৰ দহি যুগুত কৰি লৈ চকুত পৰা কুটাখিনি উলিয়াবলৈ যত্ন কৰিলে। এবাৰ,

ছুবাৰ, তিনিবাৰ চেষ্টাতো কুটা বাহিৰ নোহোৱাত আতা কিছু অতিষ্ঠ হ'ল আৰু 'ওলাল নে বাপি' বুলি সুধিলে। মিশ্ৰই নাই ওলোৱা বুলি কোৱাত আতাই ক'লে—'এডাল তেন্তে বেলৰ কাইটকে আনা বাপি'। আতাৰ লগত উপভোগ কৰা এনে ধৰণৰ এশ একুৰি কথা আছে। লোভ থাকিলেও সকলোবোৰ ইয়াক সন্নিবিষ্ট কৰা টান। সেয়ে এই বিষয় ইয়াতে ইতি কৰিলোঁ।

গামেৰিমুৰীৰ কথা লগতে আতাৰ কথা সুমৰিলে মনত সাঁচ বহুৱাই থোৱা বহু কথাই আহি অন্তৰত ভুমুকি মাৰে। জীৱনত পোনপ্ৰথম বাৰৰ বাবে দেখা নদী (বুঢ়াদিয়া), তাৰ ওপৰৰ সাঁকো, সেই অঞ্চলৰ চাংগোহালি, বৰিষা পানীয়ে বুৰাই ৰখা সমুদ্ৰ হেন লগা বিৰাট পথাৰ, প্ৰায় পঞ্চাশ জন ছাত্ৰই অধ্যয়ন কৰা সংস্কৃত পঢ়াশালি আৰু তাত আতাই শিক্ষাদান কৰাৰ পুৰণি প্ৰণালী আদি কথাই আজিও মোৰ মনত মচিব-নোৱৰা সাঁচ বহুৱাই ৰাখিছে। মোৰ ভালেখিনি বয়স হোৱাত এটা কথা সঘনেই মনলৈ আহিছিল। আতাৰ আকৃতিৰ কথা। মই ভাবিছিলোঁ আৰু এতিয়াও ভাবোঁ আমাৰ আতাৰ আকৃতি, শাৰীৰিক গঠন, গাৰ ঈষৎ ভাজ আৰু ভৰি দুখনৰ জোখত হুবহু যেন স্বাধীন ভাৰতৰ প্ৰথম গবৰ্ণৰ জেনেৰেল চক্ৰবৰ্তী ৰাজা গোপালাচাৰিয়াৰৰ দৰে আছিল। খোজো কাঢ়িছিল উভয়ে একে ধৰণেৰে। উক্ত গবৰ্ণৰ জেনেৰেল সেই পদত থাকোঁতে যেতিয়া গুৱাহাটীলৈ আহে আৰু জজ্ ফিল্ডত মঞ্চৰ ওপৰলৈ উঠে, মই লক্ষ্য কৰিছিলোঁ, আমাৰ চোলা নিপিন্ধা আতাইহে যেন সিদিনা চোলা পিন্ধি সেই মঞ্চত আৰোহণ কৰিছিল। আৱয়বিক এই সাদৃশ্যৰ উপৰিও তীক্ষ্ণ বুদ্ধিমত্তাতো উভয়ৰে সাদৃশ্য বিদ্যমান বুলি মই ভাবিছিলোঁ।

উক্ত পণ্ডিত আতাৰ সংস্কৃত টোলখন অসমৰ এখন প্ৰখ্যাত টোল আছিল। আতাৰ নামকৰণত সেই টোল আজিও চৰকাৰী সাহায্যত চলি আছে। একে লেঠাৰিয়ে প্ৰায় পাঁচটা দশক কাল টোলৰ

অধ্যাপনা কামত আতা ব্ৰতী আছিল। এই কালছোৱাত অসংখ্য কৃতী ছাত্ৰই বিভিন্ন বিষয়ত উপাধি লাভ কৰি নিজেও পণ্ডিত নামৰ অধিকাৰী হৈছিল। সিসবৰ ভিতৰত মধুনাথ স্মৃতিতীৰ্থ, ললিত চন্দ্ৰ চক্ৰবৰ্তী বিদ্যাবিনোদ (মোৰ আৰাধ্যতম পিতৃ), ৰজতচন্দ্ৰ স্মৃতি শাস্ত্ৰী (আতাৰ তৃতীয় জোৱাই), শ্ৰীসদানন্দ মিশ্ৰ সাহিত্য শাস্ত্ৰী (আতাৰ ভাগিন), উমাকান্ত মিশ্ৰ স্মৃতি ব্যাকৰণতীৰ্থ, চিদানন্দ তৰ্কতীৰ্থ (আতাৰ ভাগিন), জীৱেশ্বৰ স্মৃতি ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰী (আতাৰ ভাগিন), শ্ৰীকালীকান্ত ব্যাকৰণতীৰ্থ, শ্ৰীগিৰীশ চন্দ্ৰ ব্যাকৰণতীৰ্থ প্ৰভৃতি পণ্ডিতসকলৰ নাম উল্লেখযোগ্য। আতাই বিদ্বান লোকসকলক বৰ আদৰ আৰু সন্মান কৰিছিল। টোল থকা কালত মই যেতিয়াই গামেৰিমুৰীলৈ গৈছিলোঁ আতাই ছাত্ৰসকলক পাঠদান কৰি থকা সময়ত প্ৰায়ে এজন কৃতবিদ্য লোক টোললৈ অহা দেখা পাইছিলোঁ। সেইজন আছিল আমাৰ বৃহৎ অঞ্চল এটাৰ এজন প্ৰাচীন গ্ৰেজুয়েট ৺নৰেশ্বৰ মিশ্ৰ বি.এ.। তেখেতে বহু সময় জুৰি আতাৰ লগত শাস্ত্ৰালাপ কৰা দেখা পাইছিলোঁ।

প্ৰায় তিনি দশকৰ শেষলৈ টোলবিলাকত এটা দস্তুৰ আছিল। অৱশ্যে ক্ৰমে সংস্কৃত শিক্ষাৰ প্ৰতি ধাউতি কমি যোৱাত টোলবিলাকত ছাত্ৰ সংখ্যা কমি অহাত সেই দস্তুৰটোও নাইকিয়া হৈছিল। চ'ত মাহত ছাত্ৰসকলে গাঁৱে গাঁৱে টকা-পইচা ভিক্ষা কৰি গুৰু-দক্ষিণা সংগ্ৰহ কৰিছিল। উক্ত মাহৰে কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট দিনত গুৰুৱে এটা ডাঙৰ ভোজনৰ ব্যৱস্থা কৰি ছাত্ৰবিলাকৰ লগতে গ্ৰামবাসীসকলক খুৱাইছিল। ছাত্ৰসকলেও তেওঁলোকে সংগ্ৰহ কৰা ধনখিনি আনি সকলোৰে সম্মুখৰ গুৰুলৈ আগবঢ়াই প্ৰণাম জনাইছিল আৰু গুৰুৱে হিয়া উবুৰিয়াই আশীৰ্বাদ দিছিল। গুৰু আৰু শিষ্যৰ মাজত উদযাপিত হোৱা এনে ধৰণৰ মঙ্গলকাৰী আৰু সৌহাৰ্দপূৰ্ণ ব্যৱস্থা আৰু কেতিয়াবা আমাৰ মাজত দেখা পাম নে? আতাই পতা প্ৰায় দহ-বাৰটা এনে ভোজনত অংশ গ্ৰহণ কৰিবলৈ পাই নিজকে ধন্য মানিছিলোঁ।

বিংশ শতাব্দীৰ প্ৰথম চতুৰ্থাংশৰ ভিতৰতে আতাৰ টোলৰ জয়-জয় ময়ময় অৱস্থা। চাৰিও ফালৰপৰা মেধাৱী আৰু বুদ্ধিমান ছাত্ৰসকল আহি ইয়াত আশ্ৰমত থকা দি থাকি অধ্যয়ন কাৰ্যত ব্ৰতী হৈছিল। কেতিয়াবা দুই-এজন দুখীয়া মেধাৱী ছাত্ৰক আতাই ঘৰতে খুৱাই-বুৱাই পঢ়াৰ সুবিধা কৰি দি ৰাখিছিল। পঢ়াশালি আৰু অধ্যাপকৰ নাম শুনি কেতিয়াবা দুই-এজন অযোগ্য ছাত্ৰও অধ্যাপকৰ ঘৰত থাকি অধ্যাপকৰ খৰচতে পঢ়াৰ অৰ্থে আহিছিল; কিন্তু তেনেজন আতাই লোৱা ভৰ্তি পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হ'ব নোৱাৰি বিমুখ হৈ যাবলগীয়াত পৰিছিল। এদিনাখন অলপ দূৰণিৰ গাওঁ এখনৰপৰা এনে এজন ছাত্ৰ অধ্যাপকৰ খৰচত পঢ়াৰ মানসেৰে আহিছিল। ছাত্ৰজনক দেখিলেই এজন বুৰ্বক বুলি ধৰিব পাৰি। আতাই কৰা ভৰ্তি পৰীক্ষাত ছাত্ৰজন বেয়াকৈ ধৰা পৰি গ'ল। তেওঁক আতাই ক'লে 'বোপা তুমি ইয়ালৈ পঢ়িবলৈ আহিছা যেতিয়া তোমাৰ অধ্যয়নৰ সম্বল কি অলপ চাই ল'ব খোজোঁ। তুমি 'ঢেকী' বানানটো জানানে? ছাত্ৰজনে জানে বুলি ক'লে' বাৰু এই শব্দটোৰ বানান কওঁতে আমি কোনটো 'শ' ব্যৱহাৰ কৰিব লাগিব' আতাই ছাত্ৰজনক সুধিলে। ছাত্ৰজনে প্ৰথমে তালব্য 'শ' লাগে বুলি ক'লে। আতাই সেইটো নহয় বুলি কোৱাত দন্ত্য 'স' আৰু সিও নোহোৱা বুলি কোৱাত মূৰ্দ্ধন্য 'ষ'ৰ কথা ছাত্ৰজনে দোহাৰিলে। আতাই ছাত্ৰজনক দুপৰীয়া খোৱা-লোৱা কৰি ঘৰলৈ উভতি যোৱাৰ কথা ক'লে। আজিকালি ভৰ্তি পৰীক্ষা সকলো স্তৰৰ শিক্ষালয়তে হোৱা দেখা যায়। আৱশ্যকীয় ক্ষেত্ৰত পঞ্চাশ-ষাঠি বছৰৰ পূৰ্বেও আমাৰ আতাৰ পঢ়াশালিত এনে পৰীক্ষা কৰা হৈছিল।

আতাৰ হস্তাক্ষৰ অতিশয় আটকধুনীয়া বিধৰ আছিল। সাঁচিপাতত লিখা আতাৰ প্ৰত্যেকটো অক্ষৰকেই একোটা সুকীয়া মণিহেন লাগিছিল। আতাই ৰচনা কৰা আৰু ছপা কৰাই উলিওৱা 'শব্দমঞ্জৰী' নামে এখন কিতাপৰ কথা জানো। পাণ্ডুলিপি অৱস্থাত

আন কিবা ৰচিত কিতাপো হয়তো থাকিব পাৰে। আতাৰ পাণ্ডিত্যৰ বিদগ্ধতা আৰু লিখাৰ নৈপুণ্য যেনে ধৰণৰ আছিল বাক্‌শক্তি অৱশ্যে তেনে ধৰণৰ নাছিল।

অসমৰ বাহিৰত অনুষ্ঠিত হোৱা কেবাখনো সংস্কৃত সভাত আতাই যোগদান কৰিছিল। এবাৰ তেনে এখন সভালৈ যাওঁতে কলিকতীয়া ফাকিয়েও পাইছিল। কলিকতাৰ কোনো এটা ৰাস্তাৰ মূৰত কিবা যান এখনত আৰোহণ কৰিবলৈ আতা বৈ আছিল—হাতত আছিল এটা নতুন ছাতি। এজন ভদ্ৰলোক আতাৰ ওচৰ চাপি ছাতিটো কি ৰকমৰ চাব খুজিলে। পিছত ভদ্ৰলোকে ছাতিটো বখানি বখানি, এনে ছাতিনো ক'ত কিনিবলৈ পায় ইত্যাদি বাৰে কুৰি কথা কৈ আতাৰ ওচৰৰপৰা বেগাই আতৰি গৈ মানুহৰ মাজত সোমাই নেদেখা হৈ পৰিল। এনে ধৰণে ছাতিটো হাতৰপৰা নাইকিয়া হ'ব পাৰে বুলি সৰলচিত্তীয়া আতাই ভাবিবই পৰা নাছিল।

এই সংসাৰত জন্ম গ্ৰহণ কৰি প্ৰায়বোৰ মানুহেই হাঁহি-কান্দোন, জয়-পৰাজয়, আনন্দ-বিষাদ, যশস্যা-গ্লানি আদিৰ অনুকূল-প্ৰতিকূল পৰিৱেশৰ মাজেৰে জীৱন কটাব লগীয়া হয়। তেনেবোৰ পৰিৱেশৰ মাজেৰে আমাৰ আতাৰ জীৱনো অতিবাহিত হ'ব লগীয়া হৈছিল যদিও মূলতঃ পণ্ডিতপ্ৰবৰ আতাৰ জীৱনটো এটা বিজয় আৰু কৃতকাৰ্যতাৰ জীৱন আছিল বুলি ক'ব পাৰি। আশী বছৰৰো ওপৰ কাল আয়ু উপভোগ কৰা আতাই কোনো দিনে ধনৰ অভাৱ অনুভৱ কৰা নাছিল। কৰিব লগীয়া কোনো কামকে ধনৰ অভাৱৰ কাৰণে ত্যাগ কৰিব লগীয়া নহৈছিল। পুত্ৰসকলক আধুনিক শিক্ষাত শিক্ষিত কৰা বিষয়ত আৰু সকাম-কৰ্মাদি পাতি মানুহক সন্তুষ্টি লগাকৈ খুওৱাত আতাই কেতিয়াও কাৰ্পণ্যতো কৰা নাছিলেই বৰং মানুহে অনুমান কৰিব পৰাতকৈ বেছিকৈ খৰচ কৰিছিল।

এনেহেন সৰ্বগুণী আতাক আমি ১৯৫২ ইং চনৰ মাৰ্চ মাহত হেৰুৱাওঁ। মোৰ পৰম দুৰ্ভাগ্য যে অন্তিম সময়ত আতাক লগ

নাপালোঁ যিহেতু সেই সময়ত মই গোৱালপাৰাৰ কৃষ্ণাই হাইস্কুলত প্ৰধান শিক্ষকৰ পদ লৈ চাকৰি কৰি আছিলোঁ। শুনিবলৈ পাইছিলোঁ আতাৰ চেনেহৰ নাতি (বৰ্তমানে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এজন কৃতী অধ্যাপক) শ্ৰীবাণীকান্ত শৰ্মা এম. এ., বি. টি. ভাইটিৰ আগত আতাই মোৰ নাম লৈছিল আৰু মোক ওচৰত বিচাৰিছিল। আতা ভালে ভালে এই সংসাৰৰপৰা গ'ল, কিন্তু শেষবাৰৰ বাবে আতাক এবাৰ দেখা নোপোৱা দুখটো হ'লে মোৰ মনত চিৰদিনৰ বাবে ৰৈ গ'ল।

পণ্ডিতকুলতিলক চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ

শ্ৰীবাণীকান্ত শৰ্মা

পণ্ডিত চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰৰ জন্ম উনবিংশ শতিকাৰ দ্বিতীয়াৰ্দ্ধত। উনবিংশ শতিকাত অসমৰ ভাষা-সাহিত্য-শিক্ষাৰ অৱস্থা তেনেই শোচনীয় আছিল। এতিয়াৰ নিচিনা সেই সময়ত আলি-পদূলি, ৰেলপথ আদিৰ ব্যৱস্থা অসমত হৈ উঠা নাছিল। তেতিয়াৰ অসমত চহৰ নাই বুলিলেই হয়; গাওঁবোৰ ঐহিক সা-সম্পদত উন্নত নহ'লেও আধ্যাত্মিক চিন্তা-চৰ্চা, শাস্ত্ৰালোচনা আদিত পিছপৰা নাছিল। এনে ধৰণৰ চিন্তা-চৰ্চা চলি থকা গাওঁ এখনতে পণ্ডিত বিদ্যালঙ্কাৰৰ জন্ম; গাওঁখনৰ নাম গামেৰিমুৰী, বৰ্তমান কামৰূপ জিলাৰ অন্তৰ্গত নলবাৰী চহৰৰপৰা ১২ কিলোমিটাৰ পশ্চিমে অৱস্থিত। গামেৰিমুৰী গাওঁখন বৰ পুৰণি; এই গাঁৱৰ সীমাতেই কৈঠালকুছি নামে আন এখন পুৰণি গাওঁ। এই উভয় গাঁৱৰে প্ৰায়বোৰ মানুহ হিন্দু। তাৰ ভিতৰত প্ৰায় ১২০ ঘৰ যজুৰ্বেদী আৰু সামবেদী ব্ৰাহ্মণ। অসমলৈ ব্ৰাহ্মণ অহাৰ কিংবদন্তি বহুতো। এই ব্ৰাহ্মণসকল কেনেকৈ কেতিয়া এই অঞ্চলত আহি বসতি কৰিছিল তাৰ ইতিহাস এতিয়াও উদ্ধাৰ হোৱা নাই। এই ব্ৰাহ্মণসকলে অসমত সংস্কৃত-শিক্ষাৰ পৰম্পৰা ৰক্ষা কৰি আহিছে। বঙ্গদেশৰ নবদ্বীপ যেনেকৈ সংস্কৃত-শিক্ষাৰ প্ৰাণ-কেন্দ্ৰ আছিল তেনেকৈ কামৰূপৰ নলবাৰী অঞ্চলটোও সংস্কৃত-শিক্ষাৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰ আছিল। প্ৰসঙ্গক্ৰমে উল্লেখ কৰিব পাৰি যে উনৈশ শতিকাৰ দ্বিতীয় দশকতে অৰ্থাৎ ১৮১৩ খ্ৰীষ্টাব্দত অসমীয়া ভাষাত শ্ৰীৰামপুৰৰ মিছনেৰীসকলে প্ৰকাশ কৰা বাইবেলৰ প্ৰথম অসমীয়া ভাঙনি নবদ্বীপত পঢ়ি থকা

অসমীয়া ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতে অনুমোদন কৰিছিল। এই কথাই সেই কালৰ অসমীয়া পণ্ডিতৰ সুখ্যাতিৰ পৰিচয়কে দাঙি ধৰে।

১৮৭০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ২০ ডিচেম্বৰত গামেৰিমুৰী গাঁৱৰ ভৰদ্বাজ গোত্ৰৰ এটা ধৰ্মপ্ৰাণ ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালত বিদ্যালঙ্কাৰৰ জন্ম। তেওঁৰ দেউতাক হৰিদেৱ শৰ্মা এজন নৈষ্ঠিক ব্ৰাহ্মণ আৰু মাক দুৰ্গাপ্ৰিয়া দেৱী এগৰাকী সকলো গুণেৰে বিভূষিতা নাৰী আছিল। বিদ্যালঙ্কাৰ তেওঁলোকৰ প্ৰথম সন্তান। বিদ্যালঙ্কাৰৰ ভায়েক মহেশ্বৰ আৰু শিৱনাথ ; প্ৰতিমা আৰু অমৃতপ্ৰিয়া তেওঁৰ ভনীয়েক। দৈৱজ্ঞই গণি-পিতি বিদ্যালঙ্কাৰৰ নাম ৰাখিছিল হৰিশ্চন্দ্ৰ শৰ্মা। তেওঁৰ দেউতাকৰ নামটো হৰিদেৱ আৰু তেওঁৰ নামটো হৰিশ্চন্দ্ৰ হোৱা বাবে মাক দুৰ্গাদেৱীয়ে তেওঁক "চন্দ্ৰ" নামেৰে মাতিছিল। কালক্ৰমত তেওঁ হৰিশ্চন্দ্ৰ নামে জনাজাত নহৈ "চন্দ্ৰকান্ত" বুলিহে পৰিচিত হ'ল।

শিক্ষা ঃ বিদ্যালঙ্কাৰে প্ৰথমতে তেওঁৰ খুৰাক পৰশুৰাম শৰ্মাৰ ওচৰত বিদ্যাৰম্ভ কৰিছিল। পৰশুৰাম এজন সংস্কৃত শাস্ত্ৰজ্ঞ পণ্ডিত আছিল। তেতিয়াৰ দিনত অসমৰ শিক্ষা-জগতত এক অশান্ত পৰিস্থিতি বিৰাজ কৰিছিল। কাৰণ বৃটিছ চৰকাৰৰ অধীনত অসমীয়া ভাষাৰ পৰিৱৰ্তে বঙলা ভাষাহে চৰকাৰী কাৰ্যালয়, আদালত আৰু স্কুলসমূহত চলিছিল। এই অৱস্থা ১৮৩৬ চনৰপৰা ১৮৭২ চনলৈ চলিছিল। ১৮৭৩ চনৰপৰাহে আদালত আৰু পঢ়াশালিবোৰত পুনৰ অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰচলন হয়। অসমীয়া ভাষাত লিখা পাঠ্যপুথি আৰু ছপা বাহিৰা পুথি বৰ তাকৰ আছিল। পঢ়াশালিবোৰত আধা-বঙলুৱা আধা-অসমীয়া শিক্ষাদান প্ৰায় ঊনৈশ শতিকাৰ শেষলৈ চলিছিল। ব্ৰাহ্মণসকলৰ নিজৰ ঐকান্তিক চেষ্টা আৰু অধ্যাপনাৰ প্ৰতি থকা আগ্ৰহৰ ফলস্বৰূপে সংস্কৃত শিক্ষাৰ টোল বা পঢ়াশালিবোৰ প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল আৰু বহুতো তেনে টোল বা পঢ়াশালি একোটা ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালত পুৰুষানুক্ৰমে চলি আহিছিল।

গামেৰিমুৰী গাঁৱতো এনে ধৰণৰ সংস্কৃত টোলৰ অভাৱ নাছিল।

এই গাঁৱৰে মিশ্ৰতলা চুবুৰিত অৱস্থিত পণ্ডিত বলভদ্ৰ উপাধ্যায়ৰ টোলতেই বিদ্যালঙ্কাৰে আনুষ্ঠানিক শিক্ষা আৰম্ভ কৰি প্ৰখৰ বুদ্ধি আৰু মেধাৰ পৰিচয় দিছিল।

উপাধ্যায়দেৱৰ টোলত পঢ়ি থাকোঁতেই বিদ্যালঙ্কাৰৰ উপনয়ন হৈছিল। উপনয়নৰ সময়ত গাব লগা মন্ত্ৰ আৰু সন্ধ্যা-উপাসনাৰ মন্ত্ৰবোৰ বিদ্যালঙ্কাৰে উপনয়নৰ দিনাই অনৰ্গল মুখস্থ মাতি সকলোকে আচৰিত কৰিছিল।

উপাধ্যায়দেৱৰ ওচৰত তেওঁ প্ৰয়োগৰত্নমালা ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰিছিল। এই ব্যাকৰণখন মহামুনি পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীৰ পিছতেই সংস্কৃত ভাষাৰ অতি উল্লেখযোগ্য ব্যাকৰণ। কোচবিহাৰৰ মহাৰাজ নৰনাৰায়ণৰ ৰাজত্ব কালত কামৰূপৰ বৰপেটাৰ ওচৰৰ শিলা গাঁৱৰ প্ৰথিতযশা বিদগ্ধ সংস্কৃত পণ্ডিত পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশে প্ৰয়োগৰত্নমালা ব্যাকৰণ প্ৰণয়ন কৰি অমৰ কীৰ্তি অৰ্জন কৰি গৈছে। এই ব্যাকৰণৰ নানা টীকা-টিপ্পনী কেইবাগৰাকী বিচক্ষণ পণ্ডিতে ৰচনা কৰি সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যৰ অফুৰন্ত ভাণ্ডাৰ অধিক চহকী কৰি থৈ গৈছে।

বিদ্যালঙ্কাৰে অধ্যয়ন কৰা কালত হাতেলিখা সাঁচিপাতৰ ব্যাকৰণৰ পুথিহে প্ৰচলন আছিল। প্ৰয়োগৰত্নমালা ব্যাকৰণখন উনৈশ শতিকাৰ শেষৰ ফালেহে ছপা হৈ ওলাইছিল। ছপাপুথিৰ অভাৱে কোনো জ্ঞানপিপাসু ছাত্ৰক অধ্যয়নৰপৰা বিৰত কৰিব নোৱাৰে। উপাধ্যায়দেৱৰ ওচৰত কেইবছৰমান অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত তেওঁ কৈহাটী সত্ৰৰ প্ৰবীণ পণ্ডিত হংসনাথ উপাধ্যায় আৰু দাহুদী গাঁৱৰ প্ৰখ্যাত ভাগৱতী পণ্ডিত সোণাপতি বিদ্যাবাগীশৰ ওচৰত ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ দুৰ্বোধ্য টীকাসমূহ পুঙ্খানুপুঙ্খকৈ অধ্যয়ন কৰাৰ উপৰিও স্মৃতিশাস্ত্ৰ আৰু সমগ্ৰ ভাগৱত শাস্ত্ৰৰ অতল জ্ঞান আহৰণ কৰে। পণ্ডিত সোণাপতি বিদ্যাবাগীশৰ টোলৰপৰাই তেওঁ বেঙ্গল সংস্কৃত এছোচিয়েছনৰ দ্বাৰা পৰিচালিত সংস্কৃতৰ পৰীক্ষাত সুখ্যাতিৰে উত্তীৰ্ণ

হৈ এটা বৃত্তি লাভ কৰে—এই বৃত্তিৰ পৰিমাণ আছিল মাহিলি মাত্ৰ তিনি টকা। সেই সময়ত ইংৰাজ চৰকাৰে সংস্কৃত শিক্ষাৰ কাৰণে সামান্য সাহায্যহে আগ বঢ়াইছিল। টোলৰ পণ্ডিতসকলে দৰ্মহা নাপাইছিল। মাত্ৰ পৰীক্ষাত ছাত্ৰই দেখুওৱা কৃতিত্ব অনুসৰি পুৰস্কাৰ পাইছিল।

জ্ঞানপিপাসু বিদ্যালঙ্কাৰে বৃত্তি লাভ কৰি আৰু অধিক শাস্ত্ৰজ্ঞান লাভ কৰিবলৈ মন মেলিলে। সেই সময়ত অৰ্থাৎ ঊনবিংশ শতিকাৰ শেষ দশকত কোচবিহাৰ চহৰৰ নিচেই ওচৰৰ খাগৰাবাৰী নামৰ গাঁৱত সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশ নামে এজন অতি বিচক্ষণ ব্যাকৰণবিদ পণ্ডিত আছিল। বিদ্যাবাগীশে প্ৰয়োগৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ "গূঢ়-প্ৰকাশিকা" নামৰ টীকা প্ৰণয়ন কৰি অশেষ খ্যাতি আৰ্জিছিল। তেখেতৰ ওচৰত ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ কঠিনতম অংশবোৰ অধ্যয়ন কৰাৰ অভিলাষে বিদ্যালঙ্কাৰৰ মন উদ্‌গ্ৰীৱ কৰি তুলিলে।

সেই সময়ত দূৰ ঠাইলৈ খোজ কাঢ়ি যোৱা বা সুবিধা থাকিলে নাৱেৰে যোৱাৰ বাহিৰে আন কোনো উপায় নাছিল। বিদ্যালঙ্কাৰে নাৱেৰে যাত্ৰা কৰিছিল খাগৰাবাৰীলৈ। খাগৰাবাৰীত পণ্ডিত বিদ্যাবাগীশৰ পদপ্ৰান্তত একাগ্ৰচিত্তে ব্যাকৰণৰ দুৰ্বোধ্য অংশবোৰৰ অধ্যয়নত নিৰত হ'ল। ইতিমধ্যে বিদ্যাবাগীশৰ "গূঢ়-প্ৰকাশিকা" লিখা কাম শেষ হৈছে। বিদ্যালঙ্কাৰে বিদ্যাবাগীশদেৱক এনেকুৱা সূক্ষ্মাতিসূক্ষ্ম প্ৰশ্ন সুধি সুধি ব্যাকৰণৰ আলোচনাত মনোনিৱেশ কৰিছিল যে এদিনাখন বিদ্যাবাগীশদেৱে অতি নিৰহঙ্কাৰভাৱে কৈছিল— "তোমাৰ নিচিনা মেধাৱী ছাত্ৰ আগেয়ে পোৱাহেঁতেন মই লিখা টীকা আৰু উন্নত হ'লহেঁতেন।" গুৰুৱে শিষ্যৰ প্ৰতি কৰা এনে মন্তব্য কিমান মূল্যবান তাক নক'লেও হ'ব। সেইবুলি বিদ্যালঙ্কাৰ গপত গণ্ডাটোপ হোৱা নাছিল। "দ্বাদশভিৰ্বৰ্ষৈৰ্ব্যাকৰণং শ্ৰূয়তে" বোলা কথাষাৰ বিদ্যালঙ্কাৰৰ ক্ষেত্ৰত আখৰে আখৰে খাপ খায়—ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ কণ্ঠস্থ নোহোৱালৈকে আৰু তাৰ তত্ত্বামৃত লাভ নকৰালৈ বিদ্যালঙ্কাৰ ক্ষান্ত

হোৱা নাছিল। বিদ্যাবাগীশদেৱে তেওঁক কৈছিল, "ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ গভীৰ তত্ত্ব আলোচনা কৰাৰ কাৰণে ন্যায়দৰ্শনৰ সম্যক্ জ্ঞানৰ আৱশ্যক। তুমি পণ্ডিত কৃষ্ণনাথ ন্যায়পঞ্চাননৰ ওচৰলৈ গৈ ন্যায়দৰ্শন কিছুদিন পঢ়া।"

"গুৰুৰ আদেশ অৱশ্যে পালনীয়"—এই ভাবেৰে অনুপ্ৰাণিত হৈ এইবাৰ বিদ্যালঙ্কাৰে যাত্ৰা কৰিলে বঙ্গদেশৰ পূৰ্বস্থলী নামৰ ঠাইলৈ—য'ত আছিল সেই খ্যাতনামা পণ্ডিত কৃষ্ণনাথ ন্যায়পঞ্চানন। তেতিয়া যাতায়াতৰ একমাত্ৰ উপায় আছিল জাহাজেৰে যোৱা। ১৮৬১ খ্ৰীষ্টাব্দৰ-পৰা কলিকতা আৰু গুৱাহাটীৰ মাজত ব্ৰহ্মপুত্ৰেৰে জাহাজ চলাচল কৰিছিল। বিদ্যালঙ্কাৰ জাহাজেৰে কলিকতালৈ গৈ পণ্ডিত কৃষ্ণনাথ ন্যায়পঞ্চাননৰ বাসস্থান পূৰ্বস্থলীত উপস্থিত হ'ল। ন্যায়পঞ্চাননদেৱৰ ওচৰত ন্যায়দৰ্শন খৰচি মাৰি অধ্যয়ন কৰি অসমলৈ উভতি আহিল। এই প্ৰসঙ্গত এটা প্ৰণিধানযোগ্য কথা এইটোৱে যে অতি প্ৰাচীন কালৰেপৰা সংস্কৃত বিদ্যাৰ চৰ্চা গুৰুমুখী। গুৰুৰ ওচৰত শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন নকৰিলে শাস্ত্ৰজ্ঞান কেতিয়াও সম্পূৰ্ণ নহয়। বিদ্যালঙ্কাৰে গুৰুমুখী বিদ্যাৰ সহায়ত নানা শাস্ত্ৰৰ জ্ঞান আয়ত্ত কৰি শাস্ত্ৰজ্ঞান বিতৰণৰ আকাঙ্ক্ষাৰে অসমলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰিছিল।

অধ্যাপনা: "ছাত্ৰানামধ্যয়নং তপঃ"—এই তপস্যা শেষ কৰি অধ্যাপনাৰূপ কঠোৰ ব্ৰত আৰম্ভ কৰিবলৈ দৃঢ়সঙ্কল্প হৈ তেওঁ পূৰ্বস্থলীৰ-পৰা ঘূৰি আহি নিজ গাঁৱতে সংস্কৃত টোল পাতিবলৈ স্থিৰ কৰিলে। তেওঁ ঘূৰি আহোঁতে সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশদেৱক প্ৰণিপাত জনাবলৈ খাগৰাবাৰীত সোমাইছিল। তাতে অসমৰপৰা পঢ়িবলৈ যোৱা ছাত্ৰ তিনিজনৰ লগত তেওঁৰ কথাবতৰা হয়। বিদ্যাবাগীশদেৱে তেওঁলোকক তেখেতৰ প্ৰিয় ছাত্ৰ আৰু কৃতবিদ্য পণ্ডিত বিদ্যালঙ্কাৰৰ লগতে পঠাই দিলে। সেই ছাত্ৰকেইজনকে লৈ তেওঁ পোনপ্ৰথমে অধ্যাপনা আৰম্ভ কৰিলে।

বিদ্যালঙ্কাৰে ১৮৯৭ খ্ৰীষ্টাব্দত প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে "গামেৰিমুৰী সংস্কৃত

টোল”। তেওঁ নিজৰ গাঁঠিৰ ধন ভাঙি প্ৰতিষ্ঠা কৰা টোলখনৰ নামকৰণ তেওঁৰ বংশৰ কোনো এজনৰ নামেৰে কৰিব পাৰিলেহেঁতেন ; কিন্তু উদাৰচেতা বিদ্যালঙ্কাৰে জন্মস্থানৰ নামেৰেহে নামকৰণ কৰি মহত্ত্বৰ পৰিচয় দিয়ে।

বিদ্যালঙ্কাৰে টোল প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ সময়ত আৰু তাৰো বহুবছৰ পিছলৈ সংস্কৃতৰ পৰীক্ষাসমূহ কলিকতা সংস্কৃত এছোচিয়েছনৰদ্বাৰা পৰিচালিত হৈছিল। সেই সময়ত অসমত ইংৰাজী শিক্ষাৰ বাবে কলেজ প্ৰতিষ্ঠিত হোৱা নাছিল। ১৯০১ চনতহে কটন কলেজ প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল। কলেজবোৰৰ পৰীক্ষা পৰিচালনাৰ দায়িত্ব আছিল কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ।

অসমত সংস্কৃত শিক্ষা বিস্তাৰৰ অৰ্থে তেতিয়াৰ বৃটিছ চৰকাৰে অসম উপত্যকাৰ সংস্কৃত অধ্যয়ন কৰা ছাত্ৰসকলৰ বাবে ছয়টা বৃত্তি আছুতীয়াকৈ ৰাখিছিল। বিদ্যালঙ্কাৰৰ টোলৰপৰা পৰীক্ষা দি সুখ্যাতিৰে উত্তীৰ্ণ হৈ প্ৰতি বছৰে ছাত্ৰসকলে সেই বৃত্তি লাভ কৰিছিল ; আৰু কেইবাজনো ছাত্ৰই কেইবাবছৰো প্ৰথম স্থান অধিকাৰ কৰি স্বৰ্ণপদক লাভ কৰাৰ ফলত বিদ্যালঙ্কাৰৰ সুনাম আৰু যশস্যা গোটেই অসম ব্যাপি পৰিছিল। ছাত্ৰসকলৰ এই কৃতিত্বৰ মূলতে আছিল বিদ্যালঙ্কাৰৰ অসাধাৰণ আৰু বিচক্ষণ পাণ্ডিত্য আৰু শিক্ষাদান-পদ্ধতি। সেই সময়ত পণ্ডিতসকলৰ কোনো দৰ্মহা নাছিল, মাত্ৰ ছাত্ৰ উত্তীৰ্ণ হ'লেহে পণ্ডিতসকলক চৰকাৰে পাৰিতোষিক আগ বঢ়াইছিল। বিদ্যালঙ্কাৰে টোল আৰম্ভ কৰাৰেপৰা প্ৰায় দুই দশক কাল তেওঁৰ অসাধাৰণ প্ৰতিভাৰ বলত চৰকাৰৰপৰা একেৰাহে পুৰস্কাৰ আৰু পাৰিতোষিক লাভ কৰিছিল। লাহে লাহে তেওঁৰ কৃতী ছাত্ৰসকলেও টোল প্ৰতিষ্ঠা কৰি তেওঁৰ পদাঙ্ক অনুসৰণ কৰিছিল। বটবৃক্ষই শাখা-প্ৰশাখা বিস্তাৰ কৰাৰ নিচিনা বিদ্যালঙ্কাৰদেৱেও তেওঁৰ ছাত্ৰগোষ্ঠীৰ জৰিয়তে সংস্কৃত শিক্ষা আৰু শাস্ত্ৰ অধ্যয়নৰ পৰম্পৰা সৃষ্টি কৰিছিল। তদুপৰি অসমত যেতিয়া পাশ্চাত্য শিক্ষাৰ

প্ৰচলন হ'ল তেতিয়া তেওঁৰ টোলত পঢ়ি উত্তীৰ্ণ হোৱা বহুসংখ্যক ছাত্ৰই শিক্ষকৰ পদত অধিষ্ঠিত হৈ সংস্কৃত শিক্ষাৰ প্ৰদীপ প্ৰজ্বলিত কৰি ৰখাটোও তেওঁৰ কাৰণে কম গৌৰৱৰ কথা নহয়।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ এজন প্ৰিয় ছাত্ৰৰ মুখে বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ শিক্ষাদান-পদ্ধতিৰ ভূয়সী প্ৰশংসা কৰি কোৱা শুনিছিলোঁ যে বিদ্যালঙ্কাৰে ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ ব্যাখ্যা প্ৰসঙ্গত পাণিনি-ব্যাকৰণৰ প্ৰাসঙ্গিক উদাহৰণবোৰ উদ্ধৃত কৰিছিল আৰু কামৰূপীয় স্মৃতিশাস্ত্ৰৰ পাঠদানৰ সময়ত বঙ্গদেশৰ নব্যস্মৃতিকাৰসকলৰ আৰু উত্তৰ ভাৰতত প্ৰচলিত যাজ্ঞবল্ক্য স্মৃতি আদি শাস্ত্ৰসমূহৰ তুলনামূলক ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছিল। অন্যান্য শাস্ত্ৰসমূহৰ অধ্যাপনাৰ সময়তো গ্ৰন্থসমূহৰ টীকা-ভাষ্য আদিৰ ঠাই বিশেষত তেওঁৰ নিজা ব্যাখ্যা আৰু অভিমত দাঙি ধৰিছিল। নানা শাস্ত্ৰত অগাধ ব্যুৎপত্তি থকা বাবেহে যে বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে অশেষ সম্মান লাভ কৰিব পাৰিছিল তাক সহজে অনুমান কৰিব পাৰি।

ছাত্ৰসকলৰ সৰ্বাঙ্গীন বিকাশ সাধন : পাঠদান কৰাটোৱেই আদৰ্শনিষ্ঠ শিক্ষকৰ মুখ্য উদ্দেশ্য নহয়; আদৰ্শনিষ্ঠ শিক্ষকে ছাত্ৰ-সকলক অনুপ্ৰাণিত কৰে। কায়মনোবাক্যে তেওঁলোকৰ সামগ্ৰিক বিকাশ সাধন কৰাটোহে প্ৰাচীন ভাৰতৰ গুৰুকুল-পদ্ধতিৰ প্ৰধানতম উদ্দেশ্য আছিল। ছাত্ৰসকলৰ সামগ্ৰিক বিকাশ সাধনৰ কাৰণে বিদ্যা-লঙ্কাৰদেৱে টোলত ছাত্ৰসকলৰদ্বাৰা সৰস্বতীপূজা, শিৱৰাত্ৰি, জন্মাষ্টমী আদি পৰ্ববোৰ পালন কৰোৱাৰ উপৰিও একাদশী, সংক্ৰান্তি আদি দিনবোৰত নাম-কীৰ্তন কৰাইছিল। এইবোৰ কৰাৰ আন এটা উদ্দেশ্য আছিল ছাত্ৰসকলক ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্মৰ প্ৰতি আস্থাশীল আৰু নিষ্ঠাবান কৰোৱা। ১৯৭৮ চনত তেখেতৰ এজন অতি প্ৰিয় ছাত্ৰ ভৱকান্ত মিশ্ৰই প্ৰায় ৯০ বছৰ বয়সত কৈছিল—"সৰস্বতী দেৱীৰ প্ৰতিমা বহুতো দেখিলোঁ; কিন্তু দেউৱে গঢ়োৱা প্ৰতিমাৰ নিচিনা ধুনীয়া প্ৰতিমা আজিলৈ নেদেখিলোঁ।" ইয়াৰপৰা প্ৰমাণ হয় যে তেওঁ এজন নিপুণ

শিল্পীও আছিল। পূজাবোৰ তেওঁ নিজে কৰিছিল; ছাত্ৰসকলে উপবাসে থাকি একান্তচিত্তে পূজাৰ কাৰ্যত তেওঁৰ লগত ব্ৰতী হৈছিল। আন এজন পুৰণি ছাত্ৰ উমাকান্ত মিশ্ৰৰ মুখে শুনিছিলোঁ—এবাৰ সৰস্বতী পূজাত সৰস্বতী দেৱীৰ কণ্ঠত দিয়া নাৰ্জীফুলৰ মালাধাৰ আনি তেওঁৰ মূৰত দিলে; কিন্তু তেওঁৰ জ্যেষ্ঠপুত্ৰ তেওঁৰেই সহপাঠী আছিল; অথচ তেওঁৰ মূৰত মালাধাৰ নিদি ছাত্ৰজনৰ মূৰতহে দিলে। ই তেওঁৰ ছাত্ৰসকলৰ প্ৰতি থকা পুত্ৰাধিক স্নেহৰেই নিদৰ্শন। সৰস্বতী পূজাত কেইবাবছৰো আড়ম্বৰেৰে সভাৰ আয়োজন কৰিছিল। চান্দকুছি, অগ্নিশালা, বালিলেছা, পুঠিমাৰী প্ৰভৃতি ঠাইৰ বিখ্যাত কামৰূপীয়া ঢুলীয়া আৰু গায়ন-বায়ন মাতিছিল। ইয়াৰ উদ্দেশ্য আছিল লোক-সংগ্ৰহ আৰু সৰ্বসাধাৰণক আনন্দ দিয়া। নিৰক্ষৰ গাঁৱলীয়া মানুহে এইবোৰ উৎসৱৰ সহায়ত সাংস্কৃতিক জীৱন বিকাশ কৰাৰ সুবিধা লাভ কৰিছিল।

শাস্ত্ৰালোচনাত অগ্ৰণী বিদ্যালঙ্কাৰঃ জগতত যিসকল বিদ্বান পুৰুষে অধ্যাপনা কৰি সুখ্যাতি অৰ্জন কৰে সেইসকলে জীৱন জুৰি গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰে। বিদ্যালঙ্কাৰে অধ্যাপনা কৰা সময়তে যেতিয়াই আজৰি পাইছিল তেতিয়াই তেওঁ শ্ৰীধৰস্বামিকৃত ভাষ্য সহকাৰে ছপা কৰা শ্ৰীমদ্‌ভাগৱত মহাপুৰাণখন অধ্যয়ন কৰিছিল আৰু তাৰ সূক্ষ্মাতি-সূক্ষ্ম তত্ত্বকথাবোৰ পণ্ডিতসকলৰ লগত আলোচনা কৰি অসীম তৃপ্তি লাভ কৰিছিল। প্ৰাচীন সমাজত ভাগৱত-পাঠ ধৰ্মানুষ্ঠানৰ অপৰিহাৰ্য অঙ্গ আছিল। গাঁৱৰ সমাজত আনুষ্ঠানিক শিক্ষাৰ অভাৱ আছিল যদিও ভাগৱত-পাঠ, কীৰ্তন-পাঠ আদি আনুষ্ঠানিক শিক্ষা-ব্যৱস্থাসমূহে বহুতো নিৰক্ষৰ লোকক নৈতিক আৰু ব্যৱহাৰিক শিক্ষাৰ পোহৰেৰে অনুপ্ৰাণিত কৰিছিল। পণ্ডিতসকলে সাংসাৰিক আৰু বৈষয়িক চিন্তা এৰি আধ্যাত্মিক চিন্তা-চৰ্চাৰ প্ৰতিহে যে অধিক মনোযোগ দিছিল তাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায় এইখিনিতেই যে পণ্ডিতসকলে শাস্ত্ৰালোচনাৰ কালত দাৰ্শনিক আৰু তাত্ত্বিক

ব্যাখ্যাত নিজকে বিলীন কৰি দিছিল। বিভিন্ন পণ্ডিতসমাজত ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰি পণ্ডিত বিদ্যালঙ্কাৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ সম্মানৰ পাত্ৰ হৈছিল।

আবহমান কালৰেপৰা ব্ৰাহ্মণপণ্ডিতসকল হিন্দু সমাজৰ বিভিন্ন আচাৰ, সামাজিক ৰীতি-নীতি, বিধি-ব্যৱস্থাৰ কাণ্ডাৰীস্বৰূপ ; সেই কাৰণে ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ প্ৰগাঢ় ব্যুৎপত্তি থকা পণ্ডিতসকলে সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰে শ্ৰদ্ধা-ভক্তি লাভ কৰিব পাৰে। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে কামৰূপৰ প্ৰাচীন স্মৃতিকাৰ মহামহোপাধ্যায় পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশ, দামোদৰ মিশ্ৰ, শম্ভুনাথ মিশ্ৰ প্ৰভৃতিৰ গ্ৰন্থসমূহ আয়ত্ত কৰি সকলো ধৰ্মীয় জটিল সমস্যাৰ সমাধান কৰি দি পণ্ডিতসমাজত শীৰ্ষস্থান অধিকাৰ কৰিছিল। সমাজৰ যি কোনো ধৰ্মবিষয়ক বা কৰ্মকাণ্ড বিষয়ৰ পৰামৰ্শৰ কাৰণে প্ৰায়েই নানা ঠাইৰপৰা মানুহ আহি তেওঁৰপৰা শাস্ত্ৰীয় বিধি-ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিছিল।

এইখিনিতে এইটো উল্লেখযোগ্য যে বিদ্যালঙ্কাৰৰ স্মৃতিশাস্ত্ৰ সম্পৰ্কীয় কথাবোৰৰ যুক্তি আৰু তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ ব্যাখ্যা আৰু অভ্ৰান্ত অভিমতৰ বাবে পণ্ডিতসমাজে তেওঁক সম্মান দেখুৱাই ১৮৬৩ শকাব্দত কামৰূপসংস্কৃতসঞ্জীৱনীসভাৰ একবিংশ অধিৱেশনত 'স্মৃতিশিৰোমণি' উপাধিৰে বিভূষিত কৰিছিল। বিদ্যালঙ্কাৰক দিয়া প্ৰমাণপত্ৰখনৰ প্ৰতিলিপি তলত উদ্ধৃত কৰা হ'ল—

কামাখ্যা কামদেয়ং বিলসতু হৃদয়ে সন্ততং তে শৰণ্যা

উপাধিপত্ৰম্

কামৰূপজিলান্তঃপাতিগামেৰিমুৰীগ্ৰামবাসিনং বিদ্যাবিনয়ৌদাৰ্য্যাদি-বিবিধগুণশালিনং কামৰূপসংস্কৃতসঞ্জীৱনীসভা তদ্গুণগণপ্ৰমুগ্ধৈনং

শ্ৰীযুক্ত চন্দ্ৰকান্তবিদ্যালঙ্কাৰমহাশয়ং স্মৃতিশিৰোমণিঃ ইত্যুপাধিভূষণৈৰ্ভূষয়িত্বা প্ৰমুদিতা সঞ্জাতা।

কামৰূপসঞ্জীৱনীসভাসভ্যপ্ৰতিনিধিনা
শ্ৰীপ্ৰতাপচন্দ্ৰ গোস্বামিনা
সভাপতিনা
শ্ৰীশ্ৰীকান্ত ভট্টাচাৰ্য্যেণ
সম্পাদকেন
চ
প্ৰদত্তমিদং কামৰূপসঞ্জীৱনীসভাতঃ
১৮৬৩ শকাব্দীয়জ্যৈষ্ঠমাসস্য
দশমদিবসীয় একবিংশাধিৱেশনে।

সাংসাৰিক জীৱন ঃ পাঠ্যাৱস্থাতেই তেতিয়াৰ সমাজৰ ৰীতি অনুসৰি বাল্যবিবাহ কৰাবলৈ বিদ্যালঙ্কাৰ বাধ্য হৈছিল। তেতিয়াৰ দিনত যান-বাহনৰ সুবিধা নথকাত সাধাৰণতে বিয়া-বাৰু নিচেই ওচৰতে বন্দবস্ত কৰা হৈছিল। বিদ্যালঙ্কাৰৰ দেউতাক আৰু খুৰাকে তেওঁলোকৰ গাঁৱৰে বনমালী শৰ্মাৰ ৫ বছৰীয়া কন্যা তাৰাপ্ৰিয়া দেৱীৰ লগত বিয়া পাতি দিয়ে। তেওঁ পাঠ্যকাল শেষ কৰি আহি শান্তি-বিয়া কৰাইছিল। তেওঁ তিনিজনী কন্যা আৰু চাৰিজন পুত্ৰ লাভ কৰিছিল। কনিষ্ঠ পুত্ৰৰ জন্মৰ প্ৰায় দহমাহ পিছতেই তেওঁৰ পত্নীৰ অকাল মৃত্যু হয়। বিদ্যালঙ্কাৰক বহুতো বন্ধু-বান্ধৱে আৰু তেওঁৰ মাক-দেউতাকে দ্বিতীয়বাৰ বিয়া পাতি দিয়াৰ কাৰণে যৎপৰোনাস্তি চেষ্টা কৰিছিল ; কিন্তু তেওঁ দ্বিতীয়বাৰ বিয়া কৰোৱা উচিত বিবেচনা নকৰিলে।

ছাত্ৰসকলৰ সেৱা-শুশ্ৰূষাই তেওঁক পত্নীৰ অভাৱৰ কথা মনলৈ আহিব দিয়া নাছিল। ইয়াৰ পূৰ্বেই বিদ্যালঙ্কাৰৰ জীৱনত আৰু এটা শোকৰ ঘটনা ঘটিছিল। কনিষ্ঠ ভ্ৰাতৃ শিৱনাথক তেওঁ কটন কলেজত পঢ়ুৱাইছিল। বিদ্যালঙ্কাৰ নিজে প্ৰাচ্যবিদ্যাৰ উপাসক

হৈও শিৱনাথক পাশ্চাত্য শিক্ষাত শিক্ষিত কৰিবলৈ আগ্ৰহ কৰিছিল। এই কথাই তেওঁৰ উদাৰ দৃষ্টিভঙ্গী আৰু যুগৰ লগত খোজ মিলাই চলিব পৰা গুণকে বুজায়; কিন্তু নিয়তিয়ে তেওঁৰ মনৰ আশা মনতে মাৰ নিয়ালে। কটন কলেজত এফ. এ. শ্ৰেণীত পঢ়ি থাকোঁতেই অকালতে শিৱনাথ মৃত্যু-মুখত পৰিল।

বিদ্যালঙ্কাৰে জ্যেষ্ঠপুত্ৰ ধাৰেশ্বৰক নিজে সংস্কৃত শিকাইছিল। ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ শিক্ষা শেষ হোৱাত তেওঁক তেওঁৰ অপ্ৰতিম বন্ধু পণ্ডিত ষড়ানন তৰ্কতীৰ্থদেৱৰ গৌৰীপুৰ তাৰিণীপ্ৰিয়া চতুষ্পাঠীত ন্যায়দৰ্শন পঢ়িবলৈ পঠাইছিল আৰু তাৰ পিছত নবদ্বীপৰ স্বনামধন্য পণ্ডিত চণ্ডীদাস ন্যায়তৰ্কতীৰ্থৰ ওচৰত ন্যায়ৰ অনুমান খণ্ড অধ্যয়ন কৰিবলৈ পঠাইছিল। সকলোবোৰ বিষয়ৰ পৰীক্ষাত সমুত্তীৰ্ণ হৈ আৰু এবাৰ এটা পৰীক্ষাত স্বৰ্ণপদক লাভ কৰি কৃতবিদ্য পুত্ৰই পিতৃৰ টোলতে সহকাৰী পণ্ডিত হিচাপে যোগদান কৰিছিল। পণ্ডিত পুত্ৰ আৰু পিতৃয়ে একে অনুষ্ঠানতে নতুন উৎসাহেৰে অধ্যাপনা চলাই যাবলৈ ধৰিলে। কিন্তু বিদ্যালঙ্কাৰৰ সংসাৰলৈ এচপৰা ক'লা ডাৱৰ নামি আহিল। চল্লিশ বছৰ বয়সতে গুণবান জ্যেষ্ঠপুত্ৰৰ অকাল মৃত্যু হ'ল। এই দাৰুণ আঘাতত তেওঁৰ হৃদয় ভাগি পৰিল।

পত্নীবিয়োগৰ কেইবছৰমান পিছত তেওঁৰ মাতৃ-বিয়োগ হয়। মাতৃৰ অন্ত্যেষ্টিক্ৰিয়াত তেওঁ “চন্দন-ধেনুদান” কৰি ব্ৰাহ্মণ-সজ্জনক যথাসাধ্য দান-দক্ষিণা দিছিল। তাৰ পিছত তেওঁৰ পিতৃৰ পৰলোক হয়। পিতৃৰ অন্ত্যেষ্টিক্ৰিয়াত “বৃষোৎসৰ্গ” যাগ কৰি যথাসম্ভৱ দান-দক্ষিণা কৰিছিল। তেওঁৰ মাতৃ-পিতৃবিয়োগ যথাকালত হোৱা বুলিবই পাৰি; কিয়নো পিতৃৰ বিয়োগ হয় ৯২ বছৰ বয়সত আৰু মাতৃৰ পৰলোক হয় প্ৰায় ৭৮ বছৰ বয়সত।

সংস্কৃতানুৰাগী বিদ্যালঙ্কাৰে দ্বিতীয় পুত্ৰ জীৱেশ্বৰ শৰ্মাক পাশ্চাত্য শিক্ষাৰে শিক্ষিত কৰিলেও স্নাতক আৰু স্নাতকোত্তৰ মহলাত সংস্কৃত পঢ়িবলৈ দিছিল। কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰপৰা সুখ্যাতিৰে সংস্কৃতৰ

স্নাতকোত্তৰ পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱাৰ উপৰিও বেদান্তদৰ্শনৰ উপাধি পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈ অসম চৰকাৰৰ শিক্ষা বিভাগত শিক্ষক হিচাপে যোগ দান কৰি ছিলেটৰ মুৰাৰিচাঁদ কলেজ আৰু কটন কলেজত সংস্কৃতৰ অধ্যাপকৰ পদ লাভ কৰিছিল। পিছত তেওঁ অসমৰ সংস্কৃত শিক্ষাৰ উপপৰিদৰ্শক আৰু শেষত স্কুল পৰিদৰ্শকৰ পদ অলঙ্কৃত কৰিছিল।

বিদ্যালঙ্কাৰে তেওঁৰ তৃতীয় পুত্ৰ শ্ৰীবিশ্বেশ্বৰ শৰ্মাক পাশ্চাত্য শিক্ষাত আৰু আইন বিদ্যাত শিক্ষিত কৰিছিল। শ্ৰীশৰ্মাই তীক্ষ্ণ বুদ্ধিৰ প্ৰধান আইনজ্ঞ অধিবক্তা হিচাপে খ্যাতি লাভ কৰি ডিষ্ট্ৰিক্ট আৰু ছেছন জজ আৰু শেষত অসম চৰকাৰৰ বিধি—নিৰ্দেশক আৰু আইন-সচিবৰ পদ যোগ্যতাৰে অলঙ্কৃত কৰি অৱসৰ গ্ৰহণ কৰিছে। বৰ্তমান গুৱাহাটী উচ্চ ন্যায়ালয়ৰ এজন খ্যাতনামা অধিবক্তা হিচাপে কৰ্মঠ জীৱন যাপন কৰি আছে।

তেওঁ কনিষ্ঠপুত্ৰ শ্ৰীযোগেশ্বৰ শৰ্মাকো কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ত সংস্কৃতৰ স্নাতকোত্তৰ মহলাত পঢ়াইছিল। তেওঁ সংস্কৃতৰ এম.এ আৰু কলিকতা সংস্কৃত এছোচিয়েছনৰ সাংখ্যদৰ্শনৰ উপাধি পৰীক্ষাত সমুত্তীৰ্ণ হোৱাৰ উপৰিও কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰপৰা লাইব্ৰেৰী ছায়েঞ্চৰ স্নাতক উপাধি লাভ কৰি প্ৰথমতে গুৱাহাটী উচ্চ ন্যায়ালয়ৰ গ্ৰন্থাগাৰিক আৰু পিছত গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ গ্ৰন্থাগাৰিক পদত অধিষ্ঠিত হয়। ইতিমধ্যে তেওঁ দিল্লী বিশ্ববিদ্যালয়ৰপৰা লাইব্ৰেৰী ছায়েঞ্চৰ স্নাতকোত্তৰ উপাধিও লাভ কৰিছে। পিছত তেওঁ 'উপনিষদৰ শিক্ষা' বিষয়ৰ গৱেষণা কৰি পি-এইচ. ডি. উপাধি লাভ কৰিছে। 'কালিদাস আৰু তপস্যা' নামৰ গ্ৰন্থ লিখাৰ উপৰিও বিভিন্ন প্ৰবন্ধ লিখি অসমীয়া সাহিত্যলৈ বৰঙণি যোগাই আছে।

বিদ্যালঙ্কাৰৰ জ্যেষ্ঠপুত্ৰ বিয়োগৰ পুৰ্বেই তেওঁৰ প্ৰথমা কন্যা পূৰ্ণিমা আৰু তৃতীয়া কন্যা ৰাজেশ্বৰীয়ে ইহ সংসাৰ ত্যাগ কৰি তেওঁক শোকাভিভূত কৰিছিল।

বিদ্যালঙ্কাৰৰ জীৱন-দৰ্শন আৰু সংস্কৃতৰ প্ৰতি অনুৰাগ :— উচ্চ চিন্তা আৰু বিলাসিতাবিহীন সৰল জীৱন যাপন—ভাৰতীয় মনৰ এই চিৰন্তন আদৰ্শই বিদ্যালঙ্কাৰৰো জীৱনৰ আদৰ্শ। সংস্কৃত শিক্ষাৰ প্ৰতি আৰু দেৱভাষাৰ প্ৰতি তেওঁৰ অকৃত্ৰিম শ্ৰদ্ধা সকলো ক্ষেত্ৰতে প্ৰকাশ পাইছিল। তেওঁ নিজৰ পুত্ৰ-কন্যাহঁতৰ বৈবাহিক সম্পৰ্ক সংস্কৃত পণ্ডিত বা সংস্কৃতানুৰাগী লোকৰ লগত কৰিছিল। প্ৰথমা কন্যা পূৰ্ণিমা দেৱীক বিয়া দিছিল তেওঁৰ প্ৰিয় ছাত্ৰ ললিতচন্দ্ৰ বিদ্যাবিনোদলৈ; দ্বিতীয়া কন্যা ভুৱনেশ্বৰীৰ বিয়া হৈছিল গুৰুদত্ত মিশ্ৰৰ সৈতে—তেওঁ এজন সাধক প্ৰকৃতিৰ লোক আছিল। তৃতীয়া কন্যা ৰাজেশ্বৰী দেৱীক সম্প্ৰদান কৰিছিল তেওঁৰ অতি স্নেহভাজন ছাত্ৰ ৰজতচন্দ্ৰ স্মৃতি-ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰীলৈ। প্ৰথম আৰু তৃতীয় জোঁৱায়েকে সংস্কৃত পণ্ডিত হিচাপে সুনাম অৰ্জন কৰিছিল। দ্বিতীয় জোঁৱাই আছিল সন্ন্যাসীৰ নিচিনা সংসাৰৰ প্ৰতি বীতৰাগ।

পুত্ৰসকললৈ বোৱাৰী হিচাপে বিদ্যালঙ্কাৰে সংস্কৃত পণ্ডিত বা সংস্কৃত প্ৰেমী লোকৰ ছোৱালীহে আনিছিল। দ্বিতীয় পুত্ৰলৈ বোৱাৰী হিচাপে আনিছিল তেওঁৰ ছাত্ৰ পণ্ডিত পঞ্চানন তৰ্কৰত্নৰ কন্যা আৰু তৃতীয় পুত্ৰলৈ আনিছিল পণ্ডিত আদ্যনাথ বিদ্যাবাগীশৰ কন্যা। জ্যেষ্ঠ আৰু কনিষ্ঠ পুত্ৰৰ বোৱাৰীসকলো সংস্কৃতপ্ৰেমী লোকৰেই কন্যা।

অকল সেয়েই নহয়, তেওঁৰ দুজনী ভগিনীৰ পুত্ৰসকলেও তেওঁৰ পদপ্ৰান্তত সংস্কৃত পঢ়িছিল—একমাত্ৰ তেওঁৰ পাণ্ডিত্যৰদ্বাৰা অনুপ্ৰেৰিত হৈ। ডাঙৰ ভনীয়েক প্ৰতিমা দেৱীৰ পুত্ৰ শ্ৰীসদানন্দ মিশ্ৰ আৰু চিদানন্দ তৰ্কতীৰ্থ তেওঁৰ স্নেহাস্পদ ছাত্ৰ—উভয়ে সংস্কৃত পণ্ডিত হিচাপে জনাজাত। তেওঁৰ দ্বিতীয়া ভগিনী অমৃতপ্ৰভাৰ পুত্ৰ জীৱেশ্বৰ শৰ্মাই তেওঁৰ ওচৰতে অধ্যয়ন কৰি সু-পণ্ডিত হিচাপে খ্যাতিমান হৈছিল।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ সংস্কৃত অধ্যয়ন আৰু অধ্যাপনাৰ বংশগত পৰম্পৰা ৰক্ষাৰ প্ৰতি এনেহে অনুৰাগ আছিল যে তেওঁ ৰোগ-শয্যাত পৰি থকা অৱস্থাতো তেওঁৰ নাতিয়েক শ্ৰীলক্ষ্মীকান্ত শৰ্মাক ব্যাকৰণৰ পাঠবোৰ

পঢ়ুৱাই উপাধি পৰীক্ষাত বহিব পৰাকৈ প্ৰস্তুত কৰি তুলিছিল। অৱশ্যে জীৱিত কালত তেওঁ তেওঁৰ নাতিয়েক লক্ষ্মীকান্ত পৰীক্ষাত সমুত্তীৰ্ণ হোৱা শুনিবলৈ নাপালে; ঠিক তেওঁৰ পৰলোকৰ বছৰতে লক্ষ্মীকান্তই পৰীক্ষা পাছ কৰি শিক্ষকতা কাৰ্যত ব্ৰতী হয়। এই জীৱনী লেখকেও নাতিল'ৰা হিচাপে যৎসামান্য সংস্কৃতৰ জ্ঞান ককা-দেউতাকৰপৰা লাভ কৰিছে।

উক্ত কথাবোৰৰ পৰা প্ৰমাণ হয় যে বিদ্যালঙ্কাৰ হাড়ে হিমজুৱে এজন সংস্কৃত, সংস্কৃতি আৰু ঐতিহ্যৰ উপাসক।

বিদ্যালঙ্কাৰ আনৰ প্ৰতি আচৰণত অতিশয় শিষ্টাচাৰী আছিল। বিদ্যাৰ গুণত তেওঁ অতি বিনয়ী হৈছিল। তেওঁৰ ওচৰলৈ অহা অপৰিচিত ব্যক্তি মাত্ৰকে 'আপুনি' বুলিহে তেওঁ সম্বোধন কৰিছিল; কিন্তু প্ৰায়বোৰ লোকেই 'তুমি' বুলিবলৈ অনুৰোধ কৰিছিল। তেওঁ চিনাকি সৰুজনক 'তুমি' বুলি মাতিছিল। 'তই' বুলি কোৱা কেতিয়াও কোনোৱে শুনা নাছিল। কোনো মানুহৰ লগতে অসন্তুষ্ট হোৱাকৈ কথা-বতৰা নাপাতিছিল।

আনফালে কিন্তু ঘৰৰ ল'ৰা-ছোৱালী আৰু ছাত্ৰসকলৰ ওপৰত তেওঁ কৰা নজৰ ৰাখিছিল। কোনেও কেতিয়াও অসৎ আচৰণ কৰিব নোৱাৰিছিল আৰু কৰিলেও যাতে পুনৰাবৃত্তি নহয় সেই শিক্ষা দিছিল। ছাত্ৰই নিয়মিতভাবে পাঠ অভ্যাস কৰা আৰু সন্ধ্যা উপাসনা কৰাটো অপৰিহাৰ্য আছিল। "উপদেশতকৈ আহিহে ভাল" বোলা কথাষাৰ তেওঁৰ জীৱনৰ আদৰ্শ। নিজে সদায় কিতাপ পঢ়া আৰু সন্ধ্যা-উপাসনা কৰাটো তেওঁৰ স্বাভাৱিক অভ্যাসত পৰিণত হৈছিল। ছাত্ৰ বা ঘৰৰ ল'ৰা-ছোৱালীক কুসঙ্গৰ লগ ল'ব নিদিছিল। বাহিৰত তেওঁ ছাত্ৰ আৰু সন্তানৰ প্ৰতি বজ্ৰৰ নিচিনা কঠোৰ আছিল, কাকো তেওঁ প্ৰশ্ৰয় নিদিছিল; ঘৰৰ সকলোবোৰেই তেওঁৰ ভয়ত বিততত হৈ পৰিছিল। তেওঁক ভয় নকৰা ছাত্ৰ কোনো নাছিল। সেইবুলি তেওঁ নিষ্ঠুৰ নাছিল; কেতিয়াবা কাৰোবাৰ অসুখ-বিসুখ হ'লে প্ৰথমে তেৱেঁই

খা-খবৰ কৰি চিকিৎসাৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। গাঁৱৰ কোনো মানুহৰ অসুখ হ'লে সদায় খা-খবৰ লৈ চিকিৎসাৰ দিহা-পৰামৰ্শ দিছিল। সেই কাৰণে বহুতেই তেওঁৰ মৰম আৰু চেনেহক অন্তঃসলিলা ফল্গুৰ লগত তুলনা কৰিছিল।

বিদ্যালঙ্কাৰৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য আছিল মিতাচাৰিতা। তেওঁ আছিল অত্যন্ত অল্পাহাৰী। দুপৰীয়া সন্ধ্যা উপাসনাৰ পিছতেই বৰঘৰৰ মজিয়াত বহি ঘৰৰ সকলোকে একেলগে বহুৱাই লৈ ভোজন কৰিছিল। খোৱাৰ সময়ত কোনোবা অনুপস্থিত থাকিলে ক'লৈ গৈছে, কিয় নাই ইত্যাদি প্ৰশ্ন কৰি অনুপস্থিতিৰ কাৰণ জানি লৈছিল। আজিকালি লাহে লাহে এনেকুৱাকৈ সকলোবোৰ লগ লাগি আহাৰ খোৱা ব্যৱস্থা আমাৰ সমাজত প্ৰায় নাইকিয়া হৈ পৰিছে। ৰাতিও সেইদৰে সকলোকে একেলগে বহুৱাই লৈহে আহাৰ কৰিছিল। ৰাতিপুৱা একো নাখাইছিল, আনকি সন্ধ্যা-উপাসনা নকৰাকৈ এটোপ পানীও নাখাইছিল।

সাত্ত্বিক আৰু নৈষ্ঠিক জীৱন যাপন কৰাটো তেওঁৰ মূল লক্ষ্য আছিল। দিনত আৰু গধূলি নিত্য সন্ধ্যা উপাসনা কৰা আৰু দুপৰীয়া নিত্য পূজা কৰাটো দৈনন্দিন জীৱনৰ অপৰিহাৰ্য্য কৃত্য আছিল। বিদ্যালঙ্কাৰে বাঁহ-খেৰেৰেই বৰ পাৰিপাটিকৈ এটা ডাঙৰ গোসাঁই-ঘৰ সাজি লৈছিল। গোসাঁইঘৰত ভগবান বিষ্ণুৰ বৰাহবিগ্ৰহৰ শালগ্ৰাম, বাণলিঙ্গ আৰু ৰাধাকৃষ্ণৰ মূৰ্তি ৰাখিছিল। তেওঁ কাশী, বৃন্দাবন, মথুৰা, হৰিদ্বাৰ, পুৰী আদি ভাৰতৰ প্ৰধান তীৰ্থবোৰ ভ্ৰমণ কৰিছিল। সুষম দেহাবয়ব আৰু ৰুচিপূৰ্ণ সাজপাৰেৰে তেওঁ এজন সভাশুৱনি মানুহ আছিল। তেওঁ শুদ্ধ বগা ধুতি আৰু চাদৰ পৰিধান কৰিছিল। তেওঁৰ গাঁৰ বৰণ বগা, কপালখন অতি বহল, চকুজুৰি অতি উজ্জ্বল, চেলাউৰি বৈ পৰা, নাক জোঙা, কাণদুখন ডাঙৰ আৰু নোমাবৃত, বুকুখন ঘন নোমেৰে ভৰা, হাত দুখন দীঘল ভৰিদুখন খৰমযুৰীয়া, হাতৰ আঙুলিবোৰ আগ জোঙা, মূৰত চুলি কম, কিন্তু বুঢ়াকাললৈ

চুলিবোৰ সম্পূৰ্ণকৈ পকা নাছিল ; দাঁত দুপাৰি প্ৰায় বুঢ়া বয়সলৈ কাৰ্যক্ষম হৈ আছিল। এনেকুৱা অবয়বৰ বিদ্যালঙ্কাৰে যেতিয়া শুদ্ধ বগা সাজপাৰ পিন্ধি ওলাইছিল তেতিয়া ভক্তিত মানুহৰ মূৰ দোঁ খাইছিল। তেওঁৰ চলা কামিজ পিন্ধা অভ্যাস নাছিল। ছাত্ৰসকলৰ মুখে শুনা যায় যে তেওঁ কলিকতালৈ সংস্কৃত এছোচিয়েছনৰ সভ্য হিচাপে আৰু পৰীক্ষা সংক্ৰান্ত কামত গ'লে এটা বগা চাপকন আৰু এখন চাদৰ গাত লৈছিল আৰু চটিজোতা ব্যৱহাৰ কৰিছিল। কলিকতালৈ গ'লে তেওঁৰ সতীৰ্থ বিখ্যাত আয়ুৰ্বেদশাস্ত্ৰজ্ঞ কবিৰাজ শ্যামাদাস বাচস্পতিৰ ঘৰত থাকিছিল।

বিদ্যালঙ্কাৰৰ দুখীয়া মানুহৰ প্ৰতি দয়া আছিল অসীম। কিবা বিপদত পৰি টকা-পইচাৰ কাৰণে তেওঁৰ ওচৰ চাপি মানুহ বিমুখ নহৈছিল। বহুতে ধাৰলৈ টকা নি তেওঁক পিছত ঘূৰাই নিদিছিল, তথাপি সেই টকা আদায়ৰ কাৰণে আইন-আদালতৰ আশ্ৰয় ল'বলৈ ইচ্ছা নকৰিছিল। দয়াশীল নোহোৱাহেঁতেন সেই ধাৰে দিয়া টকাবোৰেৰে অন্ততঃ নিজৰ ঘৰ-দুৱাৰবোৰকে ভালদৰে সাজি ল'ব পাৰিলেহেঁতেন। নিজৰ অৰ্থাভাৱ থাকিলেও দয়া কৰাত পৰাংমুখ নহৈছিল। তেওঁৰ মৃত্যুৰ সময়ত এইদৰে ধাৰে নি পৰিশোধ নকৰা প্ৰায় ৪০০০·০০ (চাৰি হাজাৰ) টকাৰ হিচাপ এটা পোৱা গৈছিল। কেইগৰাকীমান পাপক ভয় কৰা লোকে তেওঁৰ মৃত্যুৰ লগে লগে কিছু টকা ঘূৰাই দিছিল। বাকীবোৰ আদায় নহ'ল।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ স্বভাৱতে বৰ অতিথিপৰায়ণ আছিল। বন্ধু-বান্ধৱ, ইষ্টকুটুম্ব আৰু গুণীজ্ঞানী ব্যক্তিক সমাদৰ কৰি বৰ ভাল পাইছিল। দুখীয়া নিছলা লোকক খুৱাই তৃপ্তি পাইছিল।

সমাজ সংস্কাৰক বিদ্যালঙ্কাৰঃ ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্ম সংৰক্ষণৰ বাবে বিদ্যালঙ্কাৰে অহোপুৰুষাৰ্থ কৰিছিল। ব্ৰাহ্মণ সমাজ গঠন কৰি মহামায়া ভগৱতী দুৰ্গাদেৱীৰ বসন্তকালীন শ্ৰীশ্ৰীবাসন্তী পূজা মণ্ডপ প্ৰতিষ্ঠা কৰাত আগ ভাগ লৈছিল। এই কামত তেওঁৰ ভগ্নীপতি

গোবিন্দ মিশ্ৰ, তেওঁৰ প্ৰিয় ছাত্ৰ পণ্ডিত গোপালচন্দ্ৰ ভাগৱতী-তৰ্কস্মৃতিব্যাকৰণতীৰ্থ, ভৱকান্ত মিশ্ৰ, তেওঁৰ বন্ধু বিদ্যাৰত্ন মিশ্ৰ আদি ব্যক্তিসকলে সক্ৰিয় সহযোগ কৰিছিল।

ব্ৰাহ্মণ সম্প্ৰদায়ৰ বিয়াত মানুহক দৈ-চিৰা আদি খুওৱা নিয়ম আছিল। এবাৰ দহৰীয়া* কেইজনমানে দৈৰ দাম বঢ়াই দিলে। বিদ্যালঙ্কাৰে সমাজ বহুৱাই মুখ্য ব্যক্তিসকলৰ সহযোগত সিদ্ধান্ত কৰিলে যে কোনোৱে দৈ কিনি বিয়াত মানুহক খুৱাব নোৱাৰিব। সেই সিদ্ধান্ত অনুসৰি সকলোৱে দৈ বৰ্জন কৰিলে। দহৰীয়াবোৰ অনন্যোপায় হৈ বিদ্যালঙ্কাৰ প্ৰমুখ্যে সকলো মুখ্য ব্যক্তিৰ শৰণাপন্ন হৈ আগৰ মূল্যত দৈ বিক্ৰী কৰিবলৈ বাধ্য হ'ল। আজি আমি গ্ৰাহকৰদ্বাৰা মূল্যবৃদ্ধিৰ প্ৰতিৰোধৰ কথা কৈছোঁ, কিন্তু বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে বিংশ শতিকাৰ তৃতীয় দশকতে এই নীতি সফলভাৱে কাৰ্যত পৰিণত কৰা কথা ভাবিলে বিস্ময় মানিব লাগে।

তেতিয়াৰ দিনত গাঁৱৰ সমাজৰ কিছুমান প্ৰথা অতি কঠোৰ আছিল। মানুহৰ সামৰ্থ্যৰ প্ৰতি লক্ষ্য নাৰাখি কিছুমান কাম জোৰেৰে কৰিবলৈ বাধ্য কৰিছিল। গাঁৱবোৰ কিছুমান খেলত বিভক্ত আছিল। খেলবোৰত মানুহৰ সংখ্যা যথেষ্ট। খেলবোৰৰ এই মানুহখিনিক প্ৰতিঘৰ মানুহেই বিয়াবাৰু বা অন্যান্য উৎসৱ আদিত ভোজ খুওৱাটো এটা অৱশ্য পালনীয় নিয়মৰ দৰে হৈছিল। এইবোৰ কাম কৰোঁতে দুখীয়া মানুহবোৰে নিজৰ স্থাবৰ বা অস্থাবৰ সম্পত্তি বিক্ৰী কৰিব লগা হৈছিল। ছোৱালীৰ বিয়াত টকা লোৱা নীতি আছিল আৰু পৰৱৰ্তী কালত দৰাক যৌতুক দিয়া প্ৰথাও পশ্চিম ফালৰপৰা আহি আমাৰ সমাজত সোমাইছিল। বিদ্যালঙ্কাৰে এনেবোৰ অন্যায় আৰু অসঙ্গত প্ৰথা উঠাই দিয়াৰ বাবে সমাজৰ মুখ্য লোকসকলক সন্মত কৰাইছিল। তেওঁৰ খেলৰপৰা সেই প্ৰথাবোৰ উঠোৱাত তেওঁ কৃতকাৰ্য হৈছিল।

---

* নলবাৰী আৰু বৰপেটা মহকুমাত গাখীৰ-খিৰ বেপাৰ কৰা মানুহক 'দহৰীয়া' বোলে।

সেই সময়ত ব্ৰাহ্মণ সমাজত বিধবা বিবাহ প্ৰচলনৰ বাবে কোনো কোনো লোকে চেষ্টা চলাইছিল। ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ প্ৰভৃতি কেইগৰাকীমান মনীষীয়েও বিধবা-বিবাহ সমৰ্থন কৰিছিল। কিন্তু বিদ্যালঙ্কাৰে বিধবা-বিবাহ বৰ্ণাশ্ৰমধৰ্ম্মৰ পৰিপন্থী বুলি দৃঢ় মত পোষণ কৰিছিল আৰু শাস্ত্ৰবিৰুদ্ধ বুলি তাক প্ৰচলন কৰাত বাধা দিছিল।

গ্ৰন্থ-ৰচনা ঃ যিসকল শিক্ষকে নিজৰ বাহুবল আৰু মনোবলৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি চলিব লাগে, চৰকাৰৰপৰা কোনো দৰ্মহা নাপায় বা ৰাজহুৱা ধনো সহায় হিচাপে নাপায় আৰু যিসকলে দিনৰ পিছত দিন ধৰি কেৱল ছাত্ৰ পঢ়ুৱাব লাগে আৰু পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ কৰাব লাগে, ছাত্ৰক পাণ্ডিত্য লাভত যিসকলে যৎপৰোনাস্তি যত্নেৰে সহায় কৰিব লাগে সেইসকল শিক্ষকে গ্ৰন্থ-ৰচনাৰ সময় পায় ক'ত ? বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ সেই শ্ৰেণীৰ এজন একনিষ্ঠ শিক্ষক যি ছাত্ৰক পঢ়ুৱাই পণ্ডিত কৰাৰ বাহিৰে কাচিৎহে আন কথাৰ চিন্তা কৰিবলৈ সময় পাইছিল। ব্ৰাহ্ম-মুহূৰ্ত্তৰপৰা দোভাগ ৰাতিলৈকে ছাত্ৰ পঢ়ুওৱা শিক্ষক কিমান আছে ? বিদ্যালঙ্কাৰৰ অধ্যপনা চলিছিল সময়ৰ চকৰিৰ লগত। শয়নে-সপোনে কেৱল "ছাত্ৰাণাং হিতায়, ছাত্ৰাণাং সুখায়"—চিন্তা।

এনে কৰ্মব্যস্ততাৰ মাজতো ছাত্ৰসকলে যাতে ব্যাকৰণশাস্ত্ৰত বিশেষ জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰে তাৰ বাবে তেওঁ **শব্দমঞ্জৰী, পদমঞ্জৰী** আৰু **ধাতুমঞ্জৰী** নামে তিনিখন মূল্যবান গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। প্ৰথমখন তেওঁৰ জীৱিতাৱস্থাতেই প্ৰকাশ হৈ ওলাইছিল। বাকী দুখন অৰ্থাভাৱত ছপাব পৰা নাছিল।

ইয়াৰ উপৰিও তেওঁ হিন্দুৰ দশসংস্কাৰ, পূজাপাৰ্বণ, যাগ-যজ্ঞ আদিৰ লাগতিয়াল বিধিবোৰ নানা শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰি বিশুদ্ধভাৱে সঙ্কলন কৰি লিখি উলিয়াইছিল। তেওঁ এই বিধিবোৰ লিখিছিল সাঁচিপাতত ; নিজ হাতে তৈয়াৰ কৰা শিলিখাৰ সাঁচি চিয়াহী আৰু বাঁহৰ কলম ব্যৱহাৰ কৰিছিল। আখৰবোৰ আছিল মুকুতাৰ নিচিনা। চ'ৰাঘৰৰ মজিয়াত এখন চাৰিচুকীয়া বৰপীৰাত বহি বিধিবোৰ লিখিছিল। তেওঁ

লিখা কেইখনমান বিধিৰ নাম উল্লেখ কৰা হ'ল : বৃষোৎসৰ্গ যাগ পদ্ধতি, বিষ্ণুযজ্ঞ পদ্ধতি, দুৰ্গোৎসৱ বিধি, কালীপূজা, লক্ষ্মীপূজা, সৰস্বতীপূজা, শিৱপূজা, জন্মাষ্টমীপূজা, কালীসহস্ৰনাম, বিষ্ণুসহস্ৰনাম, গোষ্ঠাষ্টমী, সৰস্বতীসহস্ৰনাম, দুৰ্গাসহস্ৰনাম. সত্যনাৰায়ণ পূজা ইত্যাদিৰ বিধি সংকলন কৰি লিখিছিল। চণ্ডীপাঠৰ বিধি তেওঁ লিখা নাছিল, কাৰণ চণ্ডীপাঠৰ বিধি নিজে লিখি পাঠ কৰা নিষিদ্ধ।

বিদ্যালঙ্কাৰে বহু পৰিশ্ৰম কৰি 'দশকৰ্মপদ্ধতি' আৰু 'মণ্ডলাধ্যায়' নামৰ দুখন অতি মূল্যবান গ্ৰন্থ লিখিছিল। কিন্তু এই দুয়োখন গ্ৰন্থ তেওঁৰ জীৱিত কালতেই কোনোবাই অপহৰণ কৰে। এই দুখন গ্ৰন্থৰ কাৰণে তেওঁ সদায়েই বৰ দুখ প্ৰকাশ কৰিছিল।

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ যে কেৱল সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যতে পণ্ডিত আছিল এনে নহয়। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ, মাধৱদেৱ প্ৰভৃতিৰ গ্ৰন্থবোৰো তেওঁ অধ্যয়ন কৰিছিল। কীৰ্ত্তন ঘোষা, নাম ঘোষা আদিৰ পদবোৰ তেওঁৰ প্ৰায় মুখস্থ আছিল আৰু মূল সংস্কৃত গ্ৰন্থবোৰৰ পাঠৰ লগত সেইবোৰ তুলনা কৰি আলোচনা কৰিছিল। এইবোৰৰ উপৰিও আধুনিক অসমীয়া আৰু বঙলা কিতাপো তেওঁ পঢ়িছিল। বঙ্কিমচন্দ্ৰ আৰু শৰৎচন্দ্ৰ চট্টোপাধ্যায়ৰ কিতাপবোৰ পঢ়ি বৰ আনন্দ পাইছিল। যি দুই-চাৰিখন অসমীয়া কিতাপ তেতিয়া ওলাইছিল সেইবোৰ পঢ়ি অসমীয়া ভাষা সম্পূৰ্ণ আয়ত্ত কৰি পেলাইছিল। তেওঁ মধ্য কামৰূপ ব্ৰাহ্মণ সমাজৰ বিশেষ অধিৱেশনৰ অভ্যৰ্থনা সমিতিৰ সভাপতি হিচাপে লিখা অভিভাষণখন পঢ়িলেই বুজিব পাৰি তেওঁৰ অসমীয়া ভাষাৰ ওপৰত কিমান অধিকাৰ আছিল।

সংস্কৃত ভাষাত তেওঁ বাণভট্টৰ নিচিনা সাবলীল ৰীতিত লিখিব পাৰিছিল। অসম সংস্কৃত এছোচিয়েছনৰ বিলাসীপাৰা অধিৱেশনৰ সভাপতি স্বৰূপে লিখা অভিভাষণ পাঠ কৰিলেই তেওঁৰ বিচক্ষণ ৰচনা-ৰীতি বুজিব পাৰি।

বিদ্যালঙ্কাৰৰ ব্যক্তিত্ব ঃ কোনো শাস্ত্ৰসম্পৰ্কীয় যুক্তি-তৰ্কৰ অৱতাৰণা হ'লে পণ্ডিতসকলে বাক্‌যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হৈ বহু সময় অতিবাহিত কৰি বিদ্যালঙ্কাৰৰ মুখৰ পিনে চাই থাকে। তেওঁ মাজতে কোনো কথা নকৈ শেষত যি যুক্তিপূৰ্ণ মন্তব্য দিয়ে তাক পণ্ডিতসকলে বিনাদ্বিধাই শ্ৰদ্ধা সহকাৰে মানি লয়। পণ্ডিত তাৰানাথ কাব্যবিনোদৰ সৈতে গৈ কাশী ব্ৰাহ্মণমহাসম্মেলনত শাস্ত্ৰবিচাৰত তেওঁ যি ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল সি তাত উপস্থিত থকা সকলো পণ্ডিতকে মুগ্ধ কৰিছিল।

বিদ্যালঙ্কৰৰ ওচৰলৈ যি কাৰণতেই যি কোনো মানুহেই নাহক কিয় প্ৰত্যেকেই প্ৰথমতে তেওঁৰ চৰণ চুই সেৱা কৰিহে বক্তব্য আৰম্ভ কৰিছিল। এনেকুৱা অনন্যসাধাৰণ সন্মান লাভৰ মূলতে আছিল তেওঁৰ নিৰ্মল চৰিত্ৰ, নৈষ্ঠিক আচৰণ আৰু মহান ব্যক্তিত্ব।

তেতিয়াৰ দিনত সমাজত নানা ধৰ্মকাৰ্যৰ অনুষ্ঠানত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱক নিমন্ত্ৰণ কৰি নিবলৈ সকলো মানুহেই বৰ আগ্ৰহ কৰিছিল। তেওঁক কোনো পূজাৰ পূজাৰী বা যজ্ঞৰ আচাৰ্য স্বৰূপে বৰণ কৰিবলৈ পালে মানুহে বৰ গৌৰৱ বোধ কৰিছিল। নিজৰ সাত্বিক আচৰণ, প্ৰগাঢ় নিষ্ঠা আৰু ক্ৰিয়া-পটুতাৰদ্বাৰা তেওঁ পণ্ডিত-অপণ্ডিত সকলো লোকৰ শ্ৰদ্ধা ভাজন হ'ব পাৰিছিল।

তেওঁ কেতিয়াও অৰ্থৰ লোভত পূজা বা অন্য ধৰ্মীয় অনুষ্ঠানত ব্ৰতী হ'বলৈ ইচ্ছা নকৰিছিল। যাজনিক বৃত্তি তেওঁ গ্ৰহণ কৰা নাছিল। যাজনিক বৃত্তি গ্ৰহণ কৰিবলৈ বহুলোকে বহু সময়ত তেওঁক দিনৰ পিছত দিন ধৰি খাটনি ধৰিও লৰাব পৰা নাছিল। এই দৃঢ়তা তেওঁৰ ব্যক্তিত্বৰে পৰিচায়ক।

সন্মান লাভ ঃ সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যত থকা তেওঁৰ প্ৰগাঢ় ব্যুৎপত্তি আৰু সুদীৰ্ঘকাল সুখ্যাতিৰে কৰা অধ্যাপনাৰ স্বীকৃতিস্বৰূপে অসম সংস্কৃত এছোচিয়েছনে ইয়াৰ ত্ৰয়োদশ অধিৱেশনত সভাপতি পদত তেওঁক অধিষ্ঠিত কৰি যথাযোগ্য সন্মান দেখুৱাইছিল।

কলিকতা সংস্কৃত এছোচিয়েছনে তেওঁক অসম উপত্যকাৰপৰা সদস্য নির্বাচিত কৰিছিল। 'এই এছোচিয়েছনৰ জৰিয়তে অসমৰ সংস্কৃত শিক্ষাৰ বিস্তাৰৰ কাৰণে তেওঁ বহুতো প্রস্তাৱ আগবঢ়াই কার্যত পৰিণত কৰিছিল। উক্ত এছোচিয়েছনৰ পাঠ্যক্রম সংস্কাৰতো তেওঁ অৰিহণা যোগাইছিল। কলিকতা সংস্কৃত পৰিষদৰ প্রশ্নকর্তা, মডাৰেটৰ, পৰীক্ষক আদি কার্য্যত নিযুক্ত হৈ সুনাম অর্জন কৰিছিল।

অসম সংস্কৃত এছোচিয়েছন গঠন কৰোঁতে বিদ্যালঙ্কাৰে নানাভাৱে সহায় আগবঢ়াইছিল। অসম সংস্কৃত বোর্ডৰো তেওঁ প্রশ্নকর্তা, মডাৰেটৰ আৰু পৰীক্ষক আছিল।

বিদ্যালঙ্কাৰক শ্রীহট্ট সস্কৃত কলেজৰ অধ্যাপকৰ পদ চৰকাৰে যাচিছিল; কিন্তু নিজৰ গাঁৱৰ টোলখন এৰি সুদূৰ শ্রীহট্টত কাম কৰিবলৈ তেওঁ মান্তি নহ'ল। পিছত সেই পদত তেওঁৰে অন্যতম প্রিয় ছাত্র হংসনাথ স্মৃতিতীর্থ নিযুক্ত হৈছিল।

বিদ্যালঙ্কাৰক 'মহামহোপাধ্যায়' উপাধি প্রদান কৰাৰ বাবে পণ্ডিত সমাজত আলোচনা হৈছিল; কিন্তু চৰকাৰী মেৰপাকত সেই কাম হৈ নুঠিল।

শেষ কাল: বিদ্যালঙ্কাৰে ৭৪ বছৰ বয়সত ১৯৪৪ খ্রীষ্টাব্দত প্রাণাধিক জ্যেষ্ঠ পুত্রৰ অকাল মৃত্যুত মর্মান্তিক শোক পাইছিল। শাৰীৰিক শক্তি কমি অহাৰ লগে লগে মনো দুর্বল হৈ পৰিছিল। টোলৰ ছাত্র সংখ্যা কমি গৈছিল—কাৰণ তেতিয়া ইংৰাজী শিক্ষাৰ প্রতিহে জনসাধাৰণৰ ধাউতি বাঢ়িছিল। তেওঁ বিধবা বোৱাৰী আৰু তিনিটি নাতি ল'বাৰ লগত শেষ কালছোৱা চলিব লগা হৈছিল। বাকী তিনিজন পুত্রৰ কর্মস্থান আছিল গুৱাহাটীত।

বিদ্যালঙ্কাৰে কেতিয়াও তেওঁৰ পুত্রসকলৰ ওচৰত অর্থৰ সহায় খুজিব লগা হোৱা নাছিল। স্বয়ং সৰস্বতী যেনেকৈ তেওঁৰ কণ্ঠত আছিল তেনেকৈ লক্ষ্মী দেৱীয়েও তেওঁক কার্পণ্য- দৃষ্টিৰে চোৱা নাছিল।

বিদ্যাৰ বলতেই আৱশ্যকীয় ধন পাই আছিল। কেতিয়াও তেওঁ কাৰোপৰা ঋণ নলৈছিল।

কঠোৰ সংযম আৰু মিতাচাৰিতাৰ কাৰণে বিদ্যালঙ্কাৰৰ সাধাৰণতে কোনো অসুখ-বিসুখ নাছিল, সাধাৰণ অসুখ হ'লেও শীঘ্ৰে আৰোগ্য হৈছিল। মৃত্যুৰ বছৰত শৰৎকালত কফ-পিত্ত-জ্বৰ আৰম্ভ হ'ল। গুৱাহাটীলৈ আনি পুতেকসকলে প্ৰখ্যাত চিকিৎসক ডঃ ভুৱনেশ্বৰ বৰুৱাৰদ্বাৰা চিকিৎসা কৰাইছিল আৰু ৰোগৰ কিছু উপশম হোৱাত তেওঁ গাঁৱৰ ঘৰত থাকিল গৈ; কিন্তু ৰোগ নিৰাময় নহ'ল। কলিকতাৰ প্ৰসিদ্ধ কবিৰাজ প্ৰভাকৰ চট্টোপাধ্যায়ৰপৰাও ঔষধ-পাতি আনি চিকিৎসা কৰা হৈছিল। স্থানীয় কবিৰাজ মধুনাথ স্মৃতিতীৰ্থ, শ্ৰীৰঘুনাথ ভট্টাচাৰ্য, শ্ৰীৰূপসনাতন আয়ুৰ্বেদশাস্ত্ৰী আদি কবিৰাজে চিকিৎসা কৰিছিল। কিন্তু কোনো চিকিৎসাই ফল নিদিলে। ১৮৭৭ শকাব্দৰ চ'তমাহৰ কৃষ্ণা চতুৰ্দশী তিথিত দিনৰ দুইমান বজাত নাৰায়ণৰ নাম স্মৰণ কৰি তেওঁ নিত্যধামলৈ গতি কৰিলে। নশ্বৰ দেহৰ পতন হ'ল সঁচা, কিন্তু তেওঁৰ যি কীৰ্তি, যি যশস্যা, সি অক্ষয় আৰু অম্লান হৈ থাকিব।

শৰশয্যাত পৰি থকা পিতামহ ভীষ্মৰ ওচৰত পাণ্ডৱসকলে নানা উপদেশ লোৱাৰ নিচিনা ৰোগশয্যাত পৰি থকা বিদ্যালঙ্কাদেৱৰ ওচৰত বহুতো পণ্ডিতে আহি শাস্ত্ৰৰ গূঢ়াৰ্থ জিজ্ঞাসা কৰিছিল। তেওঁ মৃত্যুৰ আগদিনালৈকে শাস্ত্ৰৰ ব্যাখ্যা কৰা আমি দেখিছোঁ। ৰোগপীড়িত অৱস্থাতো তেওঁ সন্ধ্যা-উপাসনা পৰিত্যাগ কৰা নাছিল।

বিদ্যালঙ্কাৰৰ মৃত্যুৰ বাতৰি পাই বহুতো গুণী-জ্ঞানী পণ্ডিত ব্যক্তিয়ে শোক প্ৰকাশ কৰি চিঠি লিখিছিল; তাৰে কেইখনমানৰ উদ্ধৃতি দিয়া হ'ল।

বঙ্গদেশৰ ৰাজসাহীৰ স্বনামধন্য পণ্ডিত ৰমেশচন্দ্ৰ তৰ্কতীৰ্থদেৱে লিখিছিল—"……তোমাদের স্বৰ্গত পিতা বিদ্যালঙ্কাৰ মহাশয় আজীৱন স্বীয় সৎ কৰ্মফলেই স্বৰ্গবাসী হইবেন, শ্ৰাদ্ধবাসৰে আমাদেৰও সেই প্ৰাৰ্থনা ৰহিয়াছে।"

গৌৰীপুৰ তাৰিণীপ্ৰিয়া চতুষ্পাঠীৰ প্ৰবীণ অধ্যাপক ষড়ানন ন্যায়তৰ্কতীৰ্থদেৱে লিখিছিল—"… মৃত্যু সংবাদ জানিব পাই দুঃখিত হ'লোঁ, একজন মহৎ ব্যক্তিৰ অভাৱ হ'ল।"

গুৱাহাটী উচ্চ ন্যায়ালয়ৰ খ্যাতনামা অধিবক্তা প্ৰাচ্যজ্ঞানপিপাসু কামাখ্যাৰাম বৰুৱাদেৱে লিখিছিল—"চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ পণ্ডিতপ্ৰৱৰৰ মৃত্যু সম্বাদ পাই পৰম দুঃখিত হ'লোঁ। তেওঁৰ নিচিনা প্ৰাচীন পণ্ডিত আৰু নাইকিয়া হ'ল।……ভগৱানক প্ৰাৰ্থনা কৰোঁ যেন তেখেতৰ দৃষ্টান্ত অনুসৰণকাৰী লোক আমাৰ দেশত ওলায়।"

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ অধ্যাপক ডঃ বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা ডাঙৰীয়াই লিখিছিল—"……দেশৰ এজন খ্যাতনামা পণ্ডিতৰ পৰলোক নিতান্ত দুখৰ বিষয়।"

ইয়াৰ উপৰিও বিদ্যালঙ্কাৰৰ আদ্যশ্ৰাদ্ধৰ দিনা অসমৰ বহুতো যশস্বী আৰু বিদ্বান পণ্ডিত উপস্থিত হৈ তেওঁৰ প্ৰতিষ্ঠিত টোলৰ মণ্ডপত সভাৰ আয়োজন কৰি স্বৰ্গত আত্মাৰ সদগতি কামনা কৰি তেখেতৰ পাণ্ডিত্য, জ্ঞানস্পৃহা, মহান ব্যক্তিত্ব আদিৰ আলোচনা কৰি শ্ৰদ্ধা-তৰ্পণ নিবেদন কৰিছিল। সেই সভাত উপস্থিত থকা কেইগৰাকীমান পণ্ডিতৰ নাম দিয়া হ'ল – বৰপেটাৰ সত্ৰাধিকাৰ পণ্ডিত নাৰায়ণ চন্দ্ৰ দেৱমিশ্ৰ, পণ্ডিত জীৱেশ্বৰ গোস্বামী-ষড়দৰ্শনতীৰ্থ, পণ্ডিত হংসনাথ স্মৃতিব্যাকৰণতীৰ্থ, পণ্ডিত মধুনাথ স্মৃতিব্যাকৰণতীৰ্থ, পণ্ডিত ৰজতচন্দ্ৰ স্মৃতিব্যাকৰণতীৰ্থ, পণ্ডিত উমাকান্ত স্মৃতিব্যাকৰণতীৰ্থ, পণ্ডিত লক্ষ্মীকান্ত ব্যাকৰণস্মৃতিশাস্ত্ৰী, পণ্ডিত ললিতচন্দ্ৰ চক্ৰবৰ্ত্তীবিদ্যাবিনোদ, পণ্ডিত জীৱেশ্বৰ শৰ্মা স্মৃতিব্যাকৰণপুৰাণশাস্ত্ৰী, পণ্ডিত চিদানন্দ তৰ্কতীৰ্থ, পণ্ডিত শ্ৰীৰজতচন্দ্ৰ গোস্বামী স্মৃতিব্যাকৰণতীৰ্থ, পণ্ডিত কৃষ্ণচন্দ্ৰ ব্যাকৰণতীৰ্থ, পণ্ডিত শ্ৰীকালীকান্ত স্মৃতিব্যাকৰণশাস্ত্ৰী, পণ্ডিত শ্ৰীকনকচন্দ্ৰ স্মৃতিব্যাকৰণশাস্ত্ৰী, পণ্ডিত শ্ৰীগঙ্গানাথ ব্যাকৰণশাস্ত্ৰী, পণ্ডিত শ্ৰীহৰগোবিন্দ স্মৃতিব্যাকৰণশাস্ত্ৰী, পণ্ডিত শ্ৰীভৱদেৱ ভাগৱতী বেদান্ততীৰ্থ আৰু বহুতো।

ক্ৰিয়াকাণ্ডাদিত অসীম নিষ্ঠাবান বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ আত্মাৰ সদ্‌গতি আৰু বিমুক্তি কামনা কৰি তেওঁৰ আদ্যশ্ৰাদ্ধৰ দিনা তেওঁৰ পুত্ৰসকলে ক্ৰিয়াপটু ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতসকলৰদ্বাৰা যথাসাধ্য বৃষোৎসৰ্গ যাগ অনুষ্ঠিত কৰাই ব্ৰাহ্মণ সজ্জনক যথাশক্তি দান-দক্ষিণা দিছিল। তেওঁৰ গুণমুগ্ধ গাঁৱবাসী সকলো মানুহে স্বেচ্ছাই বৃষযাগাদিৰ কাৰণে কৰিব লগীয়া মণ্ডপাদি আৰু সজ্জনমণ্ডলীৰ অভ্যৰ্থনাৰ্থে ৰভা আদি নিৰ্মাণ কৰি দিছিল। উক্ত বৃষোৎসৰ্গ চাবলৈ ওচৰৰ গাঁৱবোৰৰ বহু মানুহ আহিছিল—তেওঁলোকৰ মানত ই এটা উৎসৱ স্বৰূপ আছিল।

পণ্ডিতকুলতিলক বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ পৰলোকৰ লগে লগে অসমৰ সংস্কৃত শিক্ষা জগতত অপূৰণীয় ক্ষতি হ'ল, এক বিৰাট শূন্যতাৰ সৃষ্টি হ'ল। সেই শূন্যস্থান কেতিয়া পূৰণ হ'ব ?

পুণ্যশ্লোক বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ পুণ্যস্মৃতি সংৰক্ষণাৰ্থে তেওঁ প্ৰতিষ্ঠা কৰা "গামেৰিমুৰী সংস্কৃত টোল" খনৰ নাম তেওঁৰ গুণমুগ্ধ ৰাইজে "চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালয়" ৰাখিছে। এই সংস্কৃত টোলখনকে ১৯৬৬ চনত চৰকাৰে আদৰ্শ সংস্কৃত টোল হিচাপে স্বীকৃতি প্ৰদান কৰিছে। বৰ্ত্তমানে এইখন টোলে অসমৰ এখন প্ৰধান সংস্কৃত টোল হিচাপে বছৰে বছৰে ছাত্ৰ উত্তীৰ্ণ কৰাই সুখ্যাতি লাভ কৰিছে। পুণ্যাত্মা চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ চিৰস্মৰণীয় হওক—এইয়ে পৰমেশ্বৰৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা।

আতাক যিদৰে মনত পৰে

শ্ৰীৰোহিনীকুমাৰ শৰ্মা

চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ সম্বন্ধত মোৰ আতা। আতাৰ মৃত্যুৰ সময়ত মোৰ বয়স ১২ বছৰৰ বেছি নহয়। আতাৰ ধীৰ-স্থিৰ, শান্ত-সৌম্য ৰূপটো এতিয়াও মোৰ মানস পটত ভাহি আছে। তেখেতৰ ঘৰ আৰু আমাৰ ঘৰ ওচৰাউচৰি। আমি সদায় তেখেতৰ ওচৰলৈ গৈছিলোঁ। তেখেতক আমি হয় কিবা লিখি থকা নহয় কিবা কিতাপ পঢ়ি থকা দেখিছিলোঁ। আমি ওচৰলৈ গ'লে আমাক পঢ়া-শুনাৰ কথা আৰু স্কুলৰ বিষয়ে প্ৰায়ে সুধিছিল। মাজে মাজে আমাক নীতিমূলক সাধু কথা কৈ আমোদ দিছিল। মই আৰু মোৰ লগৰীয়াবোৰেৰে সৈতে আতাৰ ঘৰৰ আৰু পঢ়াশালিৰ মাজৰ বাটেৰে প্ৰাইমেৰি স্কুললৈ আহোঁতে-যাওঁতে বাটৰ ওচৰৰ চ'ৰাঘৰৰ বৰপীৰাৰ ওপৰত বহি থকা আতাক আমি ভৰিত ধৰি সেৱা কৰিছিলোঁ। আতায়ো আমাক হৰ্ষ মনে আশীৰ্বাদ দিছিল।

আতা সাধককল্প পূজক আছিল। সেয়ে মানুহে তেওঁক পূজক হিচাপে পাবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল। আগ্ৰহ কৰি মাতিলে এৰাব নোৱাৰি আতাই ধনী-দুখীয়া নিৰ্বিশেষে সকলোৰে ঘৰলৈ গৈছিল। এদিন দূৰৰ মানুহ এঘৰৰ পূজা নে পাঠৰ নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰিবলৈ তেখেতে বেগা-বেগিকৈ খোজ লৈছে। এনেতে হঠাৎ আমি ১০।১২ জনমান ল'ৰাই আতাক দেখা পায়ে ভৰিত ধৰি সেৱা কৰিবলৈ সাজু হওঁতেই আতাই ক'লে, "বোপাহঁত, আজি তোমালোকে সেৱা কৰিব নালাগে, মোৰ সময় তাকৰ, দূৰৰ মানুহ এঘৰৰ নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষাৰ্থে যাবলৈ ওলাইছোঁ;

বোপাইঁত, মই এনেয়ে তোমালোকক আশীৰ্বাদ দিছোঁ—তোমালোকৰ মঙ্গল হ'ব। তোমালোক ঘৰলৈ যোৱাগৈ।" কিন্তু আতাৰ কথা আও-কাণ কৰি আমি আটায়ে আতাৰ ভৰিত ধৰি এটা এটা কৈ সেৱা কৰিহে সুখী হলোঁ। আতায়ো উপায় নাপাই সময় নোহোৱা সত্ত্বেও প্ৰত্যেকজনকে আশীৰ্বাদ দিহে যাব পাৰিছিল।

আতাক আমি দুৰ্গা পূজা, কালীপূজা, মনসাপূজা, সৰস্বতীপূজা আদি কৰা দেখিছিলোঁ। আতাই নিজৰ ঘৰত শিৱৰাত্ৰি, জন্মাষ্টমী, সত্যনাৰায়ণপূজা আদি পাতি নামকীৰ্ত্তন কৰোৱা দেখিছিলোঁ। আমি ল'ৰাবোৰে সেইবোৰত যোগ দি বৰ ফূৰ্তি কৰিছিলোঁ। আতাই পূজা কৰিব বহিলে গোটেই পূজা মণ্ডপটোৱে যেন গুৰুগম্ভীৰ ৰূপ ধাৰণ কৰে। ওচৰত থকা কোনো মানুহে আতাই পূজা কৰা সময়ত কথা নাপাতিছিল। আতাই পূজা কৰিলে হেনো সকলোৰে মনোবাঞ্ছা পূৰ্ণ হৈছিল।

আতাৰ পূজা কৰা এটা সুন্দৰ গোসাঁই-ঘৰ আছিল। গোসাঁই-ঘৰৰ ভিতৰত এটা প্ৰায় তিনি হাত বহল আৰু তিনি হাত দীঘল আকাৰৰ মাটিৰ বেদীৰ ওপৰত এখন চাৰিকোণীয়া ওখ বৰপীৰাৰ ওপৰত কাঠেৰে তৈয়াৰ কৰা এখন সুন্দৰ থাপনা আছিল। সেই থাপনাখনৰ ভিতৰত গোসাঁই শয়ন দিয়াৰ বাবে আন এখন সৰু থাপনা আছিল। এটি ৰূপৰ বানবাটিত শালগ্ৰামৰ বৰাহ বিগ্ৰহ ৰাখিছিল, ইমান ডাঙৰ শালগ্ৰাম অন্য ঠাইত আমি দেখা নাই। আন এটি ৰূপৰ বেলপাতৰ আকৃতিত সজা পাত্ৰত বাণলিঙ্গ শিৱৰ বিগ্ৰহ আছিল আৰু লগতে আছিল ৰাধাকৃষ্ণৰ মূৰ্তি। উক্ত সকলোবোৰ দেৱতাৰ নিত্যপূজা আৰু ত্ৰিসন্ধ্যা আতাই সদায় কৰিছিল। পূজাৰ সময়ত শালগ্ৰাম এখন পিতলৰ সিংহাসনৰ ওপৰত ৰাখি পূজা কৰিছিল। জলশঙ্খ, তামী অৰ্ঘা, কহা, পুষ্পপাত্ৰ, চাকি, ধূপ, নৈবেদ্য আদি নিবেদন কৰাৰ বাবে পিতল-লো আদিৰে তৈয়াৰী বিভিন্ন গছা, এটা ডাঙৰ বজোৱা শঙ্খ, এটা বৰকাঁহ, পূজাৰ পানী ৰখা ডাঙৰ পিতলৰ পাত্ৰ ইত্যাদি

বস্তুবোৰ আতাই গোসাঁইঘৰত ৰাখিছিল। সন্ধ্যা সময়ত আতাৰ গোসাঁইঘৰৰ শঙ্খ-ঘণ্টা-বৰকাঁহৰ মাত শুনি সঁচাকৈয়ে আমাৰ মন পৱিত্ৰ হৈ পৰিছিল।

আতা নিয়ম-নীতি আচাৰ-ব্যৱহাৰত বৰ নৈষ্ঠিক আছিল। নিত্য পূজা-উপসনা আদি নকৰাকৈ এটোপ পানীও নাখাইছিল। সাজ-পাৰত আতা আছিল অতি পৰিপাটী। বগা ধুতি আৰু চাদৰত বাহিৰে অন্য সাজ-পাৰ আতাই ব্যৱহাৰ নকৰিছিল। পূজাৰ সময়ত 'হৰে কৃষ্ণ হৰে ৰাম' ছাপ মৰা নামাৱলী গাত লৈ কুশাসনত বহি একাগ্ৰচিত্তে পূজা কৰিছল।

গোটেই দিন ধৰি আতাই নানা শাস্ত্ৰৰ আলাপ-আলোচনা কৰি ভাল পাইছিল। বেদ-বিধি-ব্যৱস্থা আদিৰ উপদেশ ল'বলৈ নানা ঠাইৰপৰা মানুহ আহি আতাৰ চৰাঘৰ ভৰি পৰিছিল। বহুতো পণ্ডিতেও আতাৰ লগত শাস্ত্ৰৰ মৰ্মাৰ্থ বুজিবলৈ আহিছিল। শাস্ত্ৰজ্ঞান আতাৰ ইমান গভীৰ আছিল যে আতাক কোনেও পৰাজয় কৰিব নোৱাৰিছিল।

আতাই অধ্যাপনাৰ সময়ত মুখৰ জড়তা দূৰ কৰিবলৈ প্ৰায়ে ধঁপাত খাইছিল; তেখেতে হুপি দিয়া হোকাৰ চিলিমত আনৰ কাৰণে ধঁপাত নবৈছিল। ৰাতিপুৱা কিন্তু তামোল নাখাইছিল। দুপৰীয়াৰ আহাৰৰ পিছত জুতি লগাকৈ মুখত খোৱা ধঁপাতেৰে সৈতে যথেষ্ট পৰিমাণে চূণেৰে সৈতে তামোল খোৱা আতাক প্ৰায়েই দেখিছিলোঁ; কেতিয়াবা কেতিয়াবা আমিও আতাক তামোল-পাণ আদিৰে ভৰা তামোলৰ বটাখন হাতত তুলি দিছিলোঁ।

খোৱালোৱা বিষয়ত আতা সতৰ্ক আছিল। য'তে ত'তে আতাই নাখাইছিল। পূজা-পাঠ আদি কৰিবলৈ গ'লে নিজৰ প্ৰিয় ছাত্ৰক লগত লৈ গৈ তেওঁৰদ্বাৰা ৰন্ধাইহে খাইছিল। মোৰ পিতা কৃষ্ণকান্ত শৰ্মাদেৱে আতাৰ শ্ৰীচৰণৰ ওচৰত বহি বেদান্ত-ব্যাকৰণ-আয়ুৰ্বেদ আদি শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিছিল। পিতাদেৱে আতাক প্ৰায়েই সেৱা-শুশ্ৰূষা

কৰিছিল। আনকি আতাৰ বাবে মাজে সময়ে বন্ধাবঢ়া কামো কৰিছিল।

আতা সকলো বিষয়তে বৰ পৰিপাটী আছিল। আতাইঁতৰ ঘৰবোৰ বাঁহ-খেৰেৰে সজা হ'লেও দেখিবলৈ ধুনীয়া আছিল। ঘৰৰ সংখ্যা আছিল দহ-বাৰটা, দুখন ডাঙৰ চোঁতালৰ চাৰিওফালে; আতাৰ চ'ৰাঘৰৰ কাষতে আছিল এজোপা মহানিম গছ। দুৱাৰ মুখত দুজোপা বেলগছ আছিল আৰু ৰঙা কৰবীৰ, বগা কৰবীৰ, হালধীয়া কৰবীৰ, আতচী, শেৱালি, যুতি, কুন্দ, অপৰাজিতা আদি ফুলেৰে ভৰা সুন্দৰ বাগিচা। বাৰীখনত নাৰিকল, তামোল-পাণ, নেমু, গোলনেমু, কল আদি ৰুইছিল। ঘৰৰ সমুখৰ পুখুৰীটো আছিল গাঁৱৰ প্ৰায় মানুহেৰে পানীখোৱা পুখুৰী। খোৱাপানীৰ বাবে আতাই এটা কুঁৱাও খন্দাই লৈছিল। বাৰীখনৰ গছ-গছনিবোৰৰ বাবে আতাই বৰ যত্ন লোৱাইছিল। বাৰীখনৰ প্ৰসঙ্গতে এটা সৰুকালৰ ঘটনা মোৰ প্ৰায়েই মনত পৰে—এদিনাখন মই আৰু মোৰ সমনীয়া তিনিজন ল'ৰাৰ সৈতে লগলাগি আতাইঁতৰ বাৰীৰ নেমুটেঙা কোনেও নজনাকৈ ছিঙিব ধৰোঁতে আতাৰ দৃষ্টিৰ হাত সাৰিব নোৱাৰিলোঁ। আতাই তৎক্ষণাৎ খেদামাৰি আহিল আৰু ক'লে, "হেৰ ল'ৰাহঁত, টেঙাবোৰ ছিঙি কিয় সাং কৰিলি?" পিছ মুহূৰ্ততে পুনৰ মিঠা মুখেৰে ক'লে, "বোপাহঁত, আটাইবোৰ টেঙা তহঁতে নিনিবি। তহঁতে দুটা দুটা টেঙা নি বাকী কেইটা মোক দি যা।" এইবুলি কোৱা মাত্ৰেই তেখেতৰ হাতত নেমুবোৰ দি আমি ভয়ে ভয়ে বিদায় ল'লোঁ। ইমানবোৰ টেঙা ছিঙি নষ্ট কৰা সত্ত্বেও তেখতে খং নকৰি আমাক মিঠা মুখে বিদায় দিয়া কথা সোঁৱৰণ কৰি তেখেতৰ ব্যক্তিত্বৰ ওচৰত আজিও নতশিৰে প্ৰণিপাত জনাওঁ।

এনেহেন বিবিধ গুণৰ অধিকাৰী মহান আতাৰ জীৱনৰ দুই-এটা কথা উল্লেখ কৰি তেখেতৰ শ্ৰীচৰণযুগলত ভক্তিৰ অঞ্জলি নিবেদন কৰিছোঁ।

দ্বিতীয় খণ্ড

বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ শব্দমঞ্জৰী

শ্ৰীৰাজেশ্বৰ তৰ্ক-তৰ্কতীৰ্থ

১৮৪৬ শকাব্দত লব্ধপ্ৰতিষ্ঠ বৰেণ্য অধ্যাপক চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে মহামহোপাধ্যায় পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশৰ প্ৰণীত সুপ্ৰসিদ্ধ প্ৰয়োগ-ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ শব্দ প্ৰকৰণৰ লিঙ্গ-সংজ্ঞা প্ৰতিপাদক “শব্দোঽৰ্থবাল্লিঙ্গ-সংজ্ঞোধাতুবৰ্জ্জিতঃ”— এই সূত্ৰটিক আশ্ৰয় কৰি আৰু ভাষা-পৰিচ্ছেদ, সিদ্ধান্তমুক্তাৱলী প্ৰভৃতি বিবিধ গ্ৰন্থৰ সাহায্য লৈ বিবৃতিসহ ‘শব্দমঞ্জৰী’ নামৰ গ্ৰন্থখন ৰচনা আৰু প্ৰকাশ কৰিছিল। এই উচ্চমানবিশিষ্ট গ্ৰন্থখন তেখেতৰ শিক্ষাগুৰু ‘গূঢ়প্ৰকাশিকা’কাৰ সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশ মহোদয়ে আদ্যোপান্ত পঢ়ি সংশোধন কৰি দি ই ব্যাকৰণৰ জ্ঞানলিপ্সু সকলৰ মহা উপকাৰ সাধন কৰিব বুলি মন্তব্য কৰিছিল।

প্ৰাচীন-নবীন পণ্ডিতসকলৰ মত আৰু সিদ্ধান্তসমূহ স্বকীয় বিচাৰধাৰাৰে সমালোচনা কৰি ব্যাকৰণশাস্ত্ৰৰ অনুকূলে মতবোৰ এই গ্ৰন্থত সন্নিবিষ্ট কৰাত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে অশেষ পৰিশ্ৰম কৰিব লগীয়া হৈছিল; ইয়াৰ ফলত গ্ৰন্থ-গৌৰৱ বৰ্দ্ধিত হৈছে আৰু ছাত্ৰসকলে নৈয়ায়িক পণ্ডিতসকলৰ ৰচিত ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ প্ৰভা-প্ৰকাশিকা, পঞ্জিকা প্ৰভৃতি টীকা-গ্ৰন্থবোৰ অধ্যয়ন কৰিবলৈ বিশেষ সুবিধা পাইছে। সেইবাবেই এই গ্ৰন্থখন ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ উপাধিৰ পাঠ্য তালিকাৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছিল।

গ্ৰন্থখন ক্ষুদ্ৰ পৰিসৰৰ হ’লেও বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে উক্ত সূত্ৰটিৰ মূল উদ্দেশ্য আৰু প্ৰকৃত মৰ্ম বিদ্যাৰ্থীসকলৰ সমুখত উপস্থাপিত কৰিবলৈ

সমৰ্থ হৈছে। এই সূত্ৰটিক অৱলম্বন কৰি গ্ৰন্থখনত যি বিষয়বস্তুৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে সি ব্যাকৰণৰ বিশেষ জ্ঞান লাভ কৰিব খোজা ছাত্ৰৰ বাবে অতি প্ৰয়োজনীয়। যিসকলে আন গ্ৰন্থৰপৰা পৰিভাষা, পদাৰ্থ-জ্ঞান আদি আহৰণ কৰিবলৈ সুবিধা বা সুযোগ নাপায়, তেওঁলোকেও ‘শব্দমঞ্জৰী’ৰপৰা ব্যাকৰণ অধ্যয়নৰ আৱশ্যকীয় বহু জ্ঞান পাব বুলি অকুণ্ঠচিত্তে কব পাৰি।

এই গ্ৰন্থত সন্নিবিষ্ট পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ বিবৃতিয়ে মূল গ্ৰন্থৰ আলোচ্য বিষয়বস্তু ভালদৰে পৰিস্ফুট কৰাৰ উপৰিও ব্যাকৰণৰ টীকাসমূহৰ দুৰ্বোধ্যতা বহু পৰিমাণে দূৰ কৰিছে। পদাৰ্থ-বিচাৰ বিষয়ৰ গ্ৰন্থ এখন সুসম্পন্ন কৰিবলৈ শব্দ-শাস্ত্ৰত যে বিশেষ ব্যুৎপত্তিৰ আৱশ্যক সেই কথা বিবৃতিসহ ‘শব্দমঞ্জৰী’খন পঢ়ি চালেই ভালদৰে উপলব্ধি কৰিব পাৰি।

সংস্কৃত ভাষা-জননীৰ একান্ত সেৱক গুৰুদেৱৰ গ্ৰন্থৰ সামৰণিত উল্লিখিত মূল সূত্ৰৰ সুকীয়া পৰ্য্যবসিত অৰ্থটি প্ৰকৃততে উপযোগী আৰু হৃদয়গ্ৰাহী হৈছে। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে ‘প্ৰভা-প্ৰকাশিকা’কাৰ জয়কৃষ্ণ ভট্টাচাৰ্যৰ অনুমোদিত নৈয়ায়িকৰ মতক ঠায়ে ঠায়ে উপেক্ষা কৰি সুচিন্তিতভাৱে বৈয়াকৰণাচাৰ্যসকলৰ মতকেই প্ৰাধান্য দিছে; এই বিষয়ে দুই-এটা উদাহৰণ দিয়া হ’ল—

শব্দ আকাশৰ বিশেষ গুণ আৰু শ্ৰোত্ৰেন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য। ধ্বনি আৰু বৰ্ণ ভেদে শব্দ দ্বিবিধ, অৰ্থাৎ ধ্বন্যাত্মক আৰু বৰ্ণাত্মক হিচাপে শব্দ দুই প্ৰকাৰৰ। নৈয়ায়িকৰ এই মতক ‘প্ৰভা-প্ৰকাশিকা’কাৰে ‘শব্দোঽৰ্থবান’ ইত্যাদি সূত্ৰৰ টীকাত সমৰ্থন কৰিছে। শব্দমঞ্জৰীকাৰ বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে তেখেতৰ পৰিপক্ক জ্ঞানেৰে সংযোগজ, বিভাগজ আৰু নাদজভেদে ত্ৰিপ্ৰকাৰ শব্দ প্ৰদৰ্শন কৰি নাদজ অৰ্থাৎ বৰ্ণাত্মক শব্দৰ লিঙ্গসংজ্ঞা বিধান কৰিছে। শব্দোৎপত্তিদেশক আৰম্ভ কৰি শ্ৰোত্ৰেন্দ্ৰিয় পৰ্যন্ত উৎপন্ন দ্বিতীয়াদি শব্দসমূহক নাদজ বোলে। কোনো কোনো বৈয়াকৰণ পণ্ডিতৰ মতে মুখ্য, লাক্ষণিক, গৌণ, ঔপচাৰিক যৌগিক আৰু যোগৰূঢ় ভেদে ছয়বিধ শব্দৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

'বৃত্তিশক্তিলক্ষণাচেতি'—এই টীকাংশৰদ্বাৰা জয়কৃষ্ণ ভট্টাচাৰ্য্যই নৈয়ায়িকৰ মত সমৰ্থন কৰিছে ; কিন্তু 'শব্দমঞ্জৰী'ত শব্দৰ শক্তিক বৃত্তি অৰ্থাৎ শব্দৰ লাক্ষণিক বা ব্যঞ্জনা শক্তিৰ বিচাৰ নকৰি কেৱল স্বাভাৱিক শক্তিকে বৃত্তি বোলা হৈছে। আকৌ মীমাংসাৰ মতক অনুসৰণ কৰি মুখ্যা, লক্ষণা আৰু গৌণীভেদে ত্ৰিবিধ বৃত্তি প্ৰদৰ্শন কৰা হৈছে। বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে ৰূঢ়ি, যোগিনী আৰু যোগৰূঢ়িনী ভেদে মুখ্য বৃত্তি ত্ৰিপ্ৰকাৰ আৰু যোগৰূঢ়িৰ উদাহৰণ পঙ্কজ-গবাদি পদৰ উল্লেখ কৰিছে। কিন্তু নৈয়ায়িকৰ মতে গৌণী লক্ষণাৰ অন্তৰ্গত ; যৌগিক ৰূঢ়িনীক ধৰি মুখ্য বৃত্তি চতুৰ্বিধ আৰু ৰূঢ়িৰ উদাহৰণ গবাদি।

অশেষ নিষ্ঠাৰে গুৰুদেৱ বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে এই গ্ৰন্থখন প্ৰণয়ন কৰি ছাত্ৰ তথা পণ্ডিতসকলৰ মহৎ উপকাৰ সাধন কৰিছে।

অসমৰ সংস্কৃত ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰ সম্প্ৰদায়

আচাৰ্য শ্ৰীমনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী

ভাৰতৰ অন্যান্য প্ৰদেশৰ দৰে কামৰূপ প্ৰদেশ বা অসম প্ৰদেশতো স্মৰণাতীত কালৰপৰাই বেদ, বেদাঙ্গ, ব্যাকৰণ, জ্যোতিষ, বিভিন্ন দৰ্শন শাস্ত্ৰ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, অৰ্থশাস্ত্ৰ, কামশাস্ত্ৰ, তন্ত্ৰ, আয়ুৰ্বেদ, ধনুৰ্বেদ, গান্ধৰ্ববেদ, সাহিত্য, অলঙ্কাৰ আদি ভাৰতীয় বিদ্যাৰ অধ্যয়ন অধ্যাপনা বা অনুশীলন বহুলভাৱে প্ৰচলিত আছিল যে তাৰ প্ৰমাণ আৰু নিদৰ্শন কামৰূপীয় ৰাজশাসনবিলাকত আৰু কামৰূপীয় পণ্ডিতৰ প্ৰণীত ৰূপে নিৰ্ণীত গ্ৰন্থবিলাকতো প্ৰচুৰভাৱে পোৱা যায়। এই সংক্ষিপ্ত প্ৰবন্ধত অসমত প্ৰচলিত ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰ সম্প্ৰদায়ৰ বিষয়ে অলপ কথা সুধীসকলৰ বিবেচনাৰ অৰ্থে উপস্থাপিত কৰা হ'ল।

মধ্যযুগীয় (খ্ৰীষ্টীয় ৭ম শতিকাৰ) ভাৰতবৰ্ষৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ গৌৰৱোজ্জ্বল কৃতিৰত্ন, বিশ্ববিশ্ৰুতকীৰ্তি মহাদাৰ্শনিক পণ্ডিত বৌদ্ধাচাৰ্য ধৰ্মকীৰ্তি আৰু বৈদিক ধৰ্মসংস্কৃতি দৰ্শনৰ পুনঃপ্ৰতিষ্ঠাপক আচাৰ্য কুমাৰিলভট্টপাদ যে ৰত্নগৰ্ভা কামৰূপ জননীৰ কুক্ষিজাত সন্তান আছিল সেই কথা অন্যত্ৰ প্ৰতিপন্ন কৰা হৈছে।[১] তেওঁবিলাক অকল পাণিনীয় ব্যাকৰণতে নহয়, কলাপ আদি অন্যান্য সংস্কৃত ব্যাকৰণতে পাৰগত পণ্ডিত আছিল বুলি তেওঁবিলাকৰ প্ৰণীত গ্ৰন্থত উপলব্ধ আলোচনাৰপৰাই বুজা যায়।

---

১. লিখকৰ সংস্কৃত প্ৰবন্ধ 'পৰমাৰ্থসুধা' সাৰ্বভৌম সংস্কৃত প্ৰচাৰ কাৰ্য্যালয় বাৰাণসী, ১ম বৰ্ষ, ৩য় অঙ্ক, সংবৎ ২০-৩৪, পৃঃ ২৭-৩৯ ; ইংৰাজী প্ৰবন্ধ The Souvenir, All India Philosophical Congress, 52nd Session, 1978, Gauhati University PP. 59—68

সেই কালৰ পুৰণি কামৰূপৰ দেৱবোধাচাৰ্য, নাৰায়ণ সৰ্বজ্ঞ, নীলাম্বৰাচাৰ্য আদি বহুতেই ত্ৰিমুনি ব্যাকৰণৰ বিদগ্ধ পণ্ডিত আছিল বুলি তেওঁবিলাকৰ ৰচিত গ্ৰন্থৰপৰা প্ৰতিপন্ন হয়।[২] সেই কালৰ অসমীয়া পণ্ডিতৰ মাজত 'কলাপসিদ্ধান্ত' 'কলাপচন্দ্ৰ' আদি বিশেষ উপাধিধাৰী পণ্ডিতৰ নাম আৰু ৰচিত গ্ৰন্থ পোৱা গৈছে। কলাপ ব্যাকৰণ আৰু তাৰ বৃত্তি-টীকা আদিৰ হাতে-লেখা পুথিও অসমীয়া পণ্ডিতৰ ঘৰত পোৱা গৈছে। তেনে একাধিক পুথি কামৰূপ সংস্কৃত সঞ্জীৱনী সভা সংগ্ৰহালয়ত আছে। ইয়াৰদ্বাৰাই অসমত পাণিনি ব্যাকৰণৰ উপৰিও কলাপ ব্যাকৰণৰ বহুল প্ৰচাৰ থকাটো প্ৰমাণিত হয়।

মূলতঃ ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰ-সম্প্ৰাদায় দুটা—মাহেশ্বৰ আৰু ঐন্দ্ৰ। পাণিনি ব্যাকৰণ মাহেশ্বৰ সম্প্ৰদায়ৰ ; কাতন্ত্ৰ বা কলাপ ব্যাকৰণ ঐন্দ্ৰ সম্প্ৰদায়ৰ। ভগৱান মহেশ্বৰৰপৰাই মহৰ্ষি পাণিনিয়ে অক্ষৰ সমাম্নায় লাভ কৰি তাৰদ্বাৰা সমগ্ৰ অষ্টাধ্যায়ী ব্যাকৰণৰ উপদেশ দিছিল বুলি কথিত আছে।[৩] ইপিনে কলাপ ব্যাকৰণখন কাশকৃৎস্ন ব্যাকৰণৰে সংক্ষেপ বুলি ব্যাকৰণৰ ইতিহাস আলোচকসকলে নিৰ্ণয় কৰিছে।[৪]

---

[২] মহাভাৰতৰ দেৱবোধাচাৰ্যকৃত জ্ঞানদীপিকা টীকাত উল্লিখিত "ইন্দ্ৰগোপঃ কেৰেলুৱা ইতি প্ৰসিদ্ধঃ" এই কথাৰপৰাও তেওঁ কামৰূপীয় পণ্ডিত আছিল বুলি প্ৰতিপন্ন হয়। 'কেৰেলুৱা' শব্দৰ ব্যৱহাৰ অসমীয়াৰ বাহিৰে আন ভাষাত থকাৰ কথা জনা নাযায়। মহাভাৰতৰ নাৰায়ণ সৰ্বজ্ঞকৃত টীকাতো এই কথা পোৱা যায় (দ্ৰঃ বিৰাট পৰ্ব—ইন্দ্ৰগোপ শব্দৰ ব্যাখ্যা)। এইজনা পণ্ডিতৰ ৰচিত মন্বৰ্থ বিবৃতি নামক মনুসংহিতাৰ টীকাতো "পাঠিনঃ বোৱাল মৎস্য ইতি প্ৰসিদ্ধঃ" এই লেখা পোৱা যায়। দ্ৰঃ লিখকৰ ইংৰাজী প্ৰবন্ধ—"Pragjyotisa", Souvenir of All India Oriental Conference, XXII Session, Gauhati, 1964 and Indian Historical quartely

[৩] "যেনাক্ষৰসমাম্নায়মধিগম্য মহেশ্বৰাৎ।
কৃৎস্নং ব্যাকৰণং প্ৰোক্তং তস্মৈ পাণিনয়ে নমঃ॥ [পাণিনীয়—শিক্ষা]

[৪] দ্ৰঃ যুধিষ্ঠিৰ মীমাংসক প্ৰণীত, 'সংস্কৃত ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰকা ইতিহাস' ১ম ভাগ পৃঃ ১১০-১২২, ৫০৪-৫।

মহাভাৰত, ৰামায়ণ, পুৰাণ, তন্ত্ৰ আদি বিভিন্ন শাস্ত্ৰ-গ্ৰন্থত পাণিনি ব্যাকৰণ অনুসৰি অসিদ্ধ পদৰ প্ৰয়োগ অজস্ৰ পোৱা যায়। সেই-বিলাকক আৰ্ষ-প্ৰয়োগ বুলি গণ্য কৰা হয়। কিন্তু সেইকালৰ ভাৰতীয় পণ্ডিতৰ ভিতৰত বহুতেই তেনে অপাণিনীয় বা আৰ্ষ পদবিলাকো মাহেশ্বৰ ব্যাকৰণ অনুসৰি সংস্কৃত সাধুপদ বুলি মানি লৈছিল। এই মাহেশ্বৰ ব্যাকৰণ কোনোৱাই যে সাক্ষাদ্‌ভাৱে দেখিছিল তাক প্ৰমাণ কৰিবৰ উপায় নাই যদিও সাম্প্ৰদায়িক পৰম্পৰাগত উল্লেখৰপৰাই তাৰ অস্তিত্ব আৰু মহত্ত্ব প্ৰতিপন্ন হয়। যাজ্ঞবল্ক্য-সংহিতা আদিৰ টীকাকাৰ আনুমানিক খ্ৰীষ্টীয় ১১শ-১২শ শতিকাৰ কামৰূপীয় পণ্ডিত দেৱবোধাচাৰ্যই মাহেশ্বৰ ব্যাকাৰণৰ লগত পাণিনীয় ব্যাকৰণক সমুদ্ৰৰ লগত গোষ্পদ সদৃশ বুলি তুলনা কৰিছে।[৫] পুৰুষোত্তমদেৱৰ প্ৰণীত 'ভাষাবৃত্তি'তো কোৱা হৈছে যে মাহেশ্বৰ ব্যাকৰণৰ সমুদ্ৰ সদৃশ বিশালতাৰ তুলনাত বৃহস্পতি প্ৰণীত ব্যাকৰণ আধা কলহ পানীৰ তুল্য, ইন্দ্ৰৰ ৰচিত ব্যাকৰণ আকৌ তাৰো বহু ভাগৰ এভাগ মানহে; তাৰ তুলনাত পাণিনি ব্যাকৰণ কুহৰ আগেদি ছটিয়াই দিয়া এটা জল-কণিকাৰ তুল্য।[৬] ইয়াৰ দ্বাৰা মাহেশ্বৰ ব্যাকৰণৰ সৰ্বাতিশয় গুৰুত্ব,

---

৫. "ন দৃষ্ট ইতি বৈয়াসে শব্দে মা সংশয়ং কৃথাঃ।
অজ্ঞৈৰজ্ঞাতমিত্যেৱং পদং নহি ন বিদ্যতে॥
যান্যুজ্জহাৰ মাহেশাদ্ ব্যাসো ব্যাকৰণাৰ্ণৱাৎ।
তানি কিং পদৰত্নানি সন্তি পাণিনিগোষ্পদে॥" (ভাৰতজ্ঞানদীপিকা প্ৰাৰম্ভে)

'সংস্কৃত ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰকা ইতিহাস'ত 'মাহেশাৎ' পাঠৰ পৰিবৰ্তে 'মাহেন্দ্ৰাৎ' পাঠ আৰু শ্লোকটোৰ তৃতীয় পাদৰ পাঠ 'পদৰত্নানি কিং তানি' লিখিছে। ভাৰত-জ্ঞানদীপিকা প্ৰকাশ হোৱা নাই। অসমত যি হাতেলেখা পুথি আমাৰ চকুত পৰিছে আৰু অসমীয়া পণ্ডিতসকলৰ মুখে মুখে যি পাঠ চলি আহিছে তদনুসৰি এই পাঠ গ্ৰহণ কৰা হৈছে।

৬. সমুদ্ৰৱদ্ ব্যাকৰণং মহেশ্বৰে তদৰ্দ্ধকুম্ভোদ্ধৰণং বৃহস্পতৌ।
তদ্‌ভাগভাগাচ্চ শতং পুৰন্দৰে কুশাগ্ৰবিন্দুৎপতিতং হি পাণিনৌ।
[সংস্কৃত ব্যাকৰণশাস্ত্ৰকা ইতিহাসত (১ম খণ্ড—পৃঃ ৭৪) উদ্ধৃত]

প্ৰামাণিকতা, গাম্ভীর্য আৰু বিশালতা প্ৰতিপন্ন হয় আৰু অতি প্ৰাচীন কালৰপৰাই পণ্ডিত সমাজত তাৰ অস্তিত্ব আৰু প্ৰামাণ্যৰ বিষয়ে প্ৰবল বিশ্বাস আৰু অবিচলিত ধাৰণা চলি আছিল বুলি বুজা যায়।

অতি বিস্তৃত মাহেশ্বৰ ব্যাকৰণ আৰু ঐন্দ্ৰ ব্যাকৰণ কালক্ৰমত বিলুপ্ত হৈ গ'ল, তাৰ সংক্ষেপ বা সাৰ সংগ্ৰহৰূপ পাণিনীয় ব্যাকৰণ আৰু কলাপ ব্যাকৰণহে চলি থাকিল। পৰবৰ্তী কালত বিভিন্ন বৈয়াকৰণ পণ্ডিতৰ ৰচিত ভাষ্য, বাতিক, টীকা, টিপ্পনী, ব্যাখ্যা, উপব্যাখ্যা আৰু প্ৰকৰণ-গ্ৰন্থৰদ্বাৰা সেই সংক্ষিপ্ত ব্যাকৰণো বহুবিস্তৃত হৈ উঠিল। তাৰ উপৰিও বিভিন্ন প্ৰদেশৰ বিভিন্ন বৈয়াকৰণ পণ্ডিতে সেই পূৰ্ববৰ্তী বিভিন্ন ব্যাকৰণৰপৰা উপাদান সংগ্ৰহ কৰিয়ে নিজৰ বুদ্ধি-বৃত্তি খটুৱাই বিভিন্ন নামেৰে বিভিন্ন সংস্কৃত ব্যাকৰণ ৰচনা কৰি লোকত প্ৰচাৰ কৰিলে।

'কামৰূপমহীমণ্ডলাখণ্ডল' মহাৰাজ নৰনাৰায়ণ বা মল্লদেৱৰ নিৰ্দেশ ক্ৰমে তেওঁৰ ৰাজসভাৰ নৱৰত্নৰ অন্যতম উজ্জ্বল ৰত্ন সৰ্বশাস্ত্ৰজ্ঞ বিদগ্ধ পণ্ডিত মহামহোপাধ্যায় পুৰুষোত্তম ভট্টাচাৰ্য বিদ্যাবাগীশে ১৪৯০ শকত (১৫৬৮ খ্ৰীষ্টাব্দত) পূৰ্ববৰ্তী সকলো ব্যাকৰণৰ তুলনাত সুবোধ্য, সুপাঠ্য আৰু সুশ্ৰাব্য প্ৰয়োগ-ৰত্নমালা নামৰ ব্যাকৰণখন ৰচনা কৰি প্ৰচাৰ কৰে।

জনশ্ৰুতি মতে পুৰুষোত্তম মিশ্ৰ বিদ্যাবাগীশৰ জন্ম হৈছিল কামৰূপৰ শিলা নামৰ গাঁওত। তেওঁৰ বংশগত উপাধি আছিল মিশ্ৰ আৰু বিদ্যাৰ গুণত পোৱা উপাধি 'ভট্টাচাৰ্য' আৰু 'বিদ্যাবাগীশ'। এওঁ তীৰ্থযাত্ৰালৈ যোৱাৰ পথত কামৰূপৰ ৰাজধানী কোচবেহাৰত সোমাই গৈছিল। তেতিয়াই মহাৰাজ মল্লদেৱে তেওঁক লগ পাই তেওঁৰ পাণ্ডিত্যগুণত মুগ্ধ হ'ল আৰু যথোচিত মান সন্মান প্ৰদান কৰি ৰাজসভাৰ মুখ্য পণ্ডিত পদত নিয়োগ কৰিলে আৰু 'মহামহোপাধ্যায়' উপাধিৰে ভূষিত কৰিলে।

তেওঁ যে মিশ্ৰ উপাধিধাৰী মৈথিল শ্ৰেণীৰ কামৰূপীয় ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিত

আছিল সেই কথা বিহাৰৰ দ্বাৰভাঙ্গা জিলাত অৱস্থিত বিন্ধ্যেশ্বৰী মন্দিৰ-গাত্ৰত উপলব্ধ দুটি শ্লোকৰপৰাও প্ৰমাণিত হয়। সেই শ্লোকত মহাৰাজ মল্লদেৱ আৰু তেওঁৰ সভাপণ্ডিত পুৰুষোত্তম মিশ্ৰৰ নামোল্লেখ আছে বুলি এই লিখকক ১৫ বছৰমান আগতে ড° ত্ৰিলোকীনাথ ঝাই জনাইছিল আৰু মল্লদেৱ ৰজাৰ পৰিচয়ৰ বিষয়ে সুধিছিল। তাত উল্লিখিত মল্লদেৱ ৰজা যে কামৰূপাধিপতি কোচৰজা নৰনাৰায়ণৰ বাহিৰে আন কোনো হ'ব নোৱাৰে সেই কথা তেতিয়াই তেখেতক জনোৱা হৈছিল আৰু লগতে বিন্ধ্যেশ্বৰী মন্দিৰ গাত্ৰত উপলব্ধ শ্লোক দুটা লিখি পঠাবলৈ অনুৰোধ কৰা হৈছিল। কিন্তু সেই শ্লোক দুটা তেখেতে নপঠিয়ালে।

পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশ যে ভোজকুছিৰ লোক আছিল সেই বিষয়ে প্ৰমাণ পোৱা নাযায়। তেওঁ শিলাৰ আছিল; কিন্তু প্ৰয়োগ ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ 'প্ৰদীপিকা' টীকাকাৰ মহেন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্যহে ভোজকুছিৰ আছিল বুলি প্ৰচলিত জনশ্ৰুতিৰপৰা জনা যায়। ৰজাই নতুনকৈ এখন সংস্কৃত ব্যাকৰণ ৰচনা কৰিবলৈ দিয়াৰ মূল কাৰণ ৰূপে এটা উপাখ্যান প্ৰচলিত আছে। উপাখ্যানটি এই—

এদিনাখন দ্ৰাবিড় দেশৰ নাৰায়ণ তৈলঙ্গ নামৰ পণ্ডিত এজন নৰনাৰায়ণৰ ৰাজসভালৈ বুলি আহি ৰাজটোলৰ দুৱাৰত উপস্থিত হৈ দুৱৰীক নিজৰ আগমনৰ কথা ৰজাক জনাবলৈ ক'লে। দুৱৰীয়ে গৈ ৰজাক ক'লে, "মহাৰাজ, 'নাৰায়ণ তেল' আহিছে।" ৰজাই 'নাৰায়ণ তেল' তৈয়াৰ কৰিবলৈ আগেয়ে ৰাজবৈদ্যক নিৰ্দেশ দিছিল, গতিকে দুৱৰীৰ কথাৰপৰা সেই নাৰায়ণ তেল অহা বুলি ভাবি দুৱৰীক ক'লে, "মুখত সোপা দি বান্ধি চাটি ভালকৈ ভৰালত থৱ দিয়াগৈ।" দুৱৰীয়ে ভঁৰালৰ ভাৰপ্ৰাপ্ত লোকক সেই কথা কোৱাত পণ্ডিতৰ হাত-ভৰি বান্ধি আৰু মুখত সোপা দি ভঁৰালৰ চাঙত তুলি থৈ দিলে। পণ্ডিতে যথাসাধ্য আপত্তি কৰিলে যদিও সেই বিপদৰপৰা ৰক্ষা নাপালে; শেষত উশাহ-নিশাহ নাপাই ধৰফৰাবলৈ ধৰিলে। তাকে দেখি অনুচৰ এজনে গৈ

ৰজাক জনালে, "মহাৰাজ, নাৰায়ণ তেল ধৰফৰাই মৰে।" ৰজাই শুনি আচৰিত হৈ ভাবিলে "তেলে আকৌ কি ধৰফৰাই মৰে।" আৰু মানুহ-টোক আদেশ দিলে "তাক ইয়ালৈ লৈ আহাগৈ।" সি ৰাজ আজ্ঞামতে কাম কৰিলে। পণ্ডিতজনক তেনে অৱস্থাতে আনি ৰজাৰ আগত হাজিৰ কৰি দিলে। তেতিয়া ৰজাই সকলো কথা বুজি পাই নিজৰ অনুচৰ-বিলাকৰ অজ্ঞতাৰ ফলত ঘটা দোষৰ বাবে পণ্ডিতজনৰ ওচৰত ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিলে আৰু পাছত পণ্ডিতোচিত অৰিহণাৰে তেওঁক সান্ত্বনা প্ৰদান কৰিলে। তেতিয়া পণ্ডিতে ক'লে, "ৰাজকৰ্মচাৰীবিলাকৰ সংস্কৃত শিক্ষা নথকাৰ কাৰণে এনেকুৱা বিভ্ৰাট হ'বলৈ পাইছে, সেই সকলক সংস্কৃত ভাষাৰ শিক্ষা দিয়া উচিত।' সেই পৰামৰ্শমতে যাতে সকলো লোকে অল্পায়াসে সংস্কৃত ভাষা শিকিব পাৰে তাৰ উপযোগীকৈ এখন সংস্কৃত ব্যাকৰণ ৰচনা কৰিবলৈ ৰজাই ৰাজসভাৰ মুখ্য পণ্ডিত পুৰুষোত্তম ভটাচাৰ্যক নিৰ্দেশ দিলে। সেই নিৰ্দেশ অনুসৰিয়ে বিদ্যাবাগীশে প্ৰয়োগ ৰত্নমালা নামৰ ব্যাকৰণ ৰচনা কৰে। 'প্ৰয়োগ ৰত্নমালা ব্যাকৰণ' সম্পৰ্কত অধ্যাপক জয়কৃষ্ণ মিশ্ৰদেৱৰ লিখিত প্ৰবন্ধত নাৰায়ণ ত্ৰৈলঙ্গৰ পৰিবৰ্তে পণ্ডিতজনাৰ নাম 'নাৰায়ণ ত্ৰিলোকী' বুলি আৰু সেয়ে দুৱৰীয়ে ৰজাক কোৱাত নাৰায়ণ তেল কলসী হৈছিল বুলি কোৱা হৈছে।[৭] 'কথাগুৰু চৰিত'ত নাৰায়ণ ত্ৰৈলঙ্গ নামৰ পণ্ডিত বুলি উল্লেখ কৰা নাই, তাৰ পৰিবৰ্তে 'নাৰায়ণ কলচি' নামৰ ভিক্ষুক ব্ৰাহ্মণ বুলি উল্লেখ কৰিছে।[৮] দৰঙ্গী ৰাজবংশাৱলীত পণ্ডিত জনাৰ নাম নাৰায়ণ চক্ৰৱৰ্তী বুলি আৰু তেওঁ পশ্চিম দেশৰ লোক আছিল বুলি কোৱা আছে।[৯]

---

[৭] 'বিদ্যাব্যসনী জয়কৃষ্ণ—পৃঃ ৮৯-৯০

[৮] 'কথাগুৰু চৰিত' অধ্যাপক উপেন্দ্ৰচন্দ্ৰ লেখাৰু সম্পাদিত, পৃঃ ১৯২

[৯] সেহি গুৰু যশ শুনি পশ্চিম দেশৰ। আসিল ব্ৰাহ্মণ এক তৰ্ক-অলঙ্কাৰ॥
নাৰায়ণ চক্ৰবৰ্ত্তী জানা তান নাম। পৰম পণ্ডিত সৰ্বগুণে অনুপাম॥
(পদঃ ৫৯৩—৪)

"আথে বেথে দুৱাৰী গৈয়া জানাইলা ৰাজাত।
আসিছে নাৰায়ণতেল দ্বাৰক সাক্ষাত॥" পদ ৫৯৫

সি যিয়ে নহওক, লোক পৰম্পৰা ক্ৰমে চলি অহাৰ পথত জনশ্ৰুতিত অলপ অচৰপ পৰিবৰ্তন, পৰিবৰ্জন, পৰিবৰ্ধন বা অতিৰঞ্জন ঘটাটো স্বাভাৱিক। গতিকে প্ৰমাণান্তৰদ্বাৰা সমৰ্থিত নোহোৱালৈকে এনে জনশ্ৰুতিৰ কথা যথাশ্ৰুতভাৱে ঐতিহাসিক প্ৰমাণৰূপে গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি। উপাখ্যানটি যিভাৱে আমি গুৰুকূলত শুনিছিলোঁ সেই-ভাৱেই ইয়াত উপস্থাপিত কৰা হৈছে।

বেদ-বেদাঙ্গ, কাব্য, নাটক, স্মৃতি-পুৰাণ, তন্ত্ৰ আদি সৰ্ব শাস্ত্ৰত পাৰগত গ্ৰন্থকাৰে সকলো শাস্ত্ৰৰপৰা উদাহৰণ আহৰণ কৰি, সেইকালত প্ৰচলিত সকলো ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰৰ গভীৰভাৱে আলোচনা আৰু বিশেষকৈ ত্ৰিমুনিকৃত ব্যাকৰণৰ (পাণিনি মুনিকৃত অষ্টাধ্যায়ীসূত্ৰ, তাৰ কাত্যায়ন মুনিকৃত বাৰ্ত্তিক আৰু পতঞ্জলি মুনিকৃত মহাভাষ্যৰ) তথা বৃত্তি ব্যাখ্যা আদি সম্বলিত কলাপ ব্যাকৰণৰ অনুসৰণ কৰি এই গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছে। সৰ্বসাধাৰণ বিদ্যাৰ্থীৰ যাতে অল্পায়াসে লৌকিক সংস্কৃত ভাষাত ব্যুৎপত্তি (পাৰদৰ্শিতা) লাভ হয় সেই উদ্দেশ্যেই এই ব্যাকৰণ ৰচনা কৰা হৈছিল। সেই কাৰণেই ইয়াত বৈদিক ব্যাকৰণ বিষয়ৰ আলোচনা কৰা হোৱা নাই। কলাপ ব্যাকৰণৰ দৰে অকল লৌকিক পদৰহে সংস্কাৰ-প্ৰণালী প্ৰদৰ্শন কৰা হৈছে। ইয়াৰ সূত্ৰবিলাক বিবিধ ছন্দোবদ্ধভাৱে পদ্যকাব্যৰ পদ্ধতিত ৰচিত হোৱা হেতুকে সুপাঠ্য, সুশ্ৰাব্য আৰু সহজবোধ্য হৈছে ; সেই কাৰণে অল্পায়াসে কণ্ঠস্থ হয় আৰু মনত থাকে।

বৰ্ণমালাৰ ক্ষেত্ৰত পাণিনি ব্যাকৰণত গৃহীত বৰ্ণক্ৰম আৰু বৰ্ণ-সংখ্যা আৰু কলাপ ব্যাকৰণত গৃহীত বৰ্ণক্ৰম আৰু সংখ্যা একে নহয়, বেলেগ। পাণিনীয় বৰ্ণমালা ‘অ ই উ ন্’ ইত্যাদি মাহেশ্বৰ সূত্ৰত উপদিষ্টক্ৰমে ৪৫টা বৰ্ণৰদ্বাৰা গঠিত। কলাপ ব্যাকৰণত “সিদ্ধো বৰ্ণ-সমাম্নায়ঃ।” এই সূত্ৰৰদ্বাৰা লোকপ্ৰসিদ্ধ বৰ্ণমালাকে গ্ৰহণ কৰা হৈছে যদিও তাৰ ভিতৰত ‘ক্ষ’ আখৰটো গ্ৰহণ কৰাৰ কোনো প্ৰমাণ নাই ; গতিকে ‘অ’ৰ পৰা ‘হ’ লৈকে ৪৯টা বৰ্ণহে বৰ্ণমালাৰ অন্তৰ্ভুক্ত বুলি বুজা যায়।

'অ আ ই ঈ উ ঊ ঋ ৠ ঌ ৡ এ ঐ ও ঔ অং অঃ ক খ গ ঘ ঙ চ ছ জ ঝ ঞ ট ঠ ড ঢ ণ ত থ দ ধ ন প ফ ব ভ ম য ৰ ল ৱ শ ষ স হ ক্ষ'— এই ক্ৰমে ৫০টা আখৰেৰে গঠিত বৰ্ণমালা তন্ত্ৰমন্ত্ৰ[১০] শাস্ত্ৰত গৃহীত আৰু জনগণৰ মাজত প্ৰচলিত আৰু মাহেশ্বৰ ব্যাকৰণসন্মত বুলি কোৱা হয়। কুমাৰিল ভট্টপাদেও 'মাতৃকা' আৰু 'মাতৃকাক্ষৰ'[১১] শব্দৰদ্বাৰা এই অকাৰাদি ক্ষকাৰান্তক্ৰমে পঞ্চাশ আখৰীয়া বৰ্ণাৱলীকে কৈছে বুলি বুজা যায়। এই গ্ৰন্থকাৰে এই ব্যাকৰণত পাণিনি আৰু কলাপ ব্যাকৰণত গৃহীত বৰ্ণৰ সংখ্যা বা ক্ৰম গ্ৰহণ নকৰি তাৰ পৰিবৰ্তে কামৰূপৰ জনসমাজত পূৰ্বৰপৰা প্ৰচলিত, মাতৃকামন্ত্ৰত গৃহীত, ভগৱান মহেশ্বৰৰ উপদিষ্ট, অকাৰাদি ক্ষকাৰান্ত ৫০টা[১২] আখৰেৰে গঠিত বৰ্ণমালাৰহে উপদেশ দিছে আৰু বৰ্ণমালাৰ ভিতৰত ক্ষকাৰ গ্ৰহণৰ প্ৰয়োজনো ব্যক্ত কৰিছে। ইয়াত যে বৰ্ণমালাৰ ক্ষেত্ৰত মাতৃকা-মন্ত্ৰত গৃহীত বৰ্ণক্ৰমহে গ্ৰহণ কৰা হৈছে পাণিনীয় বৰ্ণক্ৰম গ্ৰহণ কৰা নাই তাক বুজাবৰ কাৰণেই ক্ষকাৰ গ্ৰহণ কৰা হৈছে।[১৩]

---

১০. পঞ্চাশল্লিপিভিৰ্বিভক্তমুখদোঃপন্মধ্যবক্ষঃ স্থলাং
ভাস্বন্মৌলিনিবদ্ধচন্দ্ৰশকলামাপীনতুঙ্গস্তনীম্।
মুদ্ৰামক্ষগুণং সুধাঢ্যকলসং বিদ্যাঞ্চ হস্তাম্বুজৈ
বিভ্ৰাণাং বিশদপ্ৰভাং ত্ৰিনয়নাং বাগ্‌দেবতামাশ্ৰয়ে॥ (বাহ্যমাতৃকা-ধ্যান)

১১. ধ্বনিমাত্ৰাণ্যসাধূনি বৰ্ণা বা কেবলাত্মনাম্।
সঙ্ঘাতোঽৰ্থানপেক্ষো বা মাতৃকাদ্যুপদেশবৎ॥"
……"ভেৰ্যাদিশব্দ মাতৃকাক্ষৰ পাঠপ্ৰসিদ্ধ নূনাতিৰিক্ত বিপৰ্যস্তবৰ্ণপদ……"
ইত্যাদি। [তন্ত্ৰবাৰ্ত্তিক—১।২।৮ পৃঃ ২৫৩, ২৮০]

১২. তাৰং হৃস্তেকহাৰং বিদধদবিৰতং পঞ্চতদ্‌বৈভৱোত্থতং
পঞ্চাশদ্‌বৰ্ণমালাত্মকং সকলকলাকল্পিতাশেষবিশ্বম্। ইত্যাদি

১৩. "অকাৰাদি ক্ষকাৰান্তা বৰ্ণমালাঽনুবৰ্ত্ততে। স্বৰাদিসংজ্ঞা বিধানাৰ্থম্।
উক্তঃ ক্ষো বৰ্ণমালায়াং মন্ত্ৰস্যোপচিকীৰ্ষয়া। কাদিসংযোগসঙ্কেতবিষয়ং
কশ্চিদাহ তম্॥ অত্ৰ সংজ্ঞা বিধানানুপযুক্তোঽপি ক্ষকাৰঃ পাণিনীয় বৰ্ণক্ৰম
ব্যৱচ্ছেদাৰ্থঃ। [প্ৰঃ ৰঃ ব্যাঃ সন্ধি বিন্যাসাৰম্ভঃ]

ইয়াত শতাধিক বিভিন্ন গ্ৰন্থৰপৰা উদ্ধৃতি দি গ্ৰন্থকাৰে নিজৰ বক্তব্য প্ৰতিপন্ন কৰিছে। ব্যাকৰণ-দৰ্শনৰ বিশেষ দাৰ্শনিক মত শব্দ ব্ৰহ্মবাদ যে এই গ্ৰন্থকাৰৰো অভিমত সেই কথাও প্ৰসঙ্গক্ৰমে অতি সংক্ষিপ্তভাৱে প্ৰকাশ কৰিছে।[১৪] প্ৰবন্ধ দীঘল হোৱাৰ ভয়ত সেইবিলাক কথাৰ আলোচনা ইয়াত কৰা নহ'ল।

এই ব্যাকৰণ ৰচিত হোৱাৰপৰাই দেশত এটা অভিনৱ ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰবৰ্তন ঘটিল। প্ৰয়োগ-ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ চৰ্চা (অধ্যয়ন-অধ্যাপনা) উত্তৰোত্তৰ বাঢ়ি যাব ধৰিলে। তাৰ ফলত এই প্ৰদেশত আগৰপৰা প্ৰচলিত ত্ৰিমুনি ব্যাকৰণ আৰু কলাপ ব্যাকৰণৰ চৰ্চা অতি বিৰল হৈ পৰিল।

তেতিয়াৰ অসমৰ অন্তৰ্গত হ'লেও শ্ৰীহট্ট জিলাত বা সুৰমা উপত্যকাত এই ব্যাকৰণৰ অধ্যয়ন-অধ্যাপনা প্ৰচলিত হোৱা নাছিল। তাতো নিকটবৰ্তী বঙ্গদেশৰপৰা আহি 'মুগ্ধবোধ', 'সাৰস্বত' আদি অন্যান্য ব্যাকৰণৰ চৰ্চা প্ৰচলিত হৈ উঠাৰ ফলত ত্ৰিমুনি ব্যাকৰণৰ চৰ্চা বিলুপ্তপ্ৰায় হৈ পৰিছিল। কিন্তু কলাপ ব্যাকৰণৰ চৰ্চা বৰ্তি থাকিল। এতিয়াও শিলচৰত কলাপ ব্যাকৰণৰ আৰু মুগ্ধবোধ তথা স্বাৰস্বত ব্যাকৰণৰ চৰ্চা চলিত আছে। এই অঞ্চলৰ মণিপুৰী লোকৰ মাজত আৰু মণিপুৰত বিশেষকৈ সাৰস্বত আৰু মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণৰ চৰ্চা প্ৰচলিত।

এতিয়াৰ পশ্চিমবঙ্গৰ অন্তৰ্গত কোচবেহাৰ অঞ্চল আৰু অসম প্ৰদেশৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাত জন্মগ্ৰহণ কৰা ৰত্নমালা ব্যাকৰণ-সম্প্ৰদায়ৰ অনুগামী, বৰ বৰ পণ্ডিতৰদ্বাৰা এই ব্যাকৰণৰ বহু টীকা, টিপ্পনী, ব্যাখ্যা, উপৰ্যাখ্যা আৰু ৱাদাৰ্থনিৰ্ণয়াত্মক পত্ৰিকা বা পত্ৰা নামৰ প্ৰকৰণগ্ৰন্থ ৰচিত আৰু প্ৰচাৰিত হৈছিল।

কোচবেহাৰৰ ৰজা নৃপেন্দ্ৰনাৰায়ণ ভূপবহাদুৰ প্ৰদত্ত ৰাজকীয়

---

[১৪] তাৰম্ ইত্যাদি শ্লোকাৰ্থ আৰু সমাসবিন্যাসৰ মঙ্গলাচৰণ শ্লোকাৰ্থ এই প্ৰসঙ্গত উল্লেখ্য।

খৰচত কোচবেহাৰ ৰাজ্যৰ দ্বাৰ-পণ্ডিত সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশদেৱৰ সম্পাদনাত সৰ্ব প্ৰথম ১৮৯০ খ্ৰীষ্টাব্দত সমগ্ৰ ৰত্নমালা ব্যাকৰণ মুদ্ৰিত হৈ প্ৰকাশ[১৫] হৈছিল। সেই সংস্কৰণত বিদ্যাবাগীশদেৱে পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশৰ ৰচিত মূল ব্যাকৰণৰ উপৰিও স্বৰচিত ‘গূঢ়-প্ৰকাশিকা’ নামৰ সমগ্ৰ ব্যাকৰণৰ টীকা ; জয়কৃষ্ণ শৰ্মাৰ ৰচিত ‘প্ৰভাপ্ৰকাশিকা’ টীকাৰ আৰম্ভৰপৰা সমাসবিন্যাসলৈকে ; তদ্ধিত বিন্যাসৰ অকল ‘তস্ত্ৰৌভাৱে’ সূত্ৰৰ প্ৰভাপ্ৰকাশিকা আৰু আখ্যাত-বিন্যাসৰ প্ৰভাপ্ৰকাশিকা ; জীৱেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্যৰ ৰচিত ‘পঞ্জিকা’ টীকাৰপৰা তদ্ধিত-বিন্যাস পঞ্জিকা, আৰু মহেন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্যৰ ‘প্ৰদীপিকা’ৰ অকল ‘কৃৎপ্ৰদীপিকা’ সন্নিবিষ্ট কৰি প্ৰকাশ কৰিছিল। তাৰে ভিতৰত যি কাৰণতেই হওক ‘কৃৎপ্ৰদীপিকা’ খণ্ডত পাঠৰ ত্ৰুটী-বিচ্যুতি আৰু অশুদ্ধি প্ৰচুৰ ঘটিছে। সেই সংস্কৰণ এতিয়া দুষ্প্ৰাপ্য হৈ পৰিছে।

তাৰ পাছত প্ৰয়োগ ৰত্নমালা ব্যাকৰণ যিবিলাক সংস্কৰণ ছপা হৈ ওলাইছে সেই সকলোতে মূল মাত্ৰহে আছে। গতিকে ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ যিমানবোৰ টীকা-গ্ৰন্থ, ব্যাখ্যা, উপ-ব্যাখ্যা বা প্ৰকৰণ গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছিল সেই সকলোবিলাকেই এতিয়া লুপ্তপ্ৰায় হৈ পৰিছে। তাৰে যি কেইখনৰ কথা আমাৰ মনত আছে সেই কেইখনৰ নাম আৰু যথাজ্ঞাত পৰিচয় তলত উল্লেখ কৰা হ’ল।

(১) **‘চন্দ্ৰশেখৰী টীকা’** ঃ—ইয়াৰ গ্ৰন্থকাৰ পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশ ভট্টাচাৰ্যৰ পৌত্ৰ চন্দ্ৰশেখৰ ভট্টাচাৰ্য। এই গ্ৰন্থ প্ৰকাশ হোৱা নাই, সম্পূৰ্ণ হাতে লেখা পুথিও পোৱা নাযায়। অকল সমাসবিন্যাসৰহে হাতে লেখা পুথি কেইবাখনো কামৰূপ সংস্কৃত সঞ্জীৱনী সভাৰ সংগ্ৰহালয়ত সংগৃহীত আছে। গতিকে এইজনা পণ্ডিতে অন্যান্য বিন্যাসৰ টীকা ৰচনা কৰিছিল নে নাই সেই কথা নিশ্চিতভাৱে জনা

---

১৫. ইয়াৰ আগতে ১৮৮০ খ্ৰীষ্টাব্দত তেতিয়াৰ আউনীআটী সত্ৰৰ ডেকা অধিকাৰ গোস্বামী প্ৰভুৰ অৰ্থ-সাহায্যত মহামহোপাধ্যায় ধীৱেশ্বৰাচাৰ্যদেৱৰ সম্পাদিত সন্ধিবিন্যাস মাত্ৰ ছপা হৈছিল।

নাযায়। এওঁ যে মূল গ্ৰন্থকাৰ বাগীশ ভট্টাচাৰ্যৰ নাতিয়েক আছিল সেই কথা এওঁৰ ৰচিত সমাস-বিন্যাস-টীকাৰ মঙ্গলাচৰণ শ্লোকৰ[১৬] পৰা বুজা যায়। এওঁ কোচৰজা লক্ষ্মীনাৰায়ণৰ সভাপণ্ডিত আছিল বুলি কথিত আছে।

(২) বিদ্যানন্দ চক্ৰবৰ্তীৰ পুত্ৰ জয়কৃষ্ণ শৰ্মা আচাৰ্য শেখৰ চক্ৰবৰ্তীৰ প্ৰণীত ৰত্নমালা **'প্ৰভাপ্ৰকাশিকা'** এই গ্ৰন্থৰ তদ্ধিত আৰু কৃদ্‌বিন্যাসৰ বাহিৰে বাকী অংশ সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশদেৱৰ সম্পাদিত প্ৰয়োগ ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ কোচবেহাৰ সংস্কৰণৰ ভিতৰত ছপা হৈছিল। এই গ্ৰন্থৰ হাতেলেখা সম্পূৰ্ণ পুথি কেইখনো কামৰূপ সঞ্জীৱনী সভাৰ গ্ৰন্থাগাৰত আছে। এই গ্ৰন্থকাৰ কোচৰজা প্ৰাণনাৰায়ণৰ (নৰনাৰায়ণ ৰজাৰ নাতিয়েকৰ) মুখ্য সভাপণ্ডিত আছিল। ৰজাৰ নিৰ্দেশ অনুসৰিয়ে তেওঁ এই গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল বুলি গ্ৰন্থৰ ভিতৰত স্পষ্টভাৱে কোৱা আছে।

এইজনা পণ্ডিতৰ ৰচিত **'সাৰমঞ্জৰী'** নামৰ শব্দাৰ্থ অন্বয় বোধ বিষয়ক প্ৰকৰণ-গ্ৰন্থখন ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ উপাধি পৰীক্ষাৰ পাঠ্য। এই গ্ৰন্থৰ বহু সংস্কৰণ কলিকতাৰপৰা মুদ্ৰিত হৈ ওলাইছিল। এতিয়া দুষ্প্ৰাপ্য হৈ পৰিছে।

(৩) বিদ্যাশেখৰ শৰ্মাৰ ৰচিত **'প্ৰদীপ বা ভাৱ-প্ৰদীপ'** নামেৰে এই ব্যাকৰণৰ টিপ্পনী গ্ৰন্থ এখনৰ পুৰণি হাতে লেখা পুথিৰ কোনো কোনো অংশ কামৰূপ সঞ্জীৱনী সভাৰ গ্ৰন্থাগাৰত সংগৃহীত আছে। এই গ্ৰন্থও 'প্ৰভা-প্ৰকাশিকা' প্ৰণেতা জয়কৃষ্ণ শৰ্মা আচাৰ্যশেখৰৰ ৰচিত যেন লাগে। সেই একেজন পণ্ডিতেই বিদ্যাশেখৰ নামেৰেও খ্যাত আৰু উল্লিখিত হোৱাটো সম্ভৱ। এই সম্ভাৱনাৰ সত্যতা অনুসন্ধান-সাপেক্ষ।

(৪) জীৱেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্যৰ ৰচিত **'ৰত্নমালা পঞ্জিকা'** : এই গ্ৰন্থৰ

---

[১৬] "প্ৰণম্য জগতামীশং চিদানন্দঘনং হৰিম্।
পৈতামহৱচোভাৱং তনুতে চন্দ্ৰশেখৰঃ॥"

অকল তদ্ধিত-বিন্যাস অংশটো পূৰ্বোল্লিখিত কোচবেহাৰ সংস্কৰণৰ ভিতৰত সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশদেৱে সম্পাদনা কৰি প্ৰকাশ কৰিছিল। এই পঞ্জিকা টীকাৰ কোনো কোনো অংশৰ হাতে লেখা পুথি বিভিন্ন পণ্ডিতৰ ঘৰত পোৱা গৈছিল। তাৰে অতি জীৰ্ণ আৰু অসম্পূৰ্ণ পুথিৰ অংশবিশেষ সঞ্জীৱনী সভাৰ গ্ৰন্থাগাৰত সংগৃহীত আছে। এই গ্ৰন্থকাৰৰ বাসস্থান আৰু সময় ঠিকমতে নিৰ্ণয় কৰিব পৰা হোৱা নাই।

(৫) মহেন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্যৰ ৰচিত **'ৰত্নমালা-প্ৰদীপিকা টীকা'** ঃ ইয়াৰ **'কৃৎপ্ৰদীপিকা'** নামৰ অংশটো পূৰ্বোল্লিখিত সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশ সম্পাদিত কোচবেহাৰ সংস্কৰণৰ ভিতৰত প্ৰকাশ হৈছিল যদিও তাত বহুত ত্ৰুটি-বিচ্যুতি আৰু অশুদ্ধি ঘটিছে। **'প্ৰদীপিকা'** টীকাৰ হাতে লেখা পুথি এখন গামেৰিমুৰীয়া পূজনীয় চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ হাতত আছিল বুলি শুনিছিলোঁ। সেই পুথি এতিয়া ক'ত আছে নাজানোঁ। **'ৰত্নমালা-প্ৰদীপিকা'**ৰ কোনো কোনো অংশৰ হাতে লেখা পুথি কামৰূপ সঞ্জীৱনী সভা গ্ৰন্থাগাৰত সংগৃহীত আছে। **'প্ৰদীপিকা'**ৰ গ্ৰন্থকাৰ মহেন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য কামৰূপৰ ভোজকুছিৰ লোক আছিল বুলি জনশ্ৰুতি আছে। ১৬৮৭ শকত (১৭৬৫ খ্ৰীষ্টাব্দত) এই গ্ৰন্থৰ ৰচনা শেষ হৈছিল বুলি গ্ৰন্থকাৰে নিজেই গ্ৰন্থৰ শেষত উল্লেখ কৰিছে।

(৬) **'কাৰকটীকা তৰ্কবাচস্পতিকৃতা'** ঃ— এই গ্ৰন্থ প্ৰকাশ হোৱা নাই। একাধিক হাতে-লেখা পুৰণি পুথি কামৰূপ সংস্কৃত সঞ্জীৱনী সভাৰ গ্ৰন্থাগাৰত আছে। কোনো এখন হাতে লেখা পুথিৰ অন্তিম পুষ্পিকাত গ্ৰন্থকাৰজনাৰ সম্পূৰ্ণ নাম 'ভৈৰৱ শৰ্মা তৰ্কবাচস্পতি' বুলি উল্লিখিত পোৱা যেন মনত পৰে। জিজ্ঞাসুসকলে বিচাৰি চাব। এওঁৰ বাসস্থান আৰু সময়ৰ নিৰ্ণয়ো অনুসন্ধানসাপেক্ষ।

(৭) সৰ্বানন্দ ভট্টাচাৰ্য ৰচিত **'প্ৰয়োগৰত্নমালা-তাৎপৰ্য্য-দীপিকা'** এই গ্ৰন্থও মুদ্ৰিত হোৱা নাই। ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ হাতে লেখা পুথি দুখন কামৰূপ সংস্কৃত সঞ্জীৱনী সভাৰ গ্ৰন্থগাৰত আছে।

গুৱাকুছিৰ পণ্ডিতপ্ৰবৰ পূজনীয় শ্ৰীযুত দীননাথ ভট্টাচাৰ্যদেৱে এই গ্ৰন্থখন প্ৰকাশৰ উপযোগীকৈ সম্পাদনা কৰি উলিয়াইছিল যদিও এতিয়ালৈকে প্ৰকাশ হোৱা নাই। ইয়াৰ গ্ৰন্থকাৰ সৰ্বানন্দ ভট্টাচাৰ্য কামৰূপৰ গুৱাকুছিৰ পণ্ডিতপ্ৰবৰ লক্ষ্মীনাথ পঞ্চতীৰ্থ আৰু আমাৰ পূজ্যপাদ গুৰু ৰঘুনাথ শিৰোমণিদেৱৰ পূৰ্বপুৰুষ আছিল। খ্ৰীষ্টীয় ১৮ শতিকাৰ শেষ ভাগত এই গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছিল। গ্ৰন্থৰচনা সমাপ্তিৰ সময় গ্ৰন্থকাৰে নিজেই গ্ৰন্থৰ অন্তিম পুষ্পিকাত উল্লেখ কৰিছে যদিও মনত নথকা হেতুকে আৰু বিচাৰি উলিয়াবলৈও সময় আৰু সুবিধাৰ অভাৱত উল্লেখ কৰিব পৰা নগ'ল।

(৮) সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশ ৰচিত **'গূঢ়-প্ৰকাশিকা'**ঃ সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশদেৱে নিজেই সম্পাদনা কৰি এই টীকা প্ৰকাশ কৰিছিল যে এই কথা আগতে কোৱা হৈছে। এই গ্ৰন্থকাৰ কোচবেহাৰৰ খাগাৰাবাৰীৰ লোক আৰু কোচবেহাৰৰ ৰজা নৃপেন্দ্ৰনাৰায়ণ দেৱ ভূপ বাহাদুৰৰ দ্বাৰ-পণ্ডিত আছিল। খ্ৰীষ্টীয় উনবিংশ শতিকাৰ উত্তৰাৰ্দ্ধত এই গ্ৰন্থ ৰচিত আৰু ১৮৯০ খ্ৰীষ্টাব্দত প্ৰকাশিত হৈছিল। গ্ৰন্থকাৰৰ পিতাকৰ নাম আছিল আনন্দনাথ। সেইকালৰ ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ সম্প্ৰদায়বিদ পণ্ডিতসকলৰ ভিতৰত সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশৰ নাম-যশ বৈ বৈ পৰা আছিল। খ্ৰীষ্টীয় উনবিংশ শতিকাৰ শেষৰ ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ সাম্প্ৰদায়িক নামজ্বলা পণ্ডিতসকলৰ বেছি ভাগেই বিদ্যাবাগীশদেৱৰ ছাত্ৰ আছিল। মহামহোপাধ্যায় ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য, কৈহাটীৰ হংসনাথ গোস্বামীদেৱ, গামেৰীমুৰীয়া চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱ এই সকলোৱে সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশৰ ওচৰত ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ সাম্প্ৰদায়িক ৰহস্যজ্ঞান লাভ কৰিছিল বুলি শুনা যায়।

(৯) খ্ৰীষ্টীয় বিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণী কালত গুৱাকুছিৰ উদীয়মান বিদগ্ধ পণ্ডিত লক্ষ্মীনাথ ভট্টাচাৰ্য পঞ্চতীৰ্থদেৱৰ প্ৰণীত 'কাৰক পত্ৰ', 'সমাস পত্ৰ', 'শব্দ পত্ৰ', 'নঞ্ পত্ৰ', 'তদ্বোভাৱে পত্ৰ', আদি নামৰ বাদাৰ্থ-বিষয়ক প্ৰকৰণ গ্ৰন্থ দেখা মনত পৰে। তেনে দুই-এখন

বাদাৰ্থ-বিষয়ক গ্ৰন্থ সঞ্জীৱনী সভাৰ গ্ৰন্থাগাৰত সংগৃহীত আছে। এনে পত্ৰিকা বা পত্ৰা নামৰ গ্ৰন্থবিলাক ছপা হোৱা নাই। ৪০ বছৰ আগত যিসকলে ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ উপাধি পৰীক্ষা দিছিল সেইসকলে তেনে পত্ৰিকা গ্ৰন্থ আনৰপৰা আনি লিখি লৈ পঢ়িব লাগিছিল, কাৰণ প্ৰশ্নপত্ৰত তেনে প্ৰশ্ন কৰা হৈছিল যাৰ উত্তৰ কৰাটো পত্ৰিকা আলোচনা নকৰা ছাত্ৰৰ পক্ষে দুঃসাধ্য আছিল। আজি-কালি সেই পত্ৰিকা গ্ৰন্থবিলাকৰো বিলুপ্তি ঘটিল আৰু পৰীক্ষাত তেনে প্ৰশ্ন কৰাৰ প্ৰথাও নোহোৱা হ'ল।

(১০) গামেৰিমুৰীৰ পূজ্যপাদ চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ ৰচিত "শব্দমঞ্জৰী" "পদমঞ্জৰী" আৰু "ধাতু-মঞ্জৰী" নামৰ তিনিখন তেনেকুৱা বাদাৰ্থ বিষয়ক গ্ৰন্থ প্ৰকৰণ-গ্ৰন্থৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য। "শব্দমঞ্জৰী" মুদ্ৰিত হৈ প্ৰকাশ হৈছিলে; ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ উপাধি পৰীক্ষাৰ পাঠ্য ৰূপেও দিয়া হৈছিল। কিন্তু এতিয়াৰ ছাত্ৰসকলৰতো কথাই নাই, বহুত অধ্যাপকেও বুজিবলৈ আৰু বুজাবলৈ বৰ টান বুলি এই গ্ৰন্থৰ ওচৰকে চাপিব নোখোজে।

(১১) দতৰা ব্ৰহ্মময়ী চতুষ্পাঠীৰ অধ্যাপক, আমাৰ পূজ্যপাদ গুৰুদেৱ, নানা শাস্ত্ৰৰ তাৎপযবিদ পণ্ডিত শিৱনাথ বুজৰবৰুৱা স্মৃতি-তীৰ্থদেৱে, বৰদৰাজে ভট্টোজিদীক্ষিত—প্ৰণীত "সিদ্ধান্তকৌমুদী"ৰ সংক্ষেপে "লঘুসিদ্ধান্ত কৌমুদী" ৰচনা কৰাৰ দৰে প্ৰয়োগৰত্নমালাৰ সংক্ষেপ "লঘুৰত্নমালা" নামৰ সৰল সুমধুৰ ছন্দোবদ্ধ কাব্যিক গুণসম্পন্ন ব্যাকৰণ-গ্ৰন্থ এখন ৰচনা কৰিছিল। তেখেতে পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তৱাগীশ ভট্টাচাৰ্যকৃত "দায় কৌমুদী"ৰ অতি পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ বিচাৰগম্ভীৰ টীকাগ্ৰন্থ এখনো ৰচনা কৰিছিল। এই দুয়োখন গ্ৰন্থকে প্ৰকাশ কৰাৰ অৰ্থে বৰ যত্ন কৰিছিল যদিও অৰ্থাভাৱৰ কাৰণে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰিলে। সেই দুয়োখন গ্ৰন্থৰে হাতেলেখা পাণ্ডুলিপিও ঘৰৰপৰাই নোহোৱা হৈছে বুলি শুনিছোঁ।

(১২) বিংশ শতিকাৰ ভিতৰত বিভিন্ন পণ্ডিতে প্ৰয়োগৰত্নমালা

ব্যাকৰণ অনুসৰি ৰচনা কৰা, উচ্চ ইংৰাজী বিদ্যালয়ত প্ৰচলিত সংস্কৃত শিক্ষাৰ উপযোগী ঈশ্বৰ চন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰৰ “ব্যাকৰণ কৌমুদী”ৰ লেখীয়া “ব্যাকৰণপ্ৰভা” আদি মুদ্ৰিত আৰু প্ৰচাৰিত গ্ৰন্থবিলাকেও এই শাস্ত্ৰ-সম্প্ৰদায়ৰ পোষণ আৰু সংৰক্ষণৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰচুৰ অৰিহণা যোগাইছে।

পূজ্যপাদ গামেৰিমুৰীয়া দেউ পণ্ডিতপ্ৰৱৰ চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ কামৰূপীয় শাস্ত্ৰ-সম্প্ৰদায়ৰ, বিশেষকৈ ৰত্নমালা ব্যাকৰণ-সম্প্ৰদায়ৰ ৰক্ষক বাদাৰ্থবিদ্ বিদগ্ধ পণ্ডিত আছিল। এই সম্প্ৰদায় চলি থাকে মানে দেশত গামেৰিমুৰীয়া দেউৰ পাণ্ডিত্য-কীৰ্ত্তি আৰু পুণ্যস্মৃতিও উজ্জ্বল হৈ থাকিব।

অসমৰ সংস্কৃত-সাহিত্য সম্পদ

অধ্যাপক শ্ৰীঅতুল চন্দ্ৰ হাজৰিকা

[চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ স্মৃতিগ্ৰন্থখনত অন্তৰ্ভুক্ত কৰিবৰ বাবে এটা প্ৰবন্ধ যুগুত কৰি দিবলৈ গ্ৰন্থসঙ্কলন সমিতিৰপৰা মোলৈ আহ্বান আহিছে। ১৯৫৯ খ্ৰীষ্টাব্দৰ নগাওঁত অনুষ্ঠিত অসম সাহিত্য সভাৰ সপ্তবিংশ অধিবেশনত সভাপতিত্ব কৰিবলৈ মই সৌভাগ্য লাভ কৰিছিলোঁ আৰু সেই উপলক্ষে পাঠ কৰা সুদীৰ্ঘ সভাপতিৰ অভিভাষণ-খনত (ভাষণিকা) মই অনেক কথাৰ মাজত অসমত সংস্কৃত চিন্তা-চৰ্চ্চাৰ বিষয়েও এটা অংশত লিখিছিলোঁ। এতিয়া "ভাষণিকা"ৰ সেই অংশটোকে অ'ত ত'ত নামমাত্ৰ সালসলনি কৰি তলত হুবহু তুলি দিছোঁ। প্ৰবন্ধটো পঢ়িবৰ সময়ত পাঠক-পাঠিকাই যেন ৰচনাৰ পটভূমিলৈ ১৯৫৯ খ্ৰীষ্টাব্দলৈ মনত পেলায় আৰু লেখকৰ বঢ়াটুটা দোষ ক্ষমা কৰে।]

সংস্কৃত দেৱ-ভাষা, কেৱল দেৱভাষাই নহয়—ই ভাৰতবাসীৰ আত্মাৰ ভাষা, ভাৰতৰ ত্ৰিকালজ্ঞ ঋষি-মুনিসকলৰ জ্ঞান-বিজ্ঞানৰ ভাষা। অতি প্ৰাচীন কালৰ পৰাই কামৰূপ নাইবা বৰ্ত্তমান অসম দেশ যে এই সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্য চৰ্চ্চাৰ কেন্দ্ৰ আছিল সেই বিষয়ে সন্দেহৰ থল নাই। নৰকাসুৰ, ভগদত্ত, ভাস্কৰবৰ্ম্মা প্ৰভৃতি কামৰূপ-নৃপতিসকলৰ ৰাজসভা নিশ্চয় সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিতসকলৰদ্বাৰা সুশোভিত হৈছিল। ভাস্কৰবৰ্ম্মা ৰজাই শিলাদিত্য ৰজালৈ পঠোৱা বটা-বাহনৰ ভিতৰত যিখন সাঁচিপতীয়া পুথিৰ কথা উল্লেখ আছে সিও

নিশ্চয় কামৰূপৰ পণ্ডিতৰদ্বাৰা সংস্কৃত ভাষাত লিখা হৈছিল। বুৰঞ্জীৰ চকামকা পোহৰ পৰা-নপৰা দিনৰে পৰা সৌ সিদিনালৈকে লিখিত হোৱা যিবোৰ শিলৰ ফলি আজিলৈকে আৱিষ্কৃত হৈছে, তাত খোদিত ভাব-ভাষাই কামৰূপীয় পণ্ডিতসকলৰ সংস্কৃত ভাষাত অগাধ পাণ্ডিত্যৰ চিনাকি দিয়ে। তাৰ চিন পদ্মনাথ বিদ্যাবিনোদ সম্পাদিত “কামৰূপ-শাসনাৱলী” নামৰ মূল্যবান গ্ৰন্থত ফটফটীয়া হৈ জিলিকি আছে। অতীজৰে পৰা নানা জন ভাৰত বিখ্যাত সংকৃতজ্ঞ কবি সাহিত্যিকৰো এই অসম বা প্ৰাচীন কামৰূপতে জন্ম হৈছিল।

কোনোবা এজন জয়ন্তীয়া ৰজাৰ কামেশ্বৰ নামে সভাপণ্ডিতে “ৰাঘৱবিজয়ম” নামে এখন উৎকৃষ্ট সংস্কৃত কাব্য ৰচনা কৰিছিল।

এই কামৰূপতেই তন্ত্ৰ-শাস্ত্ৰৰ উদ্ভৱ হৈছিল। তাৰ অলেখ প্ৰমাণ আমাৰ চকুৰ আগতে নানা পীঠ, মন্দিৰ আৰু গ্ৰন্থৰাজিত পোৱা যায়। জ্যোতিষ, স্মৃতি, ব্যাকৰণ, আয়ুৰ্বেদ আদি বিভিন্ন বিভাগত আমাৰ সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিতসকলে নিজৰ গৌৰৱ প্ৰতিপন্ন কৰিছিল আৰু স্বকীয় চিন্তাধাৰাৰে কামৰূপীয় স্বকীয়া বৈশিষ্ট্য অক্ষুণ্ণ ৰাখি চলিছিল। জ্যোতিষ-শাস্ত্ৰত “স্বৰোদয়”, “ৰত্নমালা”, “সময়ামৃত”, “যুদ্ধজয়াৰ্ণব”, “জ্যোতিৰ্মুক্তাৱলী”, “জ্যোতিৰ্মালা”, “বৰ্ষাকৃত্য” আৰু অলেখ প্ৰামাণিক গ্ৰন্থ আমাৰ এই কামৰূপতে ৰচিত হৈছিল। ভাৰতৰ আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰতো কামৰূপীয় আয়ুৰ্বেদৰ বিশিষ্ট আৰু নিজৰ অৱদান আছে। আমি সকলোৱে ব্যৱহাৰ কৰা নাগাৰ্জুন বড়ী অসমৰ বাহিৰৰ আন ঠাইত নাই। আমাৰ দেশৰ প্ৰাচীন ৰাজবৈদ্যসকলে সংস্কৃতত লিখা ভালেমান আয়ুৰ্বেদ গ্ৰন্থ এতিয়াও ধোঁৱাচাঙতে আছে। আহোম ৰজাৰ ৰাজবৈদ্যসকলে বেজবৰুৱা উপাধিৰে ভূষিত হৈ সমাজত আৰু ৰজাঘৰত সন্মানৰ স্থান লাভ কৰিছিল। “বৈদ্যকল্পদ্ৰুম”, “ৰসচিন্তামণি”, “আয়ুৰ্বেদ-কল্পতৰু”, “আয়ুৰ্বেদ-দৰ্শন”, “আয়ুৰ্বেদ-সংগ্ৰহ”, “গৌৰী-কাঞ্চনিকা”, “মুক্তাৱলী”, “পঞ্চৰত্ন” আদি অলেখ মূল্যবান আয়ুৰ্বেদীয় গ্ৰন্থ কামৰূপীয় পণ্ডিতৰ ৰচনা। কবিৰাজ নাৰায়ণ দাসৰ “ৰাজবল্লভ”

নামৰ চিকিৎসা গ্ৰন্থ তাহানিৰ "আসাম-বান্ধৱ"ৰ সম্পাদক তাৰানাথ চক্ৰৱৰ্তী বিদ্যাবিনোদে ছপাই উলিয়াইছিল।

কোচৰজা নৰনাৰায়ণৰ ৰাজসভাখনক এখন পণ্ডিতৰ পৰিষদ আখ্যাও দিব পাৰি। তাত যে কিমান সংস্কৃতজ্ঞ আৰু দেশী ভাষাৰ পণ্ডিত আছিল সেইসকলৰ চিনাকি দিবলৈকে বহু কথা কব লাগিব। স্বয়ং ৰাজভ্ৰাতা চিলাৰায় দেৱানে জয়দেৱৰ "গীত-গোবিন্দ"ৰ টীকা কৰিছিল। ৰাজচ'ৰাৰ সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিতসকলৰ ভিতৰত মহামহোপাধ্যায় পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশৰ নাম অতি উল্লেখযোগ্য। এওঁৰ ৰচিত প্ৰসিদ্ধ "প্ৰয়োগ-ৰত্নমালা" ব্যাকৰণ ৰচনা সম্পৰ্কত এটা কাহিনী প্ৰচলিত আছে। এদিন ভাটীৰ ফালৰ পৰা নাৰায়ণ ত্ৰিলোকী নামেৰে এজন ডাঙৰ পণ্ডিত নৰনাৰায়ণ ৰজাক দেখা কৰিবলৈ আহিছিল। সেই পণ্ডিতে দুৱাৰমুখতে দুৱৰীক লগ ধৰি নাৰায়ণ ত্ৰিলোকী আহিছে বুলি ৰজাক জনাবলৈ কলে। সেইমতে দুৱৰীয়ে গৈ ৰজাক জনালে—"মহাৰাজ! নাৰায়ণ তেলকলসী আহিছে।" অশিক্ষিত দুৱৰীৰ মুখত ত্ৰিলোকী গুচি তেলকলসী হল। ৰজাই ভাবিলে, তেওঁলৈ ৰাজবৈদ্যই কলহত ভৰাই নাৰায়ণ তেল পঠিয়াই দিছে। তাকে ভাবি তেওঁ তেল-কলসীৰ মুখ বন্ধ কৰি তাকে ভড়ালৰ চাঙত তুলি থবলৈ আদেশ দিলে। সেইমতে কাম হ'ল। ভড়ালৰ ভিতৰত মুখ বন্ধ কৰি থোৱাত বেচেৰা পণ্ডিতে চটফটাবলৈ ধৰিলে। তাকে দেখি ৰখীয়াবোৰে আহি ৰজাক জনালে— "মহাৰাজ! তেলকলসী ধৰফৰায়।" ৰজাৰ মনত সন্দেহ হল। তেওঁ "তেলকলসী"ক ৰাজচ'ৰালৈ আনিবলৈ আদেশ দিলে। মেকুৰী জোলোঙাৰ পৰা ওলাল। আচল কথা জানিব পাৰি ৰজাই বৰ লাজ পালে আৰু তেওঁ পণ্ডিতক ক্ষমা খুজিলে। পণ্ডিতে কলে—"মহাৰাজ! আপোনাৰ দুৱৰী অশিক্ষিত হোৱাৰ বাবেহে এনে হল। সেই কাৰণে আপুনি ৰাজ্যৰ পৰা নিৰক্ষৰতা দূৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰক। সংস্কৃত ভাষা প্ৰচলনৰ বাবে যথাবিহিত ব্যৱস্থা কৰক।" ৰজা সন্মত হল। তেতিয়াই তেওঁ

সভাৰ পণ্ডিতমণ্ডলীৰ মাজত থকা পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশক এখন সৰল সংস্কৃত ব্যাকৰণ লিখিবলৈ আদেশ দিলে আৰু তেওঁক মাটি-বাৰীও দান কৰিলে। বিদ্যাবাগীশে ১৪৯০ শকৰ শৰৎ কালত প্ৰসিদ্ধ "প্ৰয়োগৰত্নমালা" ব্যাকৰণ লিখি শেষ কৰি ৰজাৰ হাতত অৰ্পণ কৰিলে। তেতিয়াৰ পৰা আজিলৈকে এই ব্যাকৰণ আমাৰ দেশৰ সংস্কৃত টোলবোৰত চলি আহিছে। এই ব্যাকৰণৰ বিশেষত্ব আৰু নতুনত্ব এইখিনিতে যে ইয়াৰ সূত্ৰবোৰ ছন্দত লিখা আৰু উদাহৰণবোৰ সুপ্ৰসিদ্ধ কবিসকলৰ ৰচনাৰ পৰা সংগৃহীত। বিদ্যাবাগীশৰ এই "প্ৰয়োগ-ৰত্নমালা" গ্ৰন্থ সংস্কৃত সাহিত্যৰ ব্যাকৰণ বিভাগলৈ বিশিষ্ট অৱদান। পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশৰ স্মৃতিগ্ৰন্থ "অষ্টাদশ কৌমুদী" বঙ্গদেশৰ বিখ্যাত স্মৃতিকাৰ ৰঘুনন্দনৰ বহু পুৰ্বে ৰচিত হৈছিল আৰু আজিও সেই বিধিমতেই আমাৰ ধৰ্মকাৰ্যবোৰ পৰিচালিত হয়। এই প্ৰসঙ্গতে আন এগৰাকী প্ৰসিদ্ধ কামৰূপী পণ্ডিত নীলাম্বৰাচাৰ্যৰ নাম বিশেষভাৱে স্মৰণীয়। এইজনা স্মৃতি-শাস্ত্ৰকাৰৰ নাম অসমৰ বাহিৰতো বিয়পি পৰিছিল। এখেতৰ গ্ৰন্থৰ ভিতৰত "শ্ৰাদ্ধপ্ৰকাশ", "শ্ৰাদ্ধভাষ্য", "চন্দ্ৰপ্ৰভা" "কালকৌমুদী" এই চাৰিখন পোৱা গৈছে। ইয়াৰ লগতে দামোদৰৰ "গঙ্গাজল"ৰ নামো লেখত লবলগীয়া। এই সকলৰ উপৰিও ৰিপুঞ্জয় ভট্টাচাৰ্য, ভবদেৱ ভট্টাচাৰ্য আদি স্মৃতি-কাৰসকলৰ গ্ৰন্থ, আৰু কবিভাৰতীৰ "মখপ্ৰদীপ" নামৰ কৰ্মকাণ্ড গ্ৰন্থ অসমীয়া সংস্কৃত সাহিত্যলৈ কামৰূপীয় পণ্ডিতসকলৰ বিশিষ্ট অৱদান। নৰনাৰায়ণ ৰজাৰ আন এজন সভাপণ্ডিত কবি কৰ্ণপুৰে "বৃত্তমালা" নামৰ ছন্দগ্ৰন্থ লিখিছিল।

আহোম স্বৰ্গদেউসকলৰ আমোলতো শাসনাৱলী আদিৰ বাহিৰেও আয়ুৰ্ব্বেদ, নাটক আদি বিবিধ সংস্কৃত গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা হৈছিল। স্বৰ্গদেউ ৰুদ্ৰসিংহৰ উৎসাহত শিৱদাস শৰ্ম্মাই "নৰৰত্ন" নামৰ এখনি বৈদ্য-শাস্ত্ৰ লিখিছিল। স্বৰ্গদেউ শিৱসিংহ আৰু মহাৰাণী প্ৰমথেশ্বৰীৰ পৃষ্ঠপোষকতাত কবিচন্দ্ৰ দ্বিজে "কামকুমাৰ হৰণ" নাটক লিখে।

স্বৰ্গদেউ গৌৰীনাথসিংহৰ সভাৰ ধৰ্ম্মদেৱ গোস্বামীয়ে "ধৰ্ম্মোদয়" নাটক লিখিছিল। কবি সূৰ্যৰ "বিঘ্নেশ-জন্মোদয়", দীন দ্বিজৰ "শঙ্খচূড়-বধ" আদি নাটকৰো নাম এইখিনিতে লব পাৰি।

আমাৰ অসমীয়া শ্ৰেষ্ঠ বৈষ্ণৱ কবিসকল সংস্কৃত ভাষাতো বিদগ্ধ পণ্ডিত আছিল। নহলেনো তেওঁলোকে ৰামায়ণ, মহাভাৰত, ভাগৱতকে আৰম্ভ কৰি নানান সংস্কৃত গ্ৰন্থ অসমীয়ালৈ ভাঙি আমাৰ সাহিত্য-ভড়াল ওপচাই পেলাব পাৰে নে? শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ ৰচিত "ভক্তি-ৰত্নাকৰ" আৰু ভট্টদেৱৰ ৰচিত "ভক্তি-বিবেক" সংস্কৃত গ্ৰন্থ স্বৰূপেও বিশেষ মূল্যবান। মহাপুৰুষ দুজনাৰ অঙ্কীয়া নাট সমূহত উপযুক্ত স্থানত সংস্কৃত শ্লোক সন্নিবেশিত কৰা হৈছিল। এইবোৰৰ উপৰিও বাগীশ নামে পণ্ডিতৰ "নীতিলতাঙ্কুৰ" আৰু আন এজনৰ "ৰণজয় বিধি" নামৰ ৰাজনীতি বিষয়ক গ্ৰন্থই আমাৰ পণ্ডিতসকলৰ বহুমুখী প্ৰতিভাৰ চিনাকি দিয়ে। আলঙ্কাৰিক তান্ত্ৰিক পণ্ডিত অভিনৱগুপ্তক কাশ্মীৰী বুলি কোৱা হয় যদিও তেওঁ কামৰূপৰ লোক বুলিও এটা প্ৰসিদ্ধি আছে। অতীজত কামৰূপ আৰু কাশ্মীৰৰ পৰস্পৰৰ মাজত থকা সম্পৰ্কৰ বিষয়ে গৱেষণা কৰিলে বুৰঞ্জীত নতুন পোহৰ পৰিব পাৰে।

বৰ্ত্তমান কালতো অসমত সংস্কৃত চৰ্চ্চাৰ জ্যোতি সমূলি ম্লান হৈ যোৱা নাই। গাঁৱে-ভূঁঞে এতিয়াও ভালেমান প্ৰসিদ্ধ পণ্ডিতে পঠন-পাঠন কৰি নিজ নিজ বিষয়ত ৰত হৈ আছে। এই পণ্ডিতসকল আৰু তেওঁলোকৰ চিন্তা-চৰ্চ্চাৰ বিষয়েও আমি বিতংভাবে জানিবলৈ বিচাৰোঁ। প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য জ্ঞান-বিজ্ঞানত সমানে বিদগ্ধ পণ্ডিত আনন্দৰাম বৰুৱা আৰু শ্ৰীকৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ডাঙৰীয়াই নিজ পাণ্ডিত্যৰ প্ৰতিভাৰে সমগ্ৰ জগতত অসমৰ নাম উজ্জ্বল কৰিছে। বৰুৱাদেৱৰ ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধান, উচ্চ সংস্কৃত ব্যাকৰণ, প্ৰাচীন ভাৰতৰ ভূগোল, জানকীৰাম ভাষ্য-টীকা-সম্বলিত ভৱভূতিৰ "মহাবীৰ চৰিত", "সংস্কৃত শিক্ষাৰ্থীৰ সহচৰ", "ভৱভূতি আৰু সংস্কৃত সাহিত্যত তেওঁৰ ঠাই", "সংস্কৃত ভাষাৰ বৃহৎ ব্যাকৰণ", "ধাতুবৃত্তিসাৰ", অমৰকোষৰ "নামলিঙ্গানুশাসন",

"সৰস্বতী কণ্ঠাভৰণ" আদি অমূল্য গ্ৰন্থৰাজিৰ পুনঃ প্ৰকাশ কৰি অসম প্ৰকাশন পৰিষদে এটা বৃহৎ কাৰ্য সম্পন্ন কৰিছে।

দ্বিতীয় আনন্দৰাম পণ্ডিতপ্ৰবৰ শ্ৰীসন্দিকৈদেৱৰ শ্ৰীহৰ্ষৰ মহাকাব্য "নৈষধ-চৰিত"ৰ ইংৰাজী অনুবাদ আৰু টীকা আৰু দ্বিতীয় গ্ৰন্থ—"Somadeva's Yasastilaka and Aspects of Jainism and Indian Thought and Culture in the Tenth Century" প্ৰভৃতি গ্ৰন্থসমূহ বিশ্ব-সাহিত্যৰেই অমূল্য সম্পদ। এই দুজনা পণ্ডিতৰ উপৰিও মহামহোপাধ্যায় ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য কবিৰত্নদেৱে সংস্কৃত-সাহিত্যৰ যোগেদি অসম-জননীৰ মুখত হাঁহি বিৰিঙাই তুলিছিল। দেশবিখ্যাত বিদুষী ৰমাবায়ে ভাৰতৰ আন ৰাজ্যৰ সংস্কৃত পণ্ডিতসকলক তৰ্কযুদ্ধত পৰাস্ত কৰি অসমলৈ আহি ধীৰেশ্বৰাচাৰ্যৰ হাতত পৰাভূতা হৈছিল। অসমৰ আমাৰ মহামহোপাধ্যায়দেৱৰ নিজ কবিত্ব প্ৰতিভাৰে "কামৰূপী কালিদাস" নামেৰে জনাজাত হৈছিল। আন আন বিখ্যাত গ্ৰন্থৰ উপৰিও তেখেতৰ "বৃত্তমঞ্জৰী" সংস্কৃত ছন্দ-শাস্ত্ৰৰ এটি বহুমূলীয়া উজ্জ্বল মুকুতামণি। এই গ্ৰন্থ প্ৰকাশৰ কাৰণে বহু বছৰ পূৰ্বে অসম সাহিত্য-সভায়ো এটা প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু নানা প্ৰকাৰে ইমান দিনে চেষ্টা চলাই অহা হৈছিল। আজি মই আপোনালোকক জনাবলৈ পাই আনন্দ পাইছোঁ। যে অসম পুৰাতত্ত্ব-বিভাগৰ যোগেদি সম্প্ৰতি "বৃত্তমঞ্জৰী"য়ে ছপাৰ পোহৰ দেখা পাইছে। "জোনাকী-যুগ"ৰ অন্যতম নক্ষত্ৰ শ্ৰদ্ধেয় বেদান্তবাগীশ ৰাধানাথ ফুকন ডাঙৰীয়াই সংস্কৃত-সাহিত্যৰ দৰ্শন-উপনিষদ আদি মন্থন কৰি তেখেতৰ নিজা জ্ঞান-সাগৰত জুবুৰিয়াই "সাংখ্য-দৰ্শন", "বেদান্ত-দৰ্শন", "বিজ্ঞানৰ সিপাৰে", "কথাৰে উপনিষদ", "শ্ৰীমদ্ভগৱৎগীতা" আদি বহুমূলীয়া গ্ৰন্থৰাজি অসমীয়া সাহিত্য-ভঁড়াললৈ আগবঢ়াইছে। আমাৰ অসমীয়া সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিতসকলে "কালিদাস জয়ন্তী", "বাল্মীকি-জয়ন্তী" আদি উৎসৱত ভাগ লৈ মহাকবিসকলৰ বিষয়ে কথন-মথন আলোচনা আদি কৰিছে। ই অতি সুখৰ কথা।

এই প্ৰসঙ্গত পাঠকসকলৈ দুই এটা পৰামৰ্শ আগ বঢ়ালোঁ ঃ—

(১) "কালিকাপুৰাণ" (১১শ শতিকা), "যোগিনীতন্ত্ৰ" (১৬শ শতিকা) আৰু "হৰগৌৰী-সম্বাদ" নামৰ এই তিনিখনি কামৰূপ ৰাজ্যৰ বুৰঞ্জী-সংস্কৃতি-ভৌগোলিক বিৱৰণৰ দৰ্পণ স্বৰূপ মহামূলীয়া গ্ৰন্থ সুসম্পাদিত কৰাই মূলৰ লগতে অসমীয়া অনুবাদ বহুল ব্যাখ্যাসহ প্ৰকাশ কৰিবলৈ যথোচিত ব্যৱস্থা হাতত লব লাগে। ইয়াৰ বাবে লাগে সুচিন্তিত আঁচনি আৰু পণ্ডিতমণ্ডলীৰ যুটীয়া প্ৰচেষ্টা, লগতে লাগে ৰাজ্য-চৰকাৰৰ সহানুভূতি আৰু আৰ্থিক অনুদান।

(২) অসমীয়ালৈ অনুদিত মহাভাৰত, ৰামায়ণ আদি বিৰাট গ্ৰন্থবোৰ বৰ্ত্তমানে ছপাত পাবলৈ আছে। আমাৰ প্ৰাচীন কবি-সকলে নিয়াৰিকৈ এইবোৰ লিখি থৈ গৈছে আৰু বিপুল অৰ্থ ব্যয় কৰি দত্তবৰুৱা আদিয়ে পোহৰলৈও উলিয়াইছে। ইয়াৰ বাহিৰেও কালিদাস গ্ৰন্থাৱলী, আন বিখ্যাত কবিৰ কাব্য-নাটক, বিবিধ পুৰাণ, উপনিষদ আদি এতিয়াও আমাৰ ভাষালৈ সংস্কৃতৰ পৰা ভাঙনি কৰা হোৱা নাই। পণ্ডিতসকলে ভাগ বাটি এই কাম হাতত লোৱা উচিত।

৩) অসমৰ সকলো প্ৰাচীন সংস্কৃত গ্ৰন্থ সংগ্ৰহ কৰি উপযুক্ত স্থানত সংৰক্ষণৰ দিহা কৰিব লাগে। এখন সম্পূৰ্ণ কামৰূপী সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ বিবৰণ মূলক তালিকা যুগুত কৰি প্ৰকাশ কৰিব লাগে। এই প্ৰসঙ্গত নলবাৰী সংস্কৃত সঞ্জীৱনী সভাৰ পুথি-ভঁড়ালটোৰ নাম আৰু গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হাতে লিখা পুথিৰ বিভাগটোৰ নাম উল্লেখযোগ্য।

(৪) আমাৰ দেশৰ সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিতসকলৰ জীৱন-টোকা আৰু তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থসমূহৰ বিৱৰণ থকা গ্ৰন্থ এখন সঙ্কলন কৰিব লাগে। এই কাম কৰিব লাগে অসম সংস্কৃত-বোৰ্ডে। আমাৰ বিবেচনাৰে এই সংস্কৃত-বোৰ্ডখন পৰীক্ষা কৰা, পৰীক্ষা লোৱা আৰু সমাবৰ্ত্তন পতা গতানুগতিক কামৰ এটি যন্ত্ৰ নহৈ এখন জীৱন্ত আৰু কাৰ্য্যকৰী

অনুষ্ঠান হ'ব লাগে। বঙ্গদেশৰ সংস্কৃত-বোৰ্ডে কৰা ভাল কামবোৰলৈ বোধকৰোঁ আঙুলিয়াই দিব নেলাগে।

(৫) আমাৰ দেশৰ বিবিধ আয়ুৰ্বেদীয় গ্ৰন্থ সংগৃহীত আৰু সংৰক্ষিত হ'ব লাগে। লগে লগে প্ৰতি বছৰে দুই এখনকৈ ছপোৱাৰ ব্যৱস্থাও কৰিব লাগে। এই কাম কৰিব পাৰে অসম আয়ুৰ্বেদ কলেজে আৰু অসম আয়ুৰ্বেদ মহাসভাই।

(৬) অসমৰ তন্ত্ৰমন্ত্ৰ, জৰাফুকা, পূজা-পাৰ্বন আদিৰ বিধিবোৰ সংগ্ৰহ কৰি ধ্বংসৰ মুখৰপৰা ৰক্ষা কৰিব লাগে।

প্ৰাচীন অসমত সংস্কৃত চৰ্চাৰ থূলমূল আভাস

ডঃ সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা

কেইবা হাজাৰো হাতেলিখা সংস্কৃত পুথি যদিও অসমৰ বিভিন্ন অনুষ্ঠানত সংৰক্ষিত হৈছে, তথাপি প্ৰাচীন আৰু মধ্যযুগৰ অসমত সংস্কৃত চৰ্চা কেনে ধৰণৰ আছিল সেইটো জনসাধাৰণৰ দৃষ্টিগোচৰলৈ আনিবলৈ চেষ্টা হোৱা নাই। নলবাৰীত প্ৰতিষ্ঠিত “সংস্কৃত সঞ্জীৱনী সভা”ৰ গ্ৰন্থাগাৰত এহেজাৰৰো ওপৰ সংস্কৃত পুথি সংৰক্ষণ কৰা হৈছে। যথেষ্ট সংখ্যক হাতেলিখা পুথি “কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতি” আৰু গুৱাহাটীত প্ৰতিষ্ঠিত চৰকাৰৰ “ঐতিহাসিক আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগ” আৰু গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পুথি সংৰক্ষণ বিভাগত ৰখা হৈছে। বহুত হাতেলিখা পুথি এতিয়াও অনেক লোকৰ ব্যক্তিগত সম্পত্তি হৈ আছে আৰু সেইবোৰ গৰাকীসকলৰ অৱহেলা আৰু অমনোযোগিতাৰ কাৰণেই দিনে দিনে ধ্বংসৰ মুখলৈ যাব লাগিছে।

এই হস্তলিপিবিলাকৰ সৰহভাগেই “স্মৃতি”ৰ পুথি। মধ্যযুগৰ অসমে কেইবাজনো স্মৃতি-লেখকৰ (নিবন্ধকাৰ) জন্ম দিছিল আৰু তেওঁলোকৰ কামৰ সমাদৰ অসমত এতিয়াও আছে। জ্যোতিষ-শাস্ত্ৰৰ চৰ্চাই স্মৃতিৰ পাছৰ ঠাই অধিকাৰ কৰিছিল, কিন্তু প্ৰকৃত সাহিত্যৰ চৰ্চা আৰু ৰচনাও যে নহৈছিল তেনে বুলি কব নোৱাৰি। মহাকবি কালিদাসৰ কাব্যসমূহ, ভাৰবি, মাঘ, শ্ৰীহৰ্ষ আদিৰ মহাকাব্য আৰু ৰামায়ণ-মহাভাৰতৰ একো একো অংশ পোৱা যায় যদিও প্ৰাচীন সংস্কৃত নাটৰ হস্তলিপি বৰ বেছি চকুত নপৰে।

পূৰ্বভাৰতৰ, বিশেষকৈ অসমৰ জনদিয়েক সংস্কৃতজ্ঞৰ লিখাই আমাৰ

দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰে। তেওঁলোকৰ কামৰ এটা চমু আভাস তলত দিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে মাত্ৰ।

নাট ঃ—খ্ৰীষ্টীয় অষ্টাদশ শতিকাত লিখিত চাৰিখন সংস্কৃত নাটক অলপতে আবিষ্কাৰ হৈছে। সেইকেইখন হ'ল ঃ—(১) কবিচন্দ্ৰ দ্বিজৰ "কামকুমাৰহৰণ" (২) কবিসূৰ্যৰ "বিঘ্নেশজন্মোদয়" (৩) দীন দ্বিজৰ "শংখচূড়বধ নাটক" আৰু (৪) ধৰ্মদেৱ দ্বিজৰ "ধৰ্মোদয় নাটক"।

এই চাৰিখন নাটকৰ নাটকীয় কলা-কৌশল ষোড়শ শতিকাৰ অসমৰ ধৰ্মসংস্কাৰক শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ ৰচিত অঙ্কীয়া নাটসমূহৰ দৰে। শঙ্কৰদেৱৰ এই নাটসমূহত সূত্ৰধাৰেই আদিৰপৰা শেষলৈকে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰি নাট পৰিচালনা কৰে। সূত্ৰধাৰেই নাটখনৰ প্ৰস্তাৱনা আৰম্ভ কৰি ভাৱৰীয়াসকলক পৰিচিত কৰি দিয়ে আৰু নাটখনৰ বিভিন্ন ঘটনাৰ মাজত যোগসূত্ৰ স্থাপন কৰি দৰ্শকক নাচ, গান আবৃত্তিৰে আনন্দ প্ৰদান কৰে। নাটবোৰৰ গদ্যভাগটো দুই ভাগত বিভক্ত—কথোপকথন আৰু সূত্ৰধাৰৰ নিৰ্দেশ আৰু ব্যাখ্যামূলক টিপ্পনী। সূত্ৰধাৰৰ ব্যাখ্যা আৰু টিপ্পনীৰ ওপৰত বেছি জোৰ দিয়াৰ কাৰণে কথোপকথনৰ মূল্য কিছু কমা যেন লাগে। সেইদৰেই ছন্দভাগকো দুই ভাগত বিভক্ত কৰা হয়, যেনে বিষয় নিৰ্দেশসূচক শ্লোক আৰু ছন্দযুক্ত গীত। এই সংস্কৃত নাটকেইখনতো এই বিশেষত্ববোৰ আছে। ইয়াত অসমীয়া গীতৰো ব্যৱহাৰ দেখা যায়।

এনে ধৰণৰ সংস্কৃত নাটকত গল্পৰ মৌলিকতা আৰু চৰিত্ৰসমূহৰ বৈশিষ্ট্য দেখা পোৱা নাযায়। যদিও সংস্কৃতকেই প্ৰকাশৰ মাধ্যম কৰা হৈছিল, তথাপি ইয়াত ব্যৱহাৰ কৰা ভাষা বৰ বেছি উচ্চ পৰ্যায়ৰ নহয়। এই নাটকেইখনৰ ভাষা আৰু সংলাপ সহজ বুলি নিঃসন্দেহে কব পাৰি, কিন্তু কালিদাস বা ভাসৰ নিচিনা স্বতঃস্ফূৰ্ত আৰু কবিত্বপূৰ্ণ নহয়।

কবিচন্দ্ৰ দ্বিজৰ "কামকুমাৰ হৰণ" নাটত উষা আৰু অনিৰুদ্ধৰ প্ৰণয়ৰ ঘটনাক সাতটা অঙ্কত ভাগ কৰি চিত্ৰিত কৰিছে। নাটকীয়

চৰিত্ৰ সৃষ্টিৰ কাৰণে গল্পটো হৰিবংশত যেনে আছে ইয়াতো তেনে ধৰণেই লোৱা হৈছে। এটা কি দুটা হাস্যৰসৰ দৃশ্যৰ বাহিৰে পুৰাণত থকা ঘটনাৰ পৰিবৰ্তন কৰা নাই।

এই নাটকখন আহোম ৰজা শিৱসিংহ আৰু ৰাণী প্ৰমথেশ্বৰীৰ যুটীয়া অনুপ্ৰেৰণাত লিখা হৈছিল। প্ৰস্তাৱনাত কবিয়ে পৃষ্ঠপোষক দুগৰাকী সম্বন্ধে লিখিছে :—

"অৱিৰতসুৰবৃন্দৱন্দিতহৰগৌৰীচৰণাৰৱিন্দমকৰন্দপানোন্মত্তমধুকৰেণ, কুন্দেন্দুধৱলকীত্তিৰাজিবিৰাজিতদিগ্‌দিগন্তৰেণ, দোৰ্দ্দণ্ডাপিতকোদণ্ডদণ্ডিতদুৰ্বাৰবৈৰিবীৰনিৱহেন, চমৎকাৰকৰপ্ৰভাপ্ৰাগ্‌ভাৰভাস্বৰৱিৱিধৱিদ্যাৱিদ্যোতিতৱিগ্ৰহেণ, চাতুৰ্যাশাসিতাশেষলোকলাৱণ্যলীলাকলিতকলেৱৰসুৰসুন্দৰীৱিৰাজমানবৃহদ্ৰাজপদপ্ৰখ্যাতপ্ৰথিতগুণগ্ৰামৰামাভিৰামশ্ৰীপ্ৰমথেশ্বৰী মহাদেৱীদয়িতেন শ্ৰীস্বৰ্গদেৱশিৱসিংহমহীমহেন্দ্ৰেণ কামকুমাৰনামনাটকং নাটয়িতুং আদিষ্টোঽস্মি।"

মহাৰাজ শিৱসিংহ স্বৰ্গদেৱ ১৭১৪ খ্ৰীষ্টাব্দত সিংহাসন আৰোহণ কৰি কেইবছৰমানৰ পিছতেই ৰাণী প্ৰমথেশ্বৰীক সিংহাসন এৰি দিয়ে আৰু ৰাণীয়ে ১৭৩০ চনলৈকে ৰাজ্য শাসন কৰে। ইয়াৰপৰা বুজা গ'ল যে নাটখন ১৭২০ আৰু ১৭৩০ চনৰ ভিতৰতে লিখিত। স্বৰ্গদেৱ শিৱসিংহ এজন বিদ্যানুৰাগী ৰজা আছিল আৰু তেওঁৰ সহায়-সহানুভূতি পায়েই কেইবাজনো সংস্কৃত পণ্ডিতে "অভিজ্ঞানশকুন্তলম্", "গীতগোবিন্দ", "ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত পুৰাণ", "আনন্দ লহৰী", "ধৰ্মপুৰাণ" আদি সংস্কৃত গ্ৰন্থ অসমীয়ালৈ অনুবাদ কৰিবলৈ সুবিধা পাইছিল।

"কামকুমাৰ হৰণ"ৰ গীতবিলাক জয়দেৱৰ "গীতগোবিন্দ"ৰ আৰ্হিৰে ৰচনা কৰা হৈছে। কিন্তু সংলাপ অংশ ৰসহীন আৰু নাটকীয় সৌন্দৰ্য (dramatic quality) বৰ্জিত হৈছে। ইয়াত ৩৪টা সংস্কৃত শ্লোক, ১৮টা সংস্কৃত ৰাগ প্ৰধান গীত আৰু ১০টা অসমীয়া গীতৰ সমাবেশ হৈছে।

কবিসূৰ্যৰ "বিঘ্নেশজন্মোদয়" নাটখনৰ মূল ঘটনাটো পাৰ্বতীপুত্ৰ

গণেশৰ জন্ম-বৃত্তান্ত লৈ লিখা। শনিগ্ৰহৰ কোপদৃষ্টিত পৰি কেনেকৈ গণেশে নিজৰ মূৰ হেৰুৱাৰ লগাত পৰিল আৰু তাৰ পৰিবৰ্তে এটা হাতীৰ মূৰ লগাই দিয়া হ'ল এই কথাৰে উল্লেখ কৰিছে। নাটখন তিনি অঙ্কত বিভক্ত। কবিৰ প্ৰকৃত নাম গৌৰীকান্তহে, কবিসূৰ্য তেওঁৰ ছদ্মনামহে ঃ— "গৌৰীকান্ত নিজাভিধানবিদিতো বিপ্ৰাদ্ য আদত্তৱান্, নাম শ্ৰীকৱিসূৰ্যইত্যপৰকং ব্ৰহ্মায়ণোব্ৰাহ্মণঃ ভাৰদ্বাজ-পবিত্ৰগোত্ৰজনিনা বিঘ্নেশজন্মোদয়ে নাটে তেন মনীষিণা বিৰচিতে যাতোঽয়মঙ্কোঽপৰঃ ॥"

নাটখন ১৭৯৯ খ্ৰীষ্টাব্দত লিখিত। সেই সময়ত কমলেশ্বৰসিংহ স্বৰ্গদেৱ আহোম-ৰাজপাটত আছিল (১৭৯৫-১৮১০)। নাটখনৰ শেষাংশত ইয়াৰ ৰচিত কাল সম্পৰ্কে এইদৰে কৈছে :—

পৃথ্বীভুজাচলশশাঙ্কমিতে শকাব্দে
যাতে বৃষং দিনকৰে দ্বিজৰাজবাৰে।
জাতে চ নাটক ইহ ত্ৰিতয়াঙ্কপূৰ্ণে
মাৎসৰ্যদোষৰহিতা সুধিয়ো ভৱন্তু ॥

এই নাটৰ গল্পাংশ ব্ৰহ্মবৈৱৰ্তপুৰাণৰ "গণেশজন্মখণ্ড"ৰ পৰা লোৱা হৈছে। "কামকুমাৰহৰণ"ৰ দৰেই এই নাটখনতো সংস্কৃত আৰু অসমীয়া দুয়োবিধ গীতৰ সমাবেশ হৈছে। কবিয়ে ইয়াৰ সংস্কৃত গীতবিলাক অসমীয়া ছন্দ দুলড়ী, লেচাৰী আদিৰ আহিত লিখিবলৈ ব্যৰ্থ প্ৰয়াস কৰা যেন লাগে। তলত কেইটামান উদাহৰণ দিয়া হ'ল :—

কৃষ্ণ নাৰায়ণ দেৱ সনাতন,
ত্ৰৈলোক্যকাৰণ সংসাৰতাৰণ এ
জানামি ত্বামেৱমীদৃশমুত্তমবেশ।
নৱঘনশ্যাম জগদাভিৰাম,
কোটিসূৰ্যধাম পৰিপূৰ্ণকাম এ
ন জ্ঞাতুমীশ্বৰী ত্বামহং চ হৃষীকেশ॥ (প্ৰথম অঙ্ক)

ধৰ্মদেৱ ৰচিত "ধৰ্মোদয়" নাটখন ঐতিহাসিক পটভূমিত ৰচিত এখনি

ৰূপক নাট। স্বৰ্গদেৱ লক্ষ্মীসিংহৰ দিনত (১৭৬৮-১৭৮০) হোৱা মোৱামৰীয়া বিদ্ৰোহৰ আলমলৈ লিখা এইখন পাঁচঅঙ্কীয়া নাট খ্ৰীষ্টীয় অষ্টাদশ শতিকাৰ শেষভাগত মোৱামৰীয়াসকলে তেওঁলোকৰ কেইজনমান ধৰ্মগুৰুক অপমান কৰাৰ কাৰণে আহোম ৰজাৰ ওপৰত প্ৰতিশোধ লবলৈ বিদ্ৰোহ ঘোষণা কৰা। বিদ্ৰোহৰ প্ৰথমাৰ্দ্ধত তেওঁলোক কৃতকাৰ্য হৈ স্বৰ্গদেৱ লক্ষ্মীসিংহক সিংহাসনচ্যুত কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। কিন্তু তেওঁলোকৰ কৃতকাৰ্যতা ক্ষণস্থায়ী হ'ল। কেইমাহমানৰ পিছতে ৰাজকীয় লোকৰদ্বাৰা সিংহাসনচ্যুত ৰজাক আকৌ ৰাজপাটত বহুৱা হ'ল। কবিয়ে এজন ৰাজানুগামী লোক হিচাপে মোৱামৰীয়া বিদ্ৰোহক অধৰ্মৰ পতন আৰু ধৰ্মৰ অভ্যুদয় হিচাপে দেখুৱাইছে। এই নাটৰ প্ৰথম অঙ্কৰ শেষৰ ফালে আমি এনে ধৰণে পাওঁ :—

নমঃ কন্ত্ৰপদাম্বুজে ভগৱতঃ শ্ৰীধৰ্মদেৱঃ কৱিঃ
যং স্তৃতে কমলাপ্ৰিয়া ভগৱতী সংশুদ্ধৱংশোদ্ভৱা।
লক্ষ্মীসিংহনৰেশ্বৰস্য চৰিতে ধৰ্মোদয়ে নাটকে
তস্যাগাৎ প্ৰথমাঙ্ক এষা ৱিশদঃ কীৰ্ত্ত্যুদ্‌ভৱাঙ্গো মহান্।

"শংখচূড় বধ" নাটখন দীন দ্বিজৰদ্বাৰা তুৱৰা বংশৰ সন্দিকৈ বৰফুকনৰ পৃষ্ঠপোষকতাত লিখা হয়। এই সন্দিকৈ বৰফুকনৰ জনাজাত নাম হ'ল কলীয়াভোমোৰা বৰফুকন। তেওঁ বৰফুকন পদত অধিষ্ঠিত হয় ১৭৯৫ খ্ৰীষ্টাব্দত আৰু ১৮১০ খ্ৰীষ্টাব্দ পৰ্যন্ত এই পদত থাকে। নাটখন ৰচিত হয় ১৭২৪ শকাব্দত (শাকে তত্ত্বমুনীন্দুভিৰ্বিগণিতে ভাষাবিমিশ্ৰৈৰ্মুদা)। নাট্যকাৰে নাটখনত পৃষ্ঠপোষকৰ কথা এনেদৰে উল্লেখ কৰিছে :—

শ্ৰীমান্ শক্ৰৱংশোদ্ভৱনৃপতিৰতিকান্তসংক্ৰান্তমূৰ্ত্তিঃ
নানাভূপালশীৰ্ষপ্ৰণতপদযুগোঽমিত্ৰপক্ষে কৃতান্তঃ।
তৎশ্লাঘ্যোঽমাত্যমুখ্যঃ সকলবুধজনপ্ৰীতিদঃ শুভ্ৰকীৰ্ত্তিঃ
সন্দিকৈৱংশজন্মা জয়তি ৱিমলধীঃ শ্ৰীবৃহৎফুক্কনোঽসৌ।

তিনি অঙ্কত সমাপ্ত নাটখনিত কবিয়ে ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত পুৰাণত থকা

তুলসী আৰু শংখচূড়ৰ কথা চিত্ৰিত কৰিছে। গল্পাংশৰ মৌলিকতা আৰু চৰিত্ৰাংশৰ বৈচিত্ৰ্য যদিও পৰিলক্ষিত নহয়, তথাপি ইয়াত কেইটিমান সুন্দৰ কবিত্বপূৰ্ণ ছন্দযুক্ত গীতৰ সমাবেশ হৈছে। দুখ-বেদনাৰ গীতবিলাক অসমীয়াত লিখা হৈছে। এই নাটৰ প্ৰথম অঙ্কত বেদৱতীৰ জন্মবৃতান্ত আৰু গঙ্গা, লক্ষ্মী, সৰস্বতীৰ পাৰস্পৰিক অভিশাপৰ কথাৰ উল্লেখ আছে ঃ "ইতি ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত্তপুৰাণে প্ৰকৃতি-খণ্ডসমুদ্ধৃতে শঙ্খচূড়বধনাটকে গঙ্গা-লক্ষ্মী-সৰস্বতী-শাপপ্ৰাপ্তিৰ্বেদৱতী জন্মোপাখ্যানং চ নাম প্ৰথমঃ অঙ্কঃ।"

দ্বিতীয় অঙ্কত তুলসীৰ জন্ম আৰু তেওঁৰ লগত দৈত্যৰাজ শংখচূড়ৰ বিবাহৰ কথা আৰু তৃতীয় অঙ্কত শংখচূড়ৰ মহাদেৱৰ হাতত মৃত্যু আৰু শেষত শ্ৰীকৃষ্ণৰ হাতত তুলসীৰ সতীত্ব নাশৰ কথাৰ উল্লেখ আছে।

টীকা ঃ আবিষ্কৃত প্ৰায়বোৰ টীকাই খণ্ডিত। সেইবিলাকৰ ভিতৰত মাত্ৰ কেইটামানহে সম্পূৰ্ণভাৱে উদ্ধাৰ হৈছে। ৰাজ্যধৰ মিশ্ৰৰ দ্বাৰা লিখিত "শিশুপালবিবেচন"খন কবি মাঘৰ বিখ্যাত কাব্যৰ ওপৰত লিখা টীকা। ইয়াৰ একাংশহে পোৱা গৈছে। প্ৰথম অঙ্কৰ শেষত কবিয়ে নিজকে এইদৰে অভিহিত কৰিছে "ইতি মহীস্থাপনীয়-কবিচক্ৰবৰ্ত্তিৰাজ্যধৰমিশ্ৰাচাৰ্যকৃতে শিশুপালৱিৱেচনে নাৰদসমাগমাখ্যঃ প্ৰথমসৰ্গঃ॥"

দণ্ডীৰচিত "কাব্যাদৰ্শ"ৰ এটা খণ্ডিত টীকা আৰু এটা টিপ্পনী উদ্ধাৰ হৈছে। এই টিপ্পনী জনৈক কৃষ্ণদত্ত শৰ্মাৰদ্বাৰা লিখিত ঃ—

শ্ৰীকৃষ্ণচৰণদ্বন্দ্বপদ্মাসৱমধুব্ৰতঃ।
শ্ৰীকৃষ্ণদত্তশৰ্মাস্তঃ লিখতি দণ্ডীটিপ্পনীম্॥

টীকাটো কোনো এজন সৌৰি শৰ্মাৰদ্বাৰা লিখিত। লিখকে নিজকে ৰাম শৰ্মাৰ পুত্ৰ বুলি অভিহিত কৰিছে ঃ—

পণ্ডিতশ্ৰীৰামশৰ্মাসূনুশ্ৰীসৌৰিশৰ্মণা।
টীকেয়ং ক্ৰিয়তে লঘ্বী দণ্ডিনঃ কাব্যলক্ষণা॥

গদসিংহৰ "তত্ত্ব-চন্দ্ৰিকা" কিৰাতাৰ্জুনীয়ৰ টীকা। কলিকতা

বিশ্ববিদ্যালয়ৰদ্বাৰা প্ৰকাশিত ড° এছ-কে দেৰ "সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী"তো এই টীকাৰ কথা উল্লেখ আছে। আমি গদসিংহ আৰু তেওঁৰ বংশৰ কথা এনেদৰে পাওঁ :—

প্ৰণম্য গাং প্ৰতিপদং ক্ষৰদ্ৰসপয়স্বতীং
ক্ৰিয়তে ভাৰৱৈৰ্যত্নাদ্ ৱিবৃতিঃ তত্ত্বচন্দ্ৰিকা

সন্তি প্ৰকাশবৰ্ষাদিটীকাগ্যাপি সুৱিস্তৰাঃ
তথাপি লঘুবোধাৰ্থং গদসিংহঃ কৰোতীমাম্
পিতৃকল্পাদ্ যথাধীতং ভ্ৰাতুঃ শ্ৰীসিদ্ধসিংহতঃ
তৎপুত্ৰভ্ৰাতৃজাদীনাং স্মৰণাৰ্থং বিলিখ্যতে ॥

ওপৰুক্ত কথাখিনিৰপৰা বুজা যায় যে গদসিংহই তেওঁৰ অগ্ৰজ সিদ্ধসিংহৰ ওচৰত শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিছিল আৰু তেওঁৰ পুতেক-ভতিজাক আদিক শিকাবৰ কাৰণেহে টীকা ৰচনা কৰিছিল।

ঘনশ্যাম বিদ্যাভূষণ ৰচিত মেঘদূতৰ এখন অসমাপ্ত টীকা পোৱা গৈছে। নৈষধ-চৰিতৰ "সুবোধিনী" নামৰ এটি টীকাৰ একাংশ দুখলগা অৱস্থাত পোৱা গৈছে। কিন্তু টীকাকাৰৰ নাম জনা নেযায়। সূৰ্য শৰ্মা ৰচিত দেবেশ্বৰৰ "কবিকল্পলতা"ৰ এটা টীকা সম্পূৰ্ণ অৱস্থাত পোৱা গৈছে। পুথিখনৰ শেষত লিখিছে :—

শ্ৰীৱিশ্বৰূপমিশ্ৰস্য সূনুনা সূৰ্যশৰ্মণা।
কৱিকল্পলতাটীকা যথামতি ৱিতন্যতে ॥

জয়দেৱ ৰচিত "গীত-গোবিন্দ"ৰ দুখন সম্পূৰ্ণ টীকা আমাৰ হাতত পৰিছে। তাৰে এখন হৈছে "সাৰৱতী"। ষোড়শ খ্ৰীষ্টাব্দত কোচ-বিহাৰৰ ৰজা নৰনাৰায়ণৰ প্ৰধানমন্ত্ৰী আৰু প্ৰধান সেনাপতি মহাৰাজ শুক্লধ্বজৰদ্বাৰা লিখিত। পৌৰাণিক আৰু মধ্যযুগৰ বহুত কবিতা আৰু কামশাস্ত্ৰৰ উল্লেখ থকা এইখন পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ পুথি। পুথিখনৰ শেষ ভাগত উল্লেখ কৰিছে :—

ৰম্যা শ্ৰীজয়দেৱপণ্ডিতকৱেৰ্ব্বাণী নবীনাঙ্গনা।
ন প্ৰায়াণি নিৱেশিতুং প্ৰভাৱতী স্বয়ং (শ্ৰিয়ং) স্বয়ং কিঞ্চন ॥

শ্ৰীশুক্লধ্বজভাৰতীৱ বসতী তস্যা বয়স্যা ততঃ।
তাৎপর্যাণি গণানলসতি পদং জানীত বিদ্বজ্জনাঃ॥
সম্বর্ণাং জয়দেৱপণ্ডিতকৱেৰ্ব্বাণীং নিগূঢাশয়াং।
নানালঙ্কৃতিভূষিতাং গুণৱতীং হৃদ্যাঞ্চ মানপৰাম্॥
ক্ষিতিপালমৌলিমুকুটপ্ৰশ্লিষ্টপাদদ্যুতেঃ
শ্ৰীশুক্লধ্বজভূভুজো বিজয়তামাকল্পমেষা কৃতিঃ।

আন এখন পুথি হ'ল ধৃতিদাস কবিৰ "সন্ধৰ্ভ-দীপিকা"। এই পুথিৰ হস্তলিপিখন ধৰ্মৰাজ শৰ্মাৰদ্বাৰা ১৭২৫ শকত লিখা হৈছিল (১৮০৩)। "শাকে শ্ৰীহৈমৱত্যাঃপদকমলযুগে ষট্পদীভূয় শাস্ত্ৰং। বৈশাখে বাণবাহুশিখৰিশশিস্মৃতে শুভ্ৰপক্ষে চতুৰ্থ্যাং।" টীকাটোৰ প্ৰথম কেইশাৰীত লিখিছে ঃ

মূলে সূক্ষ্মাধ্বনিৰিতিপদং প্ৰাপ্য বিভ্ৰাজতে যা।
পশ্যন্তী যা নিৱসতি সদা বৰ্ণৰূপেণ নাভৌ॥
অধ্যাস্তে যা পদমিতি পদং মধ্যমা হৃৎসৰোজে।
সাবাগ্দেবী জয়তি ৱদনে বৈখৰী বাক্যৰূপা॥
নমোঽস্তু জ্যোতিষে তস্মৈ যৎ প্ৰকাশয়তি স্ফুটং।
তমোপহানামন্যেষাং স্থিতমৰ্থমগোচৰং॥
ধৃতিদাসঃ কবিঃ শ্ৰীমানস্থাষণ (?) চতুৰাননং :
কৰোতি গীতগোবিন্দটীকাং সন্দৰ্ভদীপিকাং॥

আমি গীত-গোবিন্দৰ ওপৰত আৰু এটা টীকা পাওঁ। সেই টীকাটি "সাৰদীপিকা" নামে পৰিচিত। সংস্কৃত সাহিত্যানুৰাগীসকলৰ ওচৰত উক্ত টীকাৰ লেখক জগদ্ধৰ সুপৰিচিত। এই পুথিৰ আদি আৰু শেষ ভাগত ষোড়শ শতিকাৰ বৈষ্ণৱ কবি ৰত্নাকৰ কন্দলিয়ে আত্মপৰিচয় দিছে। সম্ভৱ এই ৰত্নাকৰ কন্দলিয়েই ষোড়শ শতিকাত শ্ৰীশঙ্কৰদেৱক অসমত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ সময়ত সহায় কৰিছিল। বৰ্ত্তমানৰ হস্তলিপিটো ১৬২৬ শকত (১৭০৪ চন) কমলা পাঠকৰ দ্বাৰা নকল কৰা হৈছিল। জগদ্ধৰৰ প্ৰসিদ্ধ টীকাৰ সহায় লোৱাৰো উল্লেখ আছে।

শ্ৰীশুক্লদেৱভূপালবচসা লিখতি স্ফুটং
সটীকগীতগোবিন্দং শ্ৰীৰত্নাকৰকন্দলিঃ ॥
নানাটীকাঃসমালোচ্য বিচাৰ্য সুচিৰং হৃদা ।
গীতগোবিন্দটীকেয়ং ক্ৰিয়তে শ্ৰীজগদ্ধৰৈঃ ॥

ইতি সাৰদীপিকাসমেতশ্ৰীগীতগোৱিন্দে সুপ্ৰীতপীতাম্বৰো নাম দ্বাদশসৰ্গঃ॥
শ্ৰীগীতগোবিন্দকৱিত্বমুক্তাঃ টীকাৱচঃ কাঞ্চনসম্মনিভিঃ ।
শ্ৰীকৃষ্ণদেৱস্য গুণৈৰশেষৈঃ ৰত্নাকৰেণ গ্ৰথিতো জয়ন্তি ॥

পুৰাণ আৰু তন্ত্ৰৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰাচীন অসমৰ পণ্ডিতসকলৰ অৱদান অৱজ্ঞা কৰিব নোৱাৰি। ১০ম-১১শ শতাব্দীৰ ভিতৰত ৰচনা কৰা “কালিকা পুৰাণ”, ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ “ধৰ্মপুৰাণ”, ১৫শ—১৬শ শতিকামানৰ “যোগিনী তন্ত্ৰ”,১৮শ শতিকাৰ “হৰগৌৰী সংবাদ” অবিসম্বাদীভাৱে অসমৰ পণ্ডিতৰ ৰচনা। “কালিকা পুৰাণ”ত প্ৰাচীন কামৰূপৰ ভৌগোলিক বিৱৰণ, পবিত্ৰ স্থানসমূহৰ উল্লেখ, ধৰ্মীয় আচাৰ-পদ্ধতি সাধন-প্ৰক্ৰিয়া আৰু কামাখ্যা দেৱীৰ উৎপত্তি আদি অনেক কথা পোৱা যায়। “যোগিনীতন্ত্ৰ”তো সেইদৰে কামৰূপৰ তীৰ্থপীঠ, ধৰ্মীয় নীতি, আচাৰ-বিচাৰ আৰু ৰাজশক্তিৰ বিবৰণ আছে। “ধৰ্মপুৰাণ”ত ধৰ্মীয় আচাৰ-নীতিৰ লগতে ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদৰ দুয়োপাৰে বসতি কৰা বিভিন্ন জন-জাতিৰ উল্লেখ পোৱা যায়। “ধৰ্মপুৰাণ”ৰ অসমীয়া পদানুবাদো দুটা পোৱা গৈছে; এটা চিত্ৰৰঞ্জিত ৰূপো বৃটিছ মিউজিয়মত সংৰক্ষিত আছে। মুল সংস্কৃত “ধৰ্মপুৰাণ”ৰ তলৰ শ্লোক কেইটাই অসমৰ জনজাতিসমূহৰ পৰিচয় দিয়ে :—

বনেষু পৰ্বতান্তেষু দিক্ষু তাং পতগেশ্বৰ ।
উদ্ববাস ততঃ শীঘ্ৰং দোষজ্ঞঃ পিতুৰাজ্ঞয়া ॥
ততঃ পূৰ্ব্বে হ্যভৱন্ ব্যক্তা অকেশাঃ শ্মশ্ৰুৱৰ্জিতাঃ ।
যৱনভোজনপ্ৰীতাঃ কিঞ্চিৎশ্মশ্ৰুযুতাশ্চ যে ॥

অগ্নৌ চ নগ্নকাঃ পাপাঃ দক্ষিণে শ্যানবাচকাঃ ।
ঘোৰাঃ প্ৰাণিৱধে প্ৰীতা দুৰাত্মনো গৱাশিনঃ ॥
নৈঋতে কুৱাচাঃ পাপা গোব্ৰাহ্মণৱধোদ্যতাঃ ।
খৰ্পৰাঃ পশ্চিমে পূৰ্ব্বে নিৱসন্তি চ দাৰুণাঃ ॥
বায়ব্যাঞ্চ তুৰস্কাশ্চ শ্মশ্ৰুপূৰ্ণা গৱাশিনঃ ।
অশ্বপৃষ্ঠে সদাৰূঢ়াঃ প্ৰযুদ্ধেস্বনিবৰ্ত্তিনঃ ॥
উত্তৰস্যাঞ্চ গিৰয়ো ম্লেচ্ছাঃ পৰ্ব্বতৱাসিনঃ ।
সৰ্ব্বভক্ষা দুৰাচাৰা ৱধবন্ধৰতাঃ কিল ॥

ওপৰৰ গ্ৰন্থখনৰ উপৰিও "কামাখ্যাতন্ত্ৰ" মীননাথৰ "কৌলজ্ঞাননিৰ্ণয়", "অকুলবীৰ" "কামাখ্যাগুহ্যসিদ্ধি" আদি তন্ত্ৰসমূহো কামৰূপতে ৰচিত বুলি কবলৈ যুক্তি আছে। প্ৰাচীন পৰম্পৰামতে সিদ্ধাচাৰ্য মীননাথৰ জন্ম হৈছিল কামৰূপত। তেওঁ কৌলসাধনমাৰ্গৰ তত্ত্বোপদেশ লাভ কৰিছিল কামৰূপৰ কৌলযোগিনীৰপৰা বুলি কোনো কোনো প্ৰাচীন গ্ৰন্থত উল্লেখ আছে।

ধৰ্মশাস্ত্ৰ সম্পৰ্কীয় বহুতো গ্ৰন্থ পুৰণি কামৰূপত ৰচিত হোৱাৰ প্ৰমাণ পোৱা গৈছে। বহুখিনি প্ৰাচীন শাস্ত্ৰ উদ্ধাৰ হৈছে। নীলাম্বৰাচাৰ্য, দামোদৰ মিশ্ৰ, কৱি ভাৰতী, বেদাচাৰ্য, পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশকে প্ৰমুখ্য কৰি খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতিকাৰপৰা অষ্টাদশ শতাব্দীলৈকে ভালে কেইজন স্মৃতিশাস্ত্ৰজ্ঞ পণ্ডিতে কামৰূপীয় স্মৃতিৰ এটা স্বতন্ত্ৰ ধাৰা প্ৰতিষ্ঠা কৰি গৈছে। এই গ্ৰন্থসমূহৰ প্ৰবন্ধান্তৰত বিশেষ ভাৱে উল্লেখ কৰা হৈছে, দ্বিৰুক্তি নিষ্প্ৰয়োজন।

মহাৰাজ নৰনাৰায়ণৰ সময়ত সংস্কৃত চৰ্চাৰ বিশেষ পয়োভৰ লক্ষ্য কৰা যায়। কথাগুৰু চৰিতত আৰু অন্যান্য চৰিত পুথিবোৰত বহুতো টোল-পাঠশালা থকাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। ডাঙৰ ডাঙৰ সত্ৰবোৰত একোখনকৈ টোল আছিল। এতিয়াও আউনিআটী সত্ৰত টোল চলি আছে। সত্ৰৰ গোসাঁয়ে নিজে টোলৰ শিক্ষাদান কৰাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ভট্টদেৱে নিজে শ শ ছাত্ৰক টোলত

পঢ়াই বিভিন্ন ঠাইলৈ ধৰ্মপ্ৰচাৰৰ কাৰণে পঠোৱা উল্লেখ ৰামৰায়ৰ "গুৰুলীলা"ত পোৱা যায়। সত্ৰবোৰ প্ৰধানকৈ ধৰ্মচৰ্চা, শাস্ত্ৰচৰ্চা আৰু শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰ আছিল।

মহাৰাজ নৰনাৰায়ণৰ অনুপ্ৰেৰণাত সংস্কৃত পুৰাণ-ভাগৱত, মহাভাৰত আদি অসমীয়ালৈ অনুবাদ কৰাৰ উপৰিও কিছুমান সংস্কৃত গ্ৰন্থও ৰচনা কৰিবলৈ সুবিধা দিছিল। তেওঁৰ ৰাজসভাৰ কবি কৰ্ণপূৰে "বৃত্তমালা" নামৰ ছন্দঃশাস্ত্ৰ আৰু "পাৰিজাতহৰণ" নামৰ এখন অষ্টাদশসৰ্গীয় মহাকাব্য ৰচনা কৰে। পাছৰখন গ্ৰন্থ "মিথিলা সংস্কৃত প্ৰকাশন সংস্থা"ই প্ৰকাশ কৰিছে। "বৃত্তমালা"ত মল্লদেৱ বা নৰনাৰায়ণৰ স্পষ্ট উল্লেখ আছে। "পাৰিজাতহৰণ"ত কামাখ্যা, হয়গ্ৰীৱ, কেদাৰ, উমানন্দ আৰু লৌহিত্যৰ প্ৰশস্তি আছে।

মৌলিক গ্ৰন্থৰ উপৰিও অসমৰ পণ্ডিতে ৰচনা কৰা টীকাসহ ভালে কেইখন পুথি পোৱা গৈছে। এই গোটেইবোৰৰ আলোচনাৰ ভিত্তিত এখন শকত আলোচনাত্মক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিব পৰা যায়। *

---

* প্ৰবন্ধত উদ্ধৃত কৰা শ্লোকবোৰ হাতে লিখা পুথিত থকাৰ দৰেই ছপা কৰা হ'ল।

অসমৰ পৰম্পৰাগত শিক্ষা পদ্ধতিৰ ধাৰা

ড° নৰেন্দ্ৰনাথ শৰ্ম্মা,

অসমৰাজ্য ভাৰতবৰ্ষৰ এখন সুপ্ৰাচীন দেশ। বৰ্ত্তমানকালত যি ভৌগোলিক পৰিসীমাৰে অসমক চিহ্নিত কৰা হয়, অতীতত এই সীমা ইয়াতকৈ অধিক বিস্তৃত আছিল। সুদূৰ দিক্কৰবাসিনীৰপৰা কৰতোয়ালৈ এই বিশাল ভূখণ্ড প্ৰাচীন অসমৰ অন্তৰ্গত আছিল। এই "অসম" নামটো এটি অৰ্বাচীন নাম। মহাভাৰতত ইয়াৰ নাম হৈছে—প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰ আৰু লৌহিত্য। পৌৰাণিক যুগত এই দেশ কামৰূপ নামেৰে অভিহিত হৈছে। এই কামৰূপতে নৰকাসুৰ, ভগদত্ত আদি ৰজাই ৰাজত্ব কৰি কামৰূপৰ গৌৰবময় ইতিহাসৰ ভেটি প্ৰতিষ্ঠা কৰে আৰু তাৰ পাচত বুৰঞ্জীয়ে ঢুকি পোৱা কালডোখৰত পাল আৰু বৰ্মণবংশীয় ৰজাসকলৰ ৰাজত্বৰ সময়ছোৱাই সুপ্ৰাচীন অসমৰ শিক্ষাসংস্কৃতিৰ সুদৃঢ় পটভূমিৰ অধিসূচনা দাঙি ধৰে।

বৈদিক সাহিত্যত কামৰূপ বা প্ৰাগজ্যোতিষপুৰৰ কোনো উল্লেখ পোৱা নাযায়। গতিকে বৈদিকযুগত অসমৰ শিক্ষাসংস্কৃতিৰ চৰ্চা কেনে আছিল সি আমাৰ সম্পূৰ্ণ অজ্ঞাত। বৈদিক সাহিত্যত এই কামৰূপ ৰাজ্যৰ উল্লেখ নথকাৰ ঐতিহাসিক কাৰণ আছে। সুদূৰ সিন্ধু-উপত্যকাৰ আৰ্য সভ্যতাই এটি সুবিস্তৃত ভূখণ্ড অতিক্ৰম কৰি ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকা স্পৰ্শ কৰিবলৈ বহুতদিন লাগিছিল। আনপক্ষে ভাৰতৰ উত্তৰ-পূব প্ৰান্তত বৈদিক সভ্যতাৰ পৰিক্ৰমা হয়তো সিমান সহজ নাছিল। বিস্মৃত অতীতৰ সেই কামৰূপবাসীয়ে আচহুৱা বৈদিক ধৰ্ম্ম অতিশীঘ্ৰে গ্ৰহণ কৰিবলৈ হয়তো সিমান সাজু নাছিল।

কিন্তু বহুকালৰ ব্যৱধানৰ পাছত যেতিয়া আৰ্য-অনাৰ্য কৃষ্টিসভ্যতাৰ আদান-প্ৰদান ঘটিল, তেতিয়া বৈদিক সংস্কৃতিয়ে লাহে লাহে অনাৰ্য-সকলৰ মাজতো প্ৰৱেশ লাভ কৰে। বৈদিক ধৰ্মই অসমত সুপ্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰাৰ আগেয়ে কামৰূপ ৰাজ্য শিক্ষা-সংস্কৃতিত পিছপৰা নাছিল। সুদূৰ অতীতৰেপৰা কামৰূপৰ লগত তিব্বত নেপাল আদি ৰাজ্যৰ সম্বন্ধই সেইবোৰ দেশৰ লগত কামৰূপৰ সাংস্কৃতিক যোগাযোগৰ কথাকে দাঙি ধৰে। এই যোগাযোগৰ মাধ্যম আছিল—শাক্তধৰ্ম। শক্তিসাধনাৰ পীঠস্থান হিচাপে কামৰূপ ৰাজ্যই প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰি আহিছে। তন্ত্ৰমন্ত্ৰৰ দেশ হিচাপে কামৰূপৰ বিষয়ে বহুতো কিংবদন্তী আজিও ভাৰতবৰ্ষৰ সকলো ঠাইতে প্ৰচলিত হৈ আছে। ইয়াৰ কামাখ্যা মন্দিৰ ভাৰতৰ পীঠস্থানসমূহৰ অন্যতম। বিখ্যাত চৰ্যাপদ ৰচোঁতা মৎস্যেন্দ্ৰ বা মীননাথ এই কামৰূপৰেই লোক আছিল। গতিকে থলুৱা পৰিবেশৰ কাৰণেই ইয়াত তন্ত্ৰসাধনৰ এটি সুস্থিৰ পৰিবেশ গঢ়ি উঠা একো অস্বাভাৱিক নহয়। তন্ত্ৰসাধনা এটি গোপন সাধনা ; গুৰুৰ সহায় নোলোৱাকৈ ইয়াক আয়ত্ত কৰা সহজ নহয়। গতিকে তন্ত্ৰাভিলাষী সাধকসকলৰ কাৰণে কামৰূপ হৈ পৰিছিল এটি প্ৰধান আকৰ্ষণ। কোনো ঠাইত কিবা এটি সংস্কৃতি গঢ়ি তুলিবলৈ হ'লে, তাত পঠন-পাঠনৰ ব্যৱস্থা গঢ়ি উঠিব লাগিব। কামৰূপৰ তান্ত্ৰিক সাধকসকলেও আগ্ৰহী শিষ্যসকলক তন্ত্ৰশিক্ষা দিছিল আৰু কিছুমান তন্ত্ৰশাস্ত্ৰও লিখিছিল। যিহেতু ভাৰতৰ সকলো অঞ্চলৰপৰাই ইয়ালৈ তান্ত্ৰিক সাধকসকলৰ আগমন হৈছিল, সেইকাৰণে তেওঁলোকৰ ভাষা সংস্কৃতভাষা হোৱাটো সহজে অনুমেয়।

চতুৰ্থ শতিকাত অসমত বৰ্মণ বংশীয় ৰজাসকলে ৰাজত্ব কৰে। এই সময়ছোৱাত ইয়াত সংস্কৃত ভাষা সংস্কৃতিৰ বহুল চৰ্চা হৈছিল। সেই সময়ৰ লিপি আৰু তামৰ ফলিসমূহে ইয়াৰ সাক্ষ্য বহন কৰে। এই লিপিসমূহৰ ভাষা সংস্কৃত ; সাহিত্যিক মূল্যত এইবোৰ অতুলনীয়। এইবোৰৰ ৰচনাশৈলীয়ে লিপিকাৰসকলৰ কালিদাস, মাঘ আদি

আদি সংস্কৃত মহাকবিসকলৰ লগত পৰিচয় সূচনা কৰে। ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰা এই লিপিকাৰসকল কাব্য, ছন্দ, ব্যাকৰণ আৰু অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত বিদগ্ধ পণ্ডিত আছিল। তেওঁলোকে এইবোৰ শাস্ত্ৰত নৈপুণ্য লাভ কৰিবলৈ নিশ্চয় কোনো গুৰুৰ ওচৰত বহুদিন শিক্ষালাভ কৰিছিল। গতিকে ভাৰতবৰ্ষৰ আন আন শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰসমূহৰ দৰে অসমতো যে অধ্যয়ন-অধ্যাপনাৰ এটি সু-সম্বদ্ধ পদ্ধতি আৰু পৰম্পৰা গঢ়ি উঠিছিল সি সহজেই অনুমেয়। সংস্কৃত পাঠশালা বা টোলসমূহেই সংস্কৃত শিক্ষা বিতৰণৰ কেন্দ্ৰস্থান আছিল আৰু তেনে অনুষ্ঠান গোটেই অসমতে গঢ়ি উঠিছিল। এইবোৰে সাধাৰণতে জমিদাৰ বা ধনী সম্প্ৰদায়ৰ বদান্যতাতে জ্ঞান বিতৰণ কৰিছিল। কেৱল অসমতেই নহয়, বঙ্গদেশ, বিহাৰ, উৰিষ্যা আদিতো এনেকুৱা অনুষ্ঠানবোৰ ৰজা বা জমিদাৰসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আছিল। দ্বাদশ—ত্ৰয়োদশ শতিকাত যেতিয়া নালন্দা আৰু বিক্ৰমশীলাৰ বিশ্ববিদ্যালয় দুখন ভাগি গ'ল, তেতিয়াই সম্ভৱতঃ বঙ্গদেশত পাৰম্পৰিক শিক্ষানুষ্ঠান হিচাপে টোলসমূহ গঢ় লৈ উঠে। বিশেষকৈ ৰাজপৃষ্ঠপোষকতাৰ কাৰণেই নৱদ্বীপ আদি ঠাই সংস্কৃত শিক্ষাৰ স্নায়ুকেন্দ্ৰ হিচাপে গা কৰি উঠিছিল। আমাৰ অসমতো এনেদৰে একেসময়তে বিভিন্ন অঞ্চলত সংস্কৃত পঢ়াশালি বা চতুষ্পাঠী গঢ়ি উঠে।

ভাৰতবৰ্ষৰ শিক্ষাৰ বুৰঞ্জীয়ে যিদৰে কেইবাটাও শতাব্দীৰ সাংস্কৃতিক পৰিবৰ্ত্তনৰ ছবি দাঙি ধৰে, অসমৰ শিক্ষাৰ বুৰঞ্জীয়েও বহু যুগৰ সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক পৰিবৰ্ত্তনৰ কথাকে সূচনা কৰে। সময়ৰ সোঁতত শিক্ষা প্ৰসাৰৰ লগত অধ্যয়নৰ বিষয়বস্তুৰো পৰিবৰ্ত্তন ঘটে। বৈদিক যুগত মানুহৰ যি আশা-আকাঙ্ক্ষা আছিল, পৰবৰ্ত্তী যুগত সি সলনি হ'ল। মানুহৰ চিন্তাধাৰাৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ লগে লগে জ্ঞানৰ পৰিধিও বাঢ়ি গ'ল আৰু লগতে অধ্যয়নৰ বিষয়বস্তুৰো পৰিসৰ ক্ৰমাৎ বৃদ্ধি পালে। বিষয়বস্তু পৰিবৰ্ত্তনৰ লগতে শিক্ষা-

পদ্ধতিৰো পৰিবৰ্ত্তন ঘটিল। বৈদিক যুগত যি পদ্ধতিত গুৰুৱে ছাত্ৰক বেদ পঢ়ুৱাইছিল, উপনিষদৰ যুগত সেই পদ্ধতি নাইকিয়া হ'ল। বেদৰ পৰৱৰ্ত্তী কালত বেদাঙ্গ, দৰ্শন, পুৰাণ, ইতিহাস, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, জ্যোতিষ আৰু অন্যান্য বৃত্তিমূলক শিক্ষাৰ শাখাসমূহে প্ৰসাৰতা লাভ কৰে আৰু জ্ঞানপিপাসু ছাত্ৰই এইবোৰ শাস্ত্ৰও অধ্যয়ন কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। আনহাতে কিছুমান বৈদিক পণ্ডিতে স্বকীয় পৰম্পৰা মানি কেৱল বেদকে বিভিন্ন পাঠৰ মাধ্যমত পঢ়ুৱাই থাকিলেও, পৃষ্ঠপোষকতাৰ অভাৱত তেনে পণ্ডিতৰ সংখ্যা হ্ৰাস পাই আহিল। প্ৰাচীন অসমত তেনেকুৱা বেদাধ্যয়নৰ পৰম্পৰা গঢ়ি উঠিছিল বুলি সঠিককৈ কোৱা টান। কাৰণ, পূৰ্বাঞ্চলত বৈদিক সভ্যতাই খোপনি পুতি উঠিবলৈ বহুত দিন লাগিছিল। তথাপিও কিছুমান জ্ঞানপিপাসু ছাত্ৰই বাৰাণসী আদি ঠাইত বেদাধ্যয়ন সমাপ্ত কৰি নিজে টোল পাতি ছাত্ৰক শিক্ষাদান দিবলৈ ব্ৰতী হৈ পৰিছিল।

ভাৰতবৰ্ষৰ অইন ঠাইৰ দৰে অসমতো গুৰুকুল পদ্ধতিৰ শিক্ষা-ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন আছিল। এই অনুষ্ঠানবোৰ যে কেৱল বনত অৱস্থিত আছিল তেনে নহয়। বহুতো গৃহাশ্ৰমী ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতে ঘৰতে ভৰণ-পোষণ দি ছাত্ৰক শিক্ষাদান কৰিছিল। এইসকল পণ্ডিতে যে কেৱল ছাত্ৰকহে বিদ্যাদান কৰিছিল এনে নহয়, নীতিশিক্ষা দিয়াৰ প্ৰয়াসেৰে প্ৰবচন আদিৰ মাজেদি এইসকল শিক্ষকে সাধাৰণ জনতাৰ মাজতো বিদ্যা বিতৰণ কাৰ্য্যত ব্ৰতী হৈছিল। অধ্যাপকসকলৰ পাণ্ডিত্যই ছাত্ৰসকলৰ প্ৰধান আকৰ্ষণ আছিল। যিজন অধ্যাপকে যি শাস্ত্ৰত পাৰদৰ্শী বুলি প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰিছিল, সেইজন অধ্যাপকৰ ওচৰত সেই বিশেষ শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিবলৈ বহুত দূৰৈৰপৰাই ছাত্ৰ আহিছিল। এই অধ্যাপকসকলে দুষ্প্ৰাপ্য গ্ৰন্থসমূহ নকল কৰি ৰখাৰ উপৰিও নিজে টীকাভাষ্য ৰচনা কৰি ছাত্ৰক শিক্ষা দিছিল। প্ৰাচীন পাঠশালাসমূহত বিভিন্ন শাস্ত্ৰৰ অধ্যয়ন-অধ্যাপনাৰ ব্যৱস্থা আছিল। কোনো ছাত্ৰই এটা বিষয় বিশেষভাৱে অধ্যয়ন কৰাৰ

আগেয়ে সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যৰ প্ৰাথমিক জ্ঞান অৰ্জন কৰি লৈছিল। ব্ৰাহ্মণৰ ল'ৰাবিলাকে উপনয়নৰ লগে লগেই সন্ধ্যাৰ মন্ত্ৰসমূহ আৰু অন্যান্য দৈনন্দিন পূজাপদ্ধতিৰ মন্ত্ৰসমূহ মুখস্থ কৰি লোৱাৰ নিয়ম আছিল। ৩।৪ বছৰ পঢ়ি সংস্কৃত ব্যাকৰণ আৰু সাহিত্যৰ প্ৰাথমিক জ্ঞান আহৰণ কৰাৰ পাছত ছাত্ৰই নিজৰ অভিৰুচি অনুসৰি কোনো এটা বিষয় বাছি লৈ ১০।১২ বছৰ গভীৰভাৱে অধ্যয়ন কৰিছিল।

অসমৰ টোলসমূহত প্ৰথমে অমৰকোষ মুখস্থ কৰা নিয়ম আছিল আৰু ইয়াৰ লগতে ব্যাকৰণৰ সংজ্ঞা-সন্ধিৰ পাঠদানেৰে অধ্যয়ন আৰম্ভ হৈছিল। ব্যাকৰণশাস্ত্ৰ সকলোশাস্ত্ৰৰে মুখস্বৰূপ (ব্যাকৰণং মুখং স্মৃতম্) বুলিয়েই আদিতে ব্যাকৰণ পঢ়িবলগীয়াত পৰিছিল। ব্যাকৰণ-জ্ঞান থাকিলে ছাত্ৰই অন্য শাস্ত্ৰত প্ৰৱেশ লাভ কৰিব পাৰে। দৈত্যাৰি ঠাকুৰ বিৰচিত "মহাপুৰুষ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱ চৰিত"মতে শঙ্কৰদেৱে পঢ়াশালিত গৈ বৰ্ণমালা শিকি পাছত ব্যাকৰণ আৰু অন্য শাস্ত্ৰ পঢ়াৰ উল্লেখ আছে। এই চৰিত পুথিত লিখিছে—

> "হেন শুনি শঙ্কৰ পঢ়িবে নিতে যান্ত।
> 'ক' ফালিকা পৰ্যন্তে ফলা সব পঢ়িলন্ত॥
> পঢ়িলন্ত আনো যত পঢ়িবে লাগয়।
> সন্ধি-সংজ্ঞা সাধিবা লাগিলা মহাশয়॥"

"কথাগুৰুচৰিত"মতে শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱক মহেন্দ্ৰকন্দলিদেৱৰ টোল বা ছাত্ৰশালাত ভৰ্ত্তি কৰোৱা হৈছিল আৰু সেই মহেন্দ্ৰকন্দলি গুৰুৰ ওচৰতে শঙ্কৰদেৱে চতুৰ্দশ শাস্ত্ৰকে ধৰি সকলো শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰে। অতীতত অসমৰ টোলসমূহত কলাপ, সাৰস্বত, চান্দ্ৰব্যাকৰণ আৰু মুগ্ধবোধ ব্যাকৰণৰ অধ্যয়ন-অধ্যাপনা চলিছিল। ইয়াৰ পিছত যেতিয়া যোড়শ শতিকাত পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশে "প্ৰয়োগৰত্নমালা" ব্যাকৰণ ৰচনা কৰিলে তেতিয়া এইখন ব্যাকৰণেই অসমত অধিক জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিছিল। অসমৰ বাহিৰে বঙ্গদেশৰ কোচবিহাৰ আদিতো "প্ৰয়োগৰত্নমালা ব্যাকৰণ"ৰ বহুল প্ৰচাৰ হৈছিল আৰু ইয়াৰ ওপৰত

কেইবাটাও টীকা লিখা হৈছিল। অসমৰ টোলীয় পাঠ্য পুথিত এই টীকাসমূহৰ কিছু অংশ আজিও অন্তৰ্ভুক্ত কৰা আছে। ইয়াৰ বাহিৰেও পাণিনি আদিৰো যে চৰ্চা নাছিল এনে নহয়। পণ্ডিতসকলে পাণিনি ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰিছিল। পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশে পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ বৰ্ণক্ৰমৰ লগত নিজৰ মতানৈক্য দেখুৱাবলৈ বৰ্ণমালাত 'ক্ষকাৰ' অন্তৰ্ভুক্ত কৰা বুলি কৈ গৈছে। তথাপিও ক'ব লাগিব যে ছাত্ৰসকলৰ কাৰণে "প্ৰয়োগৰত্নমালা" ব্যাকৰণ অধিক উপাদেয় হোৱা বাবে আজিও এইখন ব্যাকৰণ অসমৰ ছাত্ৰসকলৰ মাজত অধিক সমাদৃত হৈ আহিছে।

পৰম্পৰাগত শিক্ষা পদ্ধতিৰ এক প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হৈছে এয়ে যে এই পদ্ধতিত শিক্ষিত ছাত্ৰই বিষয়বস্তুৰ গভীৰতালৈ প্ৰৱেশ কৰি অতলস্পৰ্শী জ্ঞান আহৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। বিশেষাত্মক পদ্ধতিৰে আয়ত্ত কৰি আহৰণ কৰা বাবে ছাত্ৰই সেই শিক্ষা কেতিয়াও জীৱনত পাহৰিব নোৱাৰে। বিষয়বস্তুৰ ওপৰত নিজৰ আধিপত্য লাভ হোৱাৰ কাৰণে ছাত্ৰই সেই জ্ঞানৰ ভিত্তিত নতুন ভাৱধাৰা উদ্ভাৱন বা সৃষ্টি কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। সেইকাৰণে ছাত্ৰসকলৰ মানসিক বিকাশ সাধনত সহায় কৰিবলৈ আৰু নিজৰ ঐতিহ্যৰ লগত পৰিচয় কৰাবলৈ পাঠ্য-পুথিৰ উপৰিও ৰামায়ণ, মহাভাৰত, ভাগৱত, পুৰাণ আদিৰ চৰ্চাৰো ব্যৱস্থা আছিল। যিসকল ছাত্ৰই ভাগৱত শাস্ত্ৰাদিত পাৰদৰ্শিতা লাভ কৰিছিল, সেইসকল ছাত্ৰই পৰৱৰ্তী জীৱনত জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিবলৈ টান নাপাইছিল। সেইদৰে শ্লোক ৰচনা কৰাও ছাত্ৰসকলৰ এটি কৃতিত্বৰ নিদৰ্শন আছিল। যিসকল ছাত্ৰই শ্লোক ৰচনা কৰিব জানিছিল, সেই সকল ছাত্ৰই ৰজাৰ ৰাজদৰবাৰত স্থান পাইছিল আৰু ৰজাৰ মনোৰঞ্জনৰ কাৰণে কাব্য বা ৰাজপ্ৰশস্তি ৰচনা কৰি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিছিল। ছাত্ৰ অৱস্থাৰে পৰা তৰ্ক প্ৰতিযোগিতাত যোগদান কৰিব পৰা ছাত্ৰসকলৰ এটি কৃতিত্বৰ চিনৰূপে পৰিগণিত হৈছিল। সেয়েহে অধ্যাপকসকলেই

ছাত্ৰৰ তৰ্কযুদ্ধত অংশ গ্ৰহণ কৰিবলৈ উদগনি দিছিল। প্ৰাচীন ভাৰতবৰ্ষত প্ৰায় সকলো ঠাইতে বিদ্বমণ্ডলীৰ মাজত এনেকুৱা তৰ্কযুদ্ধ হোৱা উদাহৰণ পোৱা যায়। নিজৰ তৰ্কজালেৰে প্ৰতিপক্ষক পৰাস্ত কৰি নিজক প্ৰতিষ্ঠা কৰাটো পণ্ডিতসকলৰ এক প্ৰধান উদ্দেশ্য হৈছিল। অসমৰ সংস্কৃত টোলৰ ছাত্ৰসকলক এইদৰে তৰ্কত অংশ গ্ৰহণ কৰিবলৈ শিক্ষা দিয়া হৈছিল। সভাসমিতিৰ বাহিৰেও মাত্ৰ সিদিনালৈকে কামৰূপ অঞ্চলত বিবাহ-স্থলীত ৰাতি টোলীয় ছাত্ৰসকলে সংস্কৃত ভাষাতে বিচাৰ বা তৰ্ক কৰা দেখা গৈছিল। যিসকল ছাত্ৰই নিজকে প্ৰতিষ্ঠা কৰি তৰ্কত জয়ী হ'ব পাৰিছিল, তেওঁ নিজে সমাজৰ প্ৰশংসাৰ পাত্ৰ হোৱাৰ উপৰিও তেওঁৰ গুৰুজনো সেই গৌৰৱৰ ভাগী হৈছিল।

প্ৰাচীন শিক্ষা-পদ্ধতি কেতিয়াও পৰীক্ষামুখী নাছিল; ছাত্ৰসকলক গভীৰ জ্ঞান দিয়াহে এই শিক্ষা-ব্যৱস্থাৰ প্ৰধান লক্ষ্য আছিল। সেই কাৰণেই ছাত্ৰই যেতিয়ালৈকে অধ্যয়ন কৰা শাস্ত্ৰ সম্পূৰ্ণ আয়ত্ত কৰিব নোৱাৰে, তেতিয়ালৈকে সেই ছাত্ৰক গুৰুগৃহ বা বিদ্যালয় এৰিবলৈ দিয়া নহৈছিল। নিজতকৈয়ো ছাত্ৰসকলক অধিক বিদ্বান কৰি তুলি সেই ছাত্ৰৰ হাতত পৰাজয় বৰণ কৰিব পৰাটোৱে শিক্ষকৰ লক্ষ্য আছিল। এই আদৰ্শ সাৰোগত কৰিয়েই প্ৰাচীন আচাৰ্যসকলে নিজৰ আৰ্থিক লাভকো তুচ্ছ জ্ঞান কৰি ছাত্ৰসকলৰ মাজেদি নিজৰ আদৰ্শক ৰূপ দিবলৈ পাই এক অনাবিল আনন্দ উপভোগ কৰিছিল আৰু নিজৰ বিদ্যাৰো সাৰ্থকতা অনুভৱ কৰিছিল।

কামৰূপত সংস্কৃত চৰ্চাৰ বৈশিষ্ট্য

শ্ৰীশশীকান্ত শৰ্মা

প্ৰাচীন কামৰূপত তথা অসমৰ ক'ত কিদৰে কোনে সংস্কৃত চৰ্চা কৰিছিল তাৰ সঠিক পৰিচয় দিয়া টান। আজিৰ কামৰূপ জিলাখনৰ ক'ত, কিদৰে, কোনে সংস্কৃত চৰ্চা কৰিছিল তাৰ পৰিচয় দিয়াও আজি অসম্ভৱ। কিন্তু এটা কথা হলে ভালকৈ অনুমান কৰিব পাৰি যে প্ৰাচীন অসম তথা কামৰূপত জীৱনমুখী শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা আছিল। দেশ স্বাধীন হোৱাৰ সময়লৈকে বৰ্তি থকা গুৰুকুলৰ লেখীয়া সংস্কৃত শিক্ষা-অনুষ্ঠানবোৰলৈ লক্ষ্য কৰিলে ইয়াক অনুভৱ কৰিব পাৰি। 'টোল' বুলি নামকৰণ কৰা এই শিক্ষানুষ্ঠানবোৰ সাধাৰণতে গুৰু-গৃহকেন্দ্ৰী আছিল। একো একো গৰাকী বিশিষ্ট পণ্ডিতে একো একোখন টোল পৰিচালনা কৰিছিল। আৱশ্যক বুজি অন্যান্য পণ্ডিতৰ সাহায্য গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। টোল একোখনত ১০০।১৫০ লৈ ছাত্ৰই ব্যাকৰণ, স্মৃতি, শ্ৰুতি, দৰ্শন, কাব্য, জ্যোতিষ, আয়ুৰ্বেদ আদি কৰি বিবিধ বিষয়ৰ অধ্যয়ন কৰিছিল। গুৰুক বোলা হৈছিল 'অধ্যাপকদেউ'। একোগৰাকী অধ্যাপকেই সাধাৰণতে প্ৰায় সকলোবোৰ বিষয় শিকাব পাৰিছিল। কিন্তু উপাধিৰ ব্যৱস্থা নাছিল। ছাত্ৰই উপযুক্ত শিক্ষা লাভ কৰা বুলি অধ্যাপকৰ অনুভৱ হ'লে তেনে ছাত্ৰক শিক্ষা প্ৰচাৰৰ কাৰণে বহল জগতৰ বুকুলৈ আগবঢ়াই দিছিল। অৱশ্যে গুৰুৰ অধীনত থাকোতেই সকলো বিষয়তে বাস্তৱ জ্ঞানো লাভ কৰিব লাগিছিল। ছাত্ৰই গুৰু-গৃহত শাৰীৰিক শ্ৰম কৰি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিব লাগিছিল আৰু গুৰুৰৰ নিৰ্দেশত ন ন

শিকাৰুক শিক্ষাদান কৰিবও লাগিছিল। যি ছাত্ৰই বিশেষ পাণ্ডিত্য বা জ্ঞান গাম্ভীৰ্যৰ পৰিচয় দিব পাৰিছিল তেনে ছাত্ৰক সময়ে সময়ে গুৰুৱে বা সমাজে উপাধি দানেৰে বিভূষিত কৰিছিল। এই শতিকাৰ প্ৰথম তিনি দশকৰ অসম তথা ভাৰতৰ বিখ্যাত পণ্ডিত মহামহোপাধ্যায় ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য কবিৰত্নৰ কথাকে উল্লেখ কৰিব পাৰি। এওঁক তেতিয়াৰ ভাৰতৰ ইংৰাজ চৰকাৰে "মহামহোপাধ্যায়" উপাধিৰে বিভূষিত কৰিছিল আৰু পণ্ডিত সমাজে "কবিৰত্ন" বুলি তেওঁৰ কবি প্ৰতিভাক সম্মান কৰিছিল। আজিৰ দৰে কোনো বিশ্ববিদ্যালয় বা পৰিষদৰ উপাধি লাভ কৰা লোক তেওঁ নাছিল। অথচ তেওঁ ব্যাকৰণ, কাব্য, দৰ্শন, বেদ আদি বিষয়ত বিশেষ জ্ঞানৰ অধিকাৰী আছিল। অন্যান্য বহু পণ্ডিত এওঁৰ দৰে বহুমুখী জ্ঞানৰ অধিকাৰী আছিল। বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ ৰীতি নিয়ম কিন্তু কটকটীয়াকৈ পালন কৰিছিল বুলি জনা যায়। সাধাৰণতে ব্ৰাহ্মণ আৰু ক্ষত্ৰিয়ৰহে জ্ঞান লাভ, অধ্যয়ন-অধ্যাপনাৰ অধিকাৰ আছিল। শূদ্ৰই অধ্যয়ন-অধ্যাপনাৰ সুবিধা নাপাইছিল। সময়ে-সময়ে বৈশ্যৰ মাজৰ পৰা দুই-এজনে অধ্যয়ন কৰাৰ সামান্য সা-সুবিধা পাইছিল; অধ্যাপনা কৰাৰ নিদৰ্শন কিন্তু নাই। ক্ষত্ৰিয়ৰ মাজৰপৰা হ'লে অধ্যাপনা কৰা পণ্ডিত ১৯শ শতিকাতো আছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে নলবাৰী অঞ্চলৰ চান্দকুছি গাওঁৰ শক্ৰমল্ল বুজৰবৰুৱাৰ কথাকে আঙুলিয়াব পাৰি। এওঁ আহোম আৰু ইংৰাজ শাসনৰ সন্ধিকালৰ মানুহ। এওঁ ঘৰতে সংস্কৃত টোল প্ৰতিষ্ঠা কৰি আনকি বামুণৰ ল'ৰাকো ব্যাকৰণ, কাব্য, স্মৃতি আদি পঢ়ুৱাইছিল। এওঁক মানুহে "অধ্যাপক বৰুৱা" বুলিহে মাতিছিল। অৱশ্যে এনে নিদৰ্শন আছিল অতি বিৰল। সাধাৰণতে বামুণ পণ্ডিতসকলেহে অধ্যাপনাৰ সুবিধাও পাইছিল। অধ্যাপনা বামুণ পণ্ডিতৰ অধিকাৰৰ দৰেই আছিল। প্ৰশঙ্গক্ৰমে আন এটা উল্লেখযোগ্য কথা আছিল এয়ে যে নাৰীৰ অধ্যয়ন আৰু বিশেষকৈ অধ্যাপনাত অধিকাৰ নাছিল বুলিবই পাৰি। প্ৰাচীন ভাৰতত

মৈত্ৰেয়ী, গাৰ্গী আদি কৰি দুই চাৰি গৰাকী বিদুষী মহিলাৰ জ্ঞান-গভীৰতা আৰু সৃষ্টি-প্ৰতিভা আছিল বুলি জনা যায়। কিন্তু অসম তথা কামৰূপৰ বিদুষী মহিলাৰ নাম জনা নাযায়। বিশিষ্ট পণ্ডিতৰ দুহিতাও সাধাৰণতে নিৰক্ষৰ আছিল বুলিহে জনা যায়। হয়তো দুই চাৰিজনে ব্যক্তিগত চেষ্টাৰ ফলত সামান্য জ্ঞান লাভ কৰিছিল; সৃষ্টি প্ৰতিভাৰ পৰিচয় কিন্তু দিব পৰা নাছিল। পাশ্চাত্য সভ্যতাৰ সংঘাতৰ ফলত প্ৰচলিত শিক্ষা-ব্যৱস্থাৰ ফলতহে অসমীয়া নাৰীয়ে অধ্যয়ন-অধ্যাপনাৰ ক্ষেত্ৰত অংশ গ্ৰহণ কৰিব পৰা হৈছে। সম্ভৱতঃ অসম তথা কামৰূপত স্মৃতিশাস্ত্ৰকাৰ আৰু স্মৃতিশাস্ত্ৰৰ প্ৰভাৱ অধিক প্ৰকট আছিল বুলিয়েই 'পুৰুষৰ অধীন নাৰীয়ে' অধ্যয়ন-অধ্যাপনাৰ পৰা বিৰত থাকিব লগাত পৰিছিল। শিক্ষা কিন্তু বিনামূলীয়া আছিল। আজিৰ দৰে মাচুল ভৰি শিক্ষা লাভৰ ব্যৱস্থা যে নাছিল তেনে নহয়, আনকি মধ্যযুগত ছাত্ৰই গুৰুৰ পৰাই ভৰণ-পোষণো পাইছিল। তাৰ বিনিময়ত ছাত্ৰই গুৰুৰ খেতিপথাৰ, শাকনি আদিত কাম কৰিছিল আৰু শিক্ষাৰ অন্তত সামান্য গুৰুদক্ষিণা আগবঢ়াইছিল। অৱশ্যে চ'তৰ মাহত ছাত্ৰসকল দলে দলে মানুহৰ ঘৰে ঘৰে গৈ স্বস্তিবচনেৰে আশীৰ্বাদ দি লাভ কৰা পা-পইচা আনি গুৰুৰ ওচৰত নিবেদন কৰাৰ ব্যৱস্থা আছিল। মধ্যযুগত গুৰুৱে ৰজা, জমিদাৰ বা তেনে অভিজাত লোকৰ পৃষ্ঠপোষকতা হলে প্ৰায়েই লাভ কৰিছিল। ইংৰাজৰ শাসন কালত যেতিয়া সংস্কৃত-পৰিষদ আদি গঠন কৰি পৰীক্ষা লোৱা আৰু উপাধিদানৰ ব্যৱস্থা কৰিলে, তেতিয়াও সংস্কৃত টোলৰ শিক্ষা অবৈতনিক আছিল। পৰীক্ষাৰ ফল উন্নত হলে গুৰুৱে সামান্য পাৰিতোষিক লব পৰা হ'ল; সেই ক্ষেত্ৰত নীতি-নিয়মৰ বিশেষ ব্যৱস্থা আছিল। ছাত্ৰই তেতিয়াও মাচুল দিব নালাগিছিল। বৰং কোনো কোনো গুৰুৱে তেতিয়াও গুণী ছাত্ৰৰ দায়িত্ব বহন কৰিছিল। এনে ব্যৱস্থা দেশ স্বাধীন হোৱালৈকে অটুট আছিল। প্ৰায় সকলো বিষয়ৰে চৰ্চা আছিল যদিও সাধাৰণতে ভাষাৰ বিশুদ্ধতাৰ

কাৰণে ব্যাকৰণ, আচাৰ-বিচাৰ নিৰ্ণয়ৰ স্মৃতি, দেৱকৰ্ম, পিতৃকৰ্ম, প্ৰেতকৰ্ম আদি সম্পন্ন কৰাৰ কাৰণে কৰ্মকাণ্ড আৰু চিকিৎসাৰ কাৰণে আয়ুৰ্বেদ—এই কেইটা বিষয়ত চৰ্চাই আছিল সৰ্বাধিক আৰু সাধাৰণতে কৰ্মকাণ্ড, স্মৃতি আৰু আয়ুৰ্বেদে জীৱিকাৰ পথো মোকলাই দিছিল। কৰ্মকাণ্ডীসকলে নানা দেৱকৰ্ম, পিতৃকৰ্ম, প্ৰেতকৰ্ম আদিত পৌৰোহিত্য কৰি দান-দক্ষিণা লাভ কৰি জীৱিকা আৰ্জিছিল। নানা দোষত দোষীসকলক স্মৃতিশাস্ত্ৰৰ অনুশাসন অনুসৰি দণ্ডবিধানৰ ব্যৱস্থা দি জীৱিকা আৰ্জিছিল স্মৃতি শাস্ত্ৰজ্ঞসকলে। আৰু নানা ধৰণৰ দৰৱ জাতিৰ ব্যৱস্থা কৰি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিছিল আয়ুৰ্বেদজ্ঞসকলে। মন কৰিব লগা কথা এয়ে যে এনেদৰে জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰা পণ্ডিত-লোকসকলৰ আৰ্থিক অৱস্থা ভাল আছিল, এওঁলোকে বহল সমাজৰপৰা মান-সন্মান লভিছিল।

কামৰূপী পণ্ডিতৰ এটি আকৰ্ষণীয় গুণ আছিল এয়ে যে তেওঁলোকে পুথি ৰচনাত প্ৰায়েই মনোনিবেশ কৰিছিল। বিশিষ্টসকলে মৌলিক পুথি বা টীকাভাষ্য ৰচনা কৰিছিল আন নহলেও পুথিৰ প্ৰতিলিপিকেই কৰিছিল। জনামতে গঙ্কিয়াৰ তিথিকৰসকলৰ মাজত উদ্ধাৰ হোৱা “খণ্ডসাধ্য” বোলা জ্যোতিষ বিষয়ক পুথিখনেই সম্ভৱতঃ প্ৰাচীনতম ৰচিত মৌলিক গ্ৰন্থ। এই পুথিখন বিশেষ বৈশিষ্টপূৰ্ণ। ইয়ে কামৰূপী পণ্ডিতৰ জ্যোতিষ গণনা-পদ্ধতি যে ভাৰতীয় অন্যান্যসকলৰ পৰা পৃথক এই কথাৰ সন্তেদ দিয়ে। কামৰূপী জ্যোতিষৰ গণনা ৰীতি স্বকীয়া কাৰণেই আজিও তিথি নক্ষত্ৰ আদিৰ গণনাত কামৰূপত ভিন্নতা দেখা যায়। গঙ্কিয়াৰ তিথিকৰসকলে আজিও এই স্বকীয়া বৈশিষ্ট্য অটুট ৰাখিব পৰা আনন্দৰ কথা। “কালিকা-পুৰাণ” আৰু “যোগিনীতন্ত্ৰ” প্ৰাচীন কামৰূপত ৰচিত দুখনি প্ৰামাণিক মৌলিক গ্ৰন্থ। পুথি দুখন কোনে কেতিয়া ৰচনা কৰিছিল কোৱা টান। কিন্তু অসমত নৱবৈষ্ণৱ ধৰ্ম্ম প্ৰচলনৰ আগতেই যে দুয়োখন গ্ৰন্থ ৰচনা হৈছিল এই বিষয়ে কোনোৰে দ্বিমত নাই। দুয়োখন গ্ৰন্থ পাণ্ডিত্য,

কবিত্ব আৰু প্ৰতিভাৰ অনুপম নিদৰ্শন। মধ্যযুগীয়া অসমৰ বিষয়ে জানিবলৈ হ'লে এই গ্ৰন্থ দুখনৰ অধ্যয়ন আজিও অপৰিহাৰ্য। গুৱাকুছিৰ ভট্টাচাৰ্য পৰিয়াল অসমৰ সুপ্ৰাচীন পণ্ডিত পৰিয়াল। এওঁলোকৰ পৰিয়ালৰ পৰা উদ্ধাৰ হোৱা তামৰ ফলিয়ে এই কথাৰ প্ৰমাণ দিয়ে। এই পৰিয়ালৰ পণ্ডিতসকলে কি কি পুথি ৰচনা কৰিছিল তাৰ সঠিক পৰিচয় আজি পোৱা টান। পুৰণি সাঁচিপতীয়া পুথিৰ প্ৰতি গঢ়ি উঠা কোনো কোনো লোকৰ অনাদৰ বা অৱহেলাৰ ফলত প্ৰাচীন পণ্ডিতসকলৰ সৃষ্টি আজি উইপকৰুৱা, নিগনি বা পঁইতা চোৰাৰ কবলত সমূলি বিধ্বংস হৈছে। তথাপি জনা যায় যে এই পৰিয়ালৰ ৰঘুনাথ শিৰোমণিয়ে ৰচনা কৰা "সংক্ৰান্তি-কৌমুদী"ৰ টীকা আৰু তেওঁৰ ভ্ৰাতৃ লক্ষ্মীনাথ ভট্টাচাৰ্যই ৰচনা কৰা "পত্ৰিকা" নামৰ গ্ৰন্থাৱলীৰ হেনো পণ্ডিতসকলৰ মাজত আদৰ আছে। উদ্ধাৰ হোৱা গ্ৰন্থৰ ভিতৰত কৈহাটী সত্ৰৰ ধৰ্মদেৱ গোস্বামীয়ে অষ্টাদশ শতিকাতে ৰচা ঐতিহাসিক নাটক "ধৰ্ম্মোদয়"ৰ এক বিশিষ্ট স্থান আছে। নাটকখন আহোম ৰজা লক্ষ্মীনাথ সিংহৰ ৰাজত্বৰ কাহিনীৰ ভেটিত ৰচিত। মোৱামৰীয়া বিদ্ৰোহী প্ৰজাৰ হাতত ৰাজপাট হেৰুৱা ৰজা লক্ষ্মীনাথ সিংহই জানিবা ধৰ্মৰ বলতে পুনঃ ৰাজপাটত আৰোহণ কৰাৰ অধিকাৰ পালে। এই নাটকখনৰ এটা পাণ্ডুলিপি "ইণ্ডিয়া হাউছত" সংৰক্ষিত আছে বুলি শুনা যায়। সম্ভৱতঃ সাম্প্ৰতিক অসম বা ভাৰতত ইয়াৰ প্ৰতিলিপি নাই।

মহামহোপাধ্যায় কবিৰত্ন ধীৰেশ্বৰাচাৰ্যৰ কথা উল্লেখ কৰি আহিছোঁ। এওঁ ৰচনা কৰা আৰু সম্প্ৰতি প্ৰকাশিত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ "বৃত্তমঞ্জৰী"ৰ পণ্ডিত সমাজত বিপুল আদৰ। অসমৰ কালিদাস নামেৰে সন্মানিত আৰু অসমৰ একমাত্ৰ মহামহোপাধ্যায় এই পণ্ডিত গৰাকীয়ে ৰচনা কৰা "লীলামঞ্জৰী" বৈষ্ণৱকবি শ্ৰীধৰকন্দলিৰ "কাণখোৱা"ৰ অনুপম সংস্কৃত অনুবাদ। পাণিনি ব্যাকৰণ আৰু বেদৰ বিশিষ্ট পণ্ডিত মহামহোপাধ্যায়ে নিজে জীৱন জুৰি অধ্যয়ন আৰু অধ্যাপনা কৰাৰ

উপৰি তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছতো যাতে পাণিনি আৰু বেদৰ চৰ্চা অব্যাহত থাকে তাৰ কাৰণে চকু ৰাখি জীৱনত উপাৰ্জন কৰা সকলো সম্পত্তি পাণ্ডুনাথাশ্ৰমৰ সংস্কৃত টোলৰ কাৰণে দান দি যোৱা তেওঁৰ জীৱনৰ আন এটি উল্লেখযোগ্য ঘটনা।

মহামহোপাধ্যায়ৰ সমকালীন কামৰূপী পণ্ডিতৰ সংখ্যা বহুত। তাৰ ভিতৰত কেবাজনো আছিল প্ৰবীণ কৃতিত্বসম্পন্ন পণ্ডিত। এই বিশিষ্টসকলৰ ভিতৰত গাৰোমুৰাৰ চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ আৰু কৈঠালকুছিৰ গোপালচন্দ্ৰ তৰ্কতীৰ্থৰ নাম বিশেষভাৱে স্মৰণীয়। বিদ্যালঙ্কাৰো আছিল বিশাল প্ৰতিভাশালী পণ্ডিত। এওঁ কি কি পুথিৰ টীকাভাষ্য কৰিছিল আমি সম্পূৰ্ণৰূপে নাজানোঁ; কিন্তু পণ্ডিত সমাজত তেওঁৰ প্ৰণীত “শব্দমঞ্জৰী”ৰ বিশেষ আদৰ। ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ টীকা-ভাষ্য ৰচনাতো হাত দিছিল বুলি শুনা যায়। গোপালচন্দ্ৰ তৰ্কতীৰ্থ কেইখনমান “কৌমুদী” গ্ৰন্থৰ সম্পাদক—প্ৰকাশকৰূপে বিখ্যাত। তেওঁৰ প্ৰকাশিত সিদ্ধান্তবাগীশৰ “প্ৰেত কৌমুদী”; “সম্বন্ধ কৌমুদী”; “সংক্ৰান্তি কৌমুদী”; “দশকৰ্ম কৌমুদী” আদিৰ আদৰ আজিও অটুট আছে। কৈঠালকুছি গাওঁৰে আন এজন পণ্ডিত শ্ৰীভৱদেৱ ভাগৱতীক নজনা পণ্ডিতো অসমত বিৰল। এওঁ ৰচনা কৰা “সতীজয়মতী” সংস্কৃত কাব্যৰো আদৰ আছে। বাঁহজানীৰ শম্ভুনাথ শাস্ত্ৰীয়ে প্ৰকাশ কৰা “সম্বন্ধকৌমুদীৰ”ৰ টীকা আৰু একে পৰিয়ালৰে যোগেশ্বৰ কবিৰাজৰ “দ্ৰব্যগুণ তৰঙ্গিণী” নামৰ আয়ুৰ্বেদ গ্ৰন্থৰ কথা এই ক্ষেত্ৰত বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য।

বৰ্ত্তমান সময়তো কামৰূপী পণ্ডিতসকলৰ আৰু কেবাজনো পণ্ডিতৰ নাম উল্লেখযোগ্য। চক্ৰেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য দলৈ, শ্ৰীমনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী আৰু শ্ৰীবিপিন চন্দ্ৰ গোস্বামীৰ নাম বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। নলবাৰীৰ পণ্ডিত চক্ৰেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য বিশেষকৈ দৰ্শনৰ পণ্ডিতৰূপে গোটেই ভাৰততে সন্মানিত। তেওঁৰ “শক্তিতত্ত্ব”; “শতচণ্ডীযাগ” আৰু “শাক্তদৰ্শন”ৰ বহুল আদৰ দেখা যায়। পণ্ডিত শ্ৰীমনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰীয়ে

সংস্কৃতত বহুত গ্ৰন্থ ৰচা নাই, তেওঁ জনজীৱনৰ উপযোগীকৈ অসমীয়াতে গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি আছে। সংস্কৃতত ৰচাৰ ভিতৰত "পতাকাম্নায়" আৰু "প্ৰকামকামৰূপ" মৌলিক আৰু ৰঘুনাথ চৌধাৰীৰ 'কেতেকী' অনুবাদিত। পণ্ডিত শ্ৰীবিপিন চন্দ্ৰ গোস্বামীয়ে সংস্কৃতত মৌলিক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা আমি নাজানোঁ; কিন্তু কবি ৰঘুনাথ চৌধাৰীৰ 'নৱমল্লিকা' খন সংস্কৃতলৈ অনুবাদ কৰাৰ কথা হ'লে আমি জানোঁ। গন্ধিয়া গাওঁৰ তিথিকৰসকলৰ বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ জ্যোতিষ-চৰ্চাৰ কথা উল্লেখ কৰি আহিছোঁ। এই গাওঁৰে পণ্ডিত আদ্যনাথ ভট্টাচাৰ্য আৰু তেওঁৰ পুত্ৰ শ্ৰীপুৰুষোত্তম ভট্টাচাৰ্যৰ জ্যোতিষ বিষয়ক অৱদান সৰ্বজন বিদিত। এই গাওঁৰ বিশিষ্ট পণ্ডিত ঘনশ্যাম শৰ্মাই ৰচনা কৰা "জ্যোতিষ—জাতক—গণনা"খনৰ আজিও জ্যোতিষীসকলৰ মাজত আদৰ আছে। কামৰূপী পণ্ডিতৰ নাম উল্লেখ কৰি শেষ কৰিব নোৱাৰি। গতিকে কোনে কেতিয়া কি ৰচিছিল সঠিকভাৱে কোৱা টান আৰু আমাৰ আলোচনাৰো লক্ষ্য নহয়। কিন্তু আমি ক'ব বিচাৰিছোঁ যে কামৰূপী পণ্ডিতসকলে কেৱল অধ্যয়ন-অধ্যাপনাতে মনোনিবেশ কৰা নাছিল। ৰুচি অনুসৰি তেওঁলোকে মৌলিক গ্ৰন্থ ৰচনাৰ উপৰি টীকা-ভাষ্য আদিও ৰচনা কৰিছিল আৰু আৱশ্যক বুজি অনুবাদ সাহিত্যতো মন দিছিল। অপ্ৰকাশিত অৱস্থাত থকা কাৰণে অসংখ্য বহুমূলীয়া পুথি বানপানী, ধুমুহা, ঘৰপোৰা জুই, উই-পৰুৱা, নিগনি, আদিৰ কবলত পৰি চিৰদিনৰ কাৰণে বিলুপ্ত হৈছে, আনকি বহু পণ্ডিতৰ আমি নামকেই নজনা হলোঁ। আমাৰ সকলোবিলাক পণ্ডিত আৰু তেওঁলোকৰ সৃষ্টিৰ পৰিচয় পাব পৰা হ'লে গৌৰৱময় অতীতৰ কথা সুঁৱৰি আজি আমি ভৱিষ্যতৰ ৰঙীন সপোন ৰচনাৰ বাবে প্ৰেৰণা পালোঁহেঁতেন। তথাপি নলবাৰীৰ কামৰূপ সংস্কৃত সঞ্জীৱনী সভা, নিৰ্মীয়মান সাংস্কৃতিক শিক্ষানুষ্ঠান পূৰ্বভাৰতীৰ সংগ্ৰহালয়, গুৱাহাটীৰ কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতিৰ পুথিভঁৰাল, বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগৰ পুথিভঁৰাল, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পুৰণি পুথি বিভাগ আদিত

সংৰক্ষিত পুথিবোৰে কামৰূপী পণ্ডিতৰ পাণ্ডিত্য আৰু বিদ্যোৎসাহিতাৰ স্বৰূপ সামান্যভাৱে হ'লেও অনুভৱ কৰিব পৰাকৈ সজীৱ কৰি ৰাখিব পাৰিছে। আজিও বহুত পৰিয়ালে পুৰণি পুথিৰ আদৰ এৰা নাই। এই পৰিয়ালবোৰৰ পৰা সুসংৰক্ষণৰ কাৰণে পুথিবোৰ ৰাজহুৱা স্থানলৈ অনাৰ আৱশ্যক আছে। আলোচনা সামৰাৰ আগতে এষাৰ কথা কোৱা উচিত হ'ব। আজি আমি আৰু অতীতলৈ যোৱা কথা ভাবিব নোৱাৰোঁ। কিন্তু নিৰক্ষৰতা, অজ্ঞতা, কুশিক্ষা, দাৰিদ্ৰ্য আৰু শোষণ নিপীড়িত আজিৰ সমাজখনত জীৱনমুখী শিক্ষাৰ আৱশ্যকতাৰ কথা সুঁৱৰিব লাগিব। আমাৰ দেশৰ চৰকাৰ আৰু ৰাইজে বৰ্তমানৰ ব্যয়বহুল শিক্ষা-ব্যৱস্থাৰ বিপৰীতে অতীতৰ দৰে ব্যয়বৰ্জিত বাস্তৱ ভিত্তিক শিক্ষা-ব্যৱস্থা প্ৰচলনৰ কথা বিবেচনা কৰিলেহে সম্ভৱতঃ আমি আমাৰ জনজীৱনক নিৰক্ষৰতা, অজ্ঞতা আৰু কৰ্মবিমুখতাৰ পৰা মুক্ত কৰিব পাৰিম। অতীতৰ গ্লানি আমি বৰ্জন কৰিব লাগিব; কিন্তু অতীতৰ মাজত লুকাই থকা সম্পদখিনি আদৰ কৰিব নাজানিলে আমি উত্তৰসাধক বুলি পৰিচয় দিয়াৰ অধিকাৰ নাথাকিব। শ্ৰেণী বা সম্প্ৰদায়-ভিত্তিক কু-সংস্কাৰ আমি বৰ্জন কৰিব লাগিব; কিন্তু জীৱনমুখী শিক্ষাৰ আদৰ কৰা উচিত হ'ব।

অসমত জ্যোতিৰ্বিজ্ঞান

শ্ৰীপুৰুষোত্তম ভট্টাচাৰ্য

জ্যোতিঃ শব্দৰ পৰা জ্যোতিষ পদ ওলাইছে। জ্যোতি শব্দৰ অৰ্থ পোহৰ। যি শাস্ত্ৰই জ্যোতি বা পোহৰৰ সন্ধান আমাক দিয়ে সেয়ে জ্যোতিষ শাস্ত্ৰ। আদিম মানৱে পূব গগনত জ্যোতিৰ আধাৰ সূৰ্যক দেখি তাৰ বিষয়ে চিন্তা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। লাহে লাহে সূৰ্যৰ লগতে আন আন জ্যোতিষ্মান গ্ৰহ নক্ষত্ৰাদিৰ তত্ত্বান্বেষণত মনোনিবেশ কৰিবলৈ ধৰে। সেই তত্ত্বান্বেষণৰ ফলত গ্ৰহ নক্ষত্ৰাদিৰ গতিবিধি নিৰূপণ আৰু সিবিলাকৰ পৰা অহা কিৰণ বা পোহৰে মানবাদি জীৱজগতত আৰু প্ৰকৃতিৰ ওপৰত কৰা ক্ৰিয়া প্ৰতিক্ৰিয়াৰো তত্ত্বান্বেষণৰ ফলত জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ প্ৰবৰ্তন হয়। বেদৰ যুগৰ পৰাই জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ চৰ্চা চলি আহিছে। বৈদিক যাগ-যজ্ঞাদি নিৰ্দ্দিষ্ট সময়ত কৰিব লাগে; জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ দ্বাৰাহে যাগ-যজ্ঞাদি সম্পাদনৰ কাল নিৰূপণ কৰিব পাৰি। সেয়ে জ্যোতিষক বেদাঙ্গ বোলে।

শিক্ষকল্পৱ্যাকৰণং নিৰুক্তং ছন্দসাং চয়ঃ।
জ্যোতিষাময়নং চৈৱ ৱেদাঙ্গানি ষড়েৱ তু॥

শিক্ষা, কল্প, ব্যাকৰণ, নিৰুক্ত, ছন্দ আৰু জ্যোতিষ—এই ছটি বেদৰ অঙ্গ, গতিকে বেদক ষড়ঙ্গাত্মক বোলা হয়। তাৰ ভিতৰত শব্দশাস্ত্ৰ (ব্যাকৰণ) বেদপুৰুষৰ মুখ, জ্যোতিষ চকু, নিৰুক্ত কাণ, শিক্ষা হাত, কল্প নাক আৰু ছন্দ হ'ল পদদ্বয়। উক্ত বেদাঙ্গত ব্যুৎপত্তি লাভ হলেহে বেদ অধ্যয়নৰ প্ৰকৃত ফল হয়। বৈদিক

যুগৰ জ্যোতিষৰ বিষয়ে "বেদাঙ্গ—জ্যোতিষ" নামৰ গ্ৰন্থত বিশদ বিৱৰণ আছে। ঋক্ বেদত অয়ন, মাহ, পক্ষ, তিথি আদিত কৰিবলগীয়া কৰ্মৰ উল্লেখ আছে। ঋগ্বেদ আৰু পুৰাণাদি শাস্ত্ৰ মতে---সৃষ্টিৰ আদিতে স্থাৱৰ জঙ্গমাত্মক সমস্ত ভুবনবীজ জ্যোতিৰ্বীজ একমাত্ৰ পৰব্ৰহ্মত নিহিত আছিল। তেৰেঁই অদিতি বা পৃথিৱী আৰু চন্দ্ৰাদি ছয়টি গ্ৰহৰূপে অভিহিত হয়। যি অৱশিষ্ট থাকিল সেয় পৰব্ৰহ্ম, ভগৱান, সূৰ্য আদি নামেৰে অভিহিত হয়। গতিকে সেই সবিতাৰ বৰেণ্য তেজক উপসনা কৰা হয়—গায়ত্ৰী মন্ত্ৰেৰে। এই সূৰ্যই গ্ৰহ নক্ষত্ৰাদিৰ কেন্দ্ৰ আৰু সূৰ্যৰ চাৰিওপিনে গ্ৰহ-নক্ষত্ৰাদি জ্যোতিষ্কসকলে পৰিভ্ৰমণ কৰে। এই সূৰ্যই দিন-ৰাতিৰ জনক।

অষ্টৌ পুত্ৰাসো অদিতের্যে জাতাস্তন্বহস্পৰি।
দেবাঁ উপ প্ৰৈৎ সপ্তভিঃ পৰা মাৰ্তাণ্ডমাস্যৎ ॥ ৮
সপ্তভিঃ পুত্ৰৈৰদিতিৰূপ প্ৰৈৎপূৰ্ব্যং যুগম্।
প্ৰজায়ৈ মৃত্যৱে ত্বৎপুনৰ্মাৰ্তাণ্ডমাভৰৎ ॥ ৯

—ঋগ্বেদ ১০।৬।৮।৯

সূৰ্য, চন্দ্ৰ, গ্ৰহ, নক্ষত্ৰ আদিৰ গতি, শক্তি আৰু স্থিতি বা অৱস্থান নিৰূপক শাস্ত্ৰকে জ্যোতিঃশাস্ত্ৰ বা জ্যোতিৰ্বিদ্যা অথবা জ্যোতিৰ্বিজ্ঞান বোলা হয়। প্ৰাচ্য জ্যোতিষত গ্ৰহনক্ষত্ৰাদিৰ শক্তিৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। ঋষিমুনিসকলৰ যোগলব্ধ জ্ঞানৰদ্বাৰা এই গ্ৰহনক্ষত্ৰাদিয়ে মানৱ তথা বিশ্বৰ ওপৰত কৰা ক্ৰিয়া প্ৰতিক্ৰিয়া সম্যকৰূপে নিৰূপণ কৰা সম্ভৱ হৈছে। মানুহৰ শৰীৰ আৰু মন ধৰ্ম, কৰ্ম, ধন-সম্পত্তি আদিৰ ওপৰত গ্ৰহ-নক্ষত্ৰাদিৰ যি শক্তি প্ৰতিফলিত হয় তাক নিৰূপণ কৰাত প্ৰাচীন ঋষিসকলে সকলো শক্তি আৰু প্ৰজ্ঞা নিয়োজিত কৰিছিল আৰু সেই উদ্দেশ্যে জ্যোতিষ্ক-বিলাকৰ অৱস্থান, গতি আদিৰ বিষয়ে যিখিনি জনাৰ প্ৰয়োজন সেইখিনি স্থূলভাৱে নিৰূপণ কৰিছিল। তাহানিৰ যুগ আছিল

আত্মোপলব্ধি আৰু অতীন্দ্ৰিয় জ্ঞান অন্বেষণৰ যুগ, সেয়ে প্ৰাচ্য জ্যোতিষ দৃষ্টবিজ্ঞানৰ উপৰিও অদৃষ্টবিজ্ঞান আৰু অতীন্দ্ৰিয় বিজ্ঞান। শিশুৰ গৰ্ভাধান-মুহূৰ্ত আৰু গৰ্ভত ভ্ৰূণাৱস্থাত থকা সময়ৰ শুভাশুভ ফল আদি হিন্দুসকলে জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰদ্বাৰা নিৰূপণ কৰে। মানৱ-জীৱনৰ সুখদুখ, সৌভাগ্য-দুৰ্ভাগ্য আদি জানিবৰ কাৰণে, যথাকালত দশকৰ্ম, যাগযজ্ঞ, পূজাপাৰ্বণ আদি অনুষ্ঠিত কৰাৰ কাৰণে জ্যোতিষ-শাস্ত্ৰৰ সহায় লয়। এনেকি মানুহৰ মৰণৰ পিছতো পুত্ৰ পৌত্ৰাদিয়ে শ্ৰাদ্ধাদি কৰাৰ কাল জ্যোতিষশাস্ত্ৰৰদ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হয়। গতিকে জন্মৰ আগৰেপৰা মৃত্যুৰ পিছলৈকে হিন্দুসকল জ্যোতিষৰ লগত ওতঃপ্ৰোতভাৱে জড়িত। বৰ্তমান যুগ দৃষ্ট বিজ্ঞানৰ যুগ। পাশ্চাত্য জ্যোতিষ দৃষ্টবিজ্ঞান আৰু ইন্দ্ৰিয়জ্ঞানাৱগম্য বিদ্যা। পাশ্চাত্য সভ্যতা ঐহিক জ্ঞানান্বেষণত ৰত; সেয়ে পশ্চিমৰ সমাজে আৰ্থিক উন্নতিৰ কাৰণে, যুদ্ধকাৰ্যত পাৰদৰ্শিতা অৰ্জনৰ বাবে তথা সমুদ্ৰত জাহাজৰ দিশ নিৰ্ণয়ৰ বাবে জ্যোতিষশাস্ত্ৰ আলোচনা কৰে। পাশ্চাত্য জগতত জ্যোতিষৰ সহায়ত সমুদ্ৰাদিত বিচৰণ কৰাৰ কাৰণে 'Nautical Almanac'ৰ প্ৰৱৰ্ত্তন কৰা হৈছে।

যি বিদ্যাৰদ্বাৰা মানৱৰ কোনো ঐহিক বা পাৰত্ৰিক কল্যাণ সাধন নহয়, তাৰ অনুশীলন বা বিকাশৰ অৰ্থে আৰ্যসকলে মনো-নিৱেশ কৰা নাছিল। আকাশৰ জ্যোতিষ্কসমূহৰ গতিৰ লৈতে যদি মানৱৰ শক্তি সঞ্চৰণৰ সম্বন্ধ নাথাকিলহেঁতেন, তেন্তে তাকো অনাৱশ্যক বুলি পৰিত্যাগ কৰিলেহেঁতেন। গতিকে ফলিত জ্যোতিষৰ স্থান ভাৰতত মুখ্য আৰু গণিত জ্যোতিষৰ স্থান গৌণ। ভাস্কৰাচাৰ্যই কৈছে—বশিষ্ঠাদি ঋষিসকলে পৰম্পৰা ক্ৰমে পৃথিৱীত জ্যোতিষ-শাস্ত্ৰৰ ৰহস্য প্ৰকাশ কৰি গৈছে। সেই জ্যোতিষশাস্ত্ৰ হিংসুক, অকৃতজ্ঞ, দুৰ্জ্জন. দুৰাচাৰী আৰু গুৰুৰ ওচৰত অলপ দিনৰ কাৰণে অধ্যয়ন কৰা শিষ্যক শিকালে আৰু মুনিসকলৰ মত উলঙ্ঘা কৰা লোকক শিকালে আয়ু আৰু সুকৃতি নাশ হয়।

"যোগিনীতন্ত্ৰ"ৰ মতে পূৰ্ববঙ্গৰ কিয়দংশলৈ অবিভক্ত অসম কামৰূপ ৰাজ্য নামে অভিহিত হৈছিল। এই কামৰূপৰ ৰাজধানী আছিল প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰ। সীতা হৰণৰ পিছত ৰামে গৈ কিষ্কিন্ধ্যাত বানৰৰাজ সুগ্ৰীৱৰ লগত মিত্ৰতা স্থাপন কৰাত সুগ্ৰীৱে সীতাক বিচাৰি চাৰিওপিনে বানৰবাহিনী পঠাইছিল। সেই প্ৰসঙ্গতে সুগ্ৰীৱে সুষেণক কৈছিল যে প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰত দুষ্টাত্মা নৰকাসুৰ নামে দানৱ বাস কৰে—সিও সীতাক হৰণ কৰি নিব পাৰে।

"তত্ৰ প্ৰাগ্‌জ্যোতিষং নাম জাতৰূপময়ং পুৰম্‌
তস্মিন্‌ বসতি দুষ্টাত্মা নৰকোনাম দানৱঃ ॥

কুৰুক্ষেত্ৰ মহাসমৰত প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰাধিপতি নৰকাসুৰ পুত্ৰ ভগদত্তই নিজৰ বীৰত্বৰ পৰিচয় দি মহাভাৰতৰ পাতত সোণালী আখৰেৰে প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰৰ নাম জিলিকাই ৰাখিছে। কছাৰী কন্যা হিড়িম্বাৰ লগত ভীমৰ মিলন আৰু তেওঁলোকৰ বীৰপুত্ৰ ঘটোৎকচৰ বীৰত্বই প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰক গৌৰৱমণ্ডিত কৰিছে। মনিপুৰৰাজ বভ্ৰুবাহনৰ হাতত মহাৰথী অৰ্জ্জুনৰ পৰাজয় মহাভাৰতৰ এক গৌৰৱোজ্জ্বল কাহিনী "কালিকা-পুৰাণৰ" মতে ইন্দ্ৰপুৰীৰ দৰে প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰত ব্ৰহ্মাই প্ৰথমতে নক্ষত্ৰ মণ্ডলীৰ সৃষ্টি কৰা কাৰণে এই পুৰী প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰ নামে প্ৰসিদ্ধ হৈছিল। "কালিকা পুৰাণ"ত আছে -

অস্য মধ্যে স্থিতো ব্ৰহ্মা প্ৰাংনক্ষত্ৰং সসৰ্জ্জহ।
ততঃ প্ৰাগ্‌জ্যোতিষাখ্যেয়ং পুৰী শক্ৰপুৰীসমা ॥

প্ৰাগৈতিহাসিক যুগতে এই প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰৰ চিত্ৰাচল পাহাৰৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত নৱগ্ৰহ দেৱালয়ে এই দেশত জ্যোতিষ চৰ্চাৰ স্বাক্ষৰ বহন কৰি আহিছে। এই দেৱালয়ৰ গ্ৰহ-বিগ্ৰহ সংস্থান আৰু বেদীক আমি সূৰ্যসিদ্ধান্ত মতে প্ৰাচীন "দিঙ্‌নিৰূপণ যন্ত্ৰ" (compass) বুলি প্ৰমাণ কৰি আহিছোঁ। "কালিকা-পুৰাণ"ৰ ৭৯ তম অধ্যায়ত কৈছে :

এৱং চিত্ৰশৈলৱৰে পূজয়িত্বা নৱগ্ৰহান্‌।
অভীষ্টাল্লঁভতে কামান্নৰঃশান্তিং তথোত্তমাম্‌ ॥ ৭৯।১৪২

অৰ্থাৎ এনেদৰে চিত্ৰ (চিত্ৰাচল) পাহাৰত নৱগ্ৰহক পূজা কৰি মানুহে অভীষ্ট বস্তু লাভ কৰে আৰু উত্তম সম্পদ পায়।

চিত্ৰাচলৰ পূৱ পিনে 'কজ্জলাচল' নামে এখন পাহৰ আছে, সকলো বিদ্যাধৰ আৰু দেৱতাসকল তাত আছে। এই পাহাৰত আৰোহণ কৰি দেৱতাসকলক প্ৰণাম কৰিলে মানুহৰ স্বৰ্গলাভ হয় আৰু এই পৃথিৱীত অতুল সম্পদ লাভ হয়। উক্ত পুৰাণত আছে :—

চিত্ৰকূটাত্তু পূৰ্ব্বস্যাং কজ্জলাচল উত্তমঃ।
সৰ্ববিদ্যাধৰাদ্যাস্তু সন্ত্যস্মিন্ দেৱযোনয়ঃ॥ ৭৯।১৪৩
তং পৰ্বতং সমাৰুহ্য প্ৰণম্য সকলান্ সুৰান্।
স্বৰ্গং যান্তি নৰশ্ৰেষ্ঠ ইহ চাপ্যতুলাং শ্ৰিয়ম্॥ ৭৯।১৪৪

এই পাহাৰ (বৰ্তমানে কণ্বাচল নামে প্ৰসিদ্ধ) ৰ ওপৰত ঘৰ নিৰ্মাণৰ সময়ত সৰু এটা মন্দিৰৰ ভগ্নাৱশেষ আৰু গ্ৰহবেদী মণ্ডল মতে প্ৰতিষ্ঠিত আঠোটি শিৱলিঙ্গ ওলায়; কেন্দ্ৰত শিৱলিঙ্গ ওলায় যদিও সি ভাগি গৈছে। সকলো দিশ জুকিয়াই চাই নৱগ্ৰহৰ গ্ৰহ-বিগ্ৰহ-সংস্থানৰ লগত এই শিৱলিঙ্গ কেইটাৰো একেধৰণৰ অৱস্থান দেখি সূৰ্যসিদ্ধান্তৰ প্ৰমাণেৰে তাক দিঙ্‌নিৰূপণ-যন্ত্ৰ বুলি প্ৰমাণিত কৰা হৈছে। এই বিগ্ৰহকেইটি নৱগ্ৰহ দেৱালয়ৰ পৰা প্ৰায় দুশ গজ দূৰত অৱস্থিত। সেই সময়ৰ কামৰূপৰ উপায়ুক্ত শ্ৰীৰমেশ কুমাৰ শ্ৰীবাস্তৱৰ পৰা খবৰ পাই এই প্ৰবন্ধ লেখকে তালৈ গৈ তেখেতক সকলো তথ্য বুজাই কোৱাৰ ফল স্বৰূপে ঠাইখিনি "সংৰক্ষিত অঞ্চল" কৰি ৰখা হৈছে। চিত্ৰাচলৰ নৱগ্ৰহ বিগ্ৰহ সংস্থান আৰু এই (বৰ্ত্তমানে এই পাহাৰক কৰ্ণাচল, কণ্বাচল আদি বুলি কয়) অষ্টশিৱৰ বৈজ্ঞানিক প্ৰমাণাদি সহ সকলো তথ্য "ৰামধেনুৰ" দ্বাদশ সংখ্যাত "কণ্বাচলৰ জ্যোতিষ সম্পদ" শীৰ্ষক প্ৰবন্ধত প্ৰকাশিত হৈছে আৰু ১৯৫৯ চনতে অসম চৰকাৰৰ ওচৰলৈকো প্ৰতিবেদন পঠোৱা হৈছে আৰু ইবিলাকৰ সংৰক্ষণ মান-মন্দিৰ নিৰ্মাণ আদিৰ আঁচনিও দাঙি ধৰা হৈছে। চিত্ৰাচলৰ নৱগ্ৰহ দেৱালয়ৰ গ্ৰহসংস্থান শিৱলিঙ্গ-

নয় নটা গ্ৰহ-বিগ্ৰহক গ্ৰহবেদীমণ্ডল মতে সংস্থাপন কৰি যথাৰীতি পূজাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল যাতে ভৱিষ্যতে ই স্থায়ী হৈ থাকে। এই অষ্টভুজ গ্ৰহবেদীৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত বিগ্ৰহক আঠখন দেৱালে মাত্ৰ বেৰি ৰাখিছিল আৰু সিবিলাকৰ ওপৰত কোনো চাল নাছিল। পিছত সেই দেৱালৰ পুৰণি গাঠনিৰ ওপৰত ওখ কৰি তাৰ ওপৰত আঠখন টিনৰ চাল দিয়া হৈছে। আমি শুনামতে আগতে হেনো কেবাবাৰো খেৰৰ চাল দিয়া হৈছিল আৰু পুৰি পুৰি গৈছিল। তেতিয়া ধাৰণা হৈছিল যে শনিৰ প্ৰভাৱতে তেনেকুৱা হৈছিল। গতিকে এতিয়াও শনি-বিগ্ৰহৰ কাষৰ দেৱালখনৰ ওপৰত এখন খিৰিকী ৰখা হৈছে। কণ্বাচলত ওলোৱা অষ্টশিৰাত্মক দিঙ্‌নিৰূপণ যন্ত্ৰটো সৰু আৰু বোধহয় ইয়াক স্থাপন কৰা হৈছিল প্ৰদৰ্শনৰ কাৰণে। ইয়াত পোৱা ভগ্নাৱশেষৰ পৰা এই অষ্টশিৰৰ ওপৰত চাল থকা বুলি ধৰিব নোৱাৰি। অষ্টবেদীৰ ভেটিৰ চিন বৈ আছে। "হৰগৌৰী-সংবাদ"ত চিত্ৰাচল আৰু কজ্জলাচল বুলি দুখন পাহাৰৰ বৰ্ণনা নাই। সেই সময়ত বোধহয় একেখন পাহাৰেই আছিল আৰু তাক নক্ষত্ৰাচল বোলা হৈছিল। এতিয়া উক্ত দুই পাহাৰৰ মাজেৰে এটা নলা আছে। বোধহয় প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগত ("কালিকা-পুৰাণ" ৰচনাৰ আগতে) উভয় দিঙ্‌নিৰূপণযন্ত্ৰৰ মাজত থকা প্ৰাচীন মান-মন্দিৰৰ আন আন যন্ত্ৰাদি ধ্বংসপ্ৰাপ্ত হৈছে। দুই এটা শিলত অঙ্কিত ক্ষেত্ৰৰ ভগ্নাৱশেষৰ পৰা উক্ত নৱগ্ৰহ পাহাৰত প্ৰাচীনকালত মান-মন্দিৰ থকা বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। মন্দিৰৰ উত্তৰ ফালে পাহাৰৰ নামনিত হেনো বহুসংখ্যক শিল পৰি আছিল আৰু সেই বিলাকত কিছুমান ৰেখাত্মক চিনো আছিল। বৰ্ত্তমান সজা নৱগ্ৰহ বেদীটো বৰ দ ঠাইত আছিল আৰু সেইবোৰ শিলেৰে হেনো পোতা হৈছিল—ভগ্নাৱশেষবোৰ যজ্ঞ কুণ্ডৰ তলত পোতা যোৱাত চিৰদিনৰ কাৰণে গবেষনাকাৰীসকলৰ অপ্ৰাপ্য হৈ গ'ল। এই দেশত অনন্যসাধাৰণ কথা এটা হ'ল দেৱালয় আদিত প্ৰাচীন ৰজাসকলৰদ্বাৰা তিথিকৰ নিযুক্তি।

যাগ-যজ্ঞ, পূজা-পাৰ্ব্বণ আদিৰ সঠিক সময় নিৰূপণ কৰাৰ কাৰণে তিথিকৰ নিযুক্ত কৰা হৈছিল আৰু সেই তিথিকৰ সকলৰদ্বাৰা নিৰ্ণয় কৰা সময়মতে পূজাপাৰ্ব্বণাদি হৈছিল। এই তিথিকৰসকলে ৰজাৰপৰা ভূমি-বৃত্তি লাভ কৰিছিল আৰু পূজাৰ অংশও পাইছিল। পালবংশৰ শেষ ৰজা ধৰ্মপালৰ দিনৰপৰা চন্দ্ৰকান্ত সিংহৰ ৰাজত্বলৈ ভূমি-বৃত্তি দান প্ৰথা চলি থকাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। যুদ্ধক্ষেত্ৰলৈ জ্যোতিষী লৈ যোৱা আৰু তেওঁলোকে নিৰ্দ্দিষ্ট কৰি দিয়া সময়তহে ৰজাসকলে যুদ্ধ আৰম্ভ কৰা কথা পুৰণি অসম বুৰঞ্জীবোৰত পোৱা যায়। পুৰণি গ্ৰন্থত যুদ্ধ-যাত্ৰা, যুদ্ধাৰম্ভ, যুদ্ধাস্ত্ৰত ধাৰ দিয়া আদিৰ শুভক্ষণৰ বিশদ বিৱৰণো পোৱা যায়।

তিথি নক্ষত্ৰাদিৰ কাল আৰু গ্ৰহ-সংস্থান আদি নিৰূপণৰ বাবে প্ৰথমতে আৰ্যসকলে সিদ্ধান্ত-শাস্ত্ৰ প্ৰণয়ন কৰিছিল। সূৰ্য, ব্ৰহ্মা, ব্যাস, বশিষ্ঠ, অত্ৰি, পৰাশৰ, কশ্যপ, নাৰদ, গৰ্গ, মৰীচি, মনু, অঙ্গিৰা, লোমশ, পৌলিশ, যৱন, ভৃগু, শৌণক আৰু বৃহস্পতি এই ওঠৰজন জ্যোতিষশাস্ত্ৰ প্ৰৱৰ্ত্তক মুনিয়ে ওঠৰখন সিদ্ধান্ত ৰচনা কৰিছিল। সিবিলাকৰ ভিতৰত কিছুমান আজিও দেশত প্ৰচলিত হৈ আছে। প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ, ৰাষ্ট্ৰ-বিপ্লৱ আদিত কিছুমান নষ্ট হৈ গৈছে। এই সিদ্ধান্ত-শাস্ত্ৰবোৰ সৃষ্টিৰ আৰম্ভৰপৰা অহৰ্গণ (দিনবৃন্দ) লৈ গণনাৰ পদ্ধতি আৰু সেই গণনা-পদ্ধতি উৎপত্তি (প্ৰমাণ) সম্বলিত আছিল। দিন বাগৰাৰ লগে লগে এই অহৰ্গণ বৰ ডাঙৰ হৈ পৰাত, সিদ্ধান্ত-শাস্ত্ৰবোৰ উচ্চখাপৰ অধ্যয়ন-অধ্যাপনাৰ কাৰণে ব্যৱহাৰ কৰা হয় আৰু পৰবৰ্ত্তী কালত যুগাদিৰপৰা আৰম্ভ কৰি 'তন্ত্ৰ'গ্ৰন্থৰ সহায়ত গণনা-পদ্ধতি প্ৰৱৰ্ত্তিত হয়। কালক্ৰমত 'তন্ত্ৰ'ৰ অহৰ্গণো বৰ ডাঙৰ হোৱাত শকাব্দৰপৰা অহৰ্গণলৈ 'কৰণ-গ্ৰন্থ'ৰ সহায়ত গণনা-কাৰ্য কৰা হৈছিল। শকাৰম্ভৰপৰা সেই অহৰ্গণো বৰ ডাঙৰ হোৱা কাৰণে কোনো একোটা নিৰ্দ্দিষ্ট শকাব্দ ধৰি বিভিন্ন পণ্ডিতে বিভিন্ন কৰণ-গ্ৰন্থ নিজ নিজ দেশৰ প্ৰয়োজন অনুসৰি ৰচনা কৰিছিল। এনেদৰে

প্ৰাচীন কামৰূপত জ্যোতিষ গণনাৰ কাৰণে "কামৰূপ নিবন্ধনীয় খণ্ডসাধ্য" প্ৰণয়ন কৰা হৈছিল। বিভিন্ন কৰণ-গ্ৰন্থত শকাব্দৰপৰা এটা ধ্ৰুবাঙ্ক বিয়োগ দি তাৰপৰা অহৰ্গণ অনা হয় আৰু সেই ধ্ৰুবঙ্কটোৱে সেই কৰণ-গ্ৰন্থ ৰচনাৰ শকাব্দ। খণ্ডসাধ্য (কামৰূপ নিবন্ধনীয়)—মৃনিবসুবাণং (৭, ৮, ৫) ৫৮৭ শকাব্দত অৰ্থাৎ ৬৬৫ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰচনা কৰা হৈছিল। গতিকে খণ্ডসাধ্যৰ প্ৰণয়ন-কাল খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম শতক। মহাৰাজ নৰনাৰায়ণৰ সভাপণ্ডিত শ্ৰীধৰক জ্যোতিষ ভাঙি খণ্ডসাধ্য কৰিবলৈ দিয়া ৰজাৰ নিৰ্দ্দেশৰ অৰ্থ এইটো নহয় যে শ্ৰীধৰে মহাৰাজ নৰনাৰায়ণৰ আদেশমতে খণ্ডসাধ্য ৰচনা কৰিছিল। কালৰ পৰিবৰ্তনৰ লগে লগে জ্যোতিষৰ ধ্ৰুবাঙ্কবোৰ পৰিবৰ্তন হোৱাত সেইবোৰ সংস্কাৰ কৰি খণ্ডসাধ্য কালোপযোগী কৰিছিল। সেইমতেই অসমত ধৰ্মকাৰ্যাদি নিৰূপণৰ কাৰণে আৰু লোক-ব্যৱহাৰৰ বাবে পঞ্জিকা গণিত হৈ আহিছিল আৰু ৰজা প্ৰজা সকলোৱে সেইমতে ধৰ্মকাৰ্যাদি উদযাপন কৰিছিল। অসমত প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগৰ লগতে ৰাষ্ট্ৰবিপ্লৱ, বিশেষকৈ মানৰ আক্ৰমণৰ সময়ত কিমান অমূল্য গ্ৰন্থ ধ্বংস হ'ল তাৰ লেখ নাই। এই সংকটৰ সময়তো কিছুমান পণ্ডিতে ধন-সম্পত্তিতকৈ আনকি নিজৰ জীৱনতকৈও বেছি মূল্য দি কিছুমান গ্ৰন্থ ৰক্ষা কৰি গৈছিল আৰু সেই অৱশিষ্ট গ্ৰন্থবোৰৰ কিছুমান অসমৰ ঠায়ে ঠায়ে পোৱা গৈছে। সিবিলাকৰ ভিতৰতো উপযুক্ত ৰক্ষণাবেক্ষণৰ অভাৱত অনুপযুক্ত উত্তৰাধিকাৰীৰ উদাসীনতাৰ কাৰণে বহু গ্ৰন্থ চিৰদিনৰ কাৰণে বিলুপ্ত হৈ গৈছে। এই দেশত অতীত যুগত সিদ্ধান্ত-শাস্ত্ৰৰ প্ৰচলন নাথাকিলে নৱগ্ৰহ দেৱালয়ৰ অষ্টশিৱ প্ৰতিষ্ঠাদি; যজ্ঞকুণ্ড যজ্ঞবেদী-মণ্ডল আদি দেশত পোৱা নগ'লহেঁতেন। আগতে কোৱা হৈছে, প্ৰাচ্য জ্যোতিষ হ'ল দৃষ্ট বিজ্ঞানৰ উপৰিও অদৃষ্ট বিজ্ঞান আৰু অতীন্দ্ৰিয় বিদ্যা। সেয়ে ফলিত জ্যোতিষক বিশেষ মূল্য দিয়া হৈছিল আৰু ব্যাৱহাৰিক প্ৰয়োজনৰ কাৰণে তাৰ অধ্যয়ন-অধ্যাপনাও বিশেষভাৱে কৰা

হৈছিল। আজিও অসমত ফলিত জ্যোতিষৰ সাঁচিপতীয়া পুথি বহু পোৱা যায়। মুছলমানসকলৰ তাজক, ৰুমল আদি পদ্ধতি আহোমসকলৰ দেওধাই, বাইলুং, মণ্ডলচোৱা আদি পদ্ধতিৰো প্ৰাচীনত্ব মন কৰিবলগীয়া।

জ্যোতিষ-শাস্ত্ৰক এডাল গা-গছ বুলি কল্পনা কৰি ইয়াৰ তিনিটা শাখা ধৰা হয়। সিবিলাক হৈছে—(১) সিদ্ধান্ত, (২) সংহিতা, (৩ হোৰা। এই তিনিটি মূল শাখাৰপৰা আকৌ ঠাল-ঠেঙুলি ওলোৱাত বিভিন্ন জ্যোতিষ-শাস্ত্ৰ প্ৰণীত হৈছিল। সিদ্ধান্ত-শাস্ত্ৰই শ্ৰুতিকে আদি কৰি প্ৰলয়কাল পৰ্য্যন্ত কালমানৰ গণনা, জ্যোতিষ্কৰ সঞ্চাৰ বা গতি, পাটীগণিত আৰু বীজগণিত এই দুই প্ৰকাৰৰ গণিত, দিক্, দেশ কাল সম্বন্ধীয় প্ৰশ্ন আৰু তাৰ উত্তৰ, পৃথিৱী, গ্ৰহ-নক্ষত্ৰাদিৰ বিৱৰণ, বেধোপযোগী যন্ত্ৰ আদিৰ জ্ঞান দিয়ে। "সংহিতা-শাস্ত্ৰ"ই ৰজা, মন্ত্ৰী, জল, ধূমকেতু আদি গণনাৰ পথ প্ৰদৰ্শন কৰে আৰু "হোৰা-শাস্ত্ৰ"ই মানৱ জীৱনৰ উত্থান-পতন, ভাগ্যাদি যাৱতীয় বিষয় নিৰ্ণয়ৰ পথ দেখুৱায়। শুভাশুভ কৰ্ম, যাত্ৰা, বিবাহ প্ৰভৃতি নিৰ্ণয়ৰ কাৰণে মুহূৰ্ত গ্ৰন্থসমূহ, প্ৰশ্নতন্ত্ৰ আদি হ'ল জ্যোতিষ-বৃক্ষৰ ঠাল-ঠেঙুলি।

প্ৰাচীন কালত টোলবোৰত অধ্যয়ন-অধ্যাপনা হৈছিল আৰু পিছত গৈ টোলসমূহ সংস্কৃতৰ বিভিন্ন বিষয়ৰ শিক্ষাৰ স্থানৰূপে পৰিগণিত হ'ল। প্ৰাদেশিক ভাষা, ইংৰাজী আদি অধ্যয়নৰ বাবে বিভিন্ন কেন্দ্ৰস্থল গঢ়ি উঠিল।

আগৰ কালত কাগজ তৈয়াৰ কৰা প্ৰথা নথকাত সাঁচিপাত, তালপাত, বাঁহৰ দৈ, আদিত বহু গ্ৰন্থ লিখিত হৈছিল। আজিও সাঁচিপাতত সাঁচি চিয়াঁহীৰে লিখা আখৰ ধুই দিলে মচ নগৈ উজ্জ্বল হৈহে উঠে। পিছৰ যুগত তুলাপাত নামৰ দেশীয় কাগজ আৰু তাৰ পিছত আজিৰ কাগজ ওলায়। অসমৰ হাবি-বনসমূহ নানা গছেৰে সমৃদ্ধ। এই দেশত অগৰু গছ প্ৰচুৰ পৰিমাণে আছিল আৰু আজিও আছে। এই অগৰু গছৰ গুৰিত আৰু হাতেৰে ঢুকি পোৱাৰ

ওপৰত ঘূৰণীয়াকৈ ডাঠ আঁচ দি দীঘলীয়াকৈও কেইটামান আঁচ দি থৈ কেইদিনমান পিছত গছৰ গুৰিলৈ গ'লে ডাঠ ছালবোৰ শুকাই ভাঁজ লাগি থকা পোৱা গৈছিল আৰু সেইবোৰ ব্যৱহাৰৰ কাৰণে অনা হৈছিল। সেই ছালৰপৰা পাতলকৈ পাত উলিওৱা হৈছিল আৰু সিবিলাকত পুথি লিখা হৈছিল। ওপৰত যিখন পাতল বাকলি পোৱা গৈছিল তাক বকলা বোলা হৈছিল। এই বকলাবোৰ পুথিৰ বেটপাতৰ লেখীয়া আৰু সেইবোৰ ঢাকনী দিয়াত ব্যৱহৃত হৈছিল। এই বকলাত জন্ম-পত্ৰিকা (আখৰা, সোঁৱৰণী) লিখা হৈছিল আৰু কিছুমান সাধাৰণ ব্যৱহাৰতো লগোৱা হৈছিল।

আমি দেখাতে টোলত জ্যোতিষ বিদ্যাৰ্থীসকলক প্ৰথমতে কামৰূপীয় গণিত-পদ্ধতি শিকোৱা হৈছিল। এই পদ্ধতি ভাৰতীয় পদ্ধতিতকৈ স্বকীয়া। যোগ, বিয়োগ, পূৰণ, হৰণ বাওঁফালৰপৰা মচি মচি আৰ্যাৰ সহায়ত একে শাৰীতে কৰা হয়। 'সূচ্যা বিদ্ধে, পদ্মপত্ৰে ত্ৰুটিৰিত্যভিধীয়তে'—পদুমৰ পাত এটা বেজীৰে খুচি দিয়াত যিমান সময় লাগে তাক ত্ৰুটি বোলে। ত্ৰুটি অমূৰ্ত্ত কাল। ১৯৫৭ চনৰ ১৮ মাৰ্চ্চ তাৰিখে গুৱাহাটীৰ 'চাকিত হাউচ'ত ভাৰতীয় সংস্কৃত শিক্ষা আয়োগ'ৰ বিদগ্ধ পণ্ডিতসকলক এই পদ্ধতি আমি দেখুওৱাত তেখেতসকলে এনে পদ্ধতি ভাৰতৰ আন ঠাইত নেদেখা বুলি কৈছিল আৰু এই পদ্ধতি দেখি চমৎকৃত হৈছিল। এই পদ্ধতি শিকাৰ পিছত স্থূলভাৱে পঞ্জিকা গণনা কৰিবলৈ শিকোৱা হৈছিল। প্ৰতিজন ছাত্ৰক বিভিন্ন বছৰৰ পঞ্জিকাৰ গণনাৰ কাম দিয়া হৈছিল। পিছদিনা অধ্যাপকে সেই অঙ্কবোৰ চাই নিজে লিখি ৰাখিছিল। এইবোৰক "ফুট" (স্ফুট)ৰ বকলা বোলা হৈছিল। এই কাৰণেই যে কাগজ নোলোৱা দিনত এইবোৰ সাঁচিপাতৰ বকলাত লিখা হৈছিল আৰু পিছৰ কালতো কাগজত তুলি ৰাখিলেও সি 'ফুট' বাক্লা নামেৰেই অভিহিত হৈছিল। এনেদৰে কেবাবছৰৰো পঞ্জিকাৰ 'ফুট' (স্থূল গণনা) একে বছৰতে হৈছিল।

স্মৰণাতীত কালৰে পৰা অসমে কাৰো মুখাপেক্ষী নোহোৱাকৈ নিজ দেশৰ গণিত পঞ্জিকাৰে যাবতীয় জ্যোতিষৰ কাম চলাই আহিছে। প্ৰাচীন পণ্ডিত চাম যোৱাৰ পিছত দেশত জ্যোতিষ শিক্ষাৰ অৱনতি ঘটাৰ কাৰণে আৰু বঙ্গদেশীয় বিভিন্ন পঞ্জিকা আমদানিৰ ফলত কষ্টসাধ্য পঞ্জিকা গণনা কায এৰি তাকে আদৰি লোৱাৰ ফলত দেশত জ্যোতিষৰ এটি অমূল্য সম্পদ হেৰাই যাবলৈ ওলাইছে। এবাৰ গ'লে তাক কোনো দিনে ঘূৰাই পোৱাৰ আশা নাই। পঞ্জিকাৰ লগতে প্ৰতিবছৰৰ বিষুপঞ্জিকা (বিহু-পত্ৰিকা) গণনা কৰা হৈছিল আৰু বহাগ বিহুত এই বিহু-পত্ৰিকা শুনোৱা হৈছিল। কামৰূপীয় বিযুপঞ্জিকা বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ। অন্যান্য দেশীয় পঞ্জিকাবোৰত ৰাশিবিলাকৰ আয়, ব্যয় আৰু স্থিতি থাকে আমাৰ বিষুপঞ্জিকাত আয়, ব্যয়, ধৰ্ম, অধৰ্ম, সুখ, দুখ, নিদ্ৰা, জাগৃতি, সুশীল, কুৰূপ এই দহোটি বিষয় দিয়া থাকে। বৰ্ষ-চক্ৰৰ উপৰিও বৰ্ষ-চক্ৰ গণনা তৃণ, শীত আদি দহোটি বিষয়ৰ গণনা বসন্ত গণনা, মেঘ-মালা, মেঘ-গৰ্ভ, বিষু-পুৰুষ, বিষুৰ ছেদ-পুৰুষ বা ভাগ্য-ত্ৰিকোণ-চক্ৰ, নক্ষত্ৰ বিশেষে বিহুৰ দিনা গা ধুবলগীয়া আৰু প্ৰথমে খাবলগীয়া বস্তু, সঙ্কট-চক্ৰ গণনা, বিষুৰ ৰূপ, বিষুৰ বাহন আদি এক অনন্য সাধাৰণ গণনা। পুষ্পোৎসৱ গণনা, জাতক গণনা, অসমৰ জ্যোতিষৰ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ বিষয়। স্ত্ৰী আচাৰৰ উপৰিও গণনা নকৰালৈকে পুষ্পিতা কন্যাক একো খাব দিব নোৱাৰি। পুষ্পোৎসৱ-গণনাত যেনেদৰে বিশেষ গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হৈছে তেনেদৰে যোটন শুদ্ধিও বিশদভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে। জ্যোতিষ ৰত্নমালাত এইবোৰ বিশদভাৱে দিয়া আছে। সূতাকটা, তুলাধুনা আৰু বিচনীৰ বা লোৱাৰ নিষিদ্ধ সময়, শৰ, গণ্ড আৰু শাঠ আদিৰ বিৱৰণ দিয়া আছে। জেঠ-আহাৰৰ সংক্ৰান্তিৰ আগৰ তিনিদিন, সংক্ৰান্তি দিন আৰু সংক্ৰান্তিৰ পিছৰ তিনিদিন এই সাতদিনক শাঠ বোলে। শাঠত বীজবপণ, ধৰ্ম-কাৰ্যাদি নিষিদ্ধ কৰাটোও অসমৰ বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ প্ৰথা।

মানুহে পদে পদে জ্যোতিষৰ আশ্ৰয় লব লাগে। গৃহীসকলৰতো কথাই নাই যিবিলাকে সংসাৰ এৰি বানপ্ৰস্থী বা সন্ন্যাসী হৈছে সিবিলাকেও জ্যোতিষৰ সম্বন্ধ এৰাই চলিব নোৱাৰে। দৈৱৰ উত্থান-পতন আদিতো মানুহ জ্যোতিষৰ শৰণাপন্ন হয়; কিন্তু জ্যোতিষীৰপৰা নিজৰ সমস্যা সমাধানৰ পথ কেইজনে বিচাৰি পাইছে সি সন্দেহৰ কথা। প্ৰকৃত জ্যোতিষী হ'ব লাগিলে ত্ৰিস্কন্ধ জ্যোতিষত ব্যুৎপন্ন হৈ দীৰ্ঘদিন জ্যোতিষচৰ্চা কৰিব লাগে। পুৰণি অসমত জ্যোতিষ বিজ্ঞানৰ চৰ্চাই উন্নতিৰ শীৰ্ষবিন্দু পাইছিল— কালৰ কুটিল গতিত আজি অসমত জ্যোতিষে যি গতিপথ লৈছে সি অত্যন্ত দুখজনক। ভৱিষ্যতে শিক্ষিত বংশধৰসকলে জ্যোতিষ-বিজ্ঞান অধ্যয়ন কৰি দেশৰ লুপ্ত গৌৰৱৰ পুনৰুদ্ধাৰ কৰাৰ লগতে নিজক প্ৰতিষ্ঠিত কৰাৰ আশা ৰাখিলোঁ।

দৰ্শন-প্ৰসঙ্গ

৺ধীৰেশ্বৰ তৰ্কতীৰ্থ

অনেকসংশয়চ্ছেদি পৰোক্ষাৰ্থস্য দৰ্শকম্ ।
সৰ্বস্য লোচনং শাস্ত্ৰং যস্য নাস্ত্যন্ধ এৱ সঃ ॥

সংস্কৃত সাহিত্যৰ পাৰদৰ্শী পণ্ডিত বিষ্ণু শৰ্মাৰ ৰচিত হিতোপদেশৰ এই শ্লোকৰপৰা বুজিব পৰা যায় যে শাস্ত্ৰ অধ্যয়নৰদ্বাৰা মানুহৰ অন্ধতা বিনষ্ট হয়। ইয়াত অন্ধ শব্দৰ অৰ্থ দৃষ্টিশক্তিৰহিত নহয়; বিবেকশক্তি আৰু জ্ঞানৰূপ আলোকৰহে অভাৱ। কাৰণ স্থূল দৃষ্টিশক্তিৰ সহায়েৰে মানুহে অলপ বিষয়ৰহে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰে। বিবেক বুদ্ধিৰ বা সূক্ষ্মদৃষ্টিৰ সহায়েৰে মানুহে ভূত, ভবিষ্যত, বৰ্ত্তমান তিনিও কালৰ সকলো বিষয়ৰে জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়।

এই বিবেকতত্ত্বৰ গূঢ়তত্ত্ব জানিবলৈ কোনো এজন জ্ঞানপিপাসু শিষ্যই এদিনাখন তেওঁৰ জ্ঞানবৃদ্ধ গুৰুৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ সুধিলে, "প্ৰভু, আপুনি যদি বিৰক্ত নহয় তেনেহ'লে শাস্ত্ৰ সম্বন্ধে দু-এষাৰ কথা আপোনাক সুধিব খোজোঁ।" শিষ্যৰ অনুসন্ধিৎসাৰ শলাগ লৈ গুৰুৱে নিৰ্ভয়ে প্ৰশ্ন সুধিবলৈ কোৱাত শিষ্যই প্ৰশ্ন কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু গুৰুৱে যথাক্ৰমে উত্তৰ দি গ'ল।

শিষ্য—বেদ অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজন কি ?

গুৰু—বেদত কোৱা আছে, "শ্ৰোতব্যো মন্তব্যো নিদিধ্যাসিতব্যশ্চ" ইত্যাদি। উক্ত বেদবাক্যৰদ্বাৰা প্ৰথমে ঈশ্বৰৰ 'শ্ৰৱণ' অৰ্থাৎ ঈশ্বৰ বোধক শব্দৰদ্বাৰা ঈশ্বৰ বিষয়ক প্ৰথম যি জ্ঞান জন্মে তাৰ নাম

'শ্ৰৱণ' ; এই শ্ৰৱণৰ পিছত হয় 'মনন' অৰ্থাৎ ঈশ্বৰৰ অনুমান হয় ; তাৰ পিছত হয় 'নিদিধ্যাসন' অৰ্থাৎ ঈশ্বৰ বিষয়ক প্ৰত্যক্ষ হয়। গতিকে মোক্ষাৰ্থী মানুহমাত্ৰেই বেদ অধ্যয়ন কৰিলেহে ঈশ্বৰৰ স্বৰূপ-উপাসনাতত্ত্ব বুজিব পাৰে।

শিষ্য—কৰ্ম নকৰাকৈ কেৱল বৈদিক শব্দ উচ্চাৰণ বা অনুমানৰদ্বাৰা ঈশ্বৰ প্ৰত্যক্ষ হোৱা সম্ভৱ নে ?

গুৰু—যদি সভাৰ মাজত কোনো সুবক্তাই হৃদয়গ্ৰাহী বক্তৃতা শুনায় তেতিয়া তোমাৰ সেই বিষয়ত মনৰ একাগ্ৰতা নজন্মে নে ? এনে কি তেনে বক্তৃতা শুনি তন্ময় হোৱা মানুহ দেখা নাই নে ? পুৰাণাদি শাস্ত্ৰত ভাটৌ, ময়না প্ৰভৃতি পক্ষীবিলাকেও ঈশ্বৰৰ বা দেৱতাৰ নাম উচ্চাৰণ কৰি উদ্ধাৰ হৈ যোৱা কাহিনী পোৱা যায়। তুমি বোধকৰোঁ জানা যে প্ৰাচীন কালত কোনো এজন অত্যন্ত অধাৰ্মিক মানুহৰ পুতেকৰ নাম আছিল 'নাৰায়ণ' ; কিন্তু তেওঁৰ মৃত্যুৰ সময়ত নাৰায়ণ নামধাৰী পুতেকক 'নাৰায়ণ' বুলি মাতিছিল। সেই নাৰায়ণ নাম উচ্চাৰণৰ ফলত তেওঁ মৃত্যুৰ পিছত পুষ্পকৰথত উঠি বৈকুণ্ঠধামলৈ গমন কৰিছিল। গতিকে নামৰ মাহাত্ম্য কিমান চোৱা চোন ?

পূৰ্বমীমাংসক দাৰ্শনিক পণ্ডিতসকলৰ মতে মন্ত্ৰই হৈছে দেৱতা, অৰ্থাৎ সেই সেই দেৱতাৰ মন্ত্ৰবিলাকেই সেই সেই দেৱতাৰ স্বৰূপ। মন্ত্ৰতকৈ ভিন্ন আৰু দেৱতা নাই। মন্ত্ৰ হৈছে শব্দৰ সমষ্টি মাত্ৰ, অতএব শব্দৰ উচ্চাৰণৰদ্বাৰাও ঈশ্বৰৰ স্বৰূপ সাক্ষাৎকাৰত কোনো প্ৰতিবন্ধক নাই।

শিষ্য—বেদ বাক্যত যে সত্যতা নিহিত আছে তাৰ প্ৰমাণ কি ? কাৰণ বেদত প্ৰত্যক্ষ সম্বন্ধে কোনো কথাকেই কোৱা নাই, অপ্ৰত্যক্ষ বিষয়ৰ কথাকেই বেছিকৈ কোৱা হৈছে।

গুৰু—তুমি জানা যে অথৰ্ববেদৰ অন্তৰ্গত আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰত লিখিছে যে অতিৰিক্ত কঁঠাল খাই কল খালে শীঘ্ৰে জীৰ্ণ হয় আৰু

কফ-পিত্ত-বায়ুৰ অতি প্ৰাবল্য হ'লে লোণ আৰু আদা খালে সেইবোৰৰ সাম্যাৱস্থা ঘটে। এনেকুৱা ধৰণৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণ স্বীকাৰ নকৰিবা নে? যদি কোৱা অনন্ত শাস্ত্ৰৰ ভিতৰত এখন মাত্ৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰামাণ্য বোধ হ'লেই সমগ্ৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰমাণ্যবোধ কেনেকৈ হয়? সেইটো সম্ভৱপৰ, কিয়নো একদেশৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণৰদ্বাৰা অন্যদেশৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণ সিদ্ধ হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, যদি কোনো এজন কুঁহিয়াৰ খাই থকা মানুহক দেখি সোধা হয়, "কুঁহিয়াৰ মিঠা লাগে নে?" তেতিয়া যদি তেওঁ কয় যে কুঁহিয়াৰ মিঠা লাগে তেন্তে সেই দেশৰ কুঁহিয়াৰৰ মাধুৰ্য প্ৰমাণৰদ্বাৰা অন্যদেশৰ কুঁহিয়াৰৰো মাধুৰ্য প্ৰমাণিত হয়। যিদৰে এচৰু ভাতৰ এটা ভাত টিপি চালেই গোটেই ভাত সিজিছে বুলি জনা যায় সেইদৰে চাৰিবেদৰ অথৰ্ববেদৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণৰদ্বাৰা আনবিলাকৰো প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণিত হয়।

শিষ্য—আপুনি আগতে কৈ আহিছে যে বেদ অধ্যয়ন কৰি বেদবাক্যৰদ্বাৰা আত্মাৰ নিশ্চয় কৰাৰ পিছত আত্মাৰ 'মনন' আৰু 'নিদিধ্যাসন' হয়—এই কথা ভালকৈ বুজিব নোৱাৰিলোঁ, অতএব আকৌ সুধিব খোজোঁ বেদ অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজন কি?

গুৰু—বেদ অধ্যয়ন কৰিলে স্থিৰতা জন্মে, মনৰ স্থিৰতা নজন্মিলে উক্ত মননাদি কাৰ্য্য সম্পন্ন হ'ব নোৱাৰে; মনৰ স্থিৰতাই মুক্তিৰ প্ৰধান কাৰণ। বেদ অধ্যয়ন নকৰিলে মুক্তিলাভৰ অধিকাৰ নজন্মে। বেদান্তসাৰত কৈছে, "অধিকাৰী তু ৱিধিৱদধীতৱেদ-ৱেদাঙ্গত্বেনাপাততোঽধিগতাখিলৱেদাৰ্থোঽস্মিন্ জন্মনি জন্মান্তৰে ৱা কাম্যনিষিদ্ধৱৰ্জন-পুৰঃসৰং নিত্যনৈমিত্তিকপ্ৰায়শ্চিত্তোপাসনানুষ্ঠানেন নিৰ্গতনিখিল-কল্মষতয়া নিতান্তনিৰ্ম্মলস্বান্তঃ" অৰ্থাৎ যিজনে বিধিপূৰ্বক বেদ বেদাঙ্গ অধ্যয়ন কৰি সমস্ত বেদাৰ্থ অৱগত হয়, ইহজন্ম বা পৰজন্মত কাম্য আৰু নিষিদ্ধকৰ্ম বৰ্জন কৰি, সন্ধ্যাবন্দনাদি নিত্যকৰ্ম আৰু যাগ-যজ্ঞাদি নৈমিত্তিক কৰ্মৰদ্বাৰা আৰু পাপমোচনৰ কাৰণে প্ৰায়শ্চিত্ত আৰু উপাসনাদি অনুষ্ঠানৰদ্বাৰা সকলো পাপৰপৰা মুক্ত হৈ নিৰ্মলান্তঃ-

কৰণ হয় তেৱেঁই মুক্তিৰ প্ৰধান অধিকাৰী। মনুসংহিতাত "অনাভ্যাসেন ৱেদানাং" ইত্যাদি বাক্যৰদ্বাৰা ভগৱান মনুৱেও কৈছে যে বেদাভ্যাস নকৰা আৰ্যসকলক মৃত্যুই হিংসা কৰে। অতএব মোক্ষাৰ্থী মানুহ মাত্ৰৰে বেদ অধ্যয়ন একান্ত প্ৰয়োজন।

শিষ্য—মোৰ বিশ্বাস যে দাৰ্শনিক পণ্ডিতসকলে মন আৰু আত্মাক দুটা বিভিন্ন পদাৰ্থ বুলি স্বীকাৰ কৰে আৰু মনে আত্মাৰ সাহায্য লৈহে কাৰ্য জন্মাবলৈ সক্ষম হয় বুলি তেওঁলোকে ভাবে। কিন্তু আমি হ'লে মন আৰু আত্মা দুটা পৃথক পদাৰ্থ বুলি স্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰোঁ। কাৰণ ইচ্ছা, প্ৰযত্ন, প্ৰবৃত্তি প্ৰভৃতি মনৰ ক্ৰিয়া দেখিবলৈ পোৱা যায়। আত্মাৰ তেনে কোনো ক্ৰিয়া দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। আকৌ স্বাভাৱিক কথাতো মানুহে "মোৰ মনৰ দুখ, মোৰ মনৰ সুখ" ইত্যাদি কথা ব্যৱহাৰ কৰি থাকে। অতএব মনেই আত্মা, মনতকৈ অতিৰিক্ত আন এটি আত্মা নাই। যাৰ ক্ৰিয়া আছে তাকেই মনাটো উচিত; যাৰ কোনো কালেও ক্ৰিয়া হোৱা দেখা নাই তেনে এটি পদাৰ্থ মানিবৰ আৱশ্যক কি?

গুৰু—তেনেহ'লে তোমাৰ মতে শৰীৰ আৰু মন একেই হ'ল, কাৰণ মনৰো ক্ৰিয়া আছে, শৰীৰৰো ক্ৰিয়া আছে আৰু আচলতে বহিৰ্জগতত যিবিলাক কাৰ্য হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায় সেইবিলাক শৰীৰৰেই কাৰ্য, মনৰ কাৰ্য এটিও নহয়। যদি কোৱা চিন্তা, উপভোগ প্ৰভৃতি মানসিক কাৰ্য পৃথক, তেন্তে সেইবিলাক যে শৰীৰৰ ক্ৰিয়া নহয় তাক তুমি কেনেকৈ জানিলা?

শিষ্য—সেইটোও সঁচা, তেনেহ'লে মনকেই শৰীৰৰ ক্ৰিয়া স্বীকাৰ কৰিলে নো কি দোষ হয়? আকৌ দেখাও যায় যে মনৰ সহায়েৰেই শৰীৰে কাৰ্য কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়।

গুৰু—তেনেহ'লে তুমি এই কথাও ক'ব পাৰা যে শৰীৰো পঞ্চমহাভূতৰ ক্ৰিয়া মাত্ৰ। পঞ্চমহাভূত নামানি যদি বহুভূতহে স্বীকাৰ কৰা তেন্তে তাৰ বিচাৰ এই প্ৰসংগত উত্থাপন নকৰোঁ। মুঠতে

ইয়াকে ক'ব খোঁজো যে, ক্ষিতি প্ৰভৃতি পঞ্চমহাভূতে নাইবা তোমাৰ মতসিদ্ধ অন্যভূতসমূহে শৰীৰৰূপ ধাৰণ কৰি কাৰ্যবিলাক কৰিছে—এই কথা ক'লেও তোমাৰ মতে কোনো আপত্তি নাই? এই যে তুমি আমাৰ লগত কথা-বতৰা কৈছা—এই তুমি নহয় ক্ষিতি আদি পঞ্চভূতে আমাৰ আগত থিয় হৈ কথা-বতৰা কৈছে। মন আৰু শৰীৰ আদিৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই ॥

শিষ্য—হওক বাৰু, মন আৰু শৰীৰ দুটা বিভিন্ন পদাৰ্থ, কিন্তু আত্মা শৰীৰতকৈ ভিন্ন নহয়; শৰীৰেই আত্মা—এই কথা ক'লে নো কি দোষ হয়?

গুৰু—তুমি যদি শৰীৰকেই আত্মা স্বীকাৰ কৰা তেনেহ'লে শিশুকালত দেখা বস্তুৰ বুঢ়াকালত সোঁৱৰণ হয় কেনেকৈ? যিহেতু 'স্মৰণ'ৰ কাৰণে 'অনুভৱ'ৰ আৱশ্যক অৰ্থাৎ 'স্মৰণ'ৰ কাৰণ 'অনুভৱ'। আনফালে এনে এটি নিয়মো আছে যে 'কাৰ্য আৰু কাৰণ এক অধিকৰণতে থাকে।' এনে স্থলত তুমি যদি শৰীৰকেই আত্মা স্বীকাৰ কৰা তেনেহ'লে তোমাৰ মতে অনুভৱো যে শৰীৰতে থাকে এই কথা ক'ব লাগিব। কিন্তু বুঢ়াকালত অনুভৱৰ আশ্ৰয় বাল্যশৰীৰ নাশ হোৱাৰ লগে লগে অনুভৱৰো নাশ হয়; গতিকে বাল্যকালত দেখা বস্তুৰ বুঢ়াকালত স্মৰণ হ'ব নোৱাৰে। যদি কোৱা বাল্যশৰীৰস্থ অনুভৱৰদ্বাৰা বৃদ্ধশৰীৰতো স্মৰণ হয় তেনেহ'লে উপৰুক্ত 'কাৰ্য আৰু কাৰণ একে ঠাইতে থাকে' এই নিয়মৰ ব্যাঘাত হয় আৰু সেইবাবে নানাবিধ কাৰ্যকাৰণভাব কল্পনা কৰিব লগা হয়। গতিকে আত্মা নিত্য আৰু তাত থকা অনুভৱো নিত্য গতিকে বাল্যশৰীৰস্থ আত্মাৰ অনুভৱৰদ্বাৰা বৃদ্ধশৰীৰস্থ আত্মাই স্মৰণ কৰাত কোনো বাধা নাই।

শিষ্য—তথাপি অপ্ৰত্যক্ষ ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বৰ কোনো প্ৰমাণ নাই, যাৰ কোনো কালেও কাৰো প্ৰত্যক্ষ হোৱা নাই তেনে এটা বস্তুও নাই।

গুৰু—তুমি যদি অপ্ৰত্যক্ষ বস্তুৰ প্ৰমাণ স্বীকাৰ নকৰা তেনেহ'লে

তোমাৰ অতিবৃদ্ধপ্ৰপিতামহকো তুমি স্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰা। কাৰণ তোমাৰ অতিবৃদ্ধপ্ৰপিতামহকতো তুমি দেখা নাই; গতিকে তেওঁৰ বিষয়ে তোমাৰ এই প্ৰশ্ন হ'ব পাৰে।

শিষ্য—মোৰ অতিবৃদ্ধপ্ৰপিতামহৰ কথা লোক পৰম্পৰা ক্ৰমে শুনি আহিছোঁ যে মোৰ অতিবৃদ্ধপ্ৰপিতামহ এজন আছিল; গতিকে তেওঁৰ প্ৰামাণ্য আছে।

গুৰু—আমিও লোক পৰম্পৰাক্ৰমে কিংবদন্তীত শুনি আহিছোঁ যে অতীত যুগত মুনিসকলে ঈশ্বৰৰ সাক্ষাৎ পাইছিল। অতএব ঈশ্বৰৰো প্ৰামাণ্য আছে। আকৌ এটা কথা ভাবি চোৱা যে প্ৰত্যক্ষ ভিন্ন অন্য প্ৰমাণ স্বীকাৰ নকৰিলে তোমাৰ সহধৰ্মিণীয়ে সদায় বিধবাৰ আচৰণ কৰিব লগা হয়; যিহেতু তেওঁ এতিয়া তোমাক প্ৰত্যক্ষ কৰা নাই। গতিকে এনে অৱস্থাত তুমি যে জীৱিত আছা তাক অনুমানৰদ্বাৰা ঠিক কৰিব লাগিব। এই ক্ষেত্ৰত অনুমান প্ৰণালী হৈছে এই যে তুমি ওচৰতে অৰ্থাৎ ঘৰৰ বাহিৰত বা গাঁওত থাকিলে এই অনুমান হ'ব যে যদি তোমাৰ মৃত্যু হ'লহেঁতেন তেনেহ'লে গাঁওৰ অন্য মানুহে জানিলেহেঁতেন। যিহেতু অন্য মানুহে তোমাৰ মৃত্যুৰ কথা কোৱা নাই, সেই কাৰণে তুমি জীৱিত। আকৌ যেতিয়া তুমি বিদেশত থাকা তেতিয়া এই অনুমান হ'ব যে যদি তোমাৰ মৃত্যু হ'লহেঁতেন তেন্তে অৱশ্যেই সংবাদ আহিলহেঁতেন। বৰ্তমানে যিহেতু চিঠিপত্ৰ অহা নাই বা অন্য প্ৰকাৰৰ সংবাদ পোৱা নাই, সেই কাৰণে তুমি জীৱিত।

এইদৰে ঈশ্বৰৰো প্ৰামাণ্য অনুমানৰদ্বাৰা ঠিক কৰিব লাগিব। মানুহৰ নিৰ্মিত যি কোনো এটি বস্তু দেখিলে যিদৰে তাৰ এজন কৰ্তাৰ অনুমান হয়, সেইদৰে এই জগৎ ব্ৰহ্মাণ্ড দেখিলেও আমাতকৈ অৰ্থাৎ মানুহতকৈ ভিন্ন এজন কৰ্তাৰ অনুমান হয়। কাৰণ যিবোৰ পদাৰ্থৰ অবয়ব আছে সেই সকলো বিলাক পদাৰ্থই জন্মৱান। সৃষ্টিৰ প্ৰথম ক্ষণত যিবিলাক বস্তুৰ জন্ম হৈছে, সেইবিলাক বস্তু অল্পজ্ঞ জীৱৰ চেষ্টাধীন হোৱা নাই; কাৰণ সেই সময়ত জীৱৰো চেষ্টা নোহোৱাকৈ

আপোনা আপুনি উৎপন্ন হয়—ই প্ৰত্যক্ষ সিদ্ধ। গতিকে সৃষ্টিৰ প্ৰথম ক্ষণত উৎপন্ন হোৱা বস্তুবিলাকৰ কৰ্তা যে অল্পজ্ঞ জীৱ নহয় এইটো ধ্ৰুব সত্য, অতএব সেই সময়ৰ বস্তুৰ স্বতন্ত্ৰ কৰ্তা এজন অনুমিত হয়; শাস্ত্ৰৰ ভাষাত তেওঁকেই ঈশ্বৰ বোলে।

শিষ্য—আপুনি ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব সম্বন্ধে যুক্তি দেখুৱালে যে সাৱয়ৱ পদাৰ্থমাত্ৰেই জন্মৱান। এই পৃথিৱীত সাৱয়ৱ, সেইবাবে পৃথিৱীও জন্মৱতী। জন্যপদাৰ্থবিলাকৰ জনক বা কৰ্তা এজন থাকে। সেই নিয়ম অনুসৰি পৃথিৱীৰো জন্মদাতা কৰ্তা এজন আছে। তেনেকুৱা কৰ্তৃত্ব আমাৰ নিচিনা জীৱত সম্ভৱ নহয় বুলি অলৌকিক কৰ্তা এজন স্বীকাৰ কৰিব লাগে, তেওঁৱেই ঈশ্বৰ। ইমান খিনি ঘূৰাই পকাই জগতৰ কৰ্তা এজন স্বীকাৰ কৰি লোৱাৰ আৱশ্যক কি? জগৎ স্বভাৱতে উৎপন্ন হয়; ন্যায়দৰ্শনকাৰ মহৰ্ষি গৌতমৰ সূত্ৰত কোৱা আছে—'অনিমিত্ততো ভাৱোৎপত্তিঃ কণ্টকতৈক্ষ্ণ্যাদিদৰ্শনাৎ'— অৰ্থাৎ যিদৰে গছৰ কাঁইটৰ তীক্ষ্ণতা কোনেও প্ৰস্তুত কৰি নিদিয়ে স্বভাৱতে জন্মে তেনেকৈ কোনো কাৰণ নাথাকিলেও কাৰ্যৰ উৎপত্তি হয়। গতিকে এই জগতৰ উৎপত্তি স্বাভাৱিক।

গুৰু—তুমি যিবোৰ প্ৰশ্ন কৰিছা সেইবোৰৰ এটাও নতুন নহয়; এইবিলাক বহুকালৰ পুৰণি প্ৰশ্ন; তোমাৰ অজ্ঞাত বাবে নতুন যেন পাইছা। তোমাৰ সন্দেহ দূৰীকৰণৰ কাৰণে কওঁ শুনা—জাগতিক পদাৰ্থবিলাক কাৰ্য আৰু কাৰণৰূপে দুইভাগে বিভক্ত বুলি সকলো দাৰ্শনিকৰে একমত। যদি কাৰ্যৰ কোনো কাৰণেই নাথাকে অৰ্থাৎ স্বভাৱতে কাৰ্য উৎপন্ন হয় তেনেহ'লে সদায় কাৰ্য মাত্ৰৰেই উৎপত্তি হ'ব লগা হয়। ন্যায় কুসুমাঞ্জলিকাৰ মহামহোপাধ্যায় শ্ৰীমদুদয়ণাচাৰ্যৰ ভাষাৰে ক'বলৈ গ'লে "স্বভাৱৱৰ্ণনা নৈৱমৱধেৰ্নিয়তত্ত্বতঃ" অৰ্থাৎ স্বভাৱকে কাৰণ স্বীকাৰ কৰিলে কাৰ্যবিলাক যে কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট কালত সম্পাদিত হয় তাৰ সীমা নিৰ্দেশ কৰিব নোৱাৰি। আকৌ যদি তুমি ঈশ্বৰ স্বীকাৰ নকৰা তেনেহ'লে 'ঈশ্বৰ নাই" এই কথাও

ক'ব নোৱাৰা ; কাৰণ যি বস্তু কোনো কালেও নাই তাৰ অভাৱ হয় কেনেকৈ ? যিদৰে 'শহাৰ শিং নাই', 'আকাশত ফুল নাই', 'কাছৰ নোম নাই' ইত্যাদি কথা কোৱাৰ কোনো যুক্তি নাই তেনেকৈ যদি ঈশ্বৰ নাথাকে তেনেহ'লে 'ঈশ্বৰ নাই' এই কথা কোৱাৰো যুক্তি নাই।

শিষ্য—আপোনাৰ অকাট্য যুক্তি শুনাৰ পিছত মোৰ আৰু প্ৰশ্ন কৰিবলৈ সাধ্য নাই ; কিন্তু আপোনাৰ কথাবোৰ উপলব্ধি কৰিবলৈ বৰ টান পাইছোঁ ; কোনে বাৰু এইবিলাক কথা সম্পূৰ্ণ বুজিব পাৰে ?

গুৰু—তুমি যিবিলাক কথা বুজিব নোৱাৰা আৰু মইও বুজাব নোৱাৰোঁ সেইবিলাক যে সকলোৰে বুদ্ধিৰ অগম্য তেনে নহয়, কেৱল আমাৰ পক্ষেহে অসম্ভৱ বুলি জানিবা।

শিষ্য—প্ৰভু, আপোনাৰ পক্ষে ই অসম্ভৱ নহয়। আপুনি যিবিলাক কথা ক'লে সেইবিলাক কথা আমি কোনো দিনেই শুনা নাই। উক্ত কথাখিনি আৰু অলপ বহলাই ব্যাখ্যা কৰিলে কৃতাৰ্থ হম।

গুৰু—সজহ ভাষাত ক'বলৈ হ'লে পদাৰ্থ প্ৰসিদ্ধ নাথাকিলে তাৰ অভাৱ হ'ব নোৱাৰে ; কাৰণ অলীক পদাৰ্থৰ অভাৱ নাই। যেনে, 'আকাশত ফুল নাই'—এই কথা কোৱাৰ কোনো যুক্তি নাই, কিয়নো আকাশত ফুল কোনো কালেও নাছিল, নহ'ব আৰু এতিয়াও নাই। গতিকে অভাৱো হ'ব নোৱাৰে।

শিষ্য—এতিয়া কথাখিনি বুজিব পাৰিছোঁ। প্ৰভু এতিয়া পৰমাত্মা আৰু জীৱাত্মাৰ পাৰ্থক্যৰ বিষয়ে অলপ জানিব খোজোঁ।

গুৰু—এই বিষয়ে আগেয়ে অলপ উন্নুকিয়াই আহিছোঁ ; আৰু অলপ বহলাই কওঁ শুনা। এই বিষয়ত দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ মতৰ অমিল আছে। মহৰ্ষি গৌতম প্ৰণীত ন্যায়দৰ্শনৰ মতে পৰমাত্মা যে জীৱতকৈ ভিন্ন সি শ্ৰুতিসিদ্ধ আৰু যুক্তিসিদ্ধ কথা—শ্ৰুতিত কৈছে 'দ্বে ব্ৰহ্মণী ৱেদিতৱ্যো পৰঞ্চাপৰমেৱচ' অৰ্থাৎ পৰব্ৰহ্ম (পৰমাত্মা) অপৰব্ৰহ্ম (জীৱাত্মা) দুটা বুলি জানিবা। আকৌ যুক্তিৰদ্বাৰাও প্ৰতিপন্ন হয়

যে মানুহৰ দুটা অংশ বিদ্যমান, যেনে, দেহাংশ আৰু আত্মাংশ। যি আত্মাৰ দেহাংশত সুখদুখৰ অনুভৱ হয় তেওঁৱেই জীৱাত্মা আৰু যি আত্মা নিৰ্বিকাৰ, নিৰ্গুণ আৰু নিষ্ক্ৰিয় তেওঁৱেই পৰমাত্মা। পৰমাত্মাৰ কোনো বস্তুৰেই লাভালাভৰ সম্ভাৱনা নাই বুলিয়েই বস্তুৰ প্ৰাপ্তি বা অপ্ৰাপ্তিৰদ্বাৰা সুখ বা দুখৰ অনুভৱ নহয়। কিন্তু জীৱৰ হ'লে তেনেকুৱা লাভালাভৰ সম্ভাৱনা আছে বুলিয়েই বস্তুৰ প্ৰাপ্তি বা অপ্ৰাপ্তিৰদ্বাৰা সুখ-দুখৰ অনুভৱো হয়। জীৱগত আৰু এটি পাৰ্থক্য দেখা যায় যে যি সময়ত এজন সুখী ঠিক সেই সময়তে আন এজন দুখী। এইদৰে একে সময়তে এজনক জ্ঞানৱান আৰু আনজনক মূৰ্খ দেখা যায়। এনে ধৰণৰ সাৰ্বজনীন বিৰুদ্ধ অনুভৱৰদ্বাৰা বুজা যায় জীৱ নানা, কিন্তু পৰমাত্মা এক অদ্বিতীয়। গতিকে পৰমাত্মা আৰু জীৱাত্মা একে হ'ব নোৱাৰে। মহৰ্ষি ব্যাসদেৱ ৰচিত বেদান্তদৰ্শনৰ মতে জীৱ ঈশ্বৰৰে অংশ। এই সম্বন্ধে শ্ৰুতিপ্ৰমাণো পোৱা যায়—

"তদেতৎ সত্যম্—
যথা সুদীপ্তাৎ পাৱকাদ্বিস্ফুলিঙ্গাঃ সহস্ৰশাঃ প্ৰভৱন্তে সৰূপাঃ।
তথাক্ষৰাদ্বিৱিধাঃ সৌম্য ভাৱাঃ প্ৰজায়ন্তে তত্ৰ চৈবাপিষন্তি।"—

হে সৌম্য, যেনেকৈ প্ৰজ্বলিত অগ্নিৰপৰা বহু সহস্ৰ বিস্ফুলিঙ্গ অৰ্থাৎ ফিৰিঙতি বাহিৰ হয়, তেনেকৈ সনাতন ব্ৰহ্মাৰ পৰাও বহুবিধ জীৱৰ আৱিৰ্ভাৱ হৈ আকৌ ব্ৰহ্মতে লীন হয়। যিদৰে ফিৰিঙতি জুইতকৈ বেলেগ নহয় সেইদৰে জীৱো ব্ৰহ্মতকৈ বিভিন্ন নহয়। কেৱল উপাধিৰ ভেদৰদ্বাৰা ভেদজ্ঞান হয়। যেনেকৈ জগতত সূৰ্য এটাই, অথচ দহটা পানীৰ বাটি একে ঠাইত ৰাখিলে প্ৰতি বাটিতে এটা এটা সূৰ্য দেখিবলৈ পোৱা যায়, আকৌ বাটিৰ পানী পেলাই দিলে আকাশস্থ একমাত্ৰ এটা সূৰ্যৰহে জ্ঞান হয়, তেনেকৈ আত্মাও প্ৰত্যেক শৰীৰতে ভিন্ন বুলিলে ভ্ৰম হয়। কিন্তু শৰীৰৰ বিনাশ হ'লে জীৱাত্মা পৰমাত্মাতে লীন হয়। অতএৱ পৰমাত্মাতকৈ জীৱ ভিন্ন নহয়।

শিষ্য—প্ৰভু, আপুনি বেদান্তদৰ্শনৰ বিষয়ে যি অলপ ক'লে তাক সাধাৰণভাৱে বুজি পালোঁ। কিন্তু ন্যায়দৰ্শনৰ কোনো কোনো অংশ বহলাই কোৱা সত্ত্বেও ভালকৈ বুজিব পৰা নাই। বোধহয় দৰ্শন-শাস্ত্ৰৰ ভিতৰত ন্যায়দৰ্শনেই কঠিন আৰু বোধ কৰোঁ ন্যায়দৰ্শনৰ কথাবোৰ ভালকৈ বুজিলে অন্যান্য দৰ্শনৰ তত্ত্ববোৰ ভালদৰে বুজিব পাৰি।

গুৰু—ন্যায়দৰ্শন কিয়, সকলো দাৰ্শনিক তত্ত্বই অতি গভীৰ। এই গভীৰ তত্ত্বই দৰ্শনৰ আলোচ্য বিষয়। যিবোৰ পাৰিভাষিক শব্দৰদ্বাৰা দাৰ্শনিক তত্ত্ববোৰ বৰ্ণিত আৰু আলোচিত হৈছে, সেইবোৰ সৰ্বসাধাৰণৰ বোধগম্য নহয়। সেই কাৰণে দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ নাম শুনিলেও বহুতে ঘৃণা-ব্যঞ্জক মন্তব্য কৰে। সূৰ্য উদয় হ'লে যিদৰে ফেঁচা আৰু অন্ধকাৰ দূৰ হয় সেইদৰে যুক্তিপূৰ্ণ দৰ্শনশাস্ত্ৰৰ আলোচনাৰদ্বাৰা কু-সংস্কাৰ আৰু ভ্ৰমজ্ঞান লোপ হয়। মুঠ কথা দৰ্শনশাস্ত্ৰৰ আলোচনা ব্যতিৰেকে সত্য জ্ঞান লাভ কৰাৰ অন্য পন্থা নাই। তুমি কৈছা যে দৰ্শনশাস্ত্ৰ অতি কঠিন। সেইটো সঁচা, কিন্তু তোমাৰ যিবোৰ প্ৰশ্ন আৰু তাৰ যিবোৰ উত্তৰ আলোচনা কৰা হৈছে সেইবোৰৰ প্ৰত্যেকতে অৰ্থ আৰু ভাবৰ গুৰুত্ব নিহিত আছে।

শিষ্য-- প্ৰভু, সমস্ত শাস্ত্ৰাৰ্থ অবগত হ'লে বোধহয় পূৰ্ণানন্দ জন্মে বা মুক্তি লাভ হয়?

গুৰু—সেই কথা কোৱাৰ আৰু আৱশ্যক কি? যি জনৰ ভগৱানত ঐকান্তিক আসক্তি আছে, তেওঁ শাস্ত্ৰৰ প্ৰত্যেক বিষয়কে অমৃতৰ সমান জ্ঞান কৰে আৰু শাস্ত্ৰ অধ্যয়নকাৰী পুৰুষ সৰ্বদা আনন্দ সাগৰত নিমগ্ন থাকে। যাৰ ভগৱানৰ প্ৰতি ভক্তি নাই তেওঁ সকলো শাস্ত্ৰকেই বিষবৎ জ্ঞান কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে চোৱা, যাক তুমি অন্তৰৰপৰা ভালপোৱা তেওঁৰ লিখিত চিঠিপত্ৰও তোমাৰ অমৃতস্বৰূপ বোধ হয় আৰু যাক তুমি ভাল নোপোৱা তেওঁৰ লিখিত

পত্ৰাদিও তোমাৰ ভাল নালাগে। শাস্ত্ৰৰ ক্ষেত্ৰতো সেই একে কথা প্ৰযোজ্য।

শিষ্য—ঈশ্বৰৰ প্ৰামাণ্য বিষয়ক যিবোৰ কথা আপুনি ক'লে সেইবোৰ শুনি পৰম কৃতাৰ্থ হলোঁ; সম্প্ৰতি পৰলোক সম্বন্ধে অলপ শুনিব খোজোঁ।

[ক্ৰমশঃ]*

---

* প্ৰবন্ধ লেখকৰ অকালমৃত্যু হোৱা বাবে পৰবৰ্তী আলোচনা নোলাল।

ধৰ্ম আৰু হিন্দুদৰ্শন

৺ধীৰেশ্বৰ তৰ্কতীৰ্থ

আৰ্যভূমি ভাৰতবৰ্ষৰ ভিতৰত বহুতো প্ৰদেশ আছে। অসমো সেইবোৰৰ ভিতৰত এখন। ই ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য, শূদ্ৰ প্ৰভৃতি ভালেমান আৰ্যধৰ্মাবলম্বী মানুহৰ বসতিস্থান। এই সকলোবোৰ মানুহৰ হৃদয়তে এটা ধৰ্মভাবো বিদ্যমান। কিন্তু আজিকালি কালৰ গতিতেই হওক অথবা শিক্ষাৰ বৈগুণ্যৰ কাৰণেই হওক লাহে লাহে সেই ভাব ভালেমান মানুহৰ মনৰপৰা আঁতৰ হোৱা যেন দেখা যায়; ইয়াৰপৰা যে আমাৰ কিমান অপকাৰ হ'ব ধৰিছে তাক অলপ অৱধান কৰি চালেই অনুভৱ কৰিব পৰা যায়। আৰ্যধৰ্মৰ প্ৰভাৱত বা বলত অনাৰ্য জাতিৰ অত্যাচাৰতো আমাৰ পূৰ্বপুৰুষসকলে নিজৰ নিজৰ বৈশিষ্ট্য আৰু অস্তিত্ব ৰক্ষা কৰি আহিছে। সেই ধৰ্মৰ প্ৰভাৱতে তেওঁলোকে বহু অলৌকিক শক্তি দেখুৱাই নানা ধৰণৰ তত্ত্বগভীৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি থৈ গৈছে; সেই গ্ৰন্থবোৰৰ অৰ্থবোধ কৰাটোৱে বৰ্তমান কঠিন হৈ পৰিছে। প্ৰাচীন কালত ধৰ্মপ্ৰাণ ব্ৰাহ্মণসকলক অতিশয় বলশালী ৰাজাধিৰাজসকলেও ভয় কৰিছিল। কিন্তু আজি-কালি সেই ধৰ্মভাব কমি যোৱাৰ লগে লগে আমাৰ অৱনতি হ'ব ধৰিছে। সেই ধৰ্ম ৰক্ষাৰ উপায় অন্বেষণ কৰিববৈলে গ'লে আমি সহজে অনুমান কৰিব পাৰোঁ যে তাৰ একমাত্ৰ উপায় শিক্ষা। পিছত শিক্ষা বুলিলে বৰ্তমানে বহু মানুহেই ইংৰাজী শিক্ষাকেই বুজে। আমিও ইংৰাজী শিক্ষা যে শিক্ষা নহয় তেনে কথা ক'ব নোৱাৰোঁ, কাৰণ ইংৰাজী ৰাজভাষা আৰু দেশ-কাল-পাত্ৰ অনুসাৰে সকলো

কামতে ইংৰাজী ভাষাৰ আৱশ্যক ; আৰু বিশেষতঃ সেই শিক্ষা অৰ্থকৰী। কিন্তু সেই শিক্ষা কেৱল ইহকালৰ ভোগবিলাসৰ সাধিকা বুলি ক'লেও অত্যুক্তি কৰা নহয়। আমি জনা উচিত যে ইহকালত ভোগ কৰা সকলোৱে মিছা ; ধন-জন-মান সকলো অস্থায়ী ; কেৱল ধৰ্মইহে আমাক ইহকাল আৰু পৰকালত সহায় কৰিব পাৰে।

পৰলোক যে আছে সেইটো সকলোৱে স্বীকাৰ্য ; পৰলোক যদি নাথাকিলহেঁতেন, ধৰ্মাধৰ্ম যদি আত্মাৰ সংগী নহ'লহেঁতেন তেনেহ'লে আমি এক বিভুৰ সৃষ্ট জীৱ হৈ কোনোবা এজন সুখী কোনোবা এজন দুখী হোৱাৰ কাৰণ কি? শৰীৰ অনিত্য, আত্মা নিত্য আৰু ধৰ্মাধৰ্মৰো আশ্ৰয়। শৰীৰাদিতকৈ আত্মা ভিন্ন। শৰীৰক আত্মা স্বীকাৰ কৰিলে শৰীৰৰ পতনৰ লগে লগে অদৃষ্টও নাশ হ'লহেঁতেন। ইন্দ্ৰিয়বোৰকো আমি আত্মা বুলি ধৰি ল'ব নোৱাৰোঁ, কাৰণ ইন্দ্ৰিয়বোৰৰ এটা এটা নাশ হৈ গ'লেও সেই সেই ইন্দ্ৰিয়ৰদ্বাৰা গোচৰীভূত বস্তুবিলাকৰ স্বৰূপ আমি স্মৰণ কৰিব পাৰোঁ। আনফালে মন নিত্য হ'লেও জ্ঞানাদিৰ আশ্ৰয় হ'ব নোৱাৰে বুলি তাক আত্মা বুলিব নোৱাৰি ; কাৰণ মন অণু আৰু জ্ঞান, সুখ প্ৰভৃতি অণুতকৈ ডাঙৰ। মন যে অণু তাৰ প্ৰমাণ এই যে একে কালতে দুটা বিষয়ৰ জ্ঞানৰ উৎপত্তি নহয়। এই বিষয়ে কোনোবাই আপত্তি কৰি ক'ব পাৰে যে দুটা বিষয়ৰ জ্ঞানো একে সময়তে হ'ব পাৰে, যেনে লুচি খোৱাৰ সময়ত জিভাৰে তাৰ ৰস আস্বাদন কৰা হয় আৰু কাণেৰে তাৰ মৰ্‌মৰ্‌ শব্দ শুনা যায়। দৰাচলতে আমাৰ এই ধাৰণাটো ভুল ; উদাহৰণ স্বৰূপে চাওক এশ পদুমৰ পাহি এটি বেজিৰে বিন্ধালে আমাৰ অনুমান হয় যে গোটেইবোৰ পদুমৰ পাহি একেলগে বিন্ধা গৈছে ; কিন্তু অলপ গভীৰভাৱে চিন্তা কৰিলেই বুজিব পৰা যায় যে পদুমৰ পাহিবোৰ একেলগে বিন্ধা যোৱা নাই ; এটাৰ পিছত এটাকৈ ক্ৰমান্বয়ে বিন্ধা গৈছে।

ধৰ্মাধৰ্ম বা আত্মা সম্বন্ধে মানুহৰ মনত যিদৰে নানা সন্দেহ

উপস্থিত হয় সেইদৰে ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব সম্বন্ধেও সন্দেহ উত্থাপন কৰে, অৰ্থাৎ ঈশ্বৰ স্বীকাৰ কৰিব নোখোজে। প্ৰকৃততে এই ধাৰণাও ভ্ৰান্ত; কিয়নো কোনো কাৰ্য হ'বলৈ হ'লে তাৰ এটি কাৰণো থাকিব লাগিব; কাৰণ ব্যতিৰেকে কাৰ্য হ'ব নোৱাৰে। ক্ষিতি প্ৰভৃতি সৃষ্ট পদাৰ্থসমূহৰ অৱশ্যে এজন স্ৰষ্টা আছে; সেই স্ৰজন-কাৰ্য আমি সম্পাদন কৰিব নোৱাৰোঁ বুলিয়েই তাৰ স্ৰজনকৰ্তাকেই ঈশ্বৰ বুলি স্বীকাৰ কৰিব লাগে। আমাৰ বহুতৰে ধাৰণা যে ঈশ্বৰ স্বাৰ্থপৰ, কাৰণ এই জগতত তেওঁ কাৰোবাক ধনী আৰু কাৰোবাক নিৰ্ধন, কোনোবাক ৰোগী আৰু কোনোবাক ভোগী কৰিছে। আকৌ কোনো কোনোৱে 'ঈশ্বৰে আমাক একো দিয়া নাই' বুলি কৈ ঈশ্বৰক দোষাৰোপ কৰে। কিন্তু প্ৰকৃতপক্ষে এনেকুৱা ধাৰণাও ভুল। এই প্ৰসংগত এটা কাহিনী শুনোহঁক —

অম্বৰীষ ৰজাৰ ৰাজত্ব কালত তেওঁ এনে আদেশ দিছিল যে ৰাজ্যৰ ভিতৰত কোনোবাই ঈশ্বৰক নিন্দা কৰিলে তাৰ প্ৰাণদণ্ড হ'ব। এদিন প্ৰহৰী এজনে প্ৰজা এজনক ধৰি আনি ক'লে, "মহাৰাজ, এই মানুহজনে ঈশ্বৰৰ নিন্দা কৰিছে।" ৰজাই তাক সোধাত সি ক'লে, "মহাৰাজ, মই আজি খাব নাপাই ঈশ্বৰক নিন্দা কৰিছোঁ, কাৰণ ঈশ্বৰ স্বাৰ্থপৰ, তেওঁ আপোনাক ৰজা কৰিছে আৰু মোক পথৰ ভিখাৰী কৰিছে।" মানুহজনৰ কথা শুনি ৰজাই কলে, "বাৰু, মই তোমাক একেবাৰে নামাৰোঁ; কিন্তু মই তোমাক এশ টকা দিওঁ, তুমি তোমাৰ চকু দুটা উলিয়াই দিয়া।" ৰজাৰ কথাত সি মান্তি নহ'ল। ৰজাই এইদৰে এটা এটা কৈ ইন্দ্ৰিয়বোৰৰ প্ৰতিটোৰ বিনিময়ত এশ এশ টকা দিব খোজাত সি কোনোমতে মান্তি নহ'ল। তেতিয়া ৰজাই তাক বুজাই ক'লে, "চোৱা, ঈশ্বৰ পৰম দয়ালু, কিয়নো তেওঁ তোমাক আন একো নিদিলেও এশ এশ টকা মূল্যৰ দহোটা ইন্দ্ৰিয়যুক্ত সহস্ৰ টকাৰ স্বৰূপ এটা শৰীৰ দিছে। এতেকে আজিৰপৰা ঈশ্বৰক নিন্দা নকৰিবা। সুখ-দুখ নিজৰ কৰ্ম অনুসৰি হয়— কৰ্মানুৰূপং ফলম্।"

আৰৌ এক শ্ৰেণীৰ লোকে আপত্তি কৰি কয় যে প্ৰাণ নোহোৱা মূৰ্তি পূজা কৰি কি লাভ। এই যুক্তিও তেনেই ভ্ৰান্ত। এই প্ৰসঙ্গত এটা দৃষ্টান্ত উল্লেখযোগ্য। সেই দৃষ্টান্ত হ'ল এই—

এজন বাদ্‌ছাহৰ আমোলত তেওঁৰ এজন হিন্দু মন্ত্ৰী আছিল। তেওঁৰ এই মন্ত্ৰীজনে প্ৰতি বছৰে দুৰ্গাদেৱীৰ পূজা কৰিছিল। এদিন বাদ্‌ছাহে তেওঁক মাতি আনি ক'লে, "মন্ত্ৰী, তুমি প্ৰাণহীন প্ৰতিমাৰ পূজা কিয় কৰা? ইয়াৰ সবিশেষ কাৰণ দেখুৱাব লাগিব। যিমান দিনলৈ তুমি কাৰণ দেখুৱাব নোৱাৰা সিমান দিনলৈ তোমাক কামৰপৰা বৰখাস্ত কৰা হ'ল।" বাদ্‌ছাহৰ এই কথা শুনি মন্ত্ৰীয়ে ভাবিবলৈ ধৰিলে যে তেওঁৰ চাকৰি নাথাকিলে তেওঁৰ পুত্ৰ ভাৰ্যাদি অনশনে মৰিব। ইয়াকে ভাবি তেওঁ মনে মনে মহামায়া ভগৱতীক চিন্তা কৰি স্থিৰ কৰিলে, "এই পাপ দেহ ৰাখি কি ফল? ভগৱতীৰ নামে গঙ্গাত জাপ দি আত্মাহত্যা কৰাটোৱে ভাল।" এইদৰে ভাবি-গুণি এদিন মহানিশা তেওঁ ঘৰৰপৰা ওলাই গৈ আত্মাহত্যা কৰিবলৈ উপক্ৰম কৰোঁতে ভগৱতীয়ে এজনী ছোৱালীৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি তেওঁৰ সমুখত থিয় হৈ সুধিলে, "তুমি এই অমূল্য দেহ কিয় ত্যাগ কৰা?" তেতিয়া মন্ত্ৰীয়ে দেৱীক আদ্যোপান্ত সমস্ত ঘটনা বিবৰি ক'লে। দেৱীয়ে সকলো কথা শুনি গঙ্গাৰ বুকুৰপৰা কিছুমান মাটি আনি তেওঁৰ হাতত দি ক'লে, "তুমি এই মৃত্তিকাৰে তোমাৰ বাদ্‌ছাহৰ এটা প্ৰতিমূৰ্তি গঢ়াই বনৰ মাজত তোমাৰ সমুখত ৰাখি তোমাৰ ইষ্ট-দেৱতাক চিন্তা কৰি থাকিবা। তেনে কৰিলেই তোমাৰ বাদ্‌ছাহৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ পাবা।" ভগৱতীৰ নিৰ্দেশ অনুসৰি মন্ত্ৰীয়ে সেই মাটিখিনি হাতত লৈ হাবিৰ মাজলৈ গ'ল আৰু ভগৱতীৰ কৃপাত সেই মাটিখিনি অলপ লাৰি-চাৰি থাকোঁতেই মাটিখিনিৰে এটা বাদ্‌ছাহৰ মূৰ্তি হ'ল আৰু ভগৱতীয়ে কোৱাৰ দৰে মূৰ্তিটো সমুখত লৈ বহি থাকিল। এনেকৈ তেওঁৰ প্ৰায় এবছৰ কাল অতিবাহিত হ'ল। ইতিমধ্যে বাদ্‌ছাহৰ অনুচৰ কিছুমানে চিকাৰ আৰু অন্যান্য কামৰ বাবে হাবিলৈ আহোঁতে এজন সন্ন্যাসীৰ

নিচিনা মানুহৰ সমুখত বাদ্‌ছাহৰ প্ৰতিমূৰ্তিটো দেখিবলৈ পাই প্ৰতিদিনে বাদ্‌ছাহৰ আগত কবলৈ ধৰিলে। বহুদিন ধৰি বাদ্‌ছাহে এই কথা শুনি শুনি মূৰ্তিটো চাবলৈ বৰ উৎসুক হৈ পৰিল। তেওঁ স্থিৰে থাকিব নোৱাৰি এদিনাখন সসৈন্যে মৃগয়া ব্যপদেশে সেই হাবিলৈ গ'ল আৰু সন্ন্যাসীৰ বেশধাৰী মানুহজনক সুধিলে, "তুমি কোন? ইয়াত কি কৰি আছা?" তেতিয়া মন্ত্ৰীয়ে উত্তৰ দি ক'লে, "মহাৰাজ ময়েই আপোনাৰ সেই মন্ত্ৰী, আপোনাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিব নোৱাৰি এইদৰে আছোঁ। পিছত আজি সেই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ বিচাৰি পালোঁ। আপুনি মহা ক্ষমতাশালী বাদ্‌ছাহ হৈও আপোনাৰ মূৰ্তিৰ পূজা কৰা কথা শুনি যিদৰে এই অৰণ্যৰ মাজলৈ আহিছে, সেইদৰে ভগৱতী মহামায়া দুৰ্গা বা শ্ৰীকৃষ্ণ আদি দেৱ-দেৱীসকলেও তেওঁলোকৰ প্ৰতিমাৰ পূজাৰ কথা নাৰদ আদি ভক্তৰ মুখে শুনি স্থিৰে থাকিব নোৱাৰি পূজক ভক্তসকলৰ সমুখত আহি থিয় হয়।" বাদ্‌ছাহে মন্ত্ৰীৰ এনে কথাত বিস্মিত হৈ মন্ত্ৰীক পুনৰায় স্বীয়পদত অধিষ্ঠিত কৰিলে।

সূক্ষ্মভাৱে বিচাৰ কৰি চালে আমি সহজেই অনুমান কৰিব পাৰোঁ যে আমি সকলো ঈশ্বৰৰ দাস, আমাৰ শৰীৰ, জীৱন, যৌৱন, পুত্ৰ-ভাৰ্যা, ধন-সম্পত্তি সকলো অনিত্য; একমাত্ৰ নিত্য সুখৰ স্থান সেই অনাদি অনন্ত ভগৱানৰ পাদ-পদ্ম। আমাৰ জীৱনৰ সকলোবোৰ কাৰ্যক্ষেত্ৰতে আমাৰ মূল লক্ষ্য—ভগবদ্‌চৰণ প্ৰাপ্তিৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখিব লাগে। এই লক্ষ্য ঠিক ৰাখি আমি কামত প্ৰবৃত্ত হ'লে কেতিয়াও আমি অধঃপতন বা অসদ্‌গতিৰ গ্ৰাসত নপৰোঁ। উদাহৰণ স্বৰূপে চাওক—সমুদ্ৰ-জাহাজৰ নাবিকসকলে অতলস্পৰ্শ বিশাল সমুদ্ৰৰ মাজত দিশ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ কম্পাচ যন্ত্ৰৰ সহায় লয়—এই যন্ত্ৰত উত্তৰ দিশ নিৰ্দিষ্ট হৈ থকা বাবে নাবিকসকলে বাকী তিনিটা দিশ সহজে নিৰ্ণয় কৰি লব পাৰে আৰু সেই বাবেই দিশ ভুল নোহোৱাকৈ তেওঁলোকে গন্তব্য স্থানত উপস্থিত হয় গৈ।

সেইদৰে আমিও আমাৰ লক্ষ্য ঠিক ৰাখিব পাৰিলে অনায়াসে ভগৱদ্ পাদপদ্ম লাভ কৰিব পাৰিম।

এই জগতত সকলো মানুহে সুখ বাঞ্ছা কৰে; সেই সুখৰ মূল কাৰণ ধৰ্ম; বিশ্বনাথে লিখিছে—"সুখন্তু জগতামেৱ কাম্যং ধৰ্মেণ জন্যতে।" সেই ধৰ্মৰ উৎপত্তি স্থান আচাৰ। শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতাত স্বয়ং ভগৱানেই কৈছে—"আচাৰপ্ৰভৱো ধৰ্মঃ।" এতেকে সহজে উপলব্ধি কৰিব পাৰি যে ধৰ্মৰ উৎপত্তিৰ মূল স্থান সদাচাৰ। আঙ্ পূৰ্বক চৰ্ ধাতুৰ পিছত ঘঞ্ প্ৰত্যয় যোগ দি নিষ্পন্ন হোৱা আচাৰ শব্দই নিত্য-নৈমিত্তিকাদি সৎকৰ্মকেই বুজায়। নিত্য-নৈমিত্তিক কাৰ্য কৰিবলৈ হলে মন্ত্ৰ আৰু মন্ত্ৰৰ অৰ্থ জনাটো আৱশ্যক। অৰ্থ নাজানি স্বৰহীন কৰি সাপৰ মন্ত্ৰৰ নিচিনা মন্ত্ৰ মাতি দেৱতাৰ গাত ফুল-তুলসী দিলেই যে পূজা হয় তাক কব নোৱাৰি; অথবা ৰাতিপুৱা আৰু গা-ধোৱাৰ সময়ত ভৰ্ ভৰ্ কৈ কেইটামান মন্ত্ৰ মাতিলেই প্ৰাতঃকৃত্য বা স্নান কৰা হ'ল তেনে কথা কব নোৱাৰি। অৰ্থবোধ নোহোৱাকৈ উচ্চাৰণ কৰা মন্ত্ৰৰ কোনো ফল নাই, বৰং তাৰপৰা অপকাৰহে হয়। তাৰ প্ৰমাণ বেদতেই আছে—

মন্ত্ৰো হীনঃ স্বৰতো ৱৰ্ণতো ৱা মিথ্যাপ্ৰযুক্তো ন তমৰ্থমাহ।
স বাগ্ৱজ্ৰো যজমানং হিনস্তি যথেন্দ্ৰশত্ৰুঃ স্বৰতোঽপৰাধাৎ॥

এই মন্ত্ৰবোৰৰ অৰ্থ জানিবলৈ হলে আমি সংস্কৃতভাষা ভালদৰে জানিব লাগে, কিয়নো মন্ত্ৰবোৰ সংস্কৃতভাষাত ৰচিত। আনকি যিবিলাকে গীতা, ভাগৱত আদি ধৰ্মগ্ৰন্থসমূহ অধ্যয়ন কৰিবলৈ অভিলাস কৰে সিবিলাকেও সংস্কৃত ভাষা জানিব লাগে।

সংস্কৃত ভাষা শিকিবলৈ প্ৰথমতে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ তন্ন তন্নকৈ পঢ়িব লাগে আৰু তাৰ পিছত দৰ্শনাদি শাস্ত্ৰ সূক্ষ্মভাৱে অধ্যয়ন কৰাটো প্ৰয়োজনীয়। পণ্ডিতসকলে কয়, "দৰ্শনং দৰ্শনং নৃণাম্"—অৰ্থাৎ দৰ্শন শাস্ত্ৰই মানুহৰ চকু। তেওঁলোকে কোন দৰ্শন কোন বিষয়ে উপযোগী তাকো লিখিছে—

বৈশেষিকস্তু ভাষায়াং ন্যায়স্তৰ্থৱিনির্ণয়ে ।
কৰ্মকাণ্ডে তু মীমাংসা যোগে পাতঞ্জলস্তথা ।
সৃষ্টি-সংহাৰয়োঃ সাংখ্যং বেদান্তো ব্ৰহ্মনির্ণয়ে ॥

সকলোবোৰ দৰ্শনশাস্ত্ৰতকৈ ন্যায়দৰ্শন বিশেষ প্ৰয়োজনীয় আৰু উপযোগী ; ন্যায়দৰ্শনেই প্ৰমাণ গ্ৰন্থ বুলি স্বাকৃত। 'প্ৰমাণ' শব্দৰ ব্যুৎপত্তিগত (প্ৰ – মা + অনট্) অৰ্থই যথাৰ্থ জ্ঞানৰ কাৰণকে বুজায়। যথাৰ্থ জ্ঞান হলেই মুক্তি। সেই যথাৰ্থ জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ তাৰ কাৰণ জনাটো আৱশ্যক। কাৰণ নাথাকিলে কোনো কৰ্মই নিষ্পত্তি নহয —"প্ৰমাণমন্তৰেণ নাৰ্থপ্ৰতিপত্তিঃ"। আকৌ কোনো বিষয়ৰ পুঙ্খানুপুঙ্খ আলোচনাৰ বাবেও ন্যায় বা তৰ্কশাস্ত্ৰৰ আৱশ্যক। সেইবাবে উল্লিখিত আছে—"মূকস্তৰ্কবিবৰ্জিতঃ"।

উক্ত প্ৰমাণ চাৰি ভাগত বিভক্ত—প্ৰত্যক্ষ, অনুমান, উপমান আৰু শব্দ। প্ৰমাণ চাৰিবিধ বুলিয়েই প্ৰামতিও চাৰিবিধ—"প্ৰত্যক্ষমপ্যনুমিতিস্তথোপমিতি শব্দজো"। পদাৰ্থও সাত ভাগত বিভক্ত, যেনে—দ্ৰব্য, গুণ, কৰ্ম, সামান্য, বিশেষ, সমবায় আৰু অভাৱ। এই বিভাগ বৈশেষিকসকলৰ। নৈয়ায়িকসকলে প্ৰমাণ প্ৰমেয়াদি ষোলটা পদাৰ্থ স্বীকাৰ কৰে। মূলতঃ উভয়ৰে কোনো বিৰোধ নাই, কাৰণ এই ষোলটা পদাৰ্থও উক্ত সাতোটাৰে অন্তৰ্গত। সেই পদাৰ্থবোৰৰ জ্ঞানলাভ হলেই মুক্তি লাভ হয়। মহৰ্ষি কণাদে লিখিছে—"তত্ত্বজ্ঞানান্নিশ্ৰেয়সাধিগমঃ"।

দৰ্শনশাস্ত্ৰ অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু উপযোগিতাৰ বিষয়ে আৰু অধিক নকৈ আমি আমাৰ অসমৰ প্ৰাচীন গৌৰৱময় দিনবোৰতো দৰ্শনশাস্ত্ৰই কি প্ৰভাৱ পেলাইছিল সেই কথা এবাৰ সোঁৱৰণ কৰোঁহক।

অসমৰ গৌৰৱৰবি মহাত্মা পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশৰ কৃতিত্বৰ ফালে অলপ চকু পেলালেই দৰ্শনশাস্ত্ৰৰ উপযোগিতাৰ বিষয়ে সম্যক উপলব্ধি কৰিব পৰা যায়। সেই গৰাকী বিদগ্ধ পণ্ডিতে দৰ্শনশাস্ত্ৰ অধ্যয়নৰ বলতেই অকূল বেদ আৰু মন্বাদি মুনিগণৰ বাক্যস্বৰূপ সমুদ্ৰ মন্থন

কৰি যি স্মৃতিসুধা উদ্ধাৰ কৰি থৈ গৈছে আমি সমগ্ৰ অসমবাসীয়ে আজিলৈকে সেই সুধাৰ ৰস আস্বাদন কৰিব ধৰিছোঁ। তেওঁৰ ৰচিত গ্ৰন্থসমূহৰদ্বাৰা সকলো অসমবাসীয়ে সকলো নিত্য নৈমিত্তিক কৰ্ম সম্পাদন কৰি আহিছে।

আমি ভাবি আচৰিত হওঁ মহামহোপাধ্যায় পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশৰ কৃতিত্ব সোঁৱৰণ কৰি—যাৰ ৰচিত ব্যাকৰণ আজি সকলো অসমবাসীৰ ঘৰে ঘৰে বিৰাজমান সেই প্ৰবীণ দাৰ্শনিক বাগীশদেৱ কি বলেৰে বলীয়ান হৈ সাগৰৰ পাৰৰ বালিকণা গণনাতকৈও অধিক দুষ্কৰ কাম সেই প্ৰয়োগ ৰত্নমালা ব্যাকৰণ ছন্দোবদ্ধ সূত্ৰমালাৰে প্ৰণয়ন কৰি গৈছে। ভালেমান ব্যাকৰণ আছে, কিন্তু ৰত্নমালাৰ নিচিনা শুৱলা সুবোধ্য ব্যাকৰণ আজি পৰ্য্যন্ত ওলোৱা নাই বুলি বিজ্ঞ পণ্ডিতসকলে একমুখে স্বীকাৰ কৰে। সেই অলৌকিক শক্তিৰ আন একো কাৰণ নাই, সি একমাত্ৰ দৰ্শনশাস্ত্ৰ অধ্যয়নৰ ফল।

আমাৰ দেশত দামোদৰ মিশ্ৰ, জীৱেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য প্ৰভৃতি বহুতো দাৰ্শনিক পণ্ডিত আছিল; তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থসমূহ মহামূল্যবান ৰত্ন-স্বৰূপ। আন আন প্ৰদেশতো জগদীশ তৰ্কালঙ্কাৰ, গদাধৰ ভট্টাচাৰ্য প্ৰভৃতি দাৰ্শনিকসকলে দৰ্শনশাস্ত্ৰৰ অধ্যয়নৰ ফলত যিবিলাক তত্ত্ব আৰু তথ্যপূৰ্ণ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি থৈ গৈছে আজিকালি সেইবিলাক ব্যাখ্যা কৰিব পৰা পণ্ডিতৰেই অভাৱ হৈছে। এই দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ পঠন-পাঠন আন প্ৰদেশত কিছু পৰিমাণে আছে যদিও অসমত প্ৰায় নোহোৱাৰ নিচিনা হৈছে। বৰ্তমানে দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ উপযোগিতাৰ বিষয়ে অলপ উপলব্ধি কৰিব পাৰি, বহুসংখ্যক ছাত্ৰই দৰ্শনশাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিবলৈ আগবাঢ়িব ধৰিছে। ই শুভ লক্ষণ।*

---

* প্ৰবন্ধ লেখকে ছাত্ৰাৱস্থাতেই এই প্ৰবন্ধটো লিখিছিল।

পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশ

আসাম খণ্ডত যে প্ৰাচীন কিমান পণ্ডিত আছিল, আজিলৈকে তাক কোনেও ঠিক কৰিব পৰা নাই। শঙ্কৰকে আদি কৰি মহাকবিসকলৰ কথা এফাল কৰিলেও আৰু কিছুমান পণ্ডিতৰ নাম পোৱা যায়, যিসকল কেৱল সংস্কৃত সাহিত্য, ব্যাকৰণ বা স্মৃতি আদিত অগাধ পণ্ডিত আছিল। এই শ্ৰেণীৰ ভিতৰত পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশ আৰু পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীৰ নাম অগ্ৰগণ্য।

ৰত্নমালা-ব্যাকৰণকাৰ বুলি পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশ ভট্টাচাৰ্যৰ নাম অনেক শিক্ষিতৰ ওচৰতে পৰিচিত। কিন্তু স্মৃতিকাৰ সিদ্ধান্তবাগীশক বৰ কম সংখ্যকেহে জানে। অথচ ব্যাকৰণত বিদ্যাবাগীশ যেনে প্ৰধান পণ্ডিত আছিল স্মৃতিশাস্ত্ৰত সিদ্ধান্তবাগীশ তেওঁতকৈ চৰা নহলেও কোনো অংশে কম নাছিল। সেই সময়ত ৰঘুনন্দন ভট্টাচাৰ্যই নব্যস্মৃতি লেখি বঙ্গদেশৰ আচাৰ ব্যৱহাৰ বহু পৰিবৰ্ত্তন কৰে; আৰু সেই সময়তে পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশে আসামখণ্ডত প্ৰাচীন স্মৃতিৰ ব্যৱহাৰ কৰি চিৰস্মৰণীয় হৈ যায়। এতিয়াও দেখা যায়, বঙ্গদেশত নব্যস্মৃতিৰ আৰু আসাম দেশত প্ৰাচীন স্মৃতিৰ প্ৰচলন বেছি। ৰঘুনন্দন ভট্টাচাৰ্যই কামৰূপখণ্ডত তেওঁৰ স্মৃতি চলাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল বুলি প্ৰমাণ পোৱা যায়। কিন্তু সিদ্ধান্তবাগীশৰ যত্নত তেওঁ কৃতকাৰ্য হ'ব নোৱাৰিলে। এই সম্বন্ধে তলত লিখা আখ্যানটি প্ৰচলিত আছে।

ৰঘুনন্দনে বঙ্গদেশত তেওঁৰ নতুন মত প্ৰচাৰ কৰি, সেইমত কামৰূপখণ্ডতো প্ৰচাৰ কৰিবৰ উদ্দেশ্যে কামৰূপলৈ আহে আৰু

সিদ্ধান্তবাগীশকে স্মৃতিৰ বিখ্যাত পণ্ডিত বুলি জানি তেওঁৰ ঘৰতে গধূলি অতিথি হয়। ভাগ্যক্রমে সেই সময়ত সিদ্ধান্তবাগীশ ঘৰত নাছিল। তেওঁৰ ঘৈণীয়েকে বিদেশী পণ্ডিত ব্রাহ্মণৰ অতিথি সংকাৰ আদি কৰি তেওঁৰ আগমনৰ উদ্দেশ্য সুধিলে। তেতিয়া ৰঘুনন্দনে কলে যে প্ৰাচীন মত খণ্ডন কৰি নব্য-স্মৃতি সংস্থাপন কৰায়ে তেওঁৰ উদ্দেশ্য। সিদ্ধান্তবাগীশৰ ভাৰ্যা বৰ বুদ্ধিমতী আৰু পণ্ডিত আছিল। তেওঁ ভিতৰৰপৰা সুধি পঠিয়ালে, "ৰঘুনন্দনৰ উপনয়ন হৈছে কোন স্মৃতি মতে?" ৰঘুনন্দনে অৱশ্যে ক'লে প্ৰাচীন মতেই। তেতিয়া সিদ্ধান্তবাগীশৰ ঘৈণীয়েকে ভিতৰৰপৰা কৈ পঠিয়ালে যে ৰঘুনন্দনে যদি তেওঁৰ নতুন মত চলাব খোজে, তেনেহলে তেওঁ নিজে প্ৰাচীন মতে লোৱা উপবীত পেলাই তেওঁৰ নিজৰ মতে নতুন উপবীত গ্ৰহণ কৰক. নহলে, কামৰূপত কোনেও তেওঁৰ মত নলয়। তিৰোতাৰ এনেকুৱা বুদ্ধিমত্তাৰ পৰিচয় পাই, "সিদ্ধান্তবাগীশ বা আৰু কেনে?" এই ভয় কৰি ৰঘুনন্দন উজনিৰ ফালে গুচি গ'ল আৰু সেই খণ্ডত তেওঁৰ মত অলপ অচৰপ প্ৰচাৰ কৰিলে। কামৰূপত এতিয়াও কোনেও নব্যস্মৃতি মতে ক্রিয়াকৰ্মাদি নকৰে। উজনিৰ ফালে নব্যস্মৃতি মতে চলা বহু বামুণ আছে।

পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশ গুৰিতে কৰ বামুণ আছিল একো বিশেষ জনা নাযায়। যি হওক তেওঁৰ বংশধৰ এজনক লগ পাই তেওঁৰ বিষয়ে যি জনা গৈছে তাকেই ইয়াত লেখা হ'ল, সি কোনো পুথিত পোৱা নহয়, কেৱল বিভিন্ন বিভিন্ন মানুহৰ মুখে শুনা। কিন্তু সকলো দিশ আলোচনা কৰি চালে তলৰ কথাখিনি সঁচা যেন বোধ হয়। তেওঁৰ বংশধৰ এতিয়াও মঙ্গলদৈ মহকুমাৰ সৰাবৰী মৌজাত আছে।

১৫৩৩ খ্ৰীষ্টাব্দৰ অলপ পাচতে কোচবেহাৰৰ চিলাৰায় দেৱানে গৌড়দেশ আক্ৰমণ কৰে; আৰু সেই যুদ্ধত পৰাস্ত হৈ তেওঁ নিজেই বন্দী হয়। বন্দী অৱস্থাত চিলাৰায় দেৱানে এদিন পিয়াহত বৰ

আতুৰহৈ দুজন বামুণক সোণৰ ঘটি হাতত লৈ অহা দেখি তেওঁলোকৰ ওচৰত পানী খুজিলে। তেওঁলোকেও পিপাসাতুৰ মানুহ দেখি শৌচাচাৰ কৰাৰ পিচত যি পানী আছিল তাকেই খাবলৈ দিলে আৰু চিলাৰায়ৰ গাত মহাপুৰুষৰ লক্ষণ দেখি তেওঁৰ পৰিচয় সুধিলে।

চিলাৰায়ে নিজে পৰিচয় দিয়াৰ পাচত, তেওঁলোকৰ ভিতৰত পৰিচয় হ'ল আৰু তেতিয়া চিলাৰায়ে ক'লে যে তেওঁলোক ইমান ডাঙৰ পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণ হৈও ম্লেচ্ছ ৰজাৰ তলত কিয় আছে। তেওঁলোকে ক'লে যে অন্য ৰজাৰ দেশলৈ যোৱাৰ সুবিধা নাই। তেতিয়া চিলাৰায়ে ক'লে যে পণ্ডিত দুজনা ৰাজি হলে আৰু তেওঁও তেওঁলোকৰ আশীৰ্বাদে মুক্ত হলে, তেৱেঁই তেওঁলোকক হিন্দু ৰজাৰ দেশলৈ লৈ যাব পাৰে। দুজন পণ্ডিতেই স্বীকৃত হ'ল, আৰু তেওঁলোক যাবৰ সময়ত চিলাৰায়ে ঘটি দুটি ফিৰাই দিয়াত তেওঁলোকে ক'লে যে ৰজাৰ নিয়ম মতে তেওঁলোকে নিতৌ একোজোৰা সোণৰ বাছন পায়; গতিকে ঘটি দুটিৰ তেওঁলোকৰ দৰকাৰ নাই। এই কথা কৈ পণ্ডিত দুজন গুচি গ'ল। তেওঁলোকেই পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশ আৰু পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশ। তেতিয়া নবাবৰ ৰাজসভাত আৰু আন দুজন পণ্ডিত আছিল—ন্যায়বাগীশ আৰু তৰ্কবাগীশ। এইদুজন পণ্ডিত কোন তাৰ একো পৰিচয় পোৱা নগ'ল।

ইয়াৰ আগতে ১৫৫৩ খ্ৰীষ্টাব্দত কালাপাহাৰে কামৰূপ আক্ৰমণ কৰি কামাখ্যাৰ মন্দিৰ ধ্বংস কৰে আৰু শ্ৰীহট্ট আক্ৰমণ কৰিব যাওঁতে চিলাৰায়ে কামাখ্যা মন্দিৰৰ ভগ্নাবস্থা দেখি যুদ্ধত জিকি আহিব পাৰিলে তাক ভাল কৰিব বুলি সংকল্প কৰে। কিন্তু যুদ্ধত জয় হৈও তেওঁ ভগ্ন মন্দিৰ সংকাৰ নকৰিলে। বঙ্গদেশৰ বন্দীশালত যিদিনা ওপৰৰ ঘটনাটি ঘটে, সেইদিনা ৰাতি চিলাৰায়ে সপোনত দেখিলে যে দেৱী সাক্ষাৎ হৈ তেওঁক কৈছে, "দেৱীৰ মন্দিৰ সংস্কাৰ কৰিব খুজিও নকৰাতহে তেওঁৰ এনে দুৰ্গতি হৈছে। এতিয়াও ভাল কৰি দিব খুজিলে, তেওঁৰ সকলো দুৰ্গতি খণ্ডন হ'ব।" তেতিয়া

চিলাৰায়ে গাত লোৱাত, দেৱীয়ে ক'লে যে পাছদিনা দুপৰীয়া শুক্লবৰ্ণ সৰ্প হৈ দেৱীয়ে পাদ্‌ছাহৰ মাকক দংশন কৰিব আৰু সেই বিষ চিলাৰায়ৰ চিকিৎসাতহে ভাল হ'ব। তেতিয়া পাদছাহক কৈ চিলাৰায়ে নবাবৰ মাকক চিকিৎসা কৰিব। পাছদিনা দুপৰীয়া ঠিক সেয়ে হ'ল। নবাবৰ মাকক বহুতে চিকিৎসা কৰিলে আৰু আন হাকিমী চিকিৎসকৰ চিকিৎসাত একো ফল নধৰাত চিলাৰায়ে নিজে চিকিৎসা কৰিব বুলি ক'লে আৰু তেওঁৰ চিকিৎসাত নবাবৰ মাক ভাল হ'ল।

তেতিয়া পুৰস্কাৰ স্বৰূপে চিলাৰায়ে নিজৰ আৰু লগৰ বন্দী হোৱা মানুহবোৰৰ মুক্তি আৰু ওপৰত কোৱা বাগীশ পণ্ডিত দুজন খুজিলে। নবাবেও সন্তুষ্ট হৈ তেওঁৰ ইচ্ছা পূৰ্ণ কৰিলে। তেতিয়াৰ পৰা সিদ্ধান্তবাগীশ কোচবেহাৰলৈ আহিল; আৰু তাত নৰনাৰায়ণ ৰজাৰ আদেশক্ৰমে বিদ্যাবাগীশে ৰত্নমালা ব্যাকৰণ আৰু সিদ্ধান্তবাগীশে ১৮ খন কৌমুদী প্ৰণয়ন কৰিলে। এই ওঠৰখনেই স্মৃতি, তাৰে কেইখনমানৰহে নাম পোৱা যায়। যথা—শ্ৰাদ্ধকৌমুদী, নিৰ্ণয়কৌমুদী, সম্বন্ধকৌমুদী, তত্ত্বকৌমুদী, আহ্নিককৌমুদী, বিবাহকৌমুদী, অশৌচ-কৌমুদী, তিথিকৌমুদী, দায়কৌমুদী, প্ৰেতকৌমুদী, শুদ্ধিকৌমুদী।

এই ওঠৰখন স্মৃতিত বাদে সিদ্ধান্তবাগীশে জন্মাষ্টমী বিধি আৰু দুৰ্গোৎসৱৰ বিধি ৰচনা কৰিছিল। এইবিলাক পুথিমতে আজিও কামৰূপত ক্ৰিয়া-কৰ্মাদি কৰা হয়।

---

* এই টোকাটো চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰৰ চিঠি-পত্ৰ ৰখা ফাইলৰ ভিতৰত পোৱা গৈছে। হাতৰ আখৰ তেওঁৰ নিজৰ নহয় সম্ভৱতঃ কোনো ছাত্ৰৰ হতুৱাই লিখাই ৰখা।

কামৰূপীয় ধৰ্মশাস্ত্ৰ-শাখা

আচাৰ্য শ্ৰীমনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী

সমগ্ৰ ভাৰততে হিন্দুসকলৰ সামাজিক গাৰ্হস্থ্য আৰু ধৰ্মীয় জীৱন ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ বিধি-ব্যৱস্থাৰদ্বাৰা পৰিচালিত হৈ আহিছে। বিভিন্ন অঞ্চলত ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ বিধি ব্যৱস্থাসমূহ কালক্ৰমে স্মৃতি-নিবন্ধ হিচাপে লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে। আমাৰ দেশৰ শাসনভাৰ ইংৰাজসকলে গ্ৰহণ কৰা সময়ৰেপৰা দেৱানী প্ৰশাসন-কাৰ্যত ভাৰতীয় ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ বিধি-ব্যৱস্থাসমূহ প্ৰয়োগ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল। এনে ধৰণৰ প্ৰয়াসৰ ফলতেই ক'লব্ৰুকৰ "ডাইজেষ্ট অব্ হিন্দু ল" সংকলিত হৈছিল আৰু কলিকাতা, বোম্বাই, মাদ্ৰাজ, এলাহাবাদ আৰু পাটনা উচ্চ ন্যায়ালয়সমূহত তাৰ প্ৰভাৱ বিশেষভাৱে পৰিছিল। এতিয়াও হিন্দুসকলৰ দেৱানী মকৰ্দমাৰ বিচাৰ ভাৰতৰ ন্যায়াধিকৰণসমূহত হিন্দু আইন অনুসৰি পৰিচালিত হয়। এই হিন্দু আইন পাঁচ ভাগত বিভক্ত যেনে, (১) বোম্বাই সম্প্ৰদায়, (২) মাদ্ৰাজ সম্প্ৰদায়, (৩) বাৰাণসী সম্প্ৰদায়, (৪) মিথিলা সম্প্ৰদায় আৰু (৫) বঙ্গীয় সম্প্ৰদায়।

১০৭০ খ্ৰীষ্টাব্দৰপৰা ১১০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ[1] ভিতৰত যাজ্ঞবল্ক্য সংহিতাৰ ভাষ্য হিচাপে বিজ্ঞানেশ্বৰে ৰচনা কৰা প্ৰখ্যাত "মিতাক্ষৰা" ভাষ্যই বঙ্গীয় সম্প্ৰদায়ৰ বাহিৰে উক্ত চাৰিটা সম্প্ৰদায়ৰ মূল উৎস ; ইয়াৰপৰাই নতুন নতুন ভাষ্য আৰু টীকাৰ অৱতাৰণা হৈছে। ১০৯০ খ্ৰীষ্টাব্দৰপৰা ১১৩০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ[1] ভিতৰত সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰ আৰু বিভাজন

---

[1] উক্ত খ্ৰীষ্টাব্দবোৰ পি. ভি. কানেৰ "হিষ্ট্ৰি অব্ ধৰ্মশাস্ত্ৰ" গ্ৰন্থৰ প্ৰথম খণ্ডৰপৰা গ্ৰহণ কৰা হৈছে।

সম্পৰ্কে জীমূতবাহনে ৰচনা কৰা “দায়ভাগতত্ত্ব”ৰদ্বাৰা বঙ্গীয় সম্প্ৰদায় পৰিচালিত হয়। ইংৰাজসকলৰ দিনত ভাৰতৰ ন্যায়াধিকৰণসমূহৰ সিদ্ধান্তবোৰ “মিতাক্ষৰা” অনুসৰি কৰা হৈছিল ; হিন্দু আইনৰ বিবাহ, দত্তকগ্ৰহণ, উত্তৰাধিকাৰ, সম্পত্তি-বিভাজন, ঋণ আদায় আদিৰ নিচিনা বিষয়বোৰত সমগ্ৰ ভাৰততে “মিতাক্ষৰা”ৰ কৰ্তৃত্ব অলঙ্ঘনীয় আছিল। কিন্তু বঙ্গদেশ আৰু অসমত এইবোৰ বিষয় “দায়ভাগ” অনুসৰিহে পৰিচালিত হৈছিল। বৰ্তমানৰ অসম বা কামৰূপ যদিওবা বঙ্গীয় ধৰ্মশাস্ত্ৰানুসাৰে পৰিচালিত হৈছিল তথাপি প্ৰাচীন কামৰূপত ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ এটা পৃথক সম্প্ৰদায়ৰ অস্তিত্ব নুই কৰিব নোৱাৰি। এইটো অৱশ্যে সত্য যে পৰবৰ্ত্তী কালৰ বঙ্গ আৰু কামৰূপৰ নিবন্ধকাৰসকলে মূলতঃ “দায়ভাগতত্ত্ব” অনুসৰণ কৰিয়েই সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰ আৰু বিভাজন নিৰূপণ কৰিছিল, তথাপি তেওঁলোকৰ মতৰ বিভিন্নতাই এক সম্প্ৰদায়ক আন সম্প্ৰদায়ৰপৰা পৃথক কৰিছিল। এই পাৰ্থক্য মিতাক্ষৰা মতাবলম্বনকাৰীসকলৰ মাজত বিভিন্ন বিষয়ত মতদ্বৈধ থকাৰ নিচিনা ; তেওঁলোকৰ মতভেদৰ ফলত পশ্চিম ভাৰতত বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ উৎপত্তি হৈছিল। এনে ধৰণৰ পাৰ্থক্যৰ এটা উদাহৰণ ইয়াত আঙুলিয়াই দিয়া হ'ল—

স্ত্ৰীধন সম্পৰ্কে কামৰূপৰ মতাবলম্বনকাৰী আৰু বঙ্গদেশৰ দায়ভাগৰ মতাবলম্বীসকলৰ মাজত পৰস্পৰ বিৰুদ্ধ মত পোৱা যায়। বঙ্গদেশৰ ৰঘুনন্দন ভট্টাচাৰ্য আৰু শ্ৰীকৃষ্ণ তৰ্কালঙ্কাৰৰ মতে যেতিয়া কোনো স্ত্ৰী সন্তানহীনা হৈ পৰলোকগতা হয় তেতিয়া তেওঁৰ যদি সাপত্ন্য, সাপত্ন্যপুত্ৰ, সাপত্ন্যপৌত্ৰ নাথাকে তেনেহলে সকলো অযৌতুক ধন (শুল্ক, যৌতক আৰু অন্বাধেয় ব্যতিৰিক্ত) যথাক্ৰমে তেওঁৰ পতি, মাতৃ, ভ্ৰাতৃ আৰু পিতৃৰ হাতলৈ যাব লাগে। কিন্তু অসমৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ স্মৃতিশাস্ত্ৰকাৰ পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশ ভট্টাচাৰ্যদেৱৰ মতে এনেকুৱা অনপত্যা স্ত্ৰীৰ সম্পত্তি (অপ্ৰজাস্ত্ৰীধন) যথাক্ৰমে তেওঁৰ পতি, ভ্ৰাতৃ, মাতৃ আৰু পিতৃৰ হাতলৈ যাব লাগে। বঙ্গদেশৰ নিবন্ধকাৰসকলে

তেওঁলোকৰ মতৰ সমৰ্থনত জীমূতবাহনে দায়ভাগত উদ্ধৃত কৰা দেৱল ঋষিৰ উক্তি "অপ্ৰজায়াং হৰেদ্ ভৰ্ত্তামাতাভ্ৰাতা পিতাঽপি বা"ৰ আশ্ৰয় লৈছে। ইফালে কামৰূপৰ নিবন্ধকাৰে দেৱল ঋষিৰ সেই একে উক্তিকেই এনেদৰে উদ্ধৃত কৰিছে—"অপ্ৰজায়াং হৰেদ্ভৰ্ত্তা ভ্ৰাতা মাতা পিতাঽপি বা"। উক্ত উভয় পক্ষই জীমূতবাহনে উদ্ধৃত কৰা উক্তিৰ বিশুদ্ধপাঠ গ্ৰহণ কৰা বুলি দাবী কৰে।[২]

তদুপৰি স্ত্ৰীধনৰ উত্তৰাধিকাৰ প্ৰসঙ্গত সিদ্ধান্তবাগীশে নিৰ্দেশ কৰিছে যে অবিবাহিত পুত্ৰ-কন্যাৰ মাজত স্ত্ৰীধন বিভাজন কৰিব লাগিলে অথবা একমাত্ৰ অপৰিণীতা কন্যাৰ মাজত (কেৱল যৌতক ধনৰ ক্ষেত্ৰত), মাতৃৰ সম্পত্তিৰ কিছু পৰিণীতা কন্যাক সন্মান হিচাপে দিব লাগে আৰু তেওঁৰ দৌহিত্ৰীকো দান হিচাপে দিব লাগে। তেওঁৰ এই মতৰ সমৰ্থনত যথাক্ৰমে বৃহস্পতি আৰু মনুৰ উক্তি উদ্ধৃত কৰিছে :

(ক) স্ত্ৰীধনং তদপত্যানাং দুহিতা চ তদংশিনী।
অপত্যা চেৎ সমূঢ়া তু লভতে মানমাত্ৰকম্॥
(খ) যাস্তাসাং স্যুৰ্দুহিতৰস্তাসামপি যথাৰ্হতঃ।
মাতামহ্যা ধনাৎ কিঞ্চিৎ প্ৰদেয়ং প্ৰীতিপূৰ্ব্বকম্॥

প্ৰথম শ্লোক ব্যাখ্যা কৰি বিদগ্ধ গ্ৰন্থকাৰে ব্যক্ত কৰিছে যে, "দায়ভাগ"ত "ন লভেন্মাতৃকধনম্" বুলি "লভতে মানমাত্ৰকম্"ৰ ঠাইত উদ্ধৃত আছে।[৩] এই মত দায়ভাগ আৰু বঙ্গদেশৰ অন্য স্মৃতিকাৰ-সকলৰপৰা সম্পূৰ্ণ পৃথক।

ধৰ্মৰ মূল উৎস বেদ, স্মৃতি আৰু দেশাচাৰ বুলি মূল ব্যৱস্থাপক-সকলে মুক্তকণ্ঠে স্বীকাৰ কৰিছে। এই তিনিবিধৰ ভিতৰত পৰস্পৰ

---

[২] **দায়তত্ত্ব** পৃ. ১৮৫ (জীৱানন্দ বিদ্যাসাগৰ সঙ্কলিত) আৰু **বিবাদকৌমুদী** কামৰূপ সংস্কৃত সঞ্জীৱনী সভা—হাতেলিখা পুথি নং ১০০, পৃ. ৫০ এ

[৩] লভতে মানমাত্ৰকমিত্যত্ৰ ন লভেন্মাত্ৰকং ধনমিতি দায়ভাগে পাঠঃ —**বিবাদকৌমুদী**, পৃ. ৫০এ

বিৰোধ উপস্থিত হলে যথাক্ৰমে পূৰ্ববৰ্তীটোৰ প্ৰাধান্য পৰবৰ্তীটোতকৈ প্ৰবলতৰ। তদনুসাৰে ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ নিবন্ধকাৰসকলে পৰবৰ্তীকালত অঞ্চলবিশেষৰ পৰম্পৰাগত আৰু প্ৰচলিত দেশাচাৰ-ৰীতি-নীতিৰ প্ৰতিও অধিক মনোনিবেশ কৰিবলগা হৈছিল। কোনো কোনো সময়ত এনেকুৱা ৰীতি-নীতিৰ সমৰ্থনত মূল ধৰ্ম-শাস্ত্ৰৰ ব্যাখ্যা দাঙি ধৰি বিভিন্ন সমাজৰ আচৰণবিধিৰ সমন্বয় সাধনৰ বাবে প্ৰাচীন ঋষিসকলৰ উক্তি উদ্ধৃত কৰিছিল।

অসমত জনসাধাৰণে পৰম্পৰাগতভাৱে স্বীকৃতি দিয়া কিছুমান বিশেষ ধৰণৰ দেশাচাৰ প্ৰচলিত হৈ আহিছে। এনে ধৰণৰ দেশাচাৰৰ সমৰ্থনত কামৰূপীয় নিবন্ধকাৰসকলে প্ৰাচীন শাস্ত্ৰৰপৰা উক্তি দাঙি ধৰিছিল আৰু যিবোৰ উক্তি প্ৰচলিত দেশাচাৰ বিৰুদ্ধ সেইবোৰ পৰিত্যাগ কৰিছিল। কামৰূপীয় নিবন্ধকাৰসকলে প্ৰচলিত আৰু পৰম্পৰাগত দেশাচাৰসমূহ শাস্ত্ৰৰ ভিত্তিত কিদৰে সমৰ্থন কৰিছিল তাৰ কেইটামান উদাহৰণ দাঙি ধৰা হ'ল। অন্যান্য নিবন্ধকাৰে এইবোৰ হয় মৌনভাৱে এৰাই গৈছে অথবা বিস্তাৰিতভাবে খণ্ডন কৰিছে। কামৰূপীয় ধৰ্মশাস্ত্ৰ সম্প্ৰদায়ৰ নিৰ্দেশক স্মৃতিনিবন্ধ কিছুমানৰ কথাও ইয়াত দাঙি ধৰা হ'ল :—

১। **ভূমিদাহ বা শাঠঃ** - আহাৰৰ সংক্ৰান্তিৰ আগৰ তিনি দিন আৰু পিছৰ তিনি দিন মুঠ সাত দিনক ভূমিদাহ অথবা শাঠৰ সময় বোলা হয়। এই কালছোৱাত নিত্যকৰ্ম আৰু নৈমিত্তিক কৰ্মৰ বাহিৰে অন্য ধৰ্মকাৰ্য, হলকৰ্ষণ আৰু বীজবপন কৰা নিষেধ। বৰ্ত্তমান বাংলাদেশৰ ৰংপুৰ জিলা, পশ্চিম বঙ্গৰ কোচবেহাৰ আৰু জলপাইগুৰি জিলাকে ধৰি গোটেই অসমতে উক্ত নিষেধ পালন কৰা হয়। এই পৰম্পৰাৰ সমৰ্থনাৰ্থে কামৰূপৰ স্মৃতিকাৰসকলে বহুতো প্ৰাচীন উদ্ধৃতি দিছে। উদ্ধৃতিবোৰত কামৰূপৰ বাহিৰত সঙ্কলিত কোনো কথা উল্লিখিত হোৱা নাই। কামৰূপৰ প্ৰখ্যাত স্মৃতিকাৰ মহামহোপাধ্যায় ৰাজগুৰু

দামোদৰ মিশ্রদেৱে (১৪০০—১৪৫০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ)[৪] তেখেতৰ "স্মৃতিসাগৰসাৰ" নামৰ গ্ৰন্থত উল্লিখিত দেশাচাৰৰ সপক্ষে দাঙি ধৰা তলৰ কথাখিনি পোৱা যায় ; "ভূমিদাহৰ সময়ত মাটিত গুটি সিঁচিব নাপায়। নিত্যকৰ্মৰ বাহিৰে আন কোনো প্ৰকাৰৰ যজ্ঞ, দান আৰু ব্ৰত আদিৰ নিচিনা ধৰ্মকাৰ্য কৰা নিষেধ। যি মাহত সূৰ্য বৃষৰাশিত উদিত হয় সেই মাহৰ শেষৰ তিনি দিন আৰু যি মাহত সূৰ্য মিথুন ৰাশিত উদিত হয় সেই মাহৰ প্ৰথম তিনি দিন আৰু দুই ভাগ সময়ৰ মাজৰ যিটো দিনত মিথুন সংক্ৰান্তি হয়—সেই মুঠ সাতদিন অথবা মধ্যবৰ্ত্তী তিনি দিনক ভূমিদাহ কাল বোলা হয়। এই সময়ত স্বাধ্যায় অৰ্থাৎ বেদপাঠ বা বষট্‌কাৰ অৰ্থাৎ দেৱপূজা আৰু হোম অথবা দেৱতৰ্পণ বা পিতৃ-তৰ্পণ কৰা নিষেধ ; সেইদৰে এই ভূমিদাহ আৰু বসুমতীৰ ৰজস্বলা কালত হালবোৱা বা শস্যৰ গুটি সিচাও নিষেধ।"[৫]

প্ৰাচীন কামৰূপত সম্ভৱতঃ খ্ৰীষ্টীয় একাদশ শতিকাৰ পূৰ্বেই সংকলিত ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ নিচিনা স্বীকৃতিপ্ৰাপ্ত "স্বল্পমৎস্যপুৰাণ" নামৰ গ্ৰন্থত সামান্য পাৰ্থক্যেৰে সৈতে এই শ্লোকসমূহ পোৱা যায়।[৬] 'স্মৃতিসাগৰ'ৰপৰা

---

[৪] শাস্ত্ৰী, "মহামহোপাধ্যায় ৰাজগুৰু দামোদৰ মিশ্ৰ"—**জৰ্নেল অব্ ডি ইউনিভাৰছিটি অব্ গৌহাটী**-১৯৫৪-৫৬

[৫] **স্মৃতিসাগৰসাৰ**, পৃঃ ২৯ :

ভূমিদাহে ন কৰ্ত্তৱ্যং বীজানাং ৱপনং ভুৱি।
নিত্যাদৃতে ন কুৰ্ব্বীত যজ্ঞদানব্ৰতানি চ॥
পূৰ্ব্বে ত্ৰীণি পৰে ত্ৰীণি সংক্ৰান্তিমধ্যৱৰ্ত্তিণ।
মিথুনাদৌ বৃষস্যান্তে ভূমিদাহো দিনত্ৰয়ম্॥
ন স্বাধ্যায়ৱষট্‌কাৰৌ ন দেৱপিতৃতৰ্পণম্।
হলানাং ৱাহনং চৈৱ বীজানাং ৱপনং তথা॥
যত্ৰদগ্ধা ভৱেৎ পৃথ্বী যত্ৰ ৱা স্যাদ্ৰজস্বলা।

[৬] শাস্ত্ৰী, "ডি স্বল্পমৎস্যপুৰাণ"—**জৰ্নেল অব্ ডি গঙ্গানাথ ঝা ৰিছাৰ্চ ইনষ্টিটিউট**, এলাহাবাদ—৯ম খণ্ড ২-৪ অংশ, নবেম্বৰ ১৯৫৮।

উক্ত শ্লোকসমূহ উদ্ধৃত কৰি অষ্টাদশ শতিকাৰ প্ৰথম ভাগত মহামহোপাধ্যায় শম্ভুনাথ মিশ্ৰদেৱেও উক্ত পৰম্পৰা সমৰ্থন কৰিছে। সম্ভৱতঃ দামোদৰ মিশ্ৰদেৱে তেওঁৰ গ্ৰন্থত ‘স্বল্পমৎস্যপুৰাণ’ৰপৰা উদ্ধৃত কৰিছিল আৰু পৰৱৰ্তীকালৰ নিবন্ধকাৰসকলে ‘স্মৃতিসাগৰ’ৰপৰা উদ্ধৃত কৰিছে। ১৬১০ খ্ৰীষ্টাব্দৰপৰা ১৬৬০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভিতৰত ৰিপুঞ্জয় ভট্টাচাৰ্যদেৱে “পূৰ্ণচন্দ্ৰ” নামৰ গ্ৰন্থত প্ৰাচীন শাস্ত্ৰৰপৰা উদ্ধৃতি দি “শাঠ” শব্দৰ ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে।[৭] “স্বল্পমৎস্যপুৰাণ” আৰু “স্মৃতিসাগৰ” বঙ্গদেশৰ নিবন্ধকাৰসকলৰ অজ্ঞাত নাছিল; কিয়নো ধনঞ্জয়, হলায়ুধ আৰু অনিৰুদ্ধ ভট্টই “স্বল্পমৎস্যপুৰাণ”ৰপৰা উদ্ধৃতি দিছে; আকৌ শূলপাণি আৰু ৰঘুনন্দন ভট্টাচাৰ্যই “স্মৃতিসাগৰ”ৰপৰা উদ্ধৃতি দিছে। কিন্তু তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত উক্ত বিষয়ে কোনো আলোচনাত ব্যাপৃত হোৱাৰ উদাহৰণ নাই, সেয়ে তাৰ সমৰ্থনত কোনো উক্তিৰ উদ্ধৃতিৰ প্ৰশ্নই নুঠে। অতএব ভূমিদাহ বা শাঠ কামৰূপীয় সম্প্ৰদায়ৰ স্মৃতিনিবন্ধৰ এক বিশেষ বিষয়-বস্তু বুলি গণ্য কৰিব পাৰি।

২। **অম্বুবাচী**:—কামৰূপীয় ধৰ্মশাস্ত্ৰ সম্প্ৰদায়ে বিধিবদ্ধ কৰা দ্বিতীয় বিশেষ বিধি অনুসৰি পৃথিৱীৰ ৰজস্বলা-কালত অৰ্থাৎ অম্বুবাচীৰ ভিতৰত নিত্য আৰু নৈমিত্তিক ধৰ্মকৃত্যও কৰা নিষেধ। দামোদৰ মিশ্ৰ, ৰিপুঞ্জয় ভট্টাচাৰ্য আৰু শম্ভুনাথ মিশ্ৰই প্ৰাচীন শ্লোকৰ

---

[৭] **পূৰ্ণচন্দ্ৰ**, দ্বিতীয় খণ্ড, হাতেলিখা পুথি নং ১১২ বি, কা. স. স. সভা পৃ ৪৭ বি.

তদুক্তং:— ৰাহুণা গ্ৰসিতঃ পূৰ্ব্বং ত ইমে সপ্তৱাসৰাঃ।
ব্ৰহ্মশাপভয়াচ্চৈৱ তেনৈৰোক্তাৰিতাঃ পুনঃ ॥
চণ্ডালমুখসংস্পৃষ্টা বৃষযুগ্মসমুদ্ভৱাঃ।
ব্ৰহ্মণো ৱচনাৎ সৰ্ব্বে অপূজ্যা সৰ্বকৰ্ম্মসু ॥

* * *

শঠো ধূৰ্ত্তঃ শঠো ৰাহুঃ শঠো দ্যূতং শঠো ৰিপুঃ।
শঠেন ৰাহুণা গ্ৰস্তাঃ শাঠাস্তে পৰিকীৰ্ত্তিতাঃ ॥

উদ্ধৃতি দি বাৰ্ষিক শ্ৰাদ্ধ আৰু একাদশী ব্ৰতৰ বাহিৰে অন্য নিত্য, নৈমিত্তিক আৰু কাম্য কৰ্ম অম্বুবাচীৰ ভিতৰত কৰাটো নিষেধ কৰিছে।[৮] কামৰূপীয় স্মৃতিনিবন্ধকাৰসকলৰ ব্যতিৰেকে আন কোনোৱে অম্বুবাচীৰ এনে ভয়ঙ্কৰ অপবিত্ৰতাৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰাৰ প্ৰমাণ পোৱা নাই।

৩। **হলকৰ্ষণৰ নিষিদ্ধ কাল ঃ**—কামৰূপীয় স্মৃতিনিবন্ধকাৰসকলৰ অভিমত অনুসৰি সংক্ৰান্তি, একাদশী, যুগাদ্যা অমাৱস্যা, পূৰ্ণিমা আৰু ব্ৰত, শ্ৰাদ্ধ আৰু যজ্ঞৰ দিনত হালবোৱা নিষেধ। উল্লিখিত স্মৃতিনিবন্ধকাৰসকলে প্ৰাচীন শাস্ত্ৰৰ মত উদ্ধৃত কৰি বিস্তাৰিতভাৱে এই বিধি নিৰ্দেশ কৰিছে[৯] বঙ্গদেশৰ কেইগৰাকী-

---

[৮] **স্মৃতিসাগৰসাৰ**—ৰমানাথ গোস্বামীৰদ্বাৰা **"বৃহদ্গজাজল"** নামে সম্পাদিত দ্বিতীয় খণ্ড পৃঃ ৩৩—

"নিত্যং নৈমিত্তিকং কাম্যং জপযজ্ঞাদিকং চ যৎ।
ঋতুমত্যাং ন কুৰ্ব্বীত পূৰ্বসঙ্কল্পিতাদৃতে॥
ন কুৰ্য্যাৎ খননং ভূমেশ্চতুৰঙ্গুলিকাদৃতে।
বীজানাং ৱপনং চাত্ৰ পূৰ্ব্বে ক্লষ্টেঽপি ৱৰ্জয়েৎ॥

* * *

ঋতুমত্যামশৌচৱিৎ সন্ধ্যাদিকমপি নাস্তীতি তাৎপৰ্য্যম্।"

বৰ্ণৰত্নাকৰ—হাতেলিখা পুথি নং ২২১ কা স স সভা, পৃ ৬৮এ **সাৰসংগ্ৰহে**—

ন স্বাধ্যায়ৱষট্‌কাৰৌ ন দেৱপিতৃতৰ্পণম্।
ৱৰ্জয়েৎ সৰ্ব্বকৰ্ম্মাণি শ্ৰাদ্ধমেকাদশীং ৱিনা॥
প্ৰত্যব্দং ৱিহিতং শ্ৰাদ্ধং প্ৰেতশ্ৰাদ্ধং দশাহিকম্।
অম্বুৱাচ্যাং ন কুৰ্ব্বীত তথৈৱৈকাদশীব্ৰতম্॥

[৯] শ্ৰাদ্ধে চৈৱ মহাযজ্ঞে সংক্ৰান্ত্যাং হৰিৱাসৰে।
যুগাদৌ পক্ষয়োৰন্তে ন কুৰ্য্যাদ্ধলৱাহনম্॥
দশাহাদুপৰিশ্ৰাদ্ধে গৱাদীন্ নৈৱ ৱাহয়েৎ।
ৱাহনে তু মহান্ দোষঃ পিতৃভিঃ সহ মজ্জতি॥

মান পৰৱৰ্তী স্মৃতিনিবন্ধকাৰে সম্ভৱতঃ কামৰূপৰ নিবন্ধকাৰৰ উক্ত মত গ্ৰহণ কৰিছিল। এওঁলোকৰ বাহিৰে ভাৰতৰ অন্যান্য খণ্ডৰ নিবন্ধকাৰসকলে উক্ত বিষয়ে ইমান মনোনিবেশ কৰাৰ প্ৰমাণ পোৱা নাযায়।

৪। **চান্দ্ৰবাদঃ**—ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ নীলাম্বৰাচাৰ্যৰ বাহিৰে কামৰূপৰ আন সকলো নিবন্ধকাৰেই সৌৰবাদী। 'মাস' শব্দৰ আগত কোনো বিশেষণ পদ নাথাকিলে 'মাস' শব্দৰ মুখ্যাৰ্থই কেৱল সৌৰ মাহক বুজায় বুলি পুঙ্খানুপুঙ্খভাবে আলোচনা কৰি তেওঁলোকে অভিমত প্ৰকাশ কৰিছে আৰু পৰোক্ষভাবেহে 'মাস' শব্দই অন্য মাহক বুজায় বুলি মত পোষণ কৰে। বঙ্গদেশৰ সৰ্বপ্ৰথম আৰু সৰ্বোত্তম স্মৃতি নিবন্ধকাৰ জীমূতবাহনে উক্ত সৌৰমতকেই গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু ইয়াৰদ্বাৰা প্ৰমাণিত হয় যে তেওঁৰ সময়ত বঙ্গদেশ আৰু অসমত সৌৰমাহ পৰম্পৰাগতভাৱে চলি আছিল। বঙ্গদেশ আৰু অসমৰ

দাশাহিকেষু পিণ্ডেষু গৱাং ৱাহো ন দূষণম্।
অশৌচাৎ পৰতঃ শ্ৰাদ্ধে হলৱাহং পৰিত্যজেৎ॥
নিত্যশ্ৰাদ্ধেষু সৰ্ব্বেষু শ্ৰাদ্ধেষ্বম্বুঘটেষু চ।
শ্ৰাদ্ধে চৈৱাতিথিপ্ৰাপ্তৌ গৱাং ৱাহো ন দূষণম্॥
ন ৱাহ্যা বৃষভা ৰাজন্নেকাদশ্যাং দিনোদয়ে।
শান্তিকৰ্ম্মণি পুণ্যাহে ৰুদ্ৰভক্তৈৰনিন্দিতৈঃ॥

* * *

মহাব্ৰতে মহাযজ্ঞে মহাশব্দান্বিতে তিথৌ।
ধৃতিধৰ্মধনাকাঙ্ক্ষী ন কুৰ্য্যাদ্ বৃষৱাহনম্॥

—**স্মৃতিসাগৰসাৰ**, পৃ. ৩১ এফ্

ৰিপুঞ্জয়ে এই বিষয়ে বিভিন্ন মতৰ উদ্ধৃতি দাঙি ধৰিছে (দ্ৰষ্টব্য—**পূৰ্ণচন্দ্ৰ** দ্বিতীয় খণ্ড—হাতে লিখা পুথি নং ১১২৬ কা. স. স. সভা, পৃ. ১৭বি, ১৯এ।

শম্ভুনাথ মিশ্ৰ দামোদৰ মিশ্ৰৰ অনুগামী—তেওঁ একে শ্লোক '**স্মৃতিসাগৰ**'ৰ-পৰা উদ্ধৃত কৰিছে (দ্ৰষ্টব্য **বৰ্ণৰত্নাকৰ**—হাতে লিখা পুথি নং ২২১ কা. স. স. সভা. পৃ. ১২৯এ)

স্মৃতিনিবন্ধকাৰসকলৰ ভিতৰত ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ নীলাম্বৰাচাৰ্যই সৰ্বপ্ৰথমে চান্দ্ৰবাদ অৰ্থাৎ চান্দ্ৰমাহকেই 'মাস' শব্দৰ মুখ্যাৰ্থ বা শক্যাৰ্থ বুলি গ্ৰহণ কৰাৰ বাবে মত পোষণ কৰিছিল। তেওঁৰ এই মত কামৰূপীয়সকলে আৰু পৰবৰ্ত্তী নিবন্ধকাৰসকলে প্ৰত্যাখ্যান কৰিছিল। কিন্তু বঙ্গদেশৰ শূলপাণি আৰু ৰঘুনন্দন ভট্টাচাৰ্যৰ নিচিনা প্ৰখ্যাত স্মৃতিনিবন্ধকাৰ কিছুমানে নীলাম্বৰৰ মত গ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁলোকে জীমূতবাহন আৰু অন্যান্য সকলৰ মতবাদৰ বিৰুদ্ধে প্ৰবল যুক্তি দাঙি ধৰি এই মত অধিক শক্তিশালী কৰি প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। এইদৰে বঙ্গদেশত পূৰ্বৰ নিবন্ধকাৰসকলৰ মতবাদ পৰবৰ্ত্তী নিবন্ধকাৰসকলে প্ৰত্যাখ্যান কৰি সৌৰবাদৰ ঠাইত চান্দ্ৰবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল।[১০]

জীমূতবাহন, ভৱদেৱ ভট্ট আৰু হলায়ুধ প্ৰভৃতিৰ নিচিনা বঙ্গদেশৰ প্ৰাচীন নিবন্ধকাৰসকলৰ প্ৰভাৱ কামৰূপীয় নিবন্ধকাৰসকলৰ ওপৰত পৰিছিল আৰু আনফালে কামৰূপৰ নিবন্ধকাৰ নীলাম্বৰাচাৰ্য আৰু দামোদৰ মিশ্ৰৰ প্ৰভাৱ পৰবৰ্ত্তীকালৰ বঙ্গদেশৰ নিবন্ধকাৰসকলৰ ওপৰত পৰাটো পৰিলক্ষিত হয়। জীমূতবাহনৰ সৌৰবাদৰ সমৰ্থনত দাঙি ধৰা যুক্তিয়ে কামৰূপৰ নিবন্ধকাৰসকলক তেওঁলোকৰ পৰম্পৰাগত সৌৰমত সমৰ্থনত অৰিহণা যোগাইছিল। আনফালে নীলাম্বৰাচাৰ্যৰ যুক্তিয়ে বঙ্গদেশৰ পৰবৰ্ত্তী নিবন্ধকাৰসকলক নতুন মত অৰ্থাৎ চান্দ্ৰমত গ্ৰহণনীতি পূৰ্ব ভাৰতত প্ৰবৰ্ত্তন কৰাত সহায় কৰিছিল।

উক্ত পৰম্পৰা অনুসৰি কামৰূপত প্ৰতি সাম্বৎসৰিক শ্ৰাদ্ধ সৌৰ মাহৰ যি তিথিত মৃত্যু হয় সেই তিথিতেই অনুষ্ঠিত হয়।[১১]

---

[১০] শাস্ত্ৰী, 'নীলাম্বৰাচাৰ্য'—ডি ইণ্ডিয়ান হিষ্টৰিকেল কোৱাৰ্টাৰলি.

[১১] **শ্ৰাদ্ধকৌমুদী**—তাৰানাথ গোস্বামিস্মৃতিতীৰ্থ সম্পাদিত পৃ. ১৬।
সাংবৎসৰিকশ্ৰাদ্ধং সৌৰেণৈৱ কৰ্ত্তব্যম্ ;
যস্মিন্ ৰাশৌ স্থিতে সূৰ্য্যে বিপন্নো ভৱতি দ্বিজঃ।
তস্মিন্নেৱ তু কৰ্ত্তব্যা পিণ্ডদানোদকক্ৰিয়া॥

উক্ত বিধি কামৰূপৰ নিবন্ধকাৰসকলে আৰু বঙ্গদেশৰ জীমূতবাহন আৰু হলায়ুধে সমৰ্থন কৰিছে।[১২]

৫। **কৃষ্ণ-জন্মাষ্টমী ঃ** কামৰূপীয় ধৰ্মশাস্ত্ৰত আৰু এটা বিশেষ বিধি পোৱা যায়—শ্ৰীকৃষ্ণৰ জন্মাষ্টমী ব্ৰত সম্পৰ্কে; এতিয়াও সৌৰ-ভাদ্ৰ মাহত শ্ৰীকৃষ্ণৰ জন্মাষ্টমীব্ৰত পালন কৰা হয়, অথচ ভাৰতৰ আন সকলো ঠাইতে চান্দ্ৰ-শ্ৰাৱণত পালন কৰা হয়। নীলাম্বৰাচাৰ্য আৰু সিদ্ধান্তবাগীশৰ বাহিৰে কামৰূপৰ আন সকলো নিবন্ধকাৰে আৰু বৈষ্ণৱ মহাপুৰুষসকলে উক্ত দেশাচাৰৰ সমৰ্থনত প্ৰাচীন উদ্ধৃতি দাঙি ধৰিছে, এই উদ্ধৃতিবোৰ অন্য কোনো নিবন্ধকাৰে উল্লেখ কৰা নাই। কামৰূপীয় পদ্ধতি অনুসৰি ভাদ মাহৰ ৰোহিণী নক্ষত্ৰযুক্ত কৃষ্ণাষ্টমী তিথিত যেতিয়া সূৰ্য সিংহ ৰাশিত উদিত হৈ থাকে তেতিয়া জন্মাষ্টমী-ব্ৰত পালন কৰিব লাগে। মলমাসৰ ভিতৰতো ৰোহিণীনক্ষত্ৰ ঘটিত কৃষ্ণাষ্টমী তিথিত এই ব্ৰত পালন কৰা হয়।[১৩] কামৰূপৰ নিবন্ধকাৰ-

---

ইতি ধৱলেশ্বৰলিখিত প্ৰচেতোৱাক্যাৎ ;
যস্মিন্ ৰাশৌ গতে ভানৌ ৱিপত্তিং যান্তি মানৱাঃ।
তেষাং তথৈৱ কৰ্ত্তৱ্যা পিণ্ডদানোদকক্ৰিয়া॥
ইতি কালৱিৱেকাদিলিখিতসত্যব্ৰতৱ্যাঘ্ৰৱচনাচ্চ।

[১২]. **কালবিবেক**, পৃ.২৮২

সাংবৎসৰিকশ্ৰাদ্ধমস্মিন্‌দেশে সৌৰব্যৱহাৰানুৰোধাৎ স্বকাল এৱ কৰ্ত্তৱ্যম্।

সংবৎসৰপ্ৰদীপ—হলায়ুধকৃত হাতেলিখা পুথি, কা. স. স. সভা, পৃ.৫০এ.

বঙ্গদেশত যে সৌৰমাসৰ প্ৰচলন আগেয়ে আছিল ইয়াৰদ্বাৰা প্ৰমাণিত হয়।

[১৩]. চান্দ্ৰে চ শ্ৰাবণে সৌৰভাদ্ৰে কৃষ্ণাষ্টমী বুধে।
সোমে বা ৰোহিণীযুক্তা মধ্যৰাত্ৰৌ মহাফলা॥ —**স্মৃতিসাগৰ**, পৃ. ৪৩
অতঃ কৃষ্ণজন্মাষ্টমীব্ৰতং সৌৰেণৈৱ কৰ্ত্তব্যমিতি স্থিতম্।
—**বৰ্ষভাস্কৰ**, হাতেলিখা পুথি নং ২২১, পৃ. ৬৪

সিংহাৰ্কে ৰোহিণীযুক্তা নৱাঃ কৃষ্ণাষ্টমী যদি।
ৰাত্ৰ্যৰ্দ্ধপূৰ্ব্বাপৰগা জয়ন্তীকলয়াঽপি চ॥
—**শৰণসংগ্ৰহ**, হাতেলিখা পুথি, কা. স. স. সভা পৃ. ৯৮

সকলৰ মতে এনেকুৱা ৰোহিণী নক্ষত্ৰ ঘটিত কৃষ্ণাষ্টমী তিথিয়ে অন্যতকৈ অগ্ৰাধিকাৰ পোৱা উচিত। সেই কাৰণেই তেওঁলোকে এই তিথিক ৰোহিণ্যষ্টমী বুলিছিল। জীমূতবাহনে তেওঁৰ "কালবিবেক"ত আৰু হলায়ুধে তেওঁৰ "সংবৎসৰপ্ৰদীপ"ত একে মতকেই উল্লেখ কৰিছে।[১৪] ইয়াৰপৰা অনুমান হয় যে শূলপাণি আৰু ৰঘুনন্দন ভট্টাচাৰ্যৰ পূৰ্বে বঙ্গদেশতো শ্ৰীকৃষ্ণৰ জন্মাষ্টমী সৌৰভাদ্ৰত অনুষ্ঠিত হোৱাটোৱে অগ্ৰাধিকাৰ পাইছিল।

৬। **ন্যায়িকবিধি ঃ** খ্ৰীষ্টীয় ১৫৪০ চনৰপৰা ১৬৪০ চনৰ ভিতৰত মহামহোপাধ্যায় পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশ ভট্টাচাৰ্য দেৱৰদ্বাৰা ৰচিত তিনিখন ন্যায়িকবিধি সম্বলিত পুথি পোৱা যায়। তেওঁৰ "ব্যৱহাৰ-কৌমুদী" গ্ৰন্থত ন্যায়পালিকাৰ বিষয়বস্তু; "বিবাদ কৌমুদী"ত মকৰ্দমা সম্পৰ্কীয় বিচাৰ-ব্যৱস্থা আৰু "দণ্ডকৌমুদী" গ্ৰন্থত অপৰাধৰ শাস্তি-বিধানৰ ব্যৱস্থা পোৱা যায়।

এতিয়া আমি কামৰূপীয় ধৰ্মশাস্ত্ৰশাখাৰ কিছুমান গ্ৰন্থৰ বিষয়ে

ভাদমাস্যসিতেপক্ষে বৈষ্ণৱং ৰোহিণীব্ৰতন্।
মলমাসেঽপি নোৎকৰ্ষস্তত্ৰ কুৰ্ব্বীত কৰ্হিচিৎ॥

—**বৰ্ষভাস্কৰ**, পৃ. ৬৩

উক্ত শ্লোকটো 'স্মৃতিৰত্নাকৰ'ত বেদাচাৰ্যই, 'বৰ্ষপ্ৰদীপ'ত শ্ৰীধৰ ভট্টই আৰু 'সংবৎসৰপ্ৰদীপ'ত হলায়ুধেও উদ্ধৃত কৰিছে।

[১৪] "তস্মাদ্ যদাৰ্দ্ধৰাত্ৰে সৌৰভাদ্ৰেঽষ্টমী কৃষ্ণা
ৰোহিণ্যা সংযুতা তদেৱ ৱাসুদেৱস্য জন্মদিনম্।"

—**কালবিবেক**, পৃ. ৪৯৯

"সিংহৰাশিগতে সূৰ্যে গগনে জলদাগমে।
মাসিভাদ্ৰপদেঽষ্টম্যাং কৃষ্ণপক্ষেঽৰ্দ্ধৰাত্ৰকে।
শশাঙ্কে বৃষৰাশিস্থে নক্ষত্ৰে ৰোহিণীযুতে॥"

—**সংবৎসৰপ্ৰদীপ**

উক্ত গ্ৰন্থকাৰদ্বয়ে ৰোহিণ্যষ্টমী চান্দ্ৰশ্ৰাবণ বা চান্দ্ৰভাদ্ৰত পালন কৰাৰ কথা উল্লেখ কৰা নাই।

আলোচনা কৰোঁহক। ডঃ পি. ভি. কানে মহাশয়ে ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ ইতিহাস তিনিটা প্ৰধান ভাগত বিভক্ত কৰিছে; অৱশ্যে কেতিয়াবা এটাৰ সৈতে আনটোৰ মিশ্ৰণ ঘটিছে: খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতিকাৰপৰা খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতিকালৈ প্ৰাচীন ধৰ্মসূত্ৰ আৰু মনুস্মৃতিৰ কাল; খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতিকাৰপৰা ৮০০ খ্ৰীষ্টাব্দলৈ পদ্যত ৰচিত স্মৃতিৰ কাল; সপ্তম শতাব্দীৰপৰা ১৮০০ খ্ৰীষ্টাব্দলৈ নিবন্ধসমূহৰ গ্ৰন্থকাৰ আৰু ভাষ্যকাৰসকলৰ কাল—হিষ্ট্ৰি অৱ্ ধৰ্মশাস্ত্ৰ—১ম খণ্ড, (পৃ. ২৪৬)। মহামহোপাধ্যায় হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীদেৱে লিখিছে—"সেই কালৰ মুছলমানবিলাকে ভাৰতৰ বিশাল অঞ্চল জয় কৰিবলৈ দৃঢ় সঙ্কল্প কৰিছিল; কিন্তু মাত্ৰ পাঞ্জাবখনহে অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব পাৰিছিল। গজনীৰ চুলতানৰ ধৰ্মবিদ্ৰোহী আচৰণ আৰু পুনঃ পুনঃ কৰা আক্ৰমণৰ ফলত হিন্দু ধৰ্মই প্ৰচণ্ড আঘাত পাইছিল; হিন্দুসকলে সেই সময়ৰপৰা ৰাজনৈতিক ক্ষমতাচ্যুত হোৱাৰ আশঙ্কাত তেওঁলোকৰ সামজিক আৰু গাৰ্হস্থ্য জীৱনৰ ঘটনাৱলী অধিক কঠোৰভাৱে নিয়মিত কৰিবলৈ ধৰিলে। তাৰ ফলতেই ভাৰতৰ বিভিন্ন ৰাজ্যত স্মৃতি-সংহিতাবোৰ ৰচিত হব ধৰিলে।" (প্ৰিফেচ্ টু কেটালগ অৱ্ সংস্কৃত মেনাস্ক্ৰিপ্ট অৱ্ এছিয়াটিক ছোচাইটী অৱ্ বেঙ্গল—তৃতীয় খণ্ড)।

অসমৰ ক্ষেত্ৰতো সেই একে কথা প্ৰযোজ্য। কানাই বৰশীবোৱা শিলালিপিৰ উল্লিখিত ১২০৫ খ্ৰীষ্টাব্দকেই মুছলমানৰ প্ৰথম অসম আক্ৰমণৰ কাল নিৰ্দিষ্ট কৰা হয়। ভাৰতৰ প্ৰাচ্যতম অঞ্চলৰ জনসাধাৰণেও মুছলমানৰ এনে আক্ৰমণৰ সম্ভৱনা সম্পৰ্কে অনুমান কৰিব পাৰিছিল আৰু সেইবাবেই আগেয়ে তেওঁলোক অধিক সতৰ্ক হবলৈ বাধ্য হৈছিল। হিন্দুসমাজক বহিঃ-সংমিশ্ৰণৰপৰা সংৰক্ষণ কৰাৰ উদ্দেশ্যে ৰজাৰ পৃষ্ঠপোষকতাত সমাজৰ নেতাসকলে সামাজিক ৰীতিনীতি লিপিবদ্ধ কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল আৰু সেইবোৰ কঠোৰতৰ কৰিবলৈও বাধ্য হৈছিল। প্ৰাচীন কামৰূপত ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ বিষয়বস্তুক লৈয়ে কিছুমান ছন্দোবদ্ধ গ্ৰন্থ সঙ্কলিত হৈছিল আৰু সেইবোৰত

প্ৰধান দেশাচাৰসমূহকো অন্তৰ্ভুক্ত আৰু বিধিবদ্ধ কৰি অন্যান্য ধৰ্মাচাৰৰ পৰ্যায়ত স্থান দিয়া হৈছিল। সেই গ্ৰন্থবোৰৰ কেইখন মানৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰা হ'ল ঃ—

১। **আঙ্গিৰস-সংহিতা ঃ** কামৰূপ জিলাব অন্তৰ্গত কৰৰা গাঁওৰ থানেশ্বৰ দেৱ শৰ্মা ভিষগৰত্ন মহাশয়ৰপৰা এখন অসম্পূৰ্ণ উৱলি যোৱা সাঁচিপাতৰ প্ৰায় ২২″×৫½″ আকাৰৰ ৬০খন পাত থকা আঙ্গিৰস সংহিতা সংগ্ৰহ কৰা কৰা হৈছে ; বৰ্ত্তমান এইখন নলবাৰীস্থ কামৰূপ সংস্কৃত সঞ্জীৱনী সভাৰ গ্ৰন্থাগাৰত সংৰক্ষিত কৰা হৈছে। গ্ৰন্থখন ১২ অধ্যায়তকৈ বেছি ভাগত বিভক্ত। এই পৰ্যন্ত আঙ্গিৰসৰ নামত তিনিখন ধৰ্মশাস্ত্ৰ মুদ্ৰিত হৈছে। ইয়াৰে এখন পণ্ডিত জীৱানন্দ বিদ্যাসাগৰদ্বাৰা সংগৃহীত "ধৰ্মশাস্ত্ৰ-সংগ্ৰহ" প্ৰথম খণ্ড, পৃ. ৫৫৩-৫৬০ (কলিকাতা) নামৰ সঙ্কলনত মুদ্ৰিত হৈছে। ইয়াত মাত্ৰ ৭২ টা শ্লোক আছে। দ্বিতীয় এখন 'আঙ্গিৰস-স্মৃতি', আনন্দাশ্ৰম প্ৰকাশিত ছিৰিজ নং ৪৮, (১৯০৫) পৃ ১—৮ত 'স্মৃতীনাং সমুচ্চয়ং' সঙ্কলনত মুদ্ৰিত হৈছে। তাত ১৬৯ টা শ্লোক আছে। এইখন প্ৰথম খনৰ পৰিবৰ্দ্ধিত সংস্কৰণ যেন অনুমান হয়। ১৯৫৩ খ্ৰীষ্টাব্দত আদিয়াৰ লাইব্ৰেৰী বুলেটিনত "ব্ৰহ্মবিদ্যা" সংখ্যা, এ. এন. কৃষ্ণ আয়েঙ্গাৰদ্বাৰা সম্পাদিত "আঙ্গিৰস-স্মৃতি"খনেই তৃতীয়খন। এই গ্ৰন্থখন আগৰ দুখনতকৈ সম্পূৰ্ণ পৃথক ; "পূৰ্ব্ব-আঙ্গিৰস" আৰু "উত্তৰ-আঙ্গিৰস" নামৰ দুই খণ্ডত বিভক্ত ; মুঠ শ্লোক সংখ্যা ১২৭৭ টা। কিন্তু আমি উল্লেখ কৰা "আঙ্গিৰস-সংহিতা"খনৰ পাঠ মুদ্ৰিতবোৰৰ পাঠতকৈ বেলেগ। গ্ৰন্থখনৰ বিষয়বস্তুৰপৰা গ্ৰন্থখন চতুৰ্দশ শতিকাৰ পূৰ্বেই কামৰূপত ৰচিত হোৱা বুলি ধাৰণা হয়।

২। **স্বল্পমৎস্যপুৰাণ** নামৰ গ্ৰন্থখন উক্ত ধৰণৰ দ্বিতীয় গ্ৰন্থ ; এই গ্ৰন্থ একাদশ শতিকাৰ পূৰ্বেই কামৰূপত প্ৰণয়ন কৰা হৈছিল।[১]

---

১৫. শাস্ত্ৰী, "ডি স্বল্পমৎস্যপুৰাণ" **জৰ্ণেল অৱ্ ডি গঙ্গানাথ ঝা ৰিছাৰ্চ ইনষ্টিটিউট**, ৯ম খণ্ড, ২-৪ অংশ, নবেম্বৰ, ১৯৫৩

৩। **ধৰ্মপুৰাণ ঃ** “ধৰ্মপুৰাণ” নামৰ এখন পুৰাণ গ্ৰন্থ পোৱা গৈছে ; এইখনেই সম্ভৱতঃ বৰ্তমানৰ “পদ্মপুৰাণ”ৰ সৃষ্টিখণ্ডৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে। এইখন ত্ৰয়োদশ শতাব্দীৰ পূৰ্বেই কামৰূপত সংকলিত হৈছিল। এই গ্ৰন্থৰ বহুতো শ্লোক পৰবৰ্ত্তী কালৰ কামৰূপীয় স্মৃতি নিবন্ধবোৰত উদ্ধৃত কৰিছে। দামোদৰ মিশ্ৰই ১৪৩৪ খ্ৰীষ্টাব্দত উল্লেখ কৰা ‘স্মৃতিপদ্ম’ গ্ৰন্থতো ‘ধৰ্মপুৰাণ’ৰ শ্লোক উদ্ধৃত আছে।

৪। **যোগিনীতন্ত্ৰ ঃ**—যোগিনীতন্ত্ৰৰ প্ৰথমখণ্ড আৰু দ্বিতীয় খণ্ডৰ নবম পটল পৰ্যন্ত “কামৰূপাধিকাৰ” নামে খ্যাত ; এই অংশ মুদ্ৰিত আৰু প্ৰকাশিত হৈছে। কিন্তু পঞ্চদশ পটল পৰ্যন্ত “কামৰূপাধিকাৰ” নামে বৰ্ণিত হাতেলিখা যোগিনীতন্ত্ৰ এখন পোৱা গৈছে। বঙ্গদেশৰ ৰঘুনন্দন ভট্টাচাৰ্যই আৰু কামৰূপৰ পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশে যোগিনীতন্ত্ৰ সম্পৰ্কে উদ্ধৃত কৰা প্ৰায় সকলোবোৰ শ্লোকেই এই হাতেলিখা যোগিনীতন্ত্ৰত পোৱা যায়। সেইকাৰণে যোগিনীতন্ত্ৰ প্ৰণয়ন কাল অন্ততঃ পঞ্চদশ শতিকাতকৈ আগৰ বুলি ধৰিব পাৰি ; কোনো কোনো পণ্ডিতে ষোড়শ শতিকাৰ দ্বিতীয়াৰ্দ্ধত ‘যোগিনীতন্ত্ৰ’ ৰচিত হোৱা বুলি যি মত দাঙি ধৰিছে সি গ্ৰহণযোগ্য নহয়।

৫। **মৎস্যসূক্ত ঃ** ‘মৎস্যসূক্ত’ নামৰ তন্ত্ৰ-গ্ৰন্থখন ধৰ্মশাস্ত্ৰ সদৃশ। এই গ্ৰন্থৰ মাত্ৰ এখন অসম্পূৰ্ণ আৰু একেবাৰে জৰাজীৰ্ণ হাতেলিখা পুথি কামৰূপৰ বাহজানী গাওঁৰ মহেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্যৰ ঘৰত এই প্ৰবন্ধ লিখকে দেখিছে। দামোদৰ মিশ্ৰ, পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশ আৰু ৰঘুনন্দন ভট্টাচাৰ্যই এই গ্ৰন্থৰ নামোল্লেখ কৰি কিছুমান শ্লোক উদ্ধৃত কৰিছে। এই গ্ৰন্থত শ্ৰাদ্ধ, সংস্কাৰ, অশৌচ, বৰ্ষকৃত্য আদিৰ বিধি আৰু প্ৰণালী পোৱা যায়।

৬। **হৰগৌৰী সংবাদ বা হৰগৌৰী তন্ত্ৰ ঃ** ই এখন ধৰ্মশাস্ত্ৰ আৰু তন্ত্ৰশাস্ত্ৰৰ গ্ৰন্থ। এই গ্ৰন্থ পঞ্চদশ শতিকাৰ পূৰ্বেই সম্ভৱতঃ কামৰূপতেই প্ৰণীত হৈছিল। কামৰূপৰ স্মৃতিনিবন্ধকাৰ কিছুমানে এই গ্ৰন্থৰপৰা শ্লোক উদ্ধৃত কৰিছে।

উক্ত তন্ত্ৰ আৰু পুৰাণ গ্ৰন্থসমূহক মধ্যযুগৰ কামৰূপ আৰু বঙ্গদেশৰ স্মৃতিনিবন্ধকাৰ সকলে অন্যান্য ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ পৰ্যায়ত্তে স্থান দিছে আৰু পৰম্পৰাগতভাবে সেইবোৰৰ মতৰ প্ৰামাণ্য স্বীকাৰ কৰিছে।

৭। **গৃহ্য-পাৰস্কৰ ঃ** ধৰ্মশাস্ত্ৰবিষয়ক এই পুথিখন সম্ভৱতঃ পঞ্চদশ শতিকাৰ পিছত ৰচিত। ইয়াৰ হাতেলিখা পুথি এখন পোৱা গৈছে। পাৰস্কৰৰ নামত উল্লেখ কৰা বহুসংখ্যক শ্লোক বিভিন্ন স্মৃতিনিবন্ধত পোৱা যায়। সপ্তদশ শতিকাৰ ৰিপুঞ্জয় ভট্টাচাৰ্যই উদ্ধৃত কৰা কেইটামান শ্লোকৰ বাহিৰে আন কোনো শ্লোক উক্ত হাতেলিখা পুথিত নাই।

সেই সময়ত ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ কিছুমান ছন্দোবদ্ধ নিবন্ধ ৰচিত হৈছিল আৰু সেইবোৰে কামৰূপ আৰু বঙ্গদেশৰ প্ৰাচীন নিবন্ধকাৰসকলৰ ওপৰত গভীৰ প্ৰভাৱ পেলাইছিল। তাৰে কেইখনমানৰ বিষয়ে তলত লিখা হ'ল :—

৮। **স্মৃতি-মীমাংসা ঃ** বঙ্গদেশৰ জীমূতবাহন আৰু অসমৰ দামোদৰ মিশ্ৰ, নীলাম্বৰাচাৰ্য আদিকে ধৰি প্ৰায় সকলো স্মৃতিকাৰেই এই গ্ৰন্থৰপৰা অসংখ্য শ্লোক উদ্ধৃত কৰিছে। গতিকে এই পুথিখন দ্বাদশ শতিকাৰ আগতেই প্ৰণীত হোৱা বুলি ধৰিব পাৰি। এই গ্ৰন্থৰ কোনো হাতেলিখা পুথি পোৱা নাই।

৯। **ধৱল-সংগ্ৰহ ঃ** ধৱলেশ্বৰ নামৰ কোনো এজন পণ্ডিতে ছন্দত প্ৰণয়ন কৰা এই স্মৃতিগ্ৰন্থখনৰ পৰা জীমূতবাহনে তেওঁৰ "কালবিবেক" গ্ৰন্থত বহুতো উদ্ধৃতি দিছে আৰু কামৰূপৰ প্ৰায় সকলোবোৰ স্মৃতি-নিবিন্ধতে ইয়াৰ উদ্ধৃতি আছে। এই গ্ৰন্থৰো প্ৰণয়ন কাল দ্বাদশ শতিকাৰ পূৰ্বৰ বুলি অনুমান হয়। ইয়াৰ হাতেলিখা পুথি এই পৰ্যন্ত উদ্ধাৰ হোৱা নাই।

১০। **স্মৃতিসমুচ্চয় ঃ** এইখন ধৰ্মশাস্ত্ৰ বিষয়ৰ এখন উল্লেখযোগ্য সংহিতা। বঙ্গদেশ আৰু কামৰূপৰ স্মৃতি-নিবন্ধকাৰসকলে ইয়াৰ পৰা বহুতো উদ্ধৃতি দিছে আৰু "আচাৰ-সমুচ্চয়ঃ", "ব্যৱহাৰ-সমুচ্চয়ঃ"

আদি নামেৰে তেওঁলোকে ৰচনা কৰা গ্ৰন্থৰ বিষয়বস্তুৰ লগত সামঞ্জস্য ৰখাকৈ গ্ৰন্থখনৰ নামোল্লেখ কৰিছে। দ্বাদশ শতিকাৰ পূৰ্বে প্ৰাচীন কামৰূপৰ সংকবি বিশ্বেশ্বৰ নামৰ স্মৃতিকাৰে এই গ্ৰন্থখন সংকলন কৰিছিল। এছিয়াটিক ছোচাইটী অৱ্ বেঙ্গল গ্ৰন্থাগাৰত এই গ্ৰন্থৰ দুখন সম্পূৰ্ণ হাতেলিখা পুথি আছে।

১১। **তাৎপৰ্য-নিবন্ধ ঃ** ছন্দত ৰচিত এই নিবন্ধখন "কামৰূপ নিবন্ধ" নামেও খ্যাত ; ধৰ্মশাস্ত্ৰ বিষয়ৰ এখন সম্পূৰ্ণ সংহিতা। প্ৰাচীন অসমৰ সংহিতাকাৰসকলে আৰু আনকি বঙ্গদেশৰ শূলপাণি আৰু ৰঘুনন্দনেও ইয়াৰপৰা প্ৰায়েই উদ্ধৃতি দিছে।

১২-১৩। **'মনুসংহিতা'**ৰ নাৰায়ণ সৰ্বজ্ঞ ৰচিত এটা ভাষ্য আৰু **"যাজ্ঞবল্ক্য সংহিতা"**ৰ আচাৰ্য বিমলবোধ ৰচিত এটা ভাষ্য কামৰূপত প্ৰচলিত আছিল বুলি এটা পৰম্পৰাগত বিশ্বাস আছে। কিন্তু বহু বছৰ ধৰি হাতে লিখা পুথি উদ্ধাৰৰ বাবে চলোৱা প্ৰচেষ্টাৰ ফলতো উক্ত ভাষ্য কিম্বা কেৱল "মনুসংহিতা" বা "যাজ্ঞবল্ক্যসংহিতা"ৰো শুংস্থূত্ৰ পোৱা নাই। উক্ত পৰম্পৰা বা ঐতিহ্যৰ সত্যতা আংশিক ভাৱে সমৰ্থিত হৈছে পি. ভি. কানেৰ "হিষ্টৰি অৱ্ ধৰ্মশাস্ত্ৰ"ত সন্নিবিষ্ট নিম্ন লিখিত টোকাৰদ্বাৰা "মন্বৰ্থবৃত্তি, কামধেনু-দীপিকা আৰু শুদ্ধি দীপিকাৰ প্ৰণেতা নাৰায়ণ সৰ্বজ্ঞ বুলি ১৪৩১ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰায়মুকুটে উল্লেখ কৰিছে।"[১৬] কামৰূপৰ দামোদৰ মিশ্ৰ আৰু অন্যান্য নিবন্ধকাৰ-

---

[১৬] **হিষ্টৰি অৱ্ ধৰ্মশাস্ত্ৰ**, ১ম খণ্ড, পৃ. ১০৮

বিমলবোধপাদাস্ত্বেৱং ব্যাচক্ষতে ৱিশিষ্টাস্তনৱো ৱিতনৱঃ ৱিতনৱ এৱ বৈতনৱঃ।

দ্ৰষ্টব্য ঃ **বেঙ্গল এছিয়াটিক ছোচাইটী** গ্ৰন্থাগাৰ কলিকাতা—

হাতেলিখা পুথি পৃ. ৯এ

"ইত্যেতে ৱঃ সমাখ্যাতা ইতি পাঠো ৱিমলবোধপাদানাং সম্মতঃ।"

"চতুৰ্ৱিধা জৰায়ুজাণ্ডজস্বেদজোদ্ভিদাখ্যাঃ স্থাৱৰান্তাঃ

স্থাৱৰসহিতা ইতি সৰ্ৱজ্ঞেন ৱিবৃতং।"

সকলে কোনো অংশ “সর্বজ্ঞ”, “সর্বজ্ঞনিবন্ধ”, “আচাৰসর্বজ্ঞ”, “ব্যৱহাৰ সর্বজ্ঞ” আদি নাম উল্লেখ কৰি উদ্ধৃত কৰিছে। “যাজ্ঞবল্ক্য-স্মৃতি”ৰ বিমলবোধৰ ভাষ্যৰ কোনো নিশ্চিত প্ৰমাণ এই পর্যন্ত পোৱা নাই। নীলাম্বৰাচার্যই বিষ্ণুপুৰাণৰ ওপৰত তেওঁ লিখা “অংশপ্ৰকাশিকা” টীকাৰ বহুত ঠাইত আচার্য বিমলবোধ আৰু নাৰায়ণ সর্বজ্ঞৰ মত উল্লেখ কৰিছে।[17] ইয়াৰপৰা প্ৰমাণিত হয় যে ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ পূর্বে বিমলবোধ আৰু নাৰায়ণসর্বজ্ঞ নামৰ পণ্ডিত দুগৰাকী আছিল আৰু সম্ভৱতঃ বিষ্ণুপুৰাণৰ ওপৰত টীকা ৰচনা কৰিছিল। ৰঘুনন্দন ভট্টাচার্যই তেওঁৰ ‘শুদ্ধিতত্ত্ব’ গ্ৰন্থত ‘যাজ্ঞবল্ক্যসংহিতা’ৰ দেৱবোধকৃত টীকাৰ উল্লেখ কৰিছে।[18] দেৱবোধ আৰু বিমলবোধ একেজন ব্যক্তি হোৱাটো বৰ অসম্ভৱ নহয়। উক্ত বিচ্ছিন্ন সূত্ৰৰপৰা এই টোৰে মাত্ৰ অনুমান কৰিব পাৰি যে ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ পূর্বে ভাৰতৰ এই পূর্বপ্ৰান্তত সংস্কৃতবিদ্যা-শিক্ষা জগতত নাৰায়ণসর্বজ্ঞ আৰু বিমলবোধ বা দেৱবোধ নামে দুগৰাকী বিশিষ্ট পণ্ডিত আছিল।

১৪। **শঙ্খধৰ** নামৰ এজন কামৰূপীয় ধর্মশাস্ত্ৰশাখাৰ খ্যাতনামা নিবন্ধকাৰ আছিল; কিন্তু বৰ্ত্তমানে তেওঁৰ কোনো গ্ৰন্থ পোৱা নাই। কামৰূপ আৰু বঙ্গদেশৰ প্ৰায় সকলোবোৰ নিবন্ধকাৰেই তেওঁৰ গ্ৰন্থৰপৰা উদ্ধৃতি দিছে।

বঙ্গদেশৰ জীমূতবাহন, ভৱদেৱ ভট্ট আৰু হলায়ুধৰ প্ৰভাৱ কামৰূপৰ নিবন্ধকাৰসকলৰ ওপৰত ইমান প্ৰবল আছিল যে তেওঁ-লোকৰ গ্ৰন্থসমূহ কামৰূপীয় নিবন্ধৰ নিচিনা সমানে সমাদৃত আৰু

“ৱেদস্মৃতিমুখা ইতি ৱেদঃ স্মৃতিশ্চমুখং যাসাং তাস্তথা
মু· ত্বং চ ৱাচকত্বেনেতি নাৰায়ণসর্বজ্ঞঃ।”

[17] “তথাচ মিতাক্ষৰায়াং দেৱবোধকৃতযাজ্ঞবল্ক্যটীকায়াং চ।”

—**শুদ্ধিতত্ত্ব**, পৃ. ২৩৬

[18] দ্ৰষ্টব্য: **ইণ্ডিয়ান হিষ্টৰিকেল কোৱাৰ্টাৰলিত** প্ৰকাশিত প্ৰবন্ধলেখকৰ “নীলাম্বৰাচার্য” প্ৰবন্ধ।

সেই গ্ৰন্থসমূহত উল্লিখিত ধৰ্মীয় অনুষ্ঠানৰ বিধি আৰু পদ্ধতি অসমত বঙ্গদেশতকৈও অধিক আস্থাৰে পালন কৰা হয়। এতিয়াও অসমৰ প্ৰাচীনপন্থী ব্ৰাহ্মণসকলে তেওঁলোকৰ দশসংস্কাৰ পশুপতি বা হলায়ুধৰ অনুমোদিত পদ্ধতিৰে সম্পন্ন কৰে; আনফালে উজনি অসমৰ পৰ্বতীয়া গোসাইৰ অনুগামী ব্ৰাহ্মণসকলে নব্যস্মাৰ্ত্ত পদ্ধতি (বঙ্গদেশৰ ৰঘুনন্দন ভট্টাচাৰ্যৰদ্বাৰা সংকলিত পদ্ধতি) অনুসৰি দশকৰ্ম কৰে। শ্ৰীহট্টৰপৰা যিসকল ব্ৰাহ্মণ প্ৰব্ৰজন কৰি আহিছে তেওঁলোকে ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ শ্ৰীহট্ট শাখা অনুসৰণ কৰে; এই শাখা মুখ্যতঃ মিথিলাৰ বাচস্পতি মিশ্ৰৰ নিবন্ধ আৰু গৌড় নিবন্ধৰ দ্বাৰা পৰিচালিত।

তদুপৰি মিথিলা, ৰাঢ়, বাৰেন্দ্ৰ, গৌড় আৰু কামৰূপৰপৰা প্ৰব্ৰজন কৰা ব্ৰাহ্মণসকলে নামমাত্ৰ ধৰ্মীয় উত্তৰাধিকাৰিত্ব এঠাইৰ পৰা আন আন ঠাইলৈ বহন কৰি আনিছিল। গতিকে এওঁলোকে অনুসৰণ কৰা কিছুমান স্মৃতিনিবন্ধ অথবা গ্ৰন্থকাৰ বিভিন্ন স্থান আৰু বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ বুলি ভাবিবৰ স্থল আছে। সেইবাবেই জীমূতবাহনে আৰু অসমৰ কেইবাজনো নিবন্ধকাৰে উল্লেখ কৰা জিতেন্দ্ৰিয়, বালক, যোগলোক, সম্ভ্ৰমভট্ট আৰু অন্ধুক ভট্ট প্ৰভৃতি প্ৰাচীন কামৰূপৰ লোক আছিল বুলি বঙ্গদেশ আৰু কামৰূপৰ প্ৰাচীনপন্থী পণ্ডিতসকলে স্বীকাৰ কৰে। পূৰ্ববঙ্গৰ প্ৰায় গোটেই খণ্ড আৰু পশ্চিমবঙ্গৰ কিছু অংশ পূৰ্বে কামৰূপ নামে খ্যাত আছিল।

১৫। কামৰূপৰ যিসকল স্মৃতিনিবন্ধকাৰৰ হাতেলিখা পুথি এই পৰ্যন্ত উদ্ধাৰ হৈছে সেইসকলৰ ভিতৰত নীলাম্বৰাচাৰ্য প্ৰাচীনতম। ত্ৰয়োদশ শতিকা তেওঁৰ কাল। ধৰ্মকাৰ্যানুষ্ঠানৰ যথাবিহিত কালৰ বিষয় আলোচনা কৰা "কালকৌমুদী" গ্ৰন্থ, কাত্যায়নৰ শ্ৰাদ্ধসূত্ৰৰ বিস্তৃতব্যাখ্যা সম্বলিত "শ্ৰাদ্ধভাষ্যম্" বা "শ্ৰাদ্ধপ্ৰকাশ" আৰু প্ৰায়শ্চিত্ত আৰু অশৌচ সম্পৰ্কে বিচাৰ কৰা "চন্দ্ৰপ্ৰভা" নামৰ তিনিখন স্মৃতি

নিবন্ধ তেওঁ প্ৰণয়ন কৰিছিল।[১৯] এইবোৰৰ “উপৰিও অংশপ্ৰকাশিকা” নামে “বিষ্ণুপুৰাণ”ৰ এটা ভাষ্য তেওঁ লিখিছিল। ইয়াৰদ্বাৰা সংস্কৃতবিদ্যাৰ বিভিন্ন বিষয়ত বিশেষকৈ দৰ্শন শাস্ত্ৰত যে তেওঁৰ প্ৰগাঢ় ব্যুৎপত্তি আছিল সেইটো সহজে অনুমান কৰিব পাৰি। উক্ত গ্ৰন্থবোৰৰ মাত্ৰ এখন হাতেলিখা পুথি কলিকাতাৰ বেঙ্গল এছিয়াটিক ছোচাইটীৰ গ্ৰন্থাগাৰত সংৰক্ষিত হৈছে।

১৬। **স্মৃতিৰত্নাকৰ**: বিষ্ণুপাধ্যায়ৰ পুত্ৰ বেদাচাৰ্যৰ দ্বাৰা (খ্ৰী ১২৫০—১৩৫০) প্ৰণীত এই গ্ৰন্থখন কামৰূপীয় শাখাৰ প্ৰখ্যাত স্মৃতিনিবন্ধ; এতিয়াও ইয়াৰ প্ৰভাৱ সমাজত বিদ্যমান।[২০]

১৭। **বৰ্ষপ্ৰদীপ**: পঞ্চদশ শতিকাৰ প্ৰথমাৰ্দ্ধৰ দামোদৰ মিশ্ৰকে আদি কৰি কামৰূপৰ প্ৰায়সকলো নিবন্ধকাৰেই শ্ৰীধৰভট্টৰচিত উক্ত গ্ৰন্থখনৰ উল্লেখ কৰিছে। এই গ্ৰন্থখন হলাযুধাচাৰ্যৰ “সংবৎসৰপ্ৰদীপ” গ্ৰন্থৰ নিচিনা স্বতন্ত্ৰ গ্ৰন্থ। এই গ্ৰন্থৰ এটা প্ৰতিলিপি কা. স. স. সভাত সংৰক্ষিত আছে।

১৮। **স্মৃতিপদ্ম**: কোনোবা অনামী লেখকৰ এই গ্ৰন্থখনেও কামৰূপৰ স্মৃতিনিবন্ধকাৰসকলৰ সমাদৰ লাভ কৰিছে। চতুৰ্দশ শতিকাত এই গ্ৰন্থখন সংকলন কৰা যেন অনুমান হয়, কিয়নো পঞ্চদশ শতিকাতেই দামোদৰ মিশ্ৰই তেওঁৰ “গঙ্গাজল” নামৰ গ্ৰন্থত ইয়াৰ উল্লেখ কৰিছে। এইখনৰ হাতেলিখা পুথি পোৱা যায়।

১৯। বঙ্গদেশৰ সংহিতাকাৰসকলৰ মাজত শূলপাণি যেনে বিখ্যাত তেনেকৈ কামৰূপৰ স্মৃতিনিবন্ধকাৰসকলৰ ভিতৰত মহামহোপাধ্যায় ৰাজগুৰু দামোদৰ মিশ্ৰৰ নাম অতিকৈ সমাদৃত। তেওঁৰ “স্মৃতিসাগৰ”,

---

১৯. শাস্ত্ৰী, “বেদাচাৰ্য এণ্ড সম্বৎসৰ”—**জৰ্নেল অৱ্ ডি অসম ৰিছাৰ্চ ছোচাইটী**—১৪শ খণ্ড, ১৯৬০

২০. শাস্ত্ৰী, “মহামহোপাধ্যায় ৰাজগুৰু দামোদৰ মিশ্ৰ”—**জৰ্নেল অৱ্ ডি ইউনিভাৰছিটি অৱ্ গৌহাটী**, ১৯৫৪-৫৬

"গঙ্গাজলম্" আদি আজিও গোটেই অসমতে অতি আস্থাৰে অনুসৰণ কৰা হয়।[২১]

২০। **প্ৰায়শ্চিত্ত-নিৰূপণ:** ব্ৰজ কন্দলী ৰচিত প্ৰায়শ্চিত্ত বিষয়ৰ এই গ্ৰন্থখনো উল্লেখযোগ্য। সম্ভৱতঃ ষোড়শ শতিকাৰ পূৰ্বেই উজনি অসমত এই গ্ৰন্থকাৰৰ জন্ম হৈছিল। এখন সম্পূৰ্ণ উৰলি যোৱা হাতেলিখা পুথি কা. স. স. সভাৰ গ্ৰন্থাগাৰত সংৰক্ষিত আছে।

২১। **স্মৃতিকল্পদ্ৰুম:** সুপ্ৰসিদ্ধ বৈষ্ণৱ কবি অনন্ত কন্দলী ৰচিত উক্ত গ্ৰন্থ ষোড়শ শতিকাৰ স্মৃতিনিবন্ধসহমূহৰ ভিতৰত এখন উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ। এই গ্ৰন্থত প্ৰায়শ্চিত্তৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। কা. স. স. সভাত ইয়াৰ এখন অসম্পূৰ্ণ হাতেলিখা পুথি আছে।

২২। **সাৰসংগ্ৰহ:** ৰত্নাকৰ মিশ্ৰ নামৰ ষোড়শ শতিকাৰ অন্য এজন স্মৃতিনিবন্ধকাৰে প্ৰায়শ্চিত্তৰ বিষয়ে উক্ত গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। ইয়াৰ হাতেলিখা পুথি পোৱা যায়। গ্ৰন্থকাৰ এজন অসমীয়া বৈষ্ণৱ কবি; এওঁ হৰিদেৱী বৈষ্ণৱ শাখাৰ প্ৰতিষ্ঠাতা স্বনামধন্য বৈষ্ণৱ গুৰু হৰিদেৱৰ প্ৰধান শিষ্য।

২৩। কামৰূপীয় স্মৃতি-শাখাৰ স্মৃতিনিবন্ধকাৰসকলৰ ভিতৰত সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ আৰু সৰ্ববৰেণ্য আসন অধিকাৰ কৰিছে মহামহোপাধ্যায় জগদ্গুৰু পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশে; সংক্ষেপে বাগীশভট্টাচাৰ্য নামে তেওঁ প্ৰসিদ্ধ। তেওঁৰ জন্মস্থান আৰু কাল সম্বন্ধে বিশেষ জনা নাযায়। বৰ্ত্তমানৰ কামৰূপ জিলা আৰু দৰং জিলাৰ মঙ্গলদৈ মহকুমাৰ পণ্ডিতসকলৰ মাজত এটা পৰম্পৰাগত বিশ্বাস আছে যে মহামহোপাধ্যায়দেৱে মঙ্গলদৈ মহকুমাৰ অন্তৰ্গত "সাৰাবাৰী" নামৰ গাঁওত জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁৰ পাণ্ডিত্যৰ যশস্যা বিয়পি পৰাত মহাৰাজ নৰনাৰায়ণ আৰু তেওঁৰ ভ্ৰাতৃ চিলাৰায়ৰ দৃষ্টি তেওঁৰ ওপৰত পৰিল।

---

[২১] "মহামহোপাধ্যায় ৰাজগুৰু দামোদৰ মিশ্ৰ"—**জৰ্ণেল অৱ্ ডি ইউনিভাৰছিটি অৱ্ গৌহাটী, ১৯৫৪-৫৬**

তেতিয়াৰ কামৰূপ ৰাজ্যৰ ৰাজধানী কোচবেহাৰলৈ তেওঁক আদৰি নি ৰাজগুৰুপদত অধিষ্ঠিত কৰিলে। মহাৰাজ নৰনাৰায়ণৰ লোকান্তৰ কাললৈ তেওঁ সেই পদত আছিল। ৰজা তেওঁৰ প্ৰতি এনেকুৱা সন্তুষ্ট হ'ল যে তেওঁক তেওঁৰ জন্মস্থানত আৰু আশে পাশে এক বিশাল আয়তনৰ মাটি দান কৰিলে আৰু বাগীশ ভট্টাচাৰ্যৰ ইচ্ছানুসৰি অন্যান্য কিছুমান ব্ৰাহ্মণকো মাটি দান কৰিলে। তেতিয়াৰেপৰা এই বিশেষ অঞ্চলটো সেনাপতি চিলাৰায়ৰ নামৰ অনুকৰণত চিলাকোণা বা চিনকোণা নামে জনাজাত হৈ পৰিল। ৰজাই বাগীশদেৱৰ পাণ্ডিত্যত বিমুগ্ধ হৈ তেওঁক "মহামহোপাধ্যায়" আৰু 'জগদ্‌গুৰু' এই দুই সৰ্বোচ্চ সন্মান প্ৰদান কৰিছিল। নৰনাৰায়ণৰ পৰলোকপ্ৰাপ্তিৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰ লক্ষ্মীনাৰায়ণৰ ৰাজসভাতে কোচবেহাৰত বাগীশদেৱ কিছু বছৰ আছিল। ইফালে চিলাৰায়ৰ পুত্ৰ ৰঘুদেৱৰ অনুৰোধত তেওঁৰ ৰাজসভালৈও তেওঁ সঘনে আহিব লাগিছিল। হাজোৰ হয়গ্ৰীৱ মন্দিৰ পুনৰ নিৰ্মাণৰ কাৰণে তেওঁ ৰজাক সন্মত কৰাইছিল।

মন্দিৰৰ পুনৰ্নিৰ্মাণৰ পিছত মাধৱ মন্দিৰৰ ওচৰত মণি পৰ্বতৰ নামনিৰ দধিক্ষীৰ নামৰ গাওঁত বাগীশদেৱে বাস কৰিছিল। (সম্ভৱতঃ বৰ্ত্তমানৰ দধি নামৰ গাওঁখনকেই তেতিয়া দধিক্ষীৰ বুলিছিল।)

ৰঘুদেৱৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ জ্যেষ্ঠ পুত্ৰ পৰীক্ষিতনাৰায়ণে ৰাজ্যভাৰ গ্ৰহণ কৰিয়েই অশ্বক্লান্তৰ ওচৰৰ উত্তৰ গুৱাহাটীলৈ ৰাজধানী স্থানান্তৰ কৰিবলগীয়া হৈছিল আৰু বাগীশদেৱো ৰজাৰ লগতে আহিবলগীয়া হৈছিল। ৰজাৰ পৰলোকৰ সময়লৈকে তেওঁৰ ৰাজসভাত বাগীশদেৱে কৰ্মজীৱন যাপন কৰিছিল। পিছত ৰজা বলিনাৰায়ণে (ধৰ্মনাৰায়ণ বুলিও খ্যাত) আহোম ৰজাসকলৰ সৈতে মিত্ৰতাসূত্ৰে পূৰ্বপুৰুষৰ ৰাজধানী এৰি দৰঙত ৰাজধানী পাতিবলগীয়া হৈছিল। বাগীশ ভট্টাচাৰ্যৰ ইচ্ছানুসৰি ৰজাই বাগীশদেৱৰ জন্মস্থানত অৰ্থাৎ ৰাজধানীৰপৰা প্ৰায় ১২ মাইল দূৰত সাৰাবাৰী নামৰ গাওঁত

বাসস্থান নিৰ্মাণ কৰি দিছিল। ভট্টাচাৰ্যদেৱে এইদৰে নিজ জন্মস্থানলৈ ঘূৰি আহি জীৱনৰ বাকী কালছোৱা অতিবাহিত কৰিছিল। (উক্ত কথাখিনি পণ্ডিতসকলৰপৰা আৰু ভট্টাচাৰ্যদেৱৰ কৃতবিদ্য বংশধৰ জগন্নাথ ভট্টাচাৰ্যদেৱৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা হৈছে।)

পণ্ডিত পদ্মনাথ বিদ্যাবিনোদে এই পৰম্পৰাৰ সত্যতা স্বীকাৰ কৰিছে আৰু বলবৰ্মাৰ তাম্ৰফলকৰ 'দক্ষিণকূল' শব্দৰ ব্যাখ্যা পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশৰ শ্লোকৰ ভিত্তিত লৌহিত্যৰ সোঁফাল বুলি সমৰ্থন কৰিছে।[২১] অধ্যাপক ঘনকান্ত শৰ্মাই মঙ্গলদৈ মহকুমাৰ সাৰাবাৰী মৌজা পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশৰ জন্মস্থান সম্পৰ্কীয় পৰম্পৰাৰ উল্লেখ কৰিছে।[২২] "বিবাদকৌমুদী" নামৰ গ্ৰন্থৰ শেষ শ্লোকত লৌহিত্যৰ সোঁফালে তেওঁৰ জন্মস্থান বুলি[২৩] আৰু "দণ্ডকৌমুদী"ত লৌহিত্যৰ সোঁফালে তেওঁৰ বাসস্থান বুলি উল্লেখ কৰিছে।[২৪]

"দৰংৰাজবংশাৱলী" (VV ৫৮৫-৮৬) নামৰ গ্ৰন্থত উল্লেখ আছে যে ৰঘুদেৱৰ জন্ম হোৱাৰ দিনাখন চিলাৰায়ে চিণকোণাৰ ব্ৰাহ্মণসকলক কনকাঞ্জলি আৰু ভূমিদান দিছিল। পৰম্পৰাগত কাহিনীত কোৱাৰ দৰে চিণকোণাৰ ব্ৰাহ্মণসকল কোচ-নৰপতিসকলৰ বৰ

---

[২১] **কামৰূপ শাসনাৱলী**, পৃ. ৮৫ এন

[২২] **জৰ্ণেল অৱ্ ডি অসম ৰিছাৰ্চ ছোচাইটী,** দশম খণ্ড, নং ৩-৪, জুলাই-অক্টোবৰ, ১৯৪৩

[২৩] কা. স. স. সভা—হাতে লিখা পুথি নং ১০০

পীতাম্বৰেণ গুণসুন্দৰমন্দিৰেণ
কামেশ্বৰীচৰণৰেণুপৰায়ণেন।
লৌহিত্যদক্ষিণকূলেঽপিসমুদ্‌ভৱেন
ভূয়াৎ কৃতঃ কৃতিমুদে ৰুচিৰো নিবন্ধঃ ॥

[২৪] কা. স. স. সভা—হাতেলিখা পুথি নং ৯০

পীতাম্বৰেণ লৌহিত্যদক্ষকূলনিৱাসিনা।
কৃতোঽয়ং সংগ্ৰহোভূয়াদ্‌ভূতয়ে ৱিদ্বষাংমুদে ॥

প্ৰিয়পাত্ৰ আছিল। বাগীশদেৱে কেইবাখনো গ্ৰন্থৰ শেষ শ্লোকত আৰু পৰিসমাপ্তিত নিজকে “কামৰূপপতিপণ্ডিত” “জগদ্গুৰু” “ৰাজগুৰু” আৰু “মহামহোপাধ্যায়” আদি উপাধিৰে ৰজাই বিভূষিত কৰা বুলি লিখিছে। “পঞ্চযজ্ঞকৌমুদী”ৰ শেষ শ্লোকত বাগীশ ভট্টাচাৰ্যদেৱে লিখিছে তেওঁ মহাৰাজ মল্লদেৱৰ (নৰনাৰায়ণ) ৰাজপণ্ডিত আছিল আৰু তেওঁৰ পাণ্ডিত্যত ৰজা বৰ সন্তুষ্ট হোৱা বুলি লিখিছে।[২৫] “গ্ৰহণকৌমুদী” গ্ৰন্থৰ সমাপ্তি বাক্যত ৰজা লক্ষ্মীনাৰায়ণৰ শাসন কালত সেই গ্ৰন্থ লিখা বুলি লিখিছে। “একাদশীকৌমুদী”ৰ শেষত গ্ৰন্থকাৰে লিখিছে যে ৰজা পৰীক্ষিত নাৰায়ণৰ ৰাজত্ব কালত সেই গ্ৰন্থ লিখা শেষ হৈছে।[২৬] অ’ত ত’ত তেওঁ লিখা কথাৰপৰা আমি নিশ্চিতভাৱে পৰম্পৰাগত কাহিনীটো গ্ৰহণ কৰিব পাৰোঁ। বাগীশ ভট্টাচাৰ্যদেৱে তেওঁৰ নিজৰ বিষয়ে কোনো কথা লিখা নাছিল। তেওঁৰ পিতৃকুলৰ নামধামৰ সূত্ৰ উলিওৱাৰ কোনো উপায় নাই। “শ্ৰাদ্ধকৌমুদী”ৰ প্ৰস্তাৱনাত কেৱল তেওঁ তেওঁৰ

---

[২৫] আলোক্য সংগ্ৰহচয়ং ৱিৱিচ্য চ গ্ৰন্থমেতমতুলং মনোৰমম্।
মল্লদেৱ নৃপপণ্ডিতঃ কৃতীনিৰ্মমে সকলশাস্ত্ৰকোৱিদঃ ॥

ইতি শ্ৰীশ্ৰীমহাৰাজাধিৰাজ কামৰূপভূমণ্ডলাখণ্ডলশ্ৰীমল্লদেৱপ্ৰসাদৱিমণ্ডিত-পণ্ডিতৰাজগুৰুমহামহোপাধ্যায়শ্ৰীপীতাম্বৰসিদ্ধান্তৱাগীশভট্টাচাৰ্যৱিৰচিতা পঞ্চযজ্ঞকৌমুদী সমাপ্তা ॥—

মঙ্গলদৈ মহকুমাৰ ঘোঁৰাশাল গাঁওৰ দেৱজিৎ শৰ্মাৰ ঘৰত থকা হাতেলিখা পুথিত এই পাঠ চোৱা হৈছে।

[২৬] ইতি শ্ৰীমল্লক্ষ্মীনাৰায়ণনৰপতিৰাজ্যে মহামহোপাধ্যায়জগদ্গুৰু-সুপ্ৰশস্ত্যলংকৃতিমদ্ৱিৰাজমানেনশ্ৰী

—কা. স. স. সভা—হাতেলিখা পুথি নং ১০৪৫

ইতি মহামহোপাধ্যায়জগদ্গুৰুশ্ৰীসিদ্ধান্তবাগীশভট্টাচাৰ্যেণ শ্ৰীশ্ৰীমহাৰাজাধিকাৰকামৰূপাখণ্ডলপ্ৰচণ্ডপ্ৰতাপশ্ৰীশ্ৰীপৰীক্ষিতনাৰায়ণনৰপতিৰাজ্যে কৃতৈকাদশীকৌমুদী সমাপ্তা ॥ —কা. স. স. সভা হাতেলিখা পুথি নং ১২২

পিতৃৰ ওচৰত সকলো শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰা বুলি লিখিছে ।[২৭] তেওঁ প্ৰায়বোৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰস্তাৱনাতেই বিষ্ণুৰ বিভিন্ন অৱতাৰৰ স্তুতি কৰিছে ; অৱশ্যে “তীৰ্থকৌমুদী” “দুৰ্গোৎসৱকৌমুদী”, “শিৱৰাত্ৰি কৌমুদী” “গূঢ়াৰ্থকৌমুদী” গ্ৰন্থত বিষ্ণুস্তুতি নাই ।

বাগীশ ভট্টাচাৰ্যদেৱে ১৮ খন কৌমুদী ৰচনা কৰা প্ৰবাদ আছে । গোৱালপাৰা জিলাৰ গৌৰীপুৰৰ তাৰানাথ গোস্বামী স্মৃতিৰত্নই তেওঁ সম্পাদনা কৰা “শ্ৰাদ্ধকৌমুদী”ৰ পাদটীকাত তলত দিয়া ১৮ খন কৌমুদীৰ নাম উল্লেখ কৰিছে । (১) দায়কৌমুদী, (২) শ্ৰাদ্ধকৌমুদী, (৩) মলমাসকৌমুদী, (৪) নিৰ্ণয়কৌমুদী, (৫ সম্বন্ধকৌমুদী, (৬) তত্ত্বকৌমুদী. (৭) আহ্নিককৌমুদী, (৮) বিবাদকৌমুদী, (৯) অশৌচকৌমুদী (১০) তিথিকৌমুদী, (১১) প্ৰেতকৌমুদী, (১২) শুদ্ধিকৌমুদী, (১৩) পঞ্চযজ্ঞকৌমুদী, (১৪) দীক্ষাকৌমুদী, (১৫) জন্মাষ্টমীকৌমুদী, (১৬) (১৬) দুৰ্গোৎসৱকৌমুদী (১৭) বৃষোৎসৰ্গকৌমুদী, (১৮) সংস্কাৰকৌমুদী ।

পণ্ডিত গোপালচন্দ্ৰ ভাগৱতীস্মৃতি-তৰ্ক-ব্যাকৰণতীৰ্থই বাগীশ ভট্টাচাৰ্যৰ চাৰিখন গ্ৰন্থৰ সংস্কৃত টীকা ৰচনা কৰি মুদ্ৰিত কৰিছে আৰু ‘সম্বন্ধ কৌমুদী’ৰ পৰিশিষ্টত ২৮ খন কৌমুদী গ্ৰন্থৰ নামোল্লেখ কৰিছে । ওপৰত উল্লিখিত কেইখনতকৈ অধিক দহখনৰ নাম দিয়া হ’ল ঃ (১৯ সংক্ৰান্তিকৌমুদী, (২০) তীৰ্থকৌমুদী, (২১) দশকৰ্ম কৌমুদী, (২২) প্ৰমাণকৌমুদী, (২৩) পত্ৰকৌমুদী, (২৪) প্ৰায়শ্চিত্তকৌমুদী, (২৫) জ্যোতিষকৌমুদী, (২৬) দণ্ডকৌমুদী, (২৭) দীব্যকৌমুদী, (২৮) সাক্ষ্যকৌমুদী ।

অধ্যাপক ঘনকান্ত শৰ্মাই এই তালিকাখনকে গ্ৰহণ কৰি “সংস্কাৰ

---

[২৭] **শ্ৰাদ্ধকৌমুদী**—মুদ্ৰিত সংস্কৰণ

তাতাদধীত্যাখিল শাস্ত্ৰসাৰং
কল্পদ্ৰুমাদীন্ বহুশো ৱিলোক্য ।
পীতাম্বৰঃ পূজিতপীতৱস্ত্ৰঃ
তনোতি যত্নাৎ পিতৃকৃত্যকৌমুদীম্ ॥

কৌমুদী” আৰু দুৰ্গোৎসৱকৌমুদী”ৰ ঠাইত যথাক্রমে “ব্যৱহাৰকৌমুদী” আৰু “কৃত্যকৌমুদী”ৰ নামোল্লেখ কৰিছে।[২৮]

উক্ত গ্রন্থ তালিকা কেইখনৰ পৰস্পৰৰ মিল নথকা কাৰণে এখনকো নির্বিবাদে গ্রহণ কৰিব নোৱাৰি। বাগীশভট্টাচার্যৰদ্বাৰা প্রণীত বুলি কোনো প্রমাণ নোপোৱা গ্রন্থবোৰ হ’ল—অশৌচ, নির্ণয়, তত্ত্ব, পত্র, জ্যোতিষ, দীব্য, সাক্ষ্য, আৰু কৃত্যকৌমুদী। যিহেতু “শুদ্ধিকৌমুদী” নামৰ গ্রন্থ বাগীশে প্রণয়ন কৰিছিল তেনেস্থলত “অশৌচকৌমুদী” নামৰ অন্য এখন একে বিষয়ৰে গ্রন্থ প্রণয়ন কৰাৰ প্রয়োজন নাছিল। সেইদৰে ‘সাক্ষ্য’ আৰু ‘দীব্য’ৰ বিষয়ে “ব্যৱহাৰকৌমুদী”’ত আৰু সংস্কাৰ কর্মৰ বিষয়ে “দশকর্মকৌমুদী”ত আলোচনা কৰা হৈছে ; সেইহেতুকে বিভিন্ন নামেৰে তিনিখন ৰিভিন্ন গ্রন্থ ৰচনাৰ প্রয়োজন নাছিল। “পত্রকৌমুদী” নামৰ এখন হাতেলিখা পুথি পোৱা গৈছে ; ইয়াত চিঠি ৰচনা কৰা প্রণালী লিপিবদ্ধ কৰা আছে ; ইয়াৰ ৰচক কোনোবা এজন বৰৰুচি বুলি উল্লেখ আছে। বাগীশভট্টাচার্যৰ নাম তাত নাই। বঙ্গদেশৰ প্রথিতযশা সংহিতাকাৰ ৰঘুনন্দন ভট্টাচার্যই ২৮ খন স্মৃতিনিবন্ধ ৰচনা কৰিছিল আৰু প্রতি গ্রন্থৰ নামেৰে বিষয়বস্তুৰ সূচনা কৰিছিল আৰু নামটোৰ কাষতে “তত্ত্ব” শব্দৰ প্রয়োগ কৰিছিল। সম্ভৱতঃ সেই ২৮ খন গ্রন্থৰ অনুকৰণতে পীতাম্বৰেও ২৮ খন কৌমুদী ৰচনা কৰা বুলি পণ্ডিতসকলে কল্পনা কৰি কিছুমান তাদাৰ্থিক গ্রন্থৰ নামোল্লেখ কৰিছে।

ডঃ কানেদেৱে “হিষ্টৰি অৱ্ ধর্মশাস্ত্র” গ্রন্থৰ প্রথম খণ্ডত সন্নিবিষ্ট কৰা স্মৃতিগ্রন্থৰ তালিকাত সিদ্ধান্তবাগীশৰ দ্বাৰা ৰচিত “কৃত্যকৌমুদী”ৰ নাম উল্লেখ কৰিছে। আৰু সেইখনৰ নাম বৰোদা অৰিয়েণ্টেল ইনষ্টিটিউটৰ হাতেলিখা পুথিৰ তালিকাত থকা বুলি লিখিছে ![২৯]

---

[২৮] ঘনকান্ত শর্মা “পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশ”—
জর্ণেল অৱ্ ডি অসম ৰিছাৰ্চ ছোচাইটী,
দশম খণ্ড, জুলাই অক্টোবৰ, ১৯৪৩

[২৯.] **হিষ্টৰি অৱ্ ধর্মশাস্ত্র**, পৃ. ৫৩৫

কিন্তু উক্ত তালিকাত বৰ্ণিত কথা অনুসন্ধান কৰি জানিবপৰা গৈছে যে গ্ৰন্থখনৰ আচল নাম "পিতৃকৃত্যকৌমুদী"—যিখনৰ আন এটা নাম "শ্ৰাদ্ধকৌমুদী"—তনোতি যত্নাৎ পিতৃকৃত্যকৌমুদীম্।

সিদ্ধান্তবাগীশৰ ৰচনাৱলী সম্পৰ্কে বিভিন্ন স্থানৰপৰা সংগ্ৰহ কৰা তথ্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি তলৰ কথাখিনি দাঙি ধৰা হ'ল :—

(১) **দ্বৈতনিৰ্ণয়দীপিকা :** এইখন মিথিলাৰ বাচস্পতি মিশ্ৰ প্ৰণীত "দ্বৈতনিৰ্ণয়" গ্ৰন্থৰ ভাষ্য। বাগীশদেৱে তেওঁৰ "গূঢ়াৰ্থপ্ৰকাশিকা" "শ্ৰাদ্ধকৌমুদী" আৰু "প্ৰেতকৌমুদী" গ্ৰন্থত উক্ত গ্ৰন্থৰ নাম উল্লেখ কৰিছে।[৩০] এই গ্ৰন্থৰ এখন হাতে লিখা প্ৰতিলিপি কলিকাতা গৱৰ্ণমেণ্ট সংস্কৃত কলেজৰ গ্ৰন্থাগাৰত আছে।

(২) **গূঢ়াৰ্থকৌমুদী :** এইখন লক্ষ্মণোপাধ্যায়ৰ "শাৰদা-তিলকম্" নামৰ গ্ৰন্থৰ ভাষ্য। গ্ৰন্থকাৰে তেওঁৰ "দুৰ্গোৎসৱকৌমুদী" আৰু "প্ৰেতকৃত্যকৌমুদী" গ্ৰন্থত উক্ত গ্ৰন্থৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে।[৩১] ডঃ পি. ভি কানে মহাশয়ে তেওঁৰ "হিষ্টৰি অৱ্ ধৰ্মশাস্ত্ৰ"ৰ প্ৰথমখণ্ডৰ পৰিশিষ্টত উক্ত গ্ৰন্থৰ নামোল্লেখ কৰিছে আৰু লণ্ডনস্থ ইণ্ডিয়া অফিচ লাইব্ৰেৰীৰ গ্ৰন্থতালিকাত উক্ত গ্ৰন্থৰ নামোল্লেখ থকা বুলি লিখিছে। কামৰূপ জিলাৰ ধূৰকুছি গাওঁৰ পণ্ডিত অম্বিকানাথ

---

[৩০] অধিকং মৎকৃতদ্বৈতনিৰ্ণয়দীপিকায়ামনুসন্ধেয়ম্।—
—[**গূঢ়াৰ্থপ্ৰকাশিকা**—হাতেলিখা পুথি কা. স. স. সভা, পৃ. ১৮]
অধিকং দ্বৈতনিৰ্ণয়দীপিকায়াং দ্ৰষ্টব্যম্। —[প্ৰে. কৌ.—হাতেলিখা পুথি নং ৪৩৩, পৃ. ৯৫]
অধিকং দ্বৈতনিৰ্ণয়দীপিকায়াম্। —[শ্ৰা. কৌ.—হাতেলিখা পুথি নং ১১৭৪ পৃ. ৪৪] ইত্যাদি

[৩১] অধিকং শাৰদাটীকায়ামনুসন্ধেয়ম্। —[দু. কৌ. হাতেলিখা পুথি নং ২৪, পৃ. ১৮ এ]
অধিকং শাৰদাটীকায়াম্। —[প্ৰে. কৌ. হা. পু. নং ৪৩৩, পৃ. ৯১]

ভট্টাচাৰ্যৰ ঘৰৰ পৰা এই প্ৰবন্ধ লেখকে উক্ত গ্ৰন্থৰ এটা প্ৰতিলিপি উদ্ধাৰ কৰি কা. স. স. সভাৰ গ্ৰন্থগাৰত সংৰক্ষণ কৰিবলৈ দিছে।

(৩) **বাস্তু-যাগ-পদ্ধতি :** বাগীশদেৱৰ "গূঢ়াৰ্থপ্ৰকাশিকা" গ্ৰন্থত এই পুথিখনৰ উল্লেখ আছে।[৩২] কা স. স. সভাৰ গ্ৰন্থাগাৰত ইয়াৰ এখন অসম্পূৰ্ণ জৰাজীৰ্ণ প্ৰতিলিপি আছে।

(৪) **জলাশয়প্ৰতিষ্ঠাপদ্ধতি :** এই গ্ৰন্থৰ নাম গ্ৰন্থকাৰে "গূঢ়াৰ্থপ্ৰকাশিকা"ত উল্লেখ কৰিছে।[৩৩]

(৫) **হোম-পদ্ধতি :** এই পুথিখনৰ নামো "গূঢ়াৰ্থপ্ৰকাশিকা"ত উল্লেখ আছে।[৩৪]

(৬) **গ্ৰহযাগপদ্ধতি :** এই গ্ৰন্থখনৰ হাতেলিখা প্ৰতিলিপি মঙ্গলদৈৰ ঘোৰাশাল গাওঁৰ দেৱজিৎ দেৱশৰ্মাৰ ঘৰত পোৱা গৈছে।

(৭) **আত্মাৰ্চাপদ্ধতি :** দুৰ্গা আৰু কালীৰ পূজা-পদ্ধতিৰ বিষয়ে লিখা এই কিতাপখনৰ কামৰূপ আৰু মঙ্গলদৈ অঞ্চলৰ পুৰোহিতসকলৰ ঘৰে ঘৰে হাতেলিখা প্ৰতিলিপি দেখা যায়।

(৮) **বৃষোৎসৰ্গপদ্ধতি :** কামৰূপ আৰু মঙ্গলদৈৰ বহুতো ব্ৰাহ্মণ পুৰোহিতৰ ঘৰত এইখন পুথিৰ প্ৰতিলিপি পোৱা যায়। কা. স. স. সভাত এখন প্ৰতিলিপি আছে।

(৯) **পঞ্চযজ্ঞকৌমুদী :** গ্ৰন্থকাৰে "শ্ৰাদ্ধকৌমুদী" গ্ৰন্থত এই পুথিৰ নামোল্লেখ কৰিছে।[৩৫] সাঁচিপাতত লিখা পুথি এখন মঙ্গলদৈৰ ঘোৰাশালৰ দেৱজিৎ দেৱশৰ্মাৰ ঘৰত আছে।

(১০) **প্ৰমাণকৌমুদী :** গ্ৰন্থকাৰে "শ্ৰাদ্ধকৌমুদী" আৰু "শুদ্ধি

---

৩২. অস্মৎকৃতবাস্তুযাগপদ্ধতাৱনুসন্ধেয়ম্। —[গূ. প্ৰ., পৃ. ১৯ এ]

৩৩. অস্মৎকৃতজলাশয়প্ৰতিষ্ঠাপদ্ধতাৱনুসন্ধেয়ম্। —[ঐ, পৃ. ২০ এ]

৩৪. অস্মৎকৃতহোমপদ্ধতাৱনুসন্ধেয়ম্। —[ঐ, পৃ. ৪০ বি]

৩৫. প্ৰপঞ্চঃ পঞ্চযজ্ঞকৌমুদ্যাম্। [শ্ৰা. কৌ., হাতেলিখা পুথি নং ১১৬৮, পৃ. ৪১ এ]

কৌমুদী” গ্ৰন্থত এই পুথিখনৰ উল্লেখ কৰিছে। এই পৰ্যন্ত কোনো হাতেলিখা পুথি পোৱা নাই।[৩৬]

(১১) **প্ৰায়শ্চিত্তকৌমুদী :** কামৰূপ জিলাৰ জনীগোগ গাওঁৰ পণ্ডিত নিত্যানন্দ মিশ্ৰৰ ঘৰত এই গ্ৰন্থৰ হাতেলিখা প্ৰতিলিপি এখন আছে।

(১২) **তিথিকৌমুদী :** ১৭১৬ খ্ৰীষ্টাব্দত মহামহোপাধ্যায় শম্ভুনাথ মিশ্ৰই “বৰ্ষভাস্কৰ” গ্ৰন্থত এইখন পুথিৰ নাম উল্লেখ কৰিছে।[৩৭]

(১৩) **আচাৰকৌমুদী :** সেই একে গ্ৰন্থকাৰেই তেওঁৰ “দিনভাস্কৰঃ” গ্ৰন্থত এই পুথিৰ নাম উল্লেখ কৰিছে।[৩৮]

পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশ মহাশয়ৰ তলত নাম দিয়া গ্ৰন্থসমূহ কা. স. স. সভাৰ গ্ৰন্থাগাৰত সংৰক্ষিত কৰা হৈছে।

(১৪) **দুৰ্গোৎসৱকৌমুদী :** গ্ৰন্থকাৰে তেওঁৰ কেইবাখনো গ্ৰন্থত এই পুথিৰ উল্লেখ কৰিছে।

(১৫) **বৃষোৎসৰ্গকৌমুদী :** “শ্ৰাদ্ধকৌমুদী” গ্ৰন্থত গ্ৰন্থকাৰে এই পুথিৰ উল্লেখ কৰিছে।

(১৬) **সংক্ৰান্তিকৌমুদী :** কামৰূপৰ কৈঠালকুছি নিবাসী পণ্ডিত গোপালচন্দ্ৰ ভাগৱতী তৰ্কস্মৃতিব্যাকৰণতীৰ্থই অসমীয়া অনুবাদসহ এইখন পুথি মুদ্ৰিত কৰিছে।

(১৭) **একাদশীকৌমুদী ;**

(১৮) **জন্মাষ্টমীকৌমুদী ;**

(১৯) **শিৱৰাত্ৰিকৌমুদী ;**

---

[৩৬] অধিকৎ প্ৰমাণকৌমুদ্যাম্। [ঐ, পৃ. ৪১ এ আৰু শু. কৌ. হাতেলিখা পুথি নং ৫১, পৃ. ৯ বি]

[৩৭] ভীমপৰাক্ৰমতিথিকৌমুদী—পাশ্চাত্য সংগ্ৰহনিৰ্ণয়ামৃত—ঔৎকলীয়তিথিসাৰাদিষু— [হাতেলিখা পুথি নং ২২ ,, পৃ. ৪৪এ]

[৩৮] আচাৰকৌমুদ্যাং বাগীশভট্টাচাৰ্যাঃ—[দিনভাস্কৰঃ হাতেলিখা পুথি নং ১১৭ বি. পৃ, ১১এ]

(২০) **সম্বন্ধকৌমুদী বা উদ্বাহকৌমুদী :** পণ্ডিত গোপালচন্দ্ৰ ভাগৱতী তৰ্কস্মৃতিব্যাকৰণতীৰ্থই সংস্কৃত টীকা লিখি এই পুথিখন প্ৰকাশ কৰিছে।

(২১) **বিবাদকৌমুদী ;**

(২২) **দায়কৌমুদী :** এইখন "বিবাদকৌমুদী"ৰ শেষখণ্ড ; কিন্তু পৰাম্পৰাক্ৰমে এইখন এখন পৃথক গ্ৰন্থ বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। গোৱালপাৰা জিলাৰ গৌৰীপুৰৰ পণ্ডিত ৰমানাথ বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে এইখন পুথি ছপা কৰিছে।

(২৩) **ব্যৱহাৰকৌমুদী :** (দেৱনাগৰী আখৰত লিখা আন এখন পুথিৰ নাম অৰিয়েণ্টেল ইনষ্টিটিউট অৱ্ বৰোদাৰ হাতেলিখা পুথিৰ তালিকাত উল্লিখিত হৈছে)।

(২৪) **দণ্ডকৌমুদী ;**

(২৫) **তীৰ্থকৌমুদী :** গ্ৰন্থকাৰে উক্ত দুয়োখন গ্ৰন্থৰ নাম অন্যান্য গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰিছে। (নেৱাৰীলিপিত লিখা আন এখন এই নামৰ হাতেলিখা পুথি নেপালৰ দৰবাৰ লাইব্ৰেৰীত আছে)।

(২৬) **দশকৰ্মকৌমুদী** বা **সংস্কাৰকৌমুদী :** এই পুথিখন পণ্ডিত গোপালচন্দ্ৰ ভাগৱতীয়ে সংস্কৃত টীকা লিখি প্ৰকাশ কৰিছে।

(২৭) **শ্ৰাদ্ধকৌমুদী :** গোৱালপাৰা জিলাৰ গৌৰীপুৰৰ পণ্ডিত তাৰানাথ গোস্বামী স্মৃতিৰত্ন মহাশয়ে প্ৰকাশ কৰিছে। বৰোদাৰ অৰিয়েণ্টেল ইনষ্টিটিউটৰ হাতেলিখা পুথিভঁৰালত আন এখন হাতেলিখা পুথি আছে ; এইখন গ্ৰন্থকেই পুস্তক-তালিকাত ভুলকৈ "কৃত্যকৌমুদী" বুলি উল্লেখ কৰিছে।

(২৮) **প্ৰেতকৃত্যকৌমুদী :** পণ্ডিত গোপালচন্দ্ৰ ভাগৱতীয়ে নিজৰ সংস্কৃত টীকাসহ প্ৰকাশ কৰিছে।

(২৯) **শুদ্ধিকৌমুদী :** গৌৰীপুৰৰ পণ্ডিত ৰমানাথ বিদ্যালঙ্কাৰ মহাশয়ে নিজে লিখা সংস্কৃত টীকাসহ প্ৰকাশ কৰিছে।

(৩০) **গ্ৰহণকৌমুদী :** ইয়াৰ এখন প্ৰতিলিপি গুৱাহাটীৰ

“ডিপাৰ্টমেণ্ট অৱ্ হিষ্টৰিকেল এণ্ড এন্টিকোৱাৰিয়ান ষ্টাডিজ”ত সংৰক্ষিত হৈছে।

(৩১) **দীক্ষাকৌমুদী ঃ** এইখন “সংক্ৰান্তি”, “একাদশী”, “জন্মাষ্টমী” আৰু “শিৱৰাত্ৰি” “তিথিকৌমুদী”ৰ অন্তৰ্গত যেন অনুমান হয়। “দায়কৌমুদী” “বিবাদকৌমুদী”ৰ এটা অংশহে। সেই কাৰণে বিষয়বস্তু-জ্ঞাপক শব্দৰ ঠিক পিছতেই “কৌমুদী” শব্দ প্ৰয়োগ কৰি ৰচনা কৰা মুঠ গ্ৰন্থৰ সংখ্যা ওঠৰখন। সেই বাবেই সম্ভৱতঃ তেওঁক অষ্টাদশ কৌমুদীকাৰ বোলা হয়।

“পঞ্চযজ্ঞকৌমুদী” গ্ৰন্থৰ শেষত বাগীশদেৱে মহাৰাজ মল্লদেৱৰ পৃষ্ঠপোষকতাত গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰা বুলি স্বীকাৰ কৰিছে আৰু ৰজাই সন্তুষ্ট হৈ গ্ৰন্থকাৰক পুৰস্কাৰ দিয়া বুলি উল্লেখ কৰিছে। বহু কেইখন গ্ৰন্থৰ পৰিসমাপ্তিজ্ঞাপক বাক্যত তেওঁ তেওঁৰ নামৰ সৈতে “মহামহোপাধ্যায়” আৰু “জগদ্‌গুৰু” আখ্যা ব্যৱহাৰ কৰিছিল। মহাৰাজ মল্লদেৱে তেওঁক ‘জগদ্‌গুৰু’ আখ্যাৰে বিভূষিত কৰিছিল যেন অনুমান হয়। মল্লদেৱে বা নৰনাৰায়ণে ১৫৪০ খ্ৰীষ্টাব্দৰপৰা ১৫৮৬ খ্ৰীষ্টাব্দলৈ ৰাজত্ব কৰিছিল।

পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশৰ “গ্ৰহণকৌমুদী” গ্ৰন্থখন ১৫২২ শকাব্দত (১৬০০ খ্ৰীষ্টাব্দত) কোচবেহাৰত লক্ষ্মীনাৰায়ণৰ ৰাজত্বকালত ৰচিত হয়। নৰনাৰায়ণৰ লোকান্তৰৰ পিছত বাগীশ ভট্টাচাৰ্যই লক্ষ্মীনাৰায়ণ আৰু ৰঘুদেৱ ৰজাক তেওঁলোকৰ ৰাজসভাত প্ৰায়েই উপস্থিত হৈ পৰামৰ্শ দি অনুগৃহীত কৰিছিল। হয়গ্ৰীৱ—মাধৱ মন্দিৰ নিৰ্মাণৰ পিছত তেওঁ মণিপৰ্বতৰ নামনিৰ দখিক্ষীৰ গাওঁত বাস কৰিছিল। ৰঘুদেৱে ১৬০৩ খ্ৰীষ্টাব্দত মৃত্যু বৰণ কৰিছিল।

দৈত্যাৰি ঠাকুৰে তেওঁৰ “শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ-শ্ৰীমাধৱদেৱ-চৰিত” পুথিত ২৪৯০-৪২ পদত উল্লেখ কৰিছে যে মাধৱদেৱে ৰঘুদেৱৰ ৰাজধানী বিজয়নগৰলৈ যাওঁতে ১৬০৩ খ্ৰীষ্টাব্দত বাগীশ ভট্টাচাৰ্য নামৰ এজন বৃদ্ধ পণ্ডিতক লগ পাইছিল। এই পণ্ডিতজন নিশ্চয়কৈ পীতাম্বৰ

সিদ্ধান্তবাগীশেই। বাগীশে পৰীক্ষিতনাৰায়ণৰ ৰাজত্বকালত "একাদশী-কৌমুদী"খন ৰচনা কৰিছিল।

সিদ্ধান্তবাগীশে "বিবাদকৌমুদী"খন ১৫২৬ শকত (১৬০৪ খ্ৰীষ্টাব্দ)[৩৯]; "ব্যৱহাৰকৌমুদী"খন ১৫৩০ শকত (১৬০৭ খ্ৰীষ্টাব্দ)[৪০] আৰু "শুদ্ধি-কৌমুদী"খন ১৫৩৪ শকত (১৬১২ খ্ৰীষ্টাব্দ)[৪১] ৰচনা কৰিছিল।

"দণ্ডকৌমুদী"খন লৌহিত্যৰ সোঁপাৰে বাস কৰোঁতে লিখা।[৪২] পৰীক্ষিতনাৰায়ণৰ অশ্বক্লান্তৰ ওচৰত নিৰ্মাণ কৰা নতুন ৰাজধানীত ১৬০৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰপৰা ১৬১১ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভিতৰত বাগীশে এই গ্ৰন্থখন সম্ভৱতঃ প্ৰণয়ন কৰিছিল।

ওপৰত উল্লিখিত ইতস্ততঃ বিক্ষিপ্ত উৎসৰপৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে সিদ্ধান্তবাগীশ সম্ভৱতঃ ১৫২৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰপৰা ১৬১৫ খ্ৰীষ্টাব্দলৈ প্ৰায় ৯০ বছৰ কাল জীয়াই আছিল। সিদ্ধান্তবাগীশে ৰাজপণ্ডিত হিচাপে থাকোঁতে ষোড়শ শতিকাৰ শেষ চতুৰ্থাংশত আৰু সপ্তদশ শতিকাৰ প্ৰথম চতুৰ্থাংশত প্ৰায় সকলো গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা বুলি অধ্যাপক ঘনকান্ত শৰ্মাই লিখা কথাষাৰৰ কোনো যুক্তিমূলক ভিত্তি নাই।[৪৩] আমি জনামতে সিদ্ধান্তবাগীশৰ মাত্ৰ চাৰিখন গ্ৰন্থতহে ৰচনাকালৰ উল্লেখ আছে—যেনে, "গ্ৰহণকৌমুদী" (১৫২২ শক), "বিবাদ-কৌমুদী" (১৫২৬ শক), "ব্যৱহাৰ কৌমুদী" (১৫৩০ শক) অথবা হাতেলিখা অন্য এখন প্ৰতিলিপিত থকামতে ১৫৩৫ শক[৪৪]) আৰু

---

[৩৯] কা. স. স. সভা—হাতেলিখা পুথি নং ১০০

[৪০] কা. স. স সভা—হাতেলিখা পুথি নং ১২২০ (ত্ৰিংশাধিক—পঞ্চদশ শকাব্দ অথবা পঞ্চত্ৰিংশাধিক· ·)

[৪১] কা. স. স. সভা—হাতেলিখা পুথি নং ৬৩৮

[৪২] কা. স. স. সভা—হাতেলিখা পুথি নং ৯০

[৪৩] **জৰ্ণেল অৱ্ ডি আসাম ৰিচাৰ্চ ছোচাইটী**, দশমখণ্ড, জুলাই-অক্টোবৰ, ১৯৪৩.

[৪৪] কা. স. স. সভা—হাতেলিখা পুথি নং ১১৯২

"শুদ্ধিকৌমুদী" (১৫৩৪ শক)। এই গোটেইকেইখন ১৬০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পিছৰ আৰু ১৬১৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰ আগৰ।

সিদ্ধান্তবাগীশদেৱৰ বিশাল পাণ্ডিত্যৰ বিষয়ে আমি তেওঁৰ গ্ৰন্থৰাশিৰপৰাই জানিব পাৰোঁ। তেওঁ ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাৰ বিভিন্ন শাখাৰ প্ৰায় ৫০০ খন গ্ৰন্থৰ নামোল্লেখ কৰিছে। "শুদ্ধিকৌমুদী"ৰ প্ৰাৰম্ভিক আৰু সমাপ্তিজ্ঞাপক শ্লোকত তেওঁ সকলো শাস্ত্ৰ পিতাকৰ ওচৰত অধ্যয়ন কৰা বুলি আৰু ন্যায়মীমাংসা শাস্ত্ৰত প্ৰগাঢ় ব্যুৎপত্তি লাভ কৰা বুলি উল্লেখ কৰিছে।[৪৫]

সিদ্ধান্তবাগীশদেৱৰ গ্ৰন্থসমূহৰপৰা বুজা যায় যে তেওঁ বিশাল সংস্কৃত বিদ্যাৰ নানা শাখা অধ্যয়ন কৰি অতুলনীয় পাণ্ডিত্য লাভ কৰিছিল ; যুক্তি-তৰ্কত তেওঁৰ প্ৰগাঢ় বাগ্মিতা আৰু গদ্যপদ্য ৰচনাত পৰিপক্ক অধিকাৰ আছিল। সমাজত বিশিষ্ট সন্মান লাভ কৰাৰ উপৰিও ৰাজসভাত প্ৰভূত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰি সমগ্ৰ দেশতে অম্লান যশস্যা অৰ্জন কৰিছিল। তেওঁৰ অসাধাৰণ শাস্ত্ৰব্যুৎপত্তি আৰু গ্ৰন্থসমূহত দেখুওৱা পাণ্ডিত্যৰ প্ৰতি সন্মান জনাই পৰবৰ্তীকালৰ পণ্ডিতসকলে তেওঁক "সিদ্ধান্তবাগীশ ভট্টাচাৰ্য" বা "বাগীশ ভট্টাচাৰ্য" সন্মানেৰে বিভূষিত কৰিছিল। সপ্তদশ শতিকাতেই তেওঁৰ গ্ৰন্থৰাশিৰ হাতে লিখা প্ৰতিলিপি ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলত সমাদৃত হৈছিল আৰু এতিয়াও সেইবোৰ অসমৰ বাহিৰত বঙ্গদেশ, বৰোদা, নেপাল আদি ঠাইত পোৱা যায়। পশ্চিম ভাৰতৰ বিখ্যাত পণ্ডিতসকলেও তেওঁৰ গ্ৰন্থৰপৰা প্ৰমাণ হিচাপে উক্তি দাঙি ধৰিছিল। ১৬২২ খ্ৰীষ্টাব্দত

---

[৪৫] তাতাদধীত্যাখিলশাস্ত্ৰসাৰং কল্পদ্ৰুমাদীন্ বহুশো ৱিলোক্য।
পীতাম্বৰঃ পূজিতপীতৱস্ত্ৰস্তনোতি যত্নাৎ পিতৃকৃত্যকৌমুদীম্॥
নানামতং স্মৃতিপুৰাণৱিদাং ৱিদিত্বা জ্ঞাত্বা চ গৌতমনয়ং সহ
জৈমিনীয়ম্।
শ্ৰীকামৰূপধৰণীপতিমণ্ডিতেন ৱাগীশ্বৰেণ ৰচিতো ৰুচিৰো নিবন্ধঃ॥

কমলাকৰ ভট্টই তেওঁৰ গ্ৰন্থৰপৰা উদ্ধৃতি দিছিল।[৪৬] ইয়াৰপৰা প্ৰমাণিত হয় যে তেওঁৰ যশস্যা ভাৰতত প্ৰচাৰিত হৈছিল আৰু তেওঁৰ পাণ্ডিত্য সৰ্বত্ৰ স্বীকৃত হৈছিল।

২৪। পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশৰ পিছতে ৰিপুঞ্জয় ভট্টাচাৰ্য সমগ্ৰ কামৰূপতে সুপৰিচিত পণ্ডিত। তেওঁ গোৱালপাৰা জিলাৰ শালকোচাৰ চক্ৰৱৰ্ত্তী পৰিয়ালৰ পূৰ্বপুৰুষ। সপ্তদশ শতিকাৰ প্ৰথমাৰ্দ্ধত “পূৰ্ণচন্দ্ৰ” নামৰ এখন ডাঙৰ ধৰ্মশাস্ত্ৰসংহিতা প্ৰণয়ন কৰিছিল। “প্ৰায়শ্চিত্ত”, “তিথিকৃত্য” আৰু “শ্ৰাদ্ধখণ্ড” নামৰ তিনিটাখণ্ডত গ্ৰন্থখন বিভক্ত ; নাম অনুসৰি সেইখণ্ডবোৰত বিষয়বস্তু সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। কামৰূপীয় স্মৃতি-শাখাৰ ই এখন প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থ। এইগ্ৰন্থৰ হাতেলিখা প্ৰতিলিপি কেইখনমান কা. স. স সভাৰ গ্ৰন্থাগাৰত আছে।

২৫। বৈকুণ্ঠনাথ ভট্টাচাৰ্য বা ভট্টদেৱ নামে সুপৰিচিত যি গৰাকী প্ৰথিতযশা বৈষ্ণৱ মহাপুৰুষে অসমীয়া ভাষাৰ গদ্যত শ্ৰীমদ্‌ভগৱদ্‌গীতা আৰু শ্ৰীমদ্‌ভাগৱতপুৰাণৰ অনুবাদমূলক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল সেই গৰাকী পণ্ডিতেই “শৰণ—সংগ্ৰহ” নামৰ গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰি বৈষ্ণৱ-

---

[৪৬] **শ্ৰাদ্ধকৌমুদ্যাং কালিকাপুৰাণে :—**

পূৰ্ব্বাদ্ধে ৱিশেষতঃ শিৱপূজাং প্ৰমৃতপিতৃকো নৰঃ।
যাৱদৱৎসৰপৰ্যন্তং মনসাপি ন চাচৰেৎ॥

* * *

শ্ৰাদ্ধকৌমুদীকাৰাস্তদ্ৱয়োৰেৱ মহা গুৰ্ৱোৰব্দমেকমশৌচকম্।
নান্যেষামধিকাশৌচং স্বজাতিৱিহিতাৎ বিদ্ম॥
ইতি সমূলজাতুকৰ্ণৱচনৱিৰোধান্নিৰ্মূলমাহুঃ।

দ্ৰষ্টব্য—**নিৰ্ণয়সিন্ধু**, তৃতীয় পৰিচ্ছেদ, পণ্ডিত জোলপ্ৰসাদ সম্পাদিত, পৃ. ৯২১ ;

শ্ৰাদ্ধকৌমুদী, পণ্ডিত তাৰানাথ গোস্বামীৰদ্বাৰা সম্পাদিত, পৃ. ১৯৯ এফ্

সকলৰ পালনীয় কৰ্মৰ সবিশেষ বিৱৰণ দিছিল। সপ্তদশ শতিকাৰ প্ৰথমাৰ্দ্ধত প্ৰণীত এই গ্ৰন্থখনেও কামৰূপীয় ধৰ্মশাস্ত্ৰ শাখাত বিশেষস্থান অধিকাৰ কৰি আছে। অসমৰ বৈষ্ণৱ সত্ৰসমূহত উক্ত গ্ৰন্থত বৰ্ণিত বিধিনিয়মবোৰ অনুসৰণ কৰা হয়।

২৬। কাত্যায়নৰ "শ্ৰাদ্ধসূত্ৰ"ৰ ভাষ্যৰূপে লিখা "শ্ৰাদ্ধৰত্ন" ৰচনা কৰিছিল কোনো এজন নীলাম্বৰাচাৰ্যই।

২৭। শ্ৰীধৰ মিশ্ৰই দশকৰ্মৰ বিষয়ে "সংস্কাৰদীপিকা" নামৰ গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল।

২৮। কলাপচন্দ্ৰৰদ্বাৰা সংকলিত "শ্ৰাদ্ধচন্দ্ৰিকা" গ্ৰন্থত বিভিন্ন শ্ৰাদ্ধৰ পদ্ধতি বিবৃত কৰা হৈছে।

২৯। (ক) বিভিন্ন ধৰ্মকাৰ্যানুষ্ঠানত ব্যৱহাৰ্য আৰু অব্যৱহাৰ্য ফুলৰ বিষয়ে কেশৱাচাৰ্যৰ পুত্ৰ মহাদেৱ ভট্টাচাৰ্যই "পুষ্পপ্ৰদীপ" ৰচনা কৰিছিল। (খ) সেই একেজন গ্ৰন্থকাৰেই অমঙ্গলসূচক ঘটনাৰ শান্তি আৰু প্ৰতিবিধানৰ অৰ্থে "অদ্ভুতসাৰ" নামৰ পুথি ৰচনা কৰিছিল।

উক্ত গ্ৰন্থসমূহ সপ্তদশ শতিকাত ৰচিত আৰু এই গ্ৰন্থসমূহে কামৰূপীয় ধৰ্মশাস্ত্ৰ শাখাৰ কলেবৰ বঢ়াইছে।

৩০। চন্দ্ৰ কন্দলীৰ প্ৰণীত "স্মৃতিনৱনীত" গ্ৰন্থত ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন বিষয় উপস্থাপিত কৰা হৈছে।

৩১। কবিৰাজ মিশ্ৰই "শুদ্ধিচন্দ্ৰ" গ্ৰন্থত অন্ত্যেষ্টিক্ৰিয়া সম্বন্ধে আলোচনা কৰিছে। এইখন পুথি আৰু পূৰ্বোক্ত 'স্মৃতিনৱনীত' নামৰ পুথিখন সম্ভৱতঃ উজনি অসমত অষ্টাদশ শতিকাৰ প্ৰথমাৰ্দ্ধত ৰচনা কৰা হৈছিল।

৩১। বাগীশ ভট্টাচাৰ্যৰ পৰবৰ্তী কালছোৱাত কামৰূপীয় ধৰ্মশাস্ত্ৰ নিবন্ধকাৰসকলৰ ভিতৰত প্ৰাতঃস্মৰণীয় পণ্ডিত আছিল মহামহোপাধ্যায় শম্ভুনাথ মিশ্ৰ সিদ্ধান্তবাগীশ। তেওঁ দ্বাদশ "ভাস্কৰ" প্ৰণয়ন কৰি যশস্যা লাভ কৰিছিল। এইখন ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ এখন বিশ্বকোষসদৃশ গ্ৰন্থ;

মুঠ বাৰটা খণ্ডত বিভক্ত এই পুথিখনত ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন বিষয়ৰ আলোচনা সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। প্ৰতিটো খণ্ডৰ প্ৰবন্ধৰ পিছতে "ভাস্কৰ" শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছিল যেনে, "বৰ্ষভাস্কৰ", "দিনভাস্কৰ" ইত্যাদি।

"বৰ্ষভাস্কৰ" গ্ৰন্থৰ পৰিসমাপ্তিসূচক বাক্যৰপৰা জনা যায় যে ৰত্নপীঠৰ উপাস্য দেৱতা জল্পেশ্বৰৰ মন্দিৰৰ ওচৰৰ বৈকুণ্ঠপুৰত থাকি ১৬৩৮ শকাব্দত (১৭১৬ খ্ৰীষ্টাব্দ) মাঘৰ শুক্লপক্ষত কোচবেহাৰৰ ৰজা ধৰ্মদেৱৰ পৃষ্ঠপোষকতাত উক্ত গ্ৰন্থৰ ৰচনা শেষ কৰিছিল।[৪৭] তেওঁ আগেয়ে ৰচনা কৰা "বৰ্ষপদ্ধতিভাস্কৰ", "কৃত্যপদ্ধতিভাস্কৰ" আৰু "দেৱীপূজাভাস্কৰ" আদিৰ উল্লেখ কৰিছে। অষ্টাদশ শতিকাৰ প্ৰথম চতুৰ্থাংশত তেওঁৰ গ্ৰন্থসমূহ ৰচিত হোৱা বুলি ধৰিব পাৰি। গ্ৰন্থকাৰে বঙ্গদেশৰ স্মাৰ্ত্ত ভট্টাচাৰ্যৰ মতৰ বিৰুদ্ধে প্ৰবল যুক্তিসহ পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ প্ৰতিবাদ উত্থাপন কৰিছে আৰু সেইমত খণ্ডন কৰি প্ৰাচীন মতৰ যথাৰ্থতা প্ৰতিপন্ন কৰিছে। সেই উদ্দেশ্যেই তেওঁ সেই গ্ৰন্থসমূহ ৰচনা কৰিছিল।[৪৮]

---

৪৭. ৰত্নপীঠাধিপশ্ৰীমজ্জল্পীশেশ্বৰসন্নিধৌ।
মাঘেমাসি সিতেপক্ষে গ্ৰন্থঃসম্পূৰ্ণতামগাৎ॥
শাকে দিগ্‌গজশক্ৰাক্ষিশৰজন্মাস্যেন্দুভিঃ সম্মিতে
ভূখণ্ডে জনতাৰ্ত্তিহাৰিযশসঃ শ্ৰীধৰ্ম্মদেৱস্য চ।
বৈকুণ্ঠাখ্যপুৰে পুৰাৰিপুৰৱন্নন্দীশ্বৰেণেক্ষিতে
চক্ৰে ৱৎসৰভাস্কৰং বুধমুদে সিদ্ধান্তমিশ্ৰঃ কৃতী॥
ইতি মহামহোপাধ্যায়শ্ৰীশম্ভুনাথমিশ্ৰসিদ্ধান্তবাগীশভট্টাচাৰ্য
কৃতো ৱৰ্ষভাস্কৰোঽয়ং সমাপ্তঃ॥ ০ ॥

৪৮. নৱীনৱাক্যতিমিৰাচ্ছন্নপ্ৰাচীনপদ্ধতেঃ।
প্ৰকাশাৰ্থং স্বমতিতঃ সুধিয়াং সুখহেতৱে॥
দেৱশ্ৰীধৰ্মদেৱস্য দ্বিজানামপ্যনুজ্ঞয়া।
শ্ৰীশম্ভুনাথ মিশ্ৰেণ তন্যতে ৱৰ্ষভাস্কৰঃ॥
[দ্ৰষ্টব্য—বৰ্ষভাস্কৰ—প্ৰথম শ্লোক]

শম্ভুনাথ মিশ্ৰই উল্লেখ কৰা প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থৰ উল্লেখসমূহে প্ৰমাণ কৰে যে তেওঁৰ সংস্কৃত বিদ্যাৰ সকলো শাখাতে অধ্যয়নৰ পৰিধি অতি বিস্তৃত আছিল। কেৱল "বৰ্ষভাস্কৰ" গ্ৰন্থতেই প্ৰায় ৩০০ গ্ৰন্থ আৰু গ্ৰন্থকাৰৰ নাম উল্লেখ কৰিছে। উক্ত গ্ৰন্থকাৰে প্ৰণয়ন কৰা বুলি পৰম্পৰাগতভাবে স্বীকৃত দ্বাদশভাস্কৰৰ মাত্ৰ তলত দিয়া চাৰিখনৰ হাতেলিখা পুথি পোৱা যায়ঃ

(১) **বৰ্ষভাস্কৰঃ** এই গ্ৰন্থৰ দুখন হাতেলিখা পুথি কা. স. স. সভাৰ গ্ৰন্থাগাৰত আছে।

(২) **দিনভাস্কৰ** আৰু (৩) **কলাভাস্কৰঃ** এই দুয়োখন গ্ৰন্থৰ একোখন হাতেলিখা পুথি উক্ত গ্ৰন্থাগাৰত আছে।

(৪) **বিবাহভাস্কৰঃ** গামেৰিমুৰীৰ স্বৰ্গত পণ্ডিত চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰৰ ঘৰত এখন হাতেলিখা পুথি আছে।

(৫) **বৰ্ষপদ্ধতিভাস্কৰ,** (৬) **কৃত্যপদ্ধতিভাস্কৰ,** (৭) **অশৌচ-ভাস্কৰ,** (৮) **অকালভাস্কৰ** আৰু (৯) **দেৱীপূজাভাস্কৰঃ** এই গোটেই পাঁচখন গ্ৰন্থৰ নাম "বৰ্ষভাস্কৰ" গ্ৰন্থত গ্ৰন্থকাৰে নিজে উল্লেখ কৰিছে। বাকী তিনিখন "ভাস্কৰ"ৰ কথা পৰম্পৰাগতভাবে চলি আহিছে; কিন্তু সেইকেইখনৰ নামৰ উল্লেখ ক'তো নাই অথবা সেইকেইখনৰ হাতেলিখা পুথিও ক'তো পোৱা নাই।

কামৰূপীয় স্মৃতিশাস্ত্ৰ-শাখাৰ সৰু সৰু স্মৃতিনিবন্ধ প্ৰণেতা আৰু মূল গ্ৰন্থৰ টীকা ৰচনা কৰা বহুতো পণ্ডিত আছিল। তাৰে কিছু-মানৰহে হাতেলিখা পুথি পোৱা যায়। স্থানাভাবত সেইবোৰৰ বিৱৰণ দিয়াৰপৰা বিৰত থকা হ'ল। এই বিষয়ে বিতং সমালোচনা আৰু অনুসন্ধান আৰু গৱেষণাৰ আৱশ্যকতা আছে। তেনেকুৱা সমালোচনা, অনুসন্ধান আৰু গৱেষণা বিশেষ আকৰ্ষণীয় আৰু তাৎপৰ্যপূৰ্ণ হ'ব বুলি আশা কৰিব পাৰি।

মধ্যকামৰূপ ব্ৰাহ্মণসমাজৰ

বিশেষ অধিবেশন

অভ্যৰ্থনা সমিতিৰ সভাপতিৰ অভিভাষণ

স্থান—কৈঠালকুছি

এপ্ৰিল, ১৯৫০ ইং

শ্ৰীচন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰ

ওঁ

নমো ব্ৰহ্মণ্যদেৱায় গোব্ৰাহ্মণহিতায় চ।
জগদ্ধিতায় কৃষ্ণায় গোৱিন্দায় নমোনমঃ॥
যো ৱিভ্ৰদ্ ব্ৰহ্মৰূপং সৃজতি জগদিদং বিষ্ণুৰূপং দধানঃ
পুষ্ণাত্যন্তে চ কালে হৰতি হৰতনুং ধাৰয়ন্নিৰ্গুণোঽপি।
চিৎসত্যানন্দৰূপস্ত্ৰিতয়গুণময়ীমাশ্ৰয়ন্ স্বীয়মায়াং
তং শান্ত্যৈ নৌমি দেৱং ত্ৰিজগদঘহৰং নন্দগোপালবালম্॥
যৎপাদপদ্মমদধাৎ পদ্মনাভো হৃদা স্বয়ম্।
তেভ্যো জগৎপুনানেভ্যো ব্ৰাহ্মণেভ্যো নমোনমঃ॥

শ্ৰদ্ধেয় ভূদেৱবৃন্দ আৰু উপস্থিত ভদ্ৰমণ্ডলী,

অতীতৰ জ্ঞানগৌৰৱ আৰু ঐশ্বৰ্যৰ লীলাভূমি প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য সম্পদৰ আধাৰ প্ৰাচীন কামৰূপ ৰাজ্যৰ ৰাজধানী প্ৰাগ্জ্যোতিষপুৰ বিভাগৰ অন্তৰ্গত এই মধ্যকামৰূপ অঞ্চলৰ ব্ৰাহ্মণ সমাজ প্ৰাচীন কালৰে পৰা কামৰূপীয় কৃষ্টি, শিক্ষা আৰু সংস্কৃতিৰ চৰ্চা আৰু প্ৰচাৰৰ কেন্দ্ৰৰূপে পৰিগণিত হৈ সমগ্ৰ কামৰূপীয় সমাজৰ শীৰ্ষস্থান অধিকাৰ কৰি অহা কথা আপোনালোক সকলোৱে জানে। প্ৰয়োজন অনুসৰি ভগৱান মৰ্ত্ত্যধামত অৱতীৰ্ণ হোৱাৰ দৰে, এই সমাজ বহুবাৰ ৰূপায়িত হৈ সমাজ নিয়ন্ত্ৰণৰ বাবে কাৰ্যতৎপৰ হৈছে আৰু প্ৰয়োজন নথকাত ইয়াৰ বহুবাৰ তিৰোভাবো হৈছে। সেই দৃষ্টিভঙ্গীৰে চালে আজি এই সমাজৰ নতুন সৃষ্টি বুলি ধৰি ল'ব নোৱাৰি। এই সমাজৰ যি উদ্দেশ্য বা আদৰ্শ তেনে উদ্দেশ্য আৰু আদৰ্শ থকা

বহুতো শাখা প্ৰশাখা সমিতি এই অঞ্চলত ইতস্তত: বিক্ষিপ্ত হৈ আছে। সেইবাবে সেই শাখা সভাবোৰকো এক হিচাপে আমাৰ এই কেন্দ্ৰীয় সভাৰ অন্তৰ্ভুক্ত বুলি ধৰি ল'ব পাৰি। যি হওক প্ৰয়োজনবশত: আজি পুনঃ ৰূপায়িত এই ব্ৰাহ্মণ সমাজৰ অভ্যৰ্থনা সমিতিৰ সভাপতিৰ ভাৰ এই অভাজন বৃদ্ধৰ গাত অৰ্পিত হৈছে। আশী বছৰীয়া বৃদ্ধৰ পক্ষে এই ভাৰ দুৰ্বহ হ'লেও তৰুণসকলৰ সাহস আৰু শক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়েই ইয়াক মূৰ পাতি লৈছোঁ। আশা কৰোঁ সহৃদয় ভূদেৱবৃন্দই বৃদ্ধৰ অসামৰ্থ্য-জনিত সকলো ত্ৰুটি নিজগুণে মাৰ্জ্জনা কৰিব।

হে ভূদেৱবৃন্দ,

আপোনালোকৰ শুভপদাৰ্পণত আজি আমাৰ এই ঠাই পৱিত্ৰ হৈ উঠিছে; কিন্তু ইয়াৰ মাজেদিও আমাৰ নিঃকিনতা স্পষ্টভাৱে ফুটি ওলাইছেঁ। কাৰণ আপোনালোকক যথোচিত অভ্যৰ্থনা কৰিবলৈ যি আযোজনৰ প্ৰয়োজন আমি তাৰ এশভাগৰ এভাগো কৰিব পৰা নাই। প্ৰকৃততে আমাৰ আয়োজন অতি সামান্য, কিন্তু ত্ৰুটি বহুতো। কবলৈ গ'লে—

'তৃণানি ভূমিৰুদকং বাক্‌চতুৰ্থী চ সূনৃতা'—ইয়াত বাহিৰে আপোনালোকৰ আগত দাঙি ধৰিবলৈ আমাৰ আন একো নাই। আপোনালোকে যেন নিজগুণে সন্তুষ্ট হয়। এইয়ে মোৰ আপোনালোকৰ ওচৰত বিনীত প্ৰাৰ্থনা।

সমবেত ভদ্ৰমণ্ডলী,

প্ৰাচীন কীৰ্তিৰে পৰিপূৰ্ণ প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰ ৰাজ্যৰ অন্তঃপাতী এই ভূ-ভাগৰ স্বতন্ত্ৰভাৱে স্থান-মাহাত্ম্য বৰ্ণনা কৰাৰ বিশেষ আৱশ্যক নাই বুলিবই পাৰি, কিয়নো প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰৰ মহিমাই এই অন্তৰ্বৰ্ত্তী স্থানবোৰৰো মহিমা। এই প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰ অঞ্চলৰ মাহাত্ম্য-কীৰ্ত্তন প্ৰসঙ্গত যোগিনী-তন্ত্ৰকাৰে এইদৰে কৈছে—

যত্রাস্তে নীলশৈলে হৰিহৰৱিধিভিঃ সেৱ্যমানা সুৰেশা
কামাখ্যা যত্র সাক্ষান্মণিগিৰিশিখৰে মাধৱো ৱাজিৱক্ত্ৰঃ ।
কেদাৰো যত্র লিঙ্গং মদনগিৰিৱৰে নিত্যমাৱৰ্দ্ধমানম্
লৌহিত্যঃ পুণ্যতোয়ো ৱহতি ৱিধিসুতো দপিতশ্চানুজেন ॥
ভৌমোঽভূদ্ ভূমিপালঃ ক্ষিতিপতিতিলকো যত্র প্ৰাগজ্যোতিষাখ্যে
ৱিপ্ৰা ৱেদান্ত-ৱেদাগমনিপুণতমা ৱ্যাসকল্পাঃ প্ৰশান্তাঃ ।
যা ৱিদ্বদ্বৃন্দপূৰ্ণা সকলৱসুমতীমণ্ডলী সাৰভূতা
সাস্মাকং জন্মভূমিৱিৱিধগুণযুতা কামৰূপাভিধানা ॥

যি দেশত নীলাচল নামৰ পৰ্বতত হৰিহৰ আৰু ব্ৰহ্মাৰ সেৱনীয়া জগজ্জননী মহামায়া সুৰেশ্বৰী কামাখ্যা দেৱী বিৰাজমানা, মণিগিৰি নামৰ পৰ্বতৰ শিখৰত হয়গ্ৰীৱমাধৱ, মদন পৰ্বতৰ ওপৰত বৰ্ধমান কেদাৰেশ্বৰ মহালিঙ্গ, তীৰ্থৰাজ ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদ সদায় প্ৰবহমান, প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰ (গৌহাটী) নগৰত ভূমিপুত্ৰ নৃপতিকুলতিলক নৰকাসুৰ ৰজা আছিল ; ব্ৰাহ্মণসমূহ বেদ, বেদান্ত আৰু আগম শাস্ত্ৰত প্ৰবীণ, ব্যাসতুল্য আৰু প্ৰশান্ত ; অশেষগুণালঙ্কৃত সমস্ত শাস্ত্ৰ পাৰদৰ্শী মহামহা পণ্ডিতবৃন্দেৰে পৰিপূৰ্ণ সমস্ত পৃথিৱীৰ সাৰভূত বিবিধ গুণযুক্ত এই কামৰূপ প্ৰদেশ আমাৰ জন্মভূমি ।

এইদেশ কামাখ্যাদেৱী আৰু দশমহাবিদ্যাৰ অধিষ্ঠান কাৰণে সকলোৰে পূজনীয়, সমগ্ৰ ভাৰতবাসীৰ মিলন মন্দিৰ মহাপুণ্যক্ষেত্ৰ, সকলো দেৱতাৰ বাসস্থান পৃথিবীদেৱীৰ তিলক স্বৰূপ, ভোগশালী সকলৰ বিলাসভূমি, ইয়াতেই কুৰুক্ষেত্ৰ মহাযুদ্ধৰ সহায়কাৰী ভগদত্ত ৰজাৰ প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰ ৰাজধানী আছিল। এই নগৰৰ অলপ দূৰৈত মহামুনি বশিষ্ঠৰ আশ্ৰম আৰু উমানন্দ, অশ্বক্ৰান্ত প্ৰভৃতি মহাতীৰ্থ বিৰাজমান আছে ।

ইতিপূৰ্বে এই কামৰূপ দেশ প্ৰচুৰ পৰিমাণে অগাধ পাণ্ডিত্যশালী মহামহা পণ্ডিতবৰ্গৰদ্বাৰা পৰিপূৰ্ণ আছিল। দৰ্শনবিশাৰদ মহাপুৰুষ অভিনৱগুপ্তাচাৰ্য কামৰূপৰে পণ্ডিত বুলি শুনা যায়। স্মৃতি শাস্ত্ৰ

প্ৰণেতা দামোদৰ মিশ্ৰও কামৰূপৰ ; তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰমাণ স্বীকাৰ কৰি স্মাৰ্তশিৰোমণি ৰঘুনন্দন ভট্টাচাৰ্যই নিজৰ গ্ৰন্থত তেওঁৰ গৌৰৱ প্ৰকাশ কৰি গৈছে। কামৰূপৰ অন্তৰ্গত মঙ্গলদৈ অঞ্চলত জন্ম গ্ৰহণ কৰা পণ্ডিতকুলতিলক পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশে কামৰূপত প্ৰথম স্মৃতিৰ ব্যৱহাৰ চলাই চিৰস্মৰণীয় হৈ গৈছে। এতিয়াও দেখা যায় বঙ্গদেশত নব্যস্মৃতি আৰু কামৰূপত প্ৰাচীন স্মৃতিৰ প্ৰচলন বেছি। ৰঘুনন্দন ভট্টাচাৰ্যই কামৰূপতো তেওঁৰ নব্যস্মৃতি চলাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল বুলি প্ৰমাণ পোৱা যায়। কিন্তু সিদ্ধান্তবাগীশৰ লগত শাস্ত্ৰৰ বিচাৰত পৰাস্ত হৈ উজনিৰ ফাললৈ গৈছিল আৰু তাত কিছুমান ঠাইত তেওঁৰ মত প্ৰচাৰ কৰিছিল বুলি শুনা যায়। আজি কালিও উজনিৰ ফালে বহু ঠাইত স্মাৰ্তমত প্ৰচলিত আছে।

প্ৰয়োগৰত্নমালাব্যাকৰণৰচক মহামহাধ্যাপক পুৰুষোত্তম ভট্টাচাৰ্য, ব্যাকৰণৰ টীকাকাৰ জয়কৃষ্ণ, জীৱেশ্বৰ, মহেন্দ্ৰ আৰু নব্যমত খণ্ডনকাৰক 'বৰ্ষভাস্কৰ' আদি গ্ৰন্থ ৰচক শম্ভুনাথ মিশ্ৰ প্ৰভৃতি মহামহা পণ্ডিতসকল কামৰূপৰেই। কামৰূপত জন্ম গ্ৰহণ কৰা বৈষ্ণৱকুলচূড়ামণি মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ, ভট্টদেৱ, মাধৱদেৱ প্ৰভৃতি পণ্ডিতসকলে ভাগৱত, গীতা প্ৰভৃতি ধৰ্মগ্ৰন্থৰ সাৰ মন্থন কৰি কীৰ্তনঘোষা, নামঘোষা, কথাভাগৱত, কথাগীতা আদি গ্ৰন্থ নিৰ্মাণ কৰি সংসাৰ দাবাগ্নিসন্তপ্ত প্ৰাণীসকলক ভগৱদ্ভক্তিৰস স্বৰূপ অমৃত পান কৰাই পৰিতৃপ্ত কৰি গৈছে। তন্ত্ৰ শাস্ত্ৰ প্ৰচাৰৰ কেন্দ্ৰস্থান আৰু তন্ত্ৰশাস্ত্ৰৰ উৎপত্তিস্থানো কামৰূপ বুলিয়েই যোগিনী-তন্ত্ৰত প্ৰমাণ পোৱা যায়। জ্যোতিষতন্ত্ৰ প্ৰভৃতি শাস্ত্ৰবোধ, সদ্ধৰ্ম আৰু সদাচাৰ প্ৰচাৰৰদ্বাৰা জগতৰ উপকাৰৰ নিমিত্তে এতদ্দেশীয় পুৰাতন পণ্ডিতসকলৰ পাণ্ডিত্য সকলোৱে স্বীকাৰ কৰে। সঁচাকৈয়ে কামৰূপৰ অন্তৰ্গত যিকোনো অঞ্চলৰে মাহাত্ম্য কীৰ্তন নিস্প্ৰয়োজন। কাৰণ স্বয়ং যোগিনীতন্ত্ৰত কোৱা হৈছে—

কামৰূপং দেৱীক্ষেত্ৰং কুত্ৰাপি তৎসমং ন চ।
অন্যত্ৰ বিৰলা দেৱী কামৰূপে গৃহে গৃহে ॥

সমবেত সুধীবৃন্দ,

এনেহেন গুণগৰিমাময় কামৰূপৰ যি অঞ্চলত আজি আপোনালোক মিলিত হৈছেহি তাৰ এটি চমু পৰিচয় প্ৰচলিত ৰীতি অনুসৰি আপোনালোকৰ অবগতিৰ কাৰণে দাঙি ধৰিয়েই মই ক্ষান্ত হম। প্ৰকৃততে শিক্ষা বিষয়ত এই অঞ্চলক পিছপৰা বুলিব নোৱাৰিলেও আৰ্থিক অৱস্থা, বেপাৰ-বাণিজ্য আদি বিষয়ত এই অঞ্চল বিশেষ উন্নত নহয়। বৰ্তমান যুগত কোনো ঠাই এখন উন্নত কৰি তুলিব লগা হলে স্থানীয় গৱৰ্ণমেণ্ট আৰু লোকেলবোৰ্ডৰপৰা যি পৰিমাণে সহায় সুবিধা পাব লাগে আমি আজিলৈকে সেই পৰিমিত পোৱা নাই। ৰাজনৈতিক পৰিবৰ্তনৰ লগে লগে এই অৱস্থাৰ পৰিৰ্তন ঘটিব পাৰে বুলি আশা কৰিব পাৰোঁ।

এই ঠাইৰ মানুহবিলাক আচলতে ধৰ্মবিশ্বাসী আৰু সৰল। তীৰ্থ আৰু ধৰ্মনুষ্ঠানৰ প্ৰভাৱো ইয়াত সম্যকভাৱে পৰিলক্ষিত হয়। এই অঞ্চলৰ পূৱদক্ষিণ চুকত বিশ্বেশ্বৰ দেৱালয় অৱস্থিত। পূৱফালে পাণ্ডুলাত শ্ৰীদামোদৰদেৱৰ ধাম, তাৰ ওচৰত মহামহোপধ্যায় ধীৰেশ্বৰাচাৰ্যৰ বাসস্থান। এই ঠাইৰ আশে পাশে জাগৰা, কৈহাটী, কুলবিল, দ্বীপৰ সত্ৰ প্ৰভৃতি ঠাইত বৃহৎ কীৰ্তন-ঘৰৰদ্বাৰা সুশোভিত গোসাই-সকলৰ সত্ৰ আছে।

ইয়াৰপৰা ৩।৪ মাইল দূৰত দাহুদি গাওঁত বিখ্যাত ভাগৱতী পণ্ডিত সোনাপতি বিদ্যাবাগীশৰ বসতি আছিল, তাৰ নিচেই ওচৰতে ভোজকুছি গাওঁত প্ৰয়োগৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ টীকাকাৰ সুপ্ৰসিদ্ধ পণ্ডিত শিৰোমণি মহেন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্যৰ বাসস্থান। উত্তৰ অঞ্চলৰ বিষ্ণুপুৰ গাওঁৰ শাস্ত্ৰবিশাৰদ পণ্ডিত কন্দৰ্প ভট্টাচাৰ্যৰ নাম উল্লেখ-যোগ্য। প্ৰবাদ আছে যে আহোম ৰজাসকলৰ দিনৰেপৰা বৃটিছ আমোলৰ আৰম্ভণিলৈকে এই অঞ্চলৰ গামেৰিমুৰী গাওঁত ৰাজকৰ সংগ্ৰহৰ বাবে আৰু শাসন বিভাগৰ কাৰ্য পৰিচালনাৰ অৰ্থে ৰাজকীয় ভাৰপ্ৰাপ্ত কৰ্মচাৰীসকলৰ বসতি আছিল। সেইবাবেই এই গাওঁৰ

নাম গ্ৰামৰ মূৰ (শ্ৰেষ্ঠ) বা গামেৰিমুৰী আৰু কৈঠালকুছি গাওঁত—সামবেদৰ অন্তৰ্গত 'কঠ' শাখা অধ্যয়ন কৰা বহুত ব্ৰাহ্মণৰ বসতি আছিল। সেইকাৰণে এই গাওঁৰ নাম কঠিকুছি, অপভ্ৰংশত কৈঠালকুছি নাম হোৱা বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। আজিও এই দুখন গাওঁত আহোম ৰজাসকলৰ দিনৰ কটকী, বৰুৱা, চৌধুৰী, নাজিৰ প্ৰভৃতি-খিতাপধাৰী সকলৰ বংশধৰসকল ইতস্ততঃবিস্তৃত হৈ আছে। সম্প্ৰতি যদিও কৈঠালকুছিৰ কিছু অংশও এই গামেৰিমুৰী গাওঁৰ ভিতৰতে পৰিছে, তথাপি এসময়ত কৈঠালকুছিৰে সৈতে গামেৰিমুৰী গাওঁ যে এই অঞ্চলৰ সংস্কৃত শিক্ষাৰো কেন্দ্ৰস্থান আছিল এইটো ধ্ৰুব সত্য। অকল এই কেন্দ্ৰস্থানতে এই নিঃকিন বৃদ্ধই আজি প্ৰায় অৰ্দ্ধশতাব্দীৰো ওপৰ কাল সংস্কৃতটোল স্থাপন কৰি অধ্যাপনা কাৰ্য চলাই অহাৰ মধ্যভাগত ভিন্ ভিন্ অধ্যাপকে নিজে নিজে প্ৰতিষ্ঠা কৰা ছয়খন সংস্কৃত টোলত পূৰ্ণ উদ্যমেৰে সংস্কৃত শিক্ষা চলিছিল। আপোনালোকে জানে যে আজিও এই কেন্দ্ৰস্থানত আমাৰ নিজাখনেৰে সৈতে তিনিখন সংস্কৃত বিদ্যালয় চলি আছে। এই কৈঠালকুছি অংশত একেলগে প্ৰায় ৪০।৫০ ঘৰ সামবেদী ব্ৰাহ্মণৰ বসতি আৰু এটি লক্ষ্য কৰিবলগীয়া বৈশিষ্ট্য এই যে অসমৰ আন কোনো ঠাইতে একেলগে ইমান সামবেদী ব্ৰাহ্মণৰ বসতি নাই। বহুদিনৰে পৰা এই সমাজত সাৰ্বজনীনভাবে চলি অহা ৺বাসন্তী দেৱীৰ পূজাৰ মণ্ডপ এই অংশতে প্ৰতিষ্ঠিত। এইখিনিতে উল্লেখ কৰিব পাৰি যে ইয়াৰ একমাইল দূৰতে এই গামেৰিমুৰী অঞ্চলৰ সাহপুৰ ৰাজঘাটতো বহুদিনৰ পৰা সাৰ্বজনীন শাৰদীয় ৺দুৰ্গোৎসৱ অতি সমাৰোহেৰে চলি আহিছে; সাহপুৰৰাজঘাটৰ ৺দুৰ্গোৎসৱৰ প্ৰতিমা বিসৰ্জন মহোৎসৱৰ মহামিলন সমগ্ৰ কামৰূপতে জনাজাত। কবলৈ গলে একে অঞ্চলতে ঋতুভেদে শৰৎকাল আৰু বসন্ত কালত জগন্মাতা ৺মহামায়াৰ পূজা-অৰ্চনা হব লাগিছে।

সমবেত ভদ্ৰবৃন্দ,

অতীত গৌৰৱেৰে এই অঞ্চল যেনেকৈ প্ৰভাৱন্বিত আধুনিক শিক্ষাতো এই অঞ্চল তেনেকৈ অগ্ৰসৰ হ'বলৈ উপক্ৰম কৰা দেখা গৈছে আৰু শিক্ষিত ডেকাসকলৰ উদ্যমত এই কৈঠালকুছি ষ্টেশ্যনৰ ওচৰতে এখন হাইস্কুল স্থাপিত হৈছে, যাৰ প্ৰাঙ্গণত আজি কামৰূপ ব্ৰাহ্মণ সমাজৰ অধিবেশন সন্মিলিত হৈছে। কেবাঠাইতো শাখা-প্ৰশাখা থকা গৌহাটী আয়ুৰ্বেদ প্ৰতিষ্ঠানৰ কেন্দ্ৰীয় ঔষাধালয় ইয়াতেই। বিশ্ববিদ্যালয়ৰ উচ্চ শিক্ষাপ্ৰাপ্ত এম. এ, বি.এ, বি. এল আৰু সংস্কৃতৰ শিক্ষা প্ৰাপ্ত তৰ্কতীৰ্থ, বেদান্ততীৰ্থ, স্মৃতিতীৰ্থ, প্ৰভৃতি উপাধিধাৰী বহুতো কৃতবিদ্যালোক ওলাই এই সমাজৰ ভৱিষ্যত শুভসূচনা কৰিব লাগিছে। দুখৰ বিষয় যে এনে উচ্চশিক্ষা প্ৰাপ্ত পৰম স্নেহভাজন নৰেশ্বৰ মিশ্ৰ বি. এ, আৰু ঘনকান্ত শৰ্মা এম. এৰ নিচিনা কৃতবিদ্যলোকৰ অকাল মৃত্যুত এই সমাজৰ অশেষ ক্ষতি হৈছে। আৰু সংস্কৃত বিষয়ত উচ্চশিক্ষা লাভ কৰা গোপাল চন্দ্ৰ তৰ্কতীৰ্থৰ অকাল মৃত্যুত এই সমাজৰ যে ততোধিক ক্ষতি হৈছে তাক নকলেও হব।

সমজুৱাসকল,

এই অঞ্চল ব্ৰাহ্মণসকলেৰে সৈতে ব্ৰাহ্মণেতৰ জাতিৰ সৌহাৰ্দ্য বিশেষ উল্লেখযোগ্য। পুৰণি কালৰে পৰা ব্ৰাহ্মণেতৰ জাতিসকলে ব্ৰাহ্মণসকলৰ লগত সহযোগিতা কৰাৰ ফলত ইয়াত অখণ্ড শক্তিশালী বিশাল হিন্দু সমাজ গঢ়ি উঠিছিল। ব্ৰাহ্মণসকলৰ বাদবিসম্বাদতো ব্ৰাহ্মণেতৰ জাতিৰ ভিতৰত সামাজিক প্ৰাধান্য লাভ কৰা লোকসকলৰ প্ৰতিপত্তি ব্ৰাহ্মণসকলেও সময়ে সময়ে নিৰ্বিবাদে মানি লৈছিল। কথিত আছে যে এই সমাজৰ বন্ধন ৰজাৰ শাসনতকৈও দৃঢ়তৰ আৰু সৰ্বমান্য আছিল।

কিন্তু যুগধৰ্ম আৰু কালস্ৰোতত সৌহাৰ্দ্যপূৰ্ণ অখণ্ড শক্তিশালী সমাজ ছিন্নভিন্ন শক্তিহীন আৰু হীনপ্ৰভ হৈ পৰিছে। সেইবাবে আজি পুৰণি স্মৃতি মনলৈ আনি সমাজক নতুনকৈ গঢ়ি তুলিবৰ নিতান্ত

আৱশ্যক হৈ উঠিছে। হে ভদ্ৰমণ্ডলী, আপোনালোকে যি মহান উদ্দেশ্য লৈ ইয়াত সমবেত হৈছেহি সেই উদ্দেশ্য যেন ভগৱন্ত পুৰুষৰ কৃপাত সাফল্যমণ্ডিত হয়।

আপোনালোকৰ আকাঙ্ক্ষা অতি মহৎ সঁচা; কিন্তু যুগধৰ্ম আৰু প্ৰতিকূল পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থা আপোনালোকৰ পথৰ কণ্টকৰূপে বিদ্যমান। আপোনালোকে জানে ধৰ্মৰ মহিমা সত্যৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত আৰু সত্যৰ মহিমাক কোনোৱে কেতিয়াও লুকাই ৰাখিব নোৱাৰে, সি আপোনা আপুনি প্ৰকাশ পাবই। হৃদয়ত এই দৃঢ়বিশ্বাস ৰাখি কৰ্ম-পথত অগ্ৰসৰ হলে আপোনালোকৰ সিদ্ধি অনিবাৰ্য।

কাল-প্ৰভাৱত আজি সনাতন হিন্দুধৰ্মৰ গ্লানি এই পুণ্যভূমি ভাৰতৰ য'তে ত'তে দেখিবলৈ পোৱা গৈছে। ভাৰতীয় শিক্ষা-দীক্ষাৰ উৎস আৰু অনন্ত ভাৱৰাশিৰ অফুৰন্ত ভাণ্ডাৰ সংস্কৃত ভাষাও আজি দীনা-হীনা আৰু অনাদৃতা। আজি ভাৰতে পূৰ্ণ স্বাধীনতা লাভ কৰাৰ পাছতো যদি এই প্ৰতিকূল অৱস্থাৰ পৰিবৰ্তন নঘটে, তেন্তে আমাৰ ভৱিষ্যত কেনে ধৰণৰ উজ্জ্বল হব পাৰে তাকে ভালদৰে ভাবি চাবলগীয়া নহৈছে নে? বৃটিছৰ আমোলত সংস্কৃত ভাষাৰ ব্যাপক চৰ্চা আৰু প্ৰচাৰ-কাৰ্যত আমি যি অসুবিধা পাই আহিছিলোঁ আজি তাৰ আমূল পৰিবৰ্তন হবৰ সময় হোৱা নাই নে? আজি বোধকৰোঁ সেই আপত্তিৰ দিন নাই, কাৰণ আজি আমি নিজে নিজৰ হৰ্তা-কৰ্তা, কিন্তু যিসকল আজি দেশৰ শাসন-তন্ত্ৰ-ব্যৱস্থাৰ ভাৰপ্ৰাপ্ত, সেইসকলৰ সংস্কৃতৰ প্ৰতি যিমানভাৱে দৃষ্টি আকৰ্ষিত হব লাগিছিল সেই অনুপাতে হৈছেনে নাই সেইটো আপোনালোকে বিচাৰ কৰি চাব। আপোনালোকে শুনি অৱশ্যে আচৰিত হ'ব পাৰে যে আমাৰ প্ৰদেশত যি বিশ্ববিদ্যালয় স্থাপিত হৈছে তাত আজিৰ দিনতো সংস্কৃত বিভাগে স্বতন্ত্ৰভাৱে স্থান পোৱা নাই। পূৰ্ণ স্বাধীনতা লাভৰ পাছতো আমাৰ দেশত সংস্কৃত ভাষাৰ স্থান যেনে ধৰ্মবিষয়ৰ ব্যৱস্থাও প্ৰায় তদনুৰূপ থকাই দেখা গৈছে।

আজি এই বিংশ শতাব্দীৰ চক্‌মকীয়া পাশ্চাত্য সভ্যতাৰ আলোকত হীনপ্ৰভ সনাতন ধৰ্মৰ গ্লানিৰ দিনত আত্মস্বাতন্ত্ৰ্য ৰক্ষা কৰি ব্ৰাহ্মণ সমাজ কিভাবে পৰিচালিত হোৱা উচিত তাৰ কাৰ্যকৰী আঁচনি দিয়াটো ডাঙৰ সমস্যা হলেও ক'ব পাৰি যে সনাতন ধৰ্মৰ নিৰ্দিষ্ট পথেৰে চলাই ব্ৰাহ্মণ সমাজৰ পক্ষে শ্ৰেয়স্কৰ। সনাতন ধৰ্মৰ নিৰ্দিষ্ট বিধান সঙ্কোচ-বিকাশেৰে সালসলনি কৰিব পাৰি নে নোৱাৰি সেই সমস্যাৰ সমাধান কৰিব কোনে তাৰো সিদ্ধান্ত কৰিব লাগিব আপোনালোকৰ নিচিনা ভদ্ৰমণ্ডলীয়ে।

আচলতে সনাতন ধৰ্মনো কি এই বিষয়ে বহুতৰে সঠিক ধাৰণা নাই। শ্ৰুতিস্মৃতি-পুৰাণ ইতিহাস প্ৰতিপাদিত ধৰ্মই সনাতন আৰ্য ধৰ্ম। শ্ৰুতিস্মৃতি-পুৰাণ আৰু ইতিহাস মিলিয়েই হিন্দুৰ এক অখণ্ড ধৰ্মশাস্ত্ৰ। শৈৱ, শাক্ত, বৈষ্ণৱ, স্মাৰ্ত যি কোনো পন্থীয়েই ধৰ্মশাস্ত্ৰত বিশ্বাস কৰে; তেওঁলোক সকলোৱে সনাতন ধৰ্মাৱলম্বী। গৌতম, কণাদ, ব্যাস, জৈমিনি, শঙ্কৰাচাৰ্য, বল্লভাচাৰ্য, ৰামানুজ, মব্বাচাৰ্য প্ৰভৃতি প্ৰাচীন ঋষি আৰু আচাৰ্যসকলে ঈশ্বৰৰ স্বৰূপ আৰু ঈশ্বৰ প্ৰাপ্তিৰ শ্ৰেষ্ঠ উপায় সম্বন্ধে বিভিন্ন মতবাদ প্ৰচাৰ কৰি গৈছে। কিন্তু তেওঁলোকে সামাজিক ব্যৱস্থা সম্বন্ধে ভিন ভিন মত প্ৰচাৰ কৰি যোৱা নাই। সেইবাবে সনাতন হিন্দু-ধৰ্মৱলম্বীসকলে মনু, যাজ্ঞবল্ক্য অত্ৰি, হাৰিত, কাত্যায়ন, বৃহস্পতি প্ৰভৃতি ঋষি প্ৰণীত স্মৃতি-গ্ৰন্থকেই প্ৰামাণিক বুলি স্বীকাৰ কৰি আহিছে, কাৰণ এই সকলো স্মৃতি-গ্ৰন্থ বেদৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত আৰু বেদৰ প্ৰামাণ্য সকলো হিন্দুৱে নিৰ্ব্বিবাদে স্বীকাৰ্য। সেইবাবেই হিন্দুৰ ভিন ভিন ধৰ্ম-সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰতো সামাজিক ব্যৱস্থা বিষয়ে কাৰো ক'তো মতভেদ নাই। এই সামাজিক ব্যৱস্থা বৰ্ণাশ্ৰম-ধৰ্ম নামে পৰিচিত আৰু ই শ্ৰুতি, স্মৃতি, পুৰাণ আৰু ইতিহাসৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। এই বৰ্ণাশ্ৰম-ধৰ্ম হিন্দুৰ সকলো ধৰ্ম-সম্প্ৰদায়ৰেই মান্য।

ভাৰতত পাশ্চাত্য ইংৰাজী শিক্ষা প্ৰবৰ্তিত হোৱাৰ পিছৰ পৰাই

এই বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ বিৰুদ্ধে আন্দোলন হ'বলৈ আৰম্ভ হয় আৰু সেই বাবে আজিৰ ভাৰত সকলো প্ৰকাৰ বিপ্লৱৰ লীলাভূমি হৈ পৰিছে। ৰাজনৈতিক পূৰ্ণ স্বাধীনতা লাভ হোৱাতো ইয়াৰ আস্বাদ সৰ্বসাধাৰণে অনুভৱ কৰিব পৰা নাই। প্ৰাচীন কালত বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ শীতল ছাঁত অন্নবস্ত্ৰাদিৰ সমস্যাৰ চিন্তাৰপৰা মুক্ত হৈ ভাৰতীয়সকলে যি সুখ-শান্তিৰে জীৱন যাপন কৰিছিল আজি পূৰ্ণ স্বাধীনতা লাভ কৰাৰ পাছতো সেই সুখ শান্তিৰপৰা আমি বঞ্চিত হৈছোঁ কিয়? বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মত আস্থা নোহোৱাই এই দুৰ্গতিৰ প্ৰধান কাৰণ নহয় নে? হাজাৰ হাজাৰ বছৰ ব্যাপি হোৱা নানা বিপ্লৱ আৰু ঘাত প্ৰতিঘাতৰ মাজেদিও ভাৰতীয় সমাজ-শৃঙ্খলাৰ বিশেষত্ব স্বৰূপ যি বৰ্ণাশ্ৰম-বিভাগ বৰ্তি আছিল সি আজি সাংসাৰিক অভ্যুদয়সম্পন্ন বিদেশীয়সকলৰ সংঘৰ্ষত পৰি একেবাৰে হীনপ্ৰভ আৰু শিথিল হৈ পৰিছে। সামাজিক ৰাজনৈতিক আৰু সাম্প্ৰদায়িক আন্দোলনত আজি ভাৰতমাতাৰ সৰ্বাঙ্গ কম্পিত। ভাৰতীয় হিন্দুসকলৰ ভিতৰতে আজি এদল দিগ্‌ভ্ৰষ্ট হৈ সমাজ সংস্কাৰৰ নামত আৰ্যধৰ্ম আৰু সনাতন ৰীতি-নীতিক পদাঘাত-পূৰ্বক বৰ্জন কৰি সকলো বিষয়তে পাশ্চাত্য দেশসমূহৰ অনুকৰণ কৰিবলৈ বিচাৰিছে। পাশ্চাত্য জগতত বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ অনুৰূপ কোনো ব্যৱস্থা নাই। আধুনিক জগতত যিসকল জাতি সুসভ্য বুলি পৰিচিত, যিসকলে আন্তৰ্জাতিক কাৰ্যানিয়ন্ত্ৰণ বিষয়ত প্ৰভুত্ব কৰিব লাগিছে, তেওঁলোকৰ সামাজিক ব্যৱস্থাই নিশ্চয় শ্ৰেষ্ঠ ব্যৱস্থা; আমাৰ সামাজিক ব্যৱস্থা তেওঁলোকৰ নিচিনা নহয় বুলিয়েই আমি সিদিনালৈকে পৰাধীন আছিলোঁ; তেওঁলোকক অনুকৰণ কৰি সমাজ সংগঠন কৰিব পাৰিলেই আমিও উন্নতি লাভ কৰিব পাৰিম। -- এনেকুৱা অবাঞ্ছনীয় মনোবৃত্তি বৰ্ণাশ্ৰম বিৰোধী আন্দোলনৰ পিছত বিদ্যমান। পাশ্চাত্য জগতৰ সামাজিক ব্যৱস্থা যে সামাজিক অব্যৱস্থাৰেই নামান্তৰ, ইয়াৰ ফলত যে পাশ্চাত্য জগতত পাৰিবাৰিক অশান্তি দিনক দিনে বাঢ়িব লাগিছে, বিবাহ-বিচ্ছেদ আৰু ব্যভিচাৰৰ

সোঁত দিনক দিনে প্ৰবলভাৱে প্ৰবাহিত হব ধৰিছে, সমাজত ধনী আৰু নিৰ্ধনসকলৰ ভিতৰত সংঘৰ্ষ, এক জাতিৰ প্ৰতি আন জাতিৰ আক্ৰোশ ক্ৰমে ভীষণ হৈ উঠিব লাগিছে—আৰু এনেকুৱা ব্যৱস্থা দেখি পাশ্চাত্য জগতৰে বহুত চিন্তাশীল মনীষী চিন্তিত আৰু ভীত হ'ব লাগিছে; কিন্তু দুখৰ বিষয় যে আমাৰ দেশৰ অনুকৰণেচ্ছু সমাজ সংস্কাৰকসকলে তাক দেখিও নেদেখাৰ ভাও জুৰিছে। তেওঁলোকে ভাবিছে যে এইসকল বিষম সমস্যাৰ সমাধান নিশ্চয় পাশ্চাত্য জগতেই কৰিব কাৰণ তেওঁলোক আজি জ্ঞান-বিজ্ঞানত ইমান উন্নত! আজি পূৰ্ণ স্বাধীনতাপ্ৰাপ্ত ভাৰতীয়সকলৰ এনে ভাবৰ পৰিবৰ্তন হোৱা নিতান্ত বাঞ্ছনীয়। সনাতন ধৰ্মৰ ঋষি-প্ৰণীত সামাজিক ব্যৱস্থাৰ ফলত যে আজি হাজাৰ হাজাৰ বছৰ ধৰি হিন্দু সমাজে এইবোৰ কুফলৰপৰা ৰক্ষা পাই আহিছে আৰু সিদিনালৈ পৰাধীনতাৰ ভয়ঙ্কৰ দুৰ্গতিৰ মাজেদিও যে নিজ আধ্যাত্মিক সম্পদ ৰক্ষা কৰি আহিবলৈ সমৰ্থ হৈছে তাক তেওঁলোকে বুজি পোৱা নাই। বিদেশীসকলৰদ্বাৰা প্ৰচলিত আজিলৈকে চলি অহা পদ্ধতিত শিক্ষাপ্ৰাপ্ত আধুনিক ইংৰাজী শিক্ষিত অধিকাংশ হিন্দুই নিজ ধৰ্মশাস্ত্ৰ বিশেষভাৱে পঢ়িবৰ সুবিধা পোৱা নাই, স্কুল কলেজত তেওঁলোকে প্ৰধান ভাৱে বিদেশী সাহিত্য, বিজ্ঞান, দৰ্শন প্ৰভৃতিকে অধ্যয়ন কৰিছে। বৰ বেছি হলে তেওঁলোকৰ কিছুমানে গীতা আৰু উপনিষদৰ কিছু অংশ মাত্ৰ আলোচনা কৰিছে, কাৰণ বিদেশী পণ্ডিতসকলেও এইবোৰ গ্ৰন্থৰ সুখ্যাতি কৰিছে। স্মৃতি গ্ৰন্থ, সামাজিক আচাৰ-ব্যৱহাৰ ক্ৰিয়া-কৰ্ম প্ৰভৃতি বিষয় যিবোৰ গ্ৰন্থত আলোচিত হৈছে সেইবোৰ গ্ৰন্থৰ আলোচনা তেওঁলোকে কৰা নাই, কৰিবৰ সুবিধাও পোৱা নাই। ইংৰাজী শিক্ষিতৰ বেছি ভাগেই বিদেশীৰ মুখত আচাৰ ব্যৱহাৰৰ নিন্দা শুনি যিবোৰ স্মৃতিগ্ৰন্থত এইবোৰ আচাৰ ব্যৱহাৰৰ বিধান আছে তাক নপঢ়াকৈয়ে তেওঁলোকে স্থিৰ কৰিছে যে সেইবিলাক কুসংস্কাৰপূৰ্ণ আৰু সমাজৰ পক্ষে অনিষ্টকৰ। এইদৰে আমাৰ ইংৰাজী শিক্ষিত বহুতৰে চকুত হিন্দু-

শাস্ত্ৰৰ এটি প্ৰধান বিভাগ—স্মৃতি-শাস্ত্ৰবোৰ অশ্ৰদ্ধাৰ বস্তু হৈ পৰিছে। এবাৰ ধীৰভাৱে ভাবি চাই স্মৃতি-শাস্ত্ৰবিলাকৰ ভিতৰত প্ৰৱেশ কৰি বিচাৰ কৰি চালে বুজিব পাৰিব আমাৰ স্মৃতিৰ অনুশাসনবোৰ প্ৰকৃততে কুসংস্কাৰ নে সুসংস্কাৰ।

সনাতন ধৰ্মাৱলম্বীসকলে যে শাস্ত্ৰৰ দোহাই দি সকলো ব্যৱস্থা নিৰ্ণয় কৰিব খোজে তাৰ কাৰণ হৈছে তেওঁলোকৰ বিশ্বাস যে শাস্ত্ৰ-প্ৰণেতা ঋষিসকল ত্ৰিকালদৰ্শী। ঋষিসকলে যোগপ্ৰভাৱেৰে ভূত আৰু ভৱিষ্যত সকলোকে জানিব পাৰিছিল। স্বয়ং শ্ৰুতিয়ে কৈছে "তদ্ধৈতৎ ঋষিৰ্বামদেবোঽপশ্যৎ অহংমনুৰভৱম্" ইত্যাদি অৰ্থাৎ ঋষি বামদেৱে কৈছিল যে পূৰ্ব জন্মত তেওঁ মনু আছিল ইত্যাদি। পাতঞ্জল দৰ্শনৰ বিভূতি-পাদৰ ষোড়শ সূত্ৰত কোৱা আছে "পৰিণামত্ৰয়সংযমাদতীতানাগতজ্ঞানম্" অৰ্থাৎ ধৰ্ম, লক্ষণ আৰু অৱস্থাৰদ্বাৰা যি পৰিণাম হঁয় তাক সংযম কৰিব পাৰিলেই অতীত আৰু অনাগত অৰ্থাৎ ভৱিষ্যত বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰি। প্ৰকৃততে ঋষিসকল অভ্ৰান্ত, ভ্ৰম-প্ৰমাদ, আৰু বিপ্ৰলিপ্সাৰহিত বুলিয়েই ঋষিপ্ৰণীত শাস্ত্ৰ সনাতন ধৰ্মাৱলম্বীসকলৰ সৰ্বমান্য।

কোনোৱে কব পাৰে যে সকলো শাস্ত্ৰ-বিধি যে মানি চলিব লাগিব তাৰ কোনো নিয়ম নাই ; বেদ মানিলেই তেওঁ হিন্দু নামে পৰিচিত হব পাৰে। ইয়াৰ উত্তৰত স্বয়ং ভগৱানে এইদৰে কৈছে—"শ্ৰুতিস্মৃতি মমৈবাজ্ঞে উল্লঙ্ঘ্যে নৈব কহিচিৎ", অৰ্থাৎ শ্ৰুতি (বেদ) আৰু স্মৃতি উভয়েই মোৰ আজ্ঞা, কোনোটোকে উল্লঙ্ঘন কৰা উচিত নহয়। শ্ৰুতি-স্মৃতি পুৰাণ ইতিহাস এক অখণ্ড শাস্ত্ৰ—এটা মানিম আনটো নামানো এইদৰে কোৱা শোভা নাপায়।

আধুনিকসকলৰ মনত এনে আশঙ্কা হব পাৰে যে শাস্ত্ৰৰ যি বাক্য অন্যায় বুলি প্ৰতীতি হয় তাকো মানিব লগা হলেতো বৰ বিপদৰ কথা। কিন্তু অলপ দকৈ ভাবি চালে বুজা যাব যে শাস্ত্ৰবাক্য ঠিকেই। প্ৰথমতে শাস্ত্ৰৰ কোন বাক্য ন্যায় আৰু কোন বাক্য

অন্যায় তাক কেনেকৈ ঠিক কৰা যাব ? জগতত অভিনৱ উপায়েৰে ভাৰতৰ মুক্তি আনোতা জাতিৰ পিতা মহামানৱ মহাত্মাগান্ধীৰ মতে প্ৰতিমা পূজা কৰা অন্যায় নহয়—ই এটা ভাল কাম, কিন্তু কবিসম্ৰাট ৰবীন্দ্ৰ নাথ ঠাকুৰে কৈ গৈছে যে ই এটি ভীষণ অন্যায় কাম। তেনেহলে এই দুই মহাপুৰুষৰ এজনৰ কথা যে ভুল ই নিশ্চয়—কাৰণ সত্য মাত্ৰ এটাহে। এওঁলোকৰ নিচিনা মহৎলোকে যদি ধৰ্ম বিষয়ত ভুল কৰিব পাৰে, তেন্তে আমাৰ কথা কি কম ? ইয়াতে কোনোবাই কব পাৰে যে জাতিৰ পিতা মহাত্মাই যদি কয় যে শাস্ত্ৰ ভুল তেন্তে তেওঁৰ কথাকেই মানা উচিত কাৰণ --মহাত্মা নো শাস্ত্ৰকাৰ ঋষিতকৈ কোন গুণে কম ? এনেকুৱা প্ৰশ্নৰ উত্তৰত মহাত্মাই নিজেই কৈছিল যে তেওঁ ত্ৰিকালজ্ঞ হ'ব পৰা নাছিল। বহুত সময়ত ভুল কৰা বুলি তেওঁ নিজ মুখে স্বীকাৰ কৰিছিল।

সত্যক লৈ পৰীক্ষা কৰা বুলি এই মহামানৱে আত্মচৰিতত বিবৃতি দি গৈছে। এনেকুৱা মহৎ গুণৰ অধিকাৰী হ'ব পাৰিছিল বুলিয়েই জাতিক উদ্ধাৰ কৰি শেষত আত্ম বলিদান দি অক্ষয়কীৰ্তি ৰাখি চিৰস্মৰণীয় হৈ থাকিল জাতিৰ পিতা মহামানৱ মহাত্মাগান্ধী। তেওঁৰ উক্তি কোন বিষয়ত কিদৰে গ্ৰহণ কৰিব লাগে তাক আমি কিমান দূৰ বুজিব পাৰিছোঁ সেই বিষয়ে স্পষ্ট ধাৰণা কৰা সহজ কাম নহয় বুলি ভাবোঁ।

এই মহামানৱৰ চকুত বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ ব্যৱস্থাটো অতি মনোৰম বুলি প্ৰতিভাত হৈছিল। তেখেতে কৈছিল যে সমাজৰ প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়ে নিজ নিজ বংশগত কৰ্মৰ অনুশীলন কৰা উচিত ; কাৰণ ইয়াৰদ্বাৰা প্ৰত্যেক মানুহৰে জৱিকাৰ এটা স্বাভাৱিক সমাধান হৈ যায় আৰু সমাজ-সেৱাৰ নিমিত্তে প্ৰয়োজনীয় কোনো কামেই যে হেয় নহয় এই সত্যৰ ওপৰত এই ব্যৱস্থাটো প্ৰতিষ্ঠিত আৰু ই আধ্যাত্মিক উন্নতিৰ পক্ষেও বিশেষ উপযোগী। তেখেতে পুনঃ দঢ়াই কৈ গৈছে যে আমাৰ পূৰ্ব পুৰুষসকলে দিব্য দৃষ্টিৰে এই সুন্দৰ নিয়মটো আৱিষ্কাৰ কৰিছিল। ই বাস্তৱিকে সমাজৰ কল্যাণজনক।

বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মত আস্থাহীনসকলে কব খোজে যে শাস্ত্ৰনিৰ্দিষ্ট আচাৰৰ মাজে মাজে পৰিবৰ্তন বাঞ্ছনীয়—কাৰণ শাস্ত্ৰৰ নিয়ম মাজে সময়ে পৰিবৰ্তিত হোৱা প্ৰমাণ আছে। উত্তৰত কব পাৰি যে সঁচা পূৰ্বকালত গোমেধ যজ্ঞ প্ৰচলিত আছিল, এতিয়া নাই, নিয়োগ-প্ৰথাও আছিল, এতিয়া নাই; কাৰণ সেই কালৰ লোকসকলৰ অধিক পৰিমাণে মনস্বিতা আৰু তেজস্বিতা আছিল; এতিয়াৰ মানুহ প্ৰায়েই দুৰ্বল মনৰ আৰু দুৰ্বলদেহৰ। আগেয়ে যি কাম কৰিলে পাপ স্পৰ্শৰ আশঙ্কা নাছিল, এতিয়া তেনে কামত পাপ স্পৰ্শৰ আশঙ্কা আছে।

শাস্ত্ৰীয় আচাৰৰ পৰিবৰ্তন কৰিবলৈ বিচাৰিলে তাৰো এটি শাস্ত্ৰীয় প্ৰণালী আছে। খুচিমতে পৰিবৰ্তন কৰিব খুজিলেতো কব নোৱাৰি যে শাস্ত্ৰমতে পৰিবৰ্তন হৈছে আৰু এই পৰিবৰ্তন কৰিব কোনে? যিসকলে স্মৃতি-শাস্ত্ৰৰ অন্তৰত প্ৰৱেশ কৰিছে মীমাংসাদি দৰ্শন শাস্ত্ৰত অশেষ ব্যুৎপত্তি লাভ কৰিছে তেওঁলোকৰ সংহতিয়ে, মাসিক পত্ৰিকাৰ প্ৰবন্ধ পাঠ কৰি হোৱা পণ্ডিতসকলে নহয়।

আচলতে শাস্ত্ৰমতে আচাৰবিশেষৰ পৰিবৰ্তন আপত্তিজনক নহয়; কিন্তু এইখিনিতে এটি কথা লক্ষ্য কৰিবলগীয়া—শাস্ত্ৰত এনেকুৱা কোনো দৃষ্টান্ত দেখা নাযায় যে আগেয়ে কোনো কাম নিষিদ্ধ আছিল এতিয়া তাৰ নতুনকৈ বিধান কৰা হৈছে। আচাৰৰ বিষয়ে যিবোৰ পৰিবৰ্তন কৰা হৈছে তাৰ সকলো ক্ষেত্ৰতে অধিকাৰৰ সঙ্কোচ মাত্ৰহে প্ৰবৰ্তিত হৈছে; কোনো ক্ষেত্ৰতে নতুন অধিকাৰ দিয়া হোৱা নাই।

আমি আগতে কৈ আহিছোঁ যে শাস্ত্ৰকাৰ ঋষিসকল আছিল ত্ৰিকালদৰ্শী; কলিযুগত যিবোৰ আচাৰ অনিষ্টকৰ হ'ব, তাক তেওঁলোকে আগেয়ে দিব্যদৃষ্টিৰে, দিব্যজ্ঞানেৰে বুজিব পাৰিছিল; সেইবাবে তেওঁলোকে কলিযুগৰ বাবে যিবোৰ বিধিনিষেধ কৰি থৈ গৈছে সেইবিলাকহে পালন কৰা উচিত। 'আদিপুৰাণ'ত তেনেকুৱা বিধিনিষেধ আৰু পৰিবৰ্তনৰ কথা আছে। কিন্তু তাত কলিকালৰ বাবে কিছুমান পৰিবৰ্তন বিধান কৰা আছে বুলিয়েই যে আৰু আন

কিছুমান অশাস্ত্ৰীয় পৰিবৰ্তন কৰিব লাগিব তাৰ কোনো অৰ্থ নাই, যদি কৰা হয় তাক শাস্ত্ৰানুমোদিত বুলি কব নোৱাৰি। শাস্ত্ৰই যদি কলেহেঁতেন যে যেতিয়া যেনে পৰিবৰ্তন প্ৰয়োজন বুলি বিবেচনা কৰা যায় তেতিয়া তেনে পৰিবৰ্তন কৰিবা, তেতিয়া হলে সমাজত ভীষণ গণ্ডাগোলৰ সৃষ্টি হলহেঁতেন; কাৰণ কিছুমানে একৰকম পৰিবৰ্তন বাঞ্ছনীয় বুলি ভাবিব পাৰে আন কিছুমানে আন ৰকমৰ পৰিবৰ্তন বাঞ্ছনীয় বুলি দাবী কৰিব পাৰে। সেই বাবেই ইচ্ছানুৰূপ পৰিবৰ্তনৰ বিধান শাস্ত্ৰই দিয়া নাই।

বিধবা-বিবাহ প্ৰথা নথকা বাবে সমাজত ভ্ৰষ্টাৰ সংখ্যা বাঢ়িব লাগিছে বুলি কিছুমান সমাজ সংস্কাৰকে আজি বিধবা বিবাহ প্ৰচলন কৰিবলৈ এৰ ব্যগ্ৰ হৈ উঠি পৰি লাগিছে। আজি নহয়, গত শতাব্দীৰ পৰা ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰৰ নিচিনা মনীষী আৰু আন আন বহু ক্ষমতাশালী লোকে অৰ্থ সাহায্য আৰু আন আন উপায়েৰে ইয়াক চলাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল, বাতৰি কাকতবিলাকেও পঞ্চ মুখে ইয়াৰ স্তুতি কৰিছিল সঁচা কিন্তু তথাপিও বিধবা-বিবাহ সমাজত চলা নাই, কাৰণ সমাজৰ বেছিভাগ বিধবাই নিজে এই প্ৰস্তাৱ অত্যন্ত ঘৃণাৰ চকুৰে চাইছিল আৰু এতিয়াও চায়। অৱশ্যে বিধবাৰ ভিতৰত কেতবোৰ যে ভ্ৰষ্টা আছে সেইটো সঁচা; কিন্তু বিধবা-বিবাহ প্ৰথা থাকিলেও যে তেওঁ ভ্ৰষ্টা নহ'লহেঁতেন তাক কোনে দাঠি কব পাৰে? ইউৰোপ, আমেৰিকা প্ৰভৃতি দেশৰ সমাজত, য'ত নেকি বিধবা-বিবাহ প্ৰথা প্ৰচলিত আছে তাত ভ্ৰষ্টাৰ সংখ্যা হিন্দু সমাজতকৈ কিয় বেছি? আচলতে বৈধব্য-প্ৰথা ৰহিত কৰিলেই সমাজত ভ্ৰষ্টাৰ সংখ্যা কমিব ই এটা ভ্ৰান্তিমূলক ধাৰণা।

গুৱাহাটীৰ গবৰ্ণমেণ্ট উকীল স্বধৰ্মনিষ্ঠ ৰায় বাহাদুৰ শ্ৰীযুত কালীচৰণ সেন ধৰ্মভূষণ মহোদয়ে বিধবা-বিবাহ সম্বন্ধে যি পুস্তিকা লিখিছে তাত বিধবা-বিবাহ হোৱা উচিত নে অনুচিত ভালকৈ বিচাৰ কৰি দেখুৱাইছে। সাধাৰণতে যি পাঁচোটি কাৰণে বিধবা-বিবাহৰ পক্ষ

সমৰ্থন কৰা হয়, যেনে (১) বিধবাৰ দুখ-কষ্ট নিবাৰণ (২) বিধবাৰ ব্যভিচাৰ আৰু ভ্ৰূণ আদি নিবাৰণ (৩) বিধবা-বিবাহ প্ৰচলনৰদ্বাৰা জনসংখ্যাৰ বৃদ্ধি সাধন, (৪) হিন্দু-শাস্ত্ৰত বিধবাৰ পত্যন্তৰ গ্ৰহণৰ অনুকূল ব্যৱস্থা আৰু (৫) বিপত্নীকে দ্বাৰ-পৰিগ্ৰহ কৰাৰ নিচিনাকৈ বিধবা সকলৰো পত্যন্তৰ গ্ৰহণত অধিকাৰ—সেই পাঁচোটাৰ সাৰৱত্তা আছে নে নাই তাক ৰায়বাহাদুৰ মহোদয়ে বিশেষভাৱে আলোচনা কৰিছে। বিধবাৰ প্ৰতি সহানুভূতি সম্পন্ন সহৃদয় ব্যক্তি মাত্ৰকেই আমি ৰায়বাহাদুৰৰ পুস্তিকাখনি পঢ়িবলৈ অনুৰোধ কৰিলোঁ। আপোনালোকৰ সময় নষ্ট হোৱাৰ আশঙ্কাত আমি তাৰ বিশদ আলোচনাৰ পৰা ক্ষান্ত হঁলো। মুঠতে এই মাত্ৰ কওঁ যে হিন্দু স্ত্ৰীৰ পক্ষে পত্যন্তৰ গ্ৰহণ শাস্ত্ৰীয় নহয়, কাৰণ হিন্দুৰ বিবাহ-ক্ৰিয়া আন জাতিতকৈ সম্পূৰ্ণ পৃথক্ আৰু বিসদৃশ। পত্যন্তৰ গ্ৰহণ-প্ৰথা প্ৰচলিত কৰিবলৈ হলে তাৰ আনুষাঙ্গিক বিবাহ বিচ্ছেদ প্ৰভৃতি অন্যদেশী আদৰ্শও আমাৰ সমাজত প্ৰৱেশ কৰিব। হিন্দু জাতিৰ সকলো গৌৰৱ লুপ্তপ্ৰায়, পতিব্ৰতা স্বৰূপ সতী ধৰ্মৰ প্ৰভাৱত আজিও হিন্দু জাতি জীৱিত আছে। এই ধৰ্ম নষ্ট কৰি সংযমৰ পৰিবৰ্তে স্বেচ্ছাচাৰিত্ব প্ৰৱৰ্তিত কৰিলে অচিৰতে হিন্দু জাতিৰ উচ্ছেদ সাধন হ'ব।

বিধবা-বিবাহৰ নিচিনাকৈ অসবৰ্ণ বিবাহৰদ্বাৰা জাতীয় উন্নতিৰ কল্পনা কৰাটোও সমাজ সংস্কাৰকসকলৰ এটা ডাঙৰ ভ্ৰান্তি। প্ৰাচীন কালত উচ্চ বৰ্ণৰ পুৰুষে নীচ বৰ্ণৰ কন্যাৰ পাণি গ্ৰহণ কৰাৰ যদিও দুটা এটা দৃষ্টান্ত দেখা যায় তথাপি তাক নিয়মৰ ব্যতিক্ৰম বুলি ধৰিব লাগিব আৰু গণিতজ্ঞসকলে কয় যে ব্যতিক্ৰমে নিয়মটো দৃঢ় কৰিহে দিয়ে। উদাহৰণস্বৰূপে কব পাৰি যে শ্ৰীকৃষ্ণই দ্ৰাবিড়ী কন্যা জাম্বৱতীক আৰু চুতীয়া কন্যা ৰুক্মিণীক, জমদগ্নিয়ে প্ৰসেনজিতৰ কন্যাক, অৰ্জ্জুনে নাগিনী উলুপীক বিয়া কৰোৱা ইত্যাদি ব্যতিক্ৰম সঁচা। শ্ৰীকৃষ্ণ স্বয়ং ভগৱান, অৰ্জ্জুন তেওঁৰে প্ৰিয় সখা ভক্ত প্ৰধান মহাবীৰ, জমদগ্নিৰ কত তপস্যা কত সাধনা এনেকুৱা দেৱপুৰুষসকলৰ লগত ফেৰ মাৰি আজি-

কালিৰ সৌৰ্যবীৰ্যহীন পুৰুষসকলে যদি উচ্ছৃঙ্খলভাৱে অসবৰ্ণ বিবাহ প্ৰচাৰ কৰিব খোজে তাৰদ্বাৰা সমাজৰ কল্যাণ নহৈ অকল্যাণহে যে বাঢ়িব ই ধ্ৰুৱ সত্য। সেইবাবে শাস্ত্ৰজ্ঞ পণ্ডিতসকলে কৈছে "ন-দেৱাচৰিতং চৰেৎ", অৰ্থাৎ দেৱতাৰ বা দেৱতুল্য লোকৰ আচৰণ সৰ্ব-সাধাৰণে কৰা অনুচিত। কলিকালত অসবৰ্ণ বিবাহ কল্যাণজনক হলে শাস্ত্ৰকাৰসকলে লিপিবদ্ধ কৰি থৈ গ'লহেঁতেন, কিন্তু শাস্ত্ৰৰ ক'তো তেনে কথা নাই।

আগেয়ে কোৱা হৈছে যে হিন্দু সমাজৰ বৈশিষ্ট্য হৈছে বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম; মনু, যাজ্ঞবল্ক্য প্ৰভৃতি ঋষি নিৰ্দ্দিষ্ট সামাজিক পন্থাই প্ৰকৃষ্ট পন্থা। মনুৰ দিনৰে পৰা হিন্দু সমাজ এই আদৰ্শৰদ্বাৰা পৰিচালিত হৈ আহিছে। কালিদাসৰ সময়ত যেতিয়া হিন্দুৰ গৌৰৱ-ৰবি উচ্চ শিখৰত আৰোহণ কৰিছিল তেতিয়া দেখিবলৈ পাওঁ মনুৰ আদৰ্শ; সেয়েহে কালিদাসে নিজ মুখে কৈছে—

'ৰেখামাত্ৰমপি ক্ষুণ্ণাদামনোৰ্বৰ্ত্মনঃ পৰম্ ।
ন ব্যতীয়ুঃ প্ৰজাস্তস্য নিয়ন্তুৰ্নেমিবৃত্তয়ঃ ॥'

অৰ্থাৎ সুনিপুণ সাৰথিৰদ্বাৰা চালিত ৰথৰ চক্ৰ যেনেকৈ ৰাজপথত অঙ্কিত চক্ৰচিহ্নৰ বিন্দুমাত্ৰও ইফাল সিফাল নহয় সেইদৰে তেওঁৰ অৰ্থাৎ ইক্ষ্বাকুবংশীয় ৰঘুৰজাৰ প্ৰজাসকলেও তেওঁৰ শাসন প্ৰভাৱত মনুৰ কালৰ পৰা প্ৰচলিত আচাৰ-পদ্ধতিৰপৰা বিন্দুমাত্ৰও বিচলিত নহৈছিল। যেতিয়াৰ পৰা ভাৰত এই আদৰ্শৰ প্ৰতি আস্থাহীন হ'ল তেতিয়াৰ পৰাই ভাৰতৰ অধঃপতন আৰম্ভ হৈছে।

গতিকে হে ভূদেৱবৃন্দ, আজি সনাতন বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ গ্লানিৰ দিনত সনাতন ধৰ্মাৱলম্বীসকল সঙ্ঘবদ্ধ হোৱা নিতান্ত উচিত বুলি ভাবোঁ। আমি দেখিবলৈ পাইছোঁ আমাৰ দেশত পাশ্চাত্য-ধৰণে শিক্ষাপ্ৰাপ্ত সমাজ সংস্কাৰকসকল সঙ্ঘবদ্ধ আৰু আন্দোলন কৰাৰ কৌশল তেওঁলোকে ভালদৰে জানে। কিন্তু আজিৰ ব্ৰাহ্মণ সমাজ যাৰদ্বাৰা পৰিচালিত হৈছে সেই ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতসকল দৰিদ্ৰ, ইংৰাজী ভাষাত

অনভিজ্ঞ আৰু সভা-সমিতি পাতি আন্দোলন কৰিবৰ কৌশল ভালদৰে নেজানে। এই বাবে উভয়ৰ মাজত সংঘৰ্ষ হলে আমিয়েই পিছপৰিব লগা হওঁ, ইয়াৰ ফলত ৰাজনৈতিক আন্দোলনকাৰীসকলে জনসাধাৰণৰ মতৰ বিৰুদ্ধেও অশাস্ত্ৰীয় আইন (যেনে বিধবা-বিবাহ, ঋতুমতী কন্যাৰ বিবাহ) বিধিবদ্ধ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে, আৰু সম্প্ৰতি হিন্দু-সমাজত সুনিয়ন্ত্ৰিত দায়ভাগ প্ৰথাৰ উচ্ছেদপূৰ্বক ভীষণ উচ্ছৃঙ্খলা ঘটাবলৈ "হিন্দুকোড্" নামে নতুন বিল বিধিবদ্ধ কৰিবলৈ উদ্যত হৈছে। স্বৰ্গীয় মহামহোপাধ্যায় লক্ষণ শাস্ত্ৰী দ্ৰাবিড় মহোদয়, যিজন মহাপুৰুষে ছৰ্দ্দা-আইন প্ৰবৰ্তিত হোৱাত গবৰ্ণমেণ্ট প্ৰদত্ত 'মহামহোপাধ্যায়' উপাধি পৰিত্যাগ কৰিছিল -- ভাৰতীয় কৃষ্টিৰ প্ৰতীক সেই মহাপুৰুষে পোন প্ৰথমে সনাতন ধৰ্মাৱলম্বীসকলক আধুনিক প্ৰণালীত সংঘবদ্ধ কৰাৰ প্ৰয়োজন উপলব্ধি কৰি নিজ চেষ্টাতেই ভাৰতৰ সকলো প্ৰদেশৰপৰা শাস্ত্ৰজ্ঞ পণ্ডিতসকলক আহ্বান কৰি কাশীত ব্ৰাহ্মণ মহাসন্মিলন পাতিছিল আৰু এই সন্মিলনৰ নাম দিছিল "অখিল ভাৰতবৰ্ষীয় বৰ্ণাশ্ৰম স্বৰাজ্য সংঘ"। ইং ১৯৩১ চনত ইয়াৰ এক অধিবেশন কলিকতাত বহিছিল আৰু তাৰ পিছৰ বছৰত মাদ্ৰাজৰ অন্তৰ্গত গুৰুবায়ুৰত বহিছিল।

যিসকল হিন্দু নিজ ধৰ্মশাস্ত্ৰত বিশ্বাসী, যিসকলে ভাবে শ্ৰুতি, স্মৃতি ইতিহাসৰ পুৰাণত ঈশ্বৰৰ আদেশ লিপিবদ্ধ হৈ আছে সেইসকলে বৰ্ণাশ্ৰম স্বৰাজ্য-সংঘৰ আদেশ মানি চলা উচিত। কাৰণ এই সংঘত সন্মিলিত পণ্ডিত গোষ্ঠীৰহে শাস্ত্ৰীয় আচাৰ বিশেষৰ সালসলনিৰ নিৰ্দেশ দিবৰ যোগ্যতা আছে। শাস্ত্ৰীয় উপদেশ কোনো বিখ্যাত পুৰুষৰ প্ৰচাৰিত মতৰ বিৰোধী হলে শাস্ত্ৰকাৰসকলে ভুল কৰা নাইবা কোনো সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰতি বিদ্বেষ ভাবত প্ৰণোদিত হৈ তেনে ব্যৱস্থা দিয়া বুলি ধাৰণা কৰাটোও ভুল ; কাৰণ আগেয়ে কোৱা হৈছে যে শাস্ত্ৰকাৰসকল ৰাগ-দ্বেষৰ অতীত, ভ্ৰম-প্ৰমাদশূন্য আৰু ত্ৰিকালদৰ্শী সত্যদ্ৰষ্টা। আজি কালিৰ সমাজ সংস্কাৰকসকলৰ গাত এই আটাইবোৰ গুণ আছেনে নাই আপোনালোক বিচাৰ কৰি চাব।

বৰ্ণাশ্ৰম স্বৰাজ্য-সংঘৰ বিদ্বৎ-পৰিষদত ভাৰতৰ ভিন ভিন প্ৰদেশৰ শাস্ত্ৰজ্ঞ ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতসকল সন্মিলিত হৈছিল। সামাজিক আচাৰ-ব্যৱহাৰ সম্বন্ধে তেওঁলোকে যি শাস্ত্ৰীয় ব্যৱস্থা দিয়ে তাকেহে শ্ৰদ্ধাপূৰ্বক সকলোৱে গ্ৰহণ কৰা উচিত। ভাৰতৰ অধিকাংশ শাস্ত্ৰজ্ঞ ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতৰ মত বৰ্ণাশ্ৰম স্বৰাজ্য-সংঘৰদ্বাৰা প্ৰচাৰিত ব্যৱস্থা-পত্ৰতেই পোৱা যায়। আমাৰ মধ্যকামৰূপ ব্ৰাহ্মণ সমাজো ইয়াৰ অন্তৰ্ভুক্ত আৰু এতিয়ালৈকে এই মতেই চলিছে। কাশীধামত সন্মিলিত বৰ্ণাশ্ৰম স্বৰাজ্য-সংঘৰ অধিবেশনলৈ আমাৰ শাস্ত্ৰজ্ঞ পণ্ডিতসকলে আহূত হৈ যোগদান দিয়াৰ সুবিধা পাইছিল। গতিকে আমাৰ এই মধ্যকামৰূপ হিন্দু ব্ৰাহ্মণ সমাজে প্ৰয়োজন অনুসৰি সামাজিক আচাৰৰ সালসলনি কৰিব খুজিলে উক্ত বৰ্ণাশ্ৰম স্বৰাজ্য-সংঘৰ ব্যৱস্থাপত্ৰ আগ ধৰি আলোচনা কৰি আমাৰ দেশৰ অৱস্থামতে কাৰ্যত পৰিণত কৰিবলৈ চেষ্টিত হোৱা উচিত হ'ব।

যিসকলে কব খোজে যে শাস্ত্ৰতেই মাজে মাজে সামাজিক ব্যৱস্থাৰ পৰিবৰ্তন প্ৰয়োজন বুলি কোৱা আছে সেইবাবে ইচ্ছানুৰূপ পৰিবৰ্তনো অবৈধ হ'ব নোৱাৰে, সেইসকলৰ প্ৰতি উত্তৰ এয়ে যে শাস্ত্ৰৰ যি ঠাইত আছে যে সামাজিক আচাৰ ব্যৱস্থা মাজে মাজে পৰিবৰ্তন কৰা প্ৰয়োজন, তাত এইটোও কোৱা আছে যে অধিকাংশ শাস্ত্ৰজ্ঞ পণ্ডিতে যেতিয়া পৰিবৰ্তন প্ৰয়োজন বুলি ভাবে, তেতিয়াহে পৰিবৰ্তন হ'ব পাৰে। যথেচ্ছাক্ৰমে শাস্ত্ৰবাক্য উলঙ্ঘন কৰিলে হিন্দুসমাজৰ নাইবা ব্ৰাহ্মণ সমাজৰ কেতিয়াও কল্যাণ নহয়। স্বয়ং ভগবানে গীতাত কৈছে—

"যঃ শাস্ত্ৰৱিধিমুৎসৃজ্য ৱৰ্ততে কামকাৰতঃ।
ন স সিদ্ধিমৱাপ্নোতি ন সুখং ন পৰাং গতিম্॥
তস্মাচ্ছাস্ত্ৰং প্ৰমাণং তে কাৰ্যাকাৰ্যৱ্যৱস্থিতৌ।
জ্ঞাত্বা শাস্ত্ৰৱিধানোক্তং কৰ্ম কৰ্তুমিহাৰ্হসি॥" ১৬।২৩—২৪

গতিকে কৰ্তব্যাকৰ্তব্য বিশেষকৈ জানিব লাগিলে শাস্ত্ৰজ্ঞানৰ বিশেষ আৱশ্যক। বৰ্তমানে বৈদিক বিবাহাদি সংস্কাৰ শান্তি-স্বস্ত্যয়নাদি

কৰ্ম কৰি ফুৰা পুৰোহিতবিলাকৰো শাস্ত্ৰজ্ঞানৰ অতি প্ৰয়োজন। এই কাৰণে সংস্কৃত শিক্ষা প্ৰচাৰক কৰ্তৃপক্ষয়ো পুৰোহিত শ্ৰেণীৰ ব্ৰাহ্মণ আদিৰ উপকাৰৰ অৰ্থে কৰ্মকাণ্ডৰ উপাধি পৰীক্ষা প্ৰস্তুত কৰি কৰ্মকাণ্ড জনা পুৰোহিত হৈ ওলাবৰ সুন্দৰ সুযোগ দিছে। কিন্তু আমাৰ এই অসম প্ৰদেশত বিভিন্ন শাস্ত্ৰৰ উপাধি পৰীক্ষা পাছ কৰি উপাধি পোৱা পণ্ডিতৰ সংখ্যা যিমান আছে কৰ্মকাণ্ডৰ পৰীক্ষা পাছ কৰি উপাধি পোৱা পণ্ডিতৰ সংখ্যা এক চতুৰ্থাংশও নাই। ক্ৰমশঃ কৰ্মকাণ্ড জনা পুৰোহিতৰ অভাৱ হব ধৰিছে। আপোনালোকৰ অবিদিত নহয় যে উপযুক্ত পুৰোহিত ব্ৰাহ্মণৰদ্বাৰা সম্পাদন কৰা বৈদিক শান্তি-স্বস্ত্যয়নাদি ক্ৰিয়াৰ প্ৰত্যক্ষ ফল দেখি বিস্মিত হব লাগে; কিন্তু অধিকাংশ স্থলত উপযুক্ত পুৰোহিতৰ অভাৱত বহু বিত্ত ব্যয় কৰি শ্ৰদ্ধাপূৰ্বক অনুষ্ঠিত বৈদিক কৰ্ম ভস্মত আহুতি দিয়াৰ নিচিনা নিষ্ফল হৈ উঠে। দেখিব পোৱা যায় "অমুকৰোগক্ষয়কামঃ" এনে সংকল্প কৰি শান্তি-স্বস্ত্যয়নাদি কৰ্মকৰাৰ অলপ দিন পিচতেই ৰোগীয়ে চিত্ৰগুপ্তৰ সংখ্যাপূৰণ কৰে। ইয়াৰ কাৰণ কি? ভাবি চালে জানিব পৰা যায় বৈদিক কৰ্মবোৰ পৰিপূৰ্ণ হলেহে ফলপ্ৰদ হয়। বৰ্তমান সময়ত অশুদ্ধ মন্ত্ৰ-পাঠ, উচ্চাৰণৰ দোষ, অনুষ্ঠানৰ ব্যতিক্ৰম, শ্ৰদ্ধাবিহীনতা, অনুষ্ঠানৰ ত্ৰুটি, ক্ৰিয়াপটু শাস্ত্ৰজ্ঞ পুৰোহিতৰ অভাৱ আৰু অযথা কালত অনুষ্ঠান ইত্যাদি নানা প্ৰকাৰ দোষ ঘটে। গতিকে বৈদিক কৰ্মবোৰ পণ্ড অথবা বিপৰীত ফলপ্ৰদ হৈ উঠে। সামাজিকসকলে কৰ্ম ক্ষেত্ৰত উপযুক্ত পুৰোহিতৰ অভাৱ অনুভৱ কৰে, কিন্তু প্ৰতিবিধানৰ কোনোৰূপ উপায় উদ্ভাৱন কৰিবলৈ চেষ্টা নকৰে। যথাতথ পুৰোহিতৰদ্বাৰা দৈৱ-পৈত্ৰ ক্ৰিয়া সমাধান কৰে। যদি তেওঁলোকে অনুপযুক্ত পুৰোহিতৰদ্বাৰা ক্ৰিয়াকাণ্ড নিষ্পাদন নকৰি সংস্কৃতাভিজ্ঞ উপযুক্ত পুৰোহিত বিচাৰিলেহেঁতেন তেনেহলে নিশ্চয় সংস্কৃত টোলত শিক্ষালাভ কৰি সংস্কৃতাভিজ্ঞ বিশিষ্ট পুৰোহিত এক শ্ৰেণী ওলাব পাৰিলেহেঁতেন আৰু মুমূৰ্ষু অৱস্থা প্ৰাপ্ত সংস্কৃত টোলবোৰো জীৱিত হৈ থাকিলহেঁতেন।

আপোনালোকে লক্ষ্য কৰিছে নে আজি কালি ছাত্ৰৰ অভাৱত আমাৰ সংস্কৃত টোলবিলাকৰ কেনে দুৰ্দশা উপস্থিত হৈছে? প্ৰায় ছাত্ৰই টোলত সংস্কৃত শিক্ষা লাভ কৰিবৰ ইচ্ছা নকৰে; স্কুল-কলেজত যিখিনি সংস্কৃত শিক্ষা লাভ হয় সেইখিনিকেই যথেষ্ট বুলি ভাবে আৰু অৰ্থকৰী পাশ্চাত্য বিদ্যা সৰ্বতোভাবে শ্ৰেষ্ঠ বুলি বিশ্বাস কৰে; কিছুমানে এনেকৈ ভাবে যে সংস্কৃত টোলত শিক্ষালাভ পুৰোহিত শ্ৰেণীৰ ব্ৰাহ্মণসকলৰ পক্ষেহে উপকাৰী, সৰ্বসাধাৰণৰ উপকাৰী নহয়। সিবিলাকৰ এনে মনোগত ভাব ঠিক নহয়, কাৰণ সংস্কৃত টোলৰ পৰা যি শিক্ষা লাভ হব সি সমগ্ৰ হিন্দু-সমাজৰ উপকাৰাৰ্থে নিযুক্ত থাকে। ব্ৰাহ্মণসকলে কৰ্মকাণ্ডৰ শিক্ষালাভ কৰি সমাজিক জনসমূহৰ দৈৱপৈত্ৰ ক্ৰিয়া সংকাৰ কৰে। স্মৃতি, জ্যোতিষ প্ৰভৃতি শাস্ত্ৰবিলাক নিশ্চিতভাবে সমাজৰ হিতাৰ্থে নিযুক্ত থাকে। পুৰাণ, দৰ্শন প্ৰভৃতি শাস্ত্ৰবিলাকো পৰোক্ষভাবে সৰ্বসাধাৰণৰে উপকাৰত আছে।

সংস্কৃতবিদ্যা আমাৰ জাতীয় বিদ্যা। কিয়নো ই আজি এই জাতিৰ দুদিনতো পূৰ্ব গৌৰৱৰ স্মৃতি জাগৰিত কৰি ৰাখিছে—যাৰ প্ৰসাদত এতিয়াও আমি বিদ্যোৎসাহী বিদেশীসকলৰ শ্ৰদ্ধাদৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিব পাৰিছোঁ, যাক প্ৰাচীন আৰ্য-বিদ্যাসঞ্চয়ৰ মাতৃস্থানীয়া বুলি সকলোৱে স্বীকাৰ কৰে, যাৰ অপূৰ্ব জ্ঞান-ভাণ্ডাৰে সমস্ত দেশৰ বিস্ময় উৎপাদন কৰে, ছাত্ৰসকলে সেই সংস্কৃত বিদ্যাত প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰি সংসাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰবিষ্ট হৈ যি প্ৰকাৰে জ্ঞানচৰিত্ৰ, সামাজিক ব্যৱহাৰ আৰু ধৰ্মৰ অনুশীলনৰদ্বাৰা সামাজিক জনসমূহৰ অধিকতৰ শ্ৰদ্ধা আকৰ্ষণ কৰিব পৰা হয়, সেই উদ্দেশ্যে আপোনালোকে সুচিন্তিত উপায় বিধান প্ৰণয়ন পূৰ্বক কাৰ্যক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰাত যেন যত্নৰ ক্ৰটি নকৰে। সম্প্ৰতি সংসাৰ বিপৰীতভাৱে চলিব ধৰিছে—

ৱেদাঃ সঞ্জাতখেদাঃ স্মৃতিৰপি মৰণং পদ্যতে নাস্তি শাস্ত্ৰং
এ বী সী ডীতি বিদ্যা জগতি ৱিজয়তে সৰ্বতঃ সম্ভ্ৰমেণ॥

কন্যাদানস্য পাত্ৰং ন তু নিগমৱিদঃ কিন্তুএম্ এ পিএচ্ ডী
বী এ বী এল্ পৰীক্ষাস্বধিগতযশসঃ পংক্তিমাপ্তাস্ত্বিদানীম্ ॥

পাশ্চাত্য বিদ্যাৰ প্ৰভাৱে প্ৰাচ্যবিদ্যাৰ প্ৰতিষ্ঠা খৰ্ব কৰি তোলাৰ কাৰণে প্ৰাচীন আৰ্যসকলৰ আচৰিত বেদাধ্যয়ন, ব্ৰহ্মচৰ্য, গুৰু-শুশ্ৰূষা প্ৰভৃতি ধৰ্ম বিলুপ্তপ্ৰায় হৈ উঠিছে। হলেও পাশ্চাত্য বিদ্যা উপেক্ষণীয় নহয়; কিয়নো তাৰ ভিতৰতো প্ৰচুৰ পৰিমাণে জ্ঞাতব্য বিষয় নিহিত আছে; পাশ্চাত্য ভাষাৰ বিজ্ঞানাদি শাস্ত্ৰ পঢ়ি বৈজ্ঞানিকসকলে নানা তৰহৰ নতুন দ্ৰব্য আবিষ্কাৰ কৰি জনসাধাৰণক মুগ্ধ কৰিব পাৰিছে।

হে বিদ্যাৰ্থীসকল,

শাস্ত্ৰ অধ্যয়নৰ ফল সদ্ভাৱ আৰু সচ্চৰিত্ৰ লাভ, এই খিনিকথা মনতসাঁচি ৰাখি "সত্যকথা কম, কায়মনোবাক্যে সত্য আচৰণ কৰিম, মাতৃপিতৃ আৰু অতিথিৰ সেৱা-শুশ্ৰূষাপৰায়ণ হম, পৰদ্ৰব্যক লোষ্ট্ৰ তুল্য দেখিম, সমস্ত প্ৰাণীকে ঈশ্বৰ জ্ঞান কৰিম, সকলো ইন্দ্ৰিয়ৰদ্বাৰা সকলোৰে হিত বিধান কৰিম।" —এনে ভাবৰ দ্বাৰা উদ্বুদ্ধ হৈ সংযত ভাৱে জীৱনযাত্ৰা নিৰ্বাহ কৰা। মানুহৰ হৃদয়-আকাশত ধৰ্মমেঘ উদিত হয়, মেঘমালাই সহস্ৰপ্ৰকাৰে উন্নত হৈ অমৃত বৰ্ষণ কৰি মানৱৰ কল্যাণ সাধন কৰে। —এইভাৱ মনত ৰক্ষা কৰিবা। সম্প্ৰতি মানৱ সমাজৰ বিপদৰ মূল কাৰণ ধৰ্মগ্লানি—এইয়ে নিশ্চয় কৰি ধৰ্মমাৰ্গত প্ৰবৰ্তমান হোৱা উচিত বুলি ভাবিবা। "মেধাং দেৱী সৰস্বতী আদধাতু—সৰস্বতী দেৱীয়ে মোৰ মেধা বিধান কৰক। মেধাৱ্যহমসানি"—মই যেন মেধাৱী হওঁ।" এই বৈদিক মন্ত্ৰ নাপাহৰিবা। ধাৰণা-শক্তিমতী বুদ্ধিৰ নাম মেধা। এই শক্তিমতী বুদ্ধি প্ৰাক্তন সুকৃত-দুষ্কৃত কৰ্মফলবশতঃ কাৰো বেছি কাৰো কম দেখা যায়। ললাট-লিখিত অনুসাৰে সমস্ত ফল ঘটে—এনেকৈ ভাবা। দাম্ভিক মানুহবিলাকে সেই শক্তিৰ অভাৱত প্ৰাক্তন সংস্কাৰক দুষ্কৃত প্ৰমাণিত কৰে, কিছুমানে প্ৰশংসা কৰে, কিছুমানে নিন্দা কৰে, কিন্তু কৰ্তব্য

বুলি ভাবি কৰ্মত প্ৰবৰ্তমান ধৈৰ্যশালী মানুহে তাত দৃষ্টিপাত নকৰে, বৰঞ্চ সেই কৰ্ম সাধন কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। শাস্ত্ৰত কথিত আছে—

ন ৱিদ্যতে যদ্যপি পূৰ্ব্ৱাসনা গুণানুৱন্ধি প্ৰতিভানমুত্তমম্।
শ্ৰমেণ যত্নেন চ ৱাগুপাসিতা ধ্ৰুৱং কৰোত্যেৱ কমপ্যনুগ্ৰহম্ ॥

এই দেশত অসংখ্য তীক্ষ্ণবুদ্ধিসম্পন্ন বিদ্যাৰ্থী আছে। তেওঁলোকে সংস্কৃত ভাষাক উন্নতি-পথলৈ নিব বুলি বহুতে আশা কৰে। সংস্কৃত ভাষা "মৃত ভাষা"ৰ এই কথাষাৰ লোপ কৰিবলৈ আগবাঢ়ি সংস্কৃত ভাষাৰ আত্মা-স্বৰূপ ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰি দৰ্শন, স্মৃতি, সাহিত্য আৰু পুৰাণ আদি শাস্ত্ৰত পাণ্ডিত্য লাভ কৰি সকলোৰে পূজনীয়, প্ৰশংসাৰ পাত্ৰ আৰু সনাতন হিন্দু ধৰ্মৰ প্ৰতিষ্ঠাতা হৈ কলিৰ পাপক দূৰৈত পেলাই দিবলৈ দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞা কৰি একান্ত মনেৰে পঢ়িবলৈ যত্ন লোৱা। আশা পৰমানন্দ মাধৱৰ কৃপাৰ নিচিনা, পঙ্গুমানুহকো পৰ্বত পাৰ হবলৈ চেষ্টাপৰ কৰায়। যাৰ আশা নাই তেওঁৰ ভৱিষ্যত কাল থাকিও নথকাৰ নিচিনা। গতিকে সকলোৱে উচ্চ আকাঙ্ক্ষা মনত লৈ সদায় অধ্যয়ন কাৰ্যত লাগি পৰি চেষ্টা কৰা উচিত। যদি এনেকৈ চেষ্টা কৰা হয় তেনেহলে সংস্কৃত ভাষাৰ আৰু সমাজৰ উন্নতি অৱশ্যম্ভাবী। পঢ়া পুথিৰ ভিতৰত প্ৰবিষ্ট হৈ তাত থকা সাৰ-অংশ গ্ৰহণ কৰি জগতত বিদ্বান বুলি পৰিচয় দিয়াটোৱেই প্ৰধান উদ্দেশ্য হোৱা উচিত। পৰীক্ষাত পাছ কৰি উপাধি লাভ কৰাই উদ্দেশ্য হব নেলাগে। গৌৰৱেৰে পৰীক্ষাত জয়লাভ কৰি পোৱা উপাধিৰ পৰা কোনোৱে সুখ লাভ কৰিব নোৱাৰে, কাৰণ :—

'উপাধিৰ্ব্যাধিৰেৱ স্যাৎ যদি ৱিদ্যা ন ৱৰ্ত্ততে।'

পাণ্ডিত্য লাভ নোহোৱাকৈ কোনো পৰীক্ষাত পাছ হৈ উপাধি লাভ কৰি অধ্যাপক পদত নিযুক্ত হ'লে, ছাত্ৰসকলৰ এজন কণা মানুহে আন এজন কণা মানুহক আশ্ৰয় কৰি যোৱাৰ নিচিনা দুৰ্গতি হয়।

সংস্কৃত ভাষাক ৰক্ষা কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰা বিদ্যাৰ্থী আৰু পণ্ডিত-সকলক ৰক্ষা কৰিবলৈ যত্ন লোৱা উচিত। তেওঁলোকেই সংস্কৃত

ভাষাৰ আধাৰ স্বৰূপ হৈ আজিও বহুত দুঃখ-কষ্ট সহ্য কৰি পঢ়াশালি পাতি আছে। তেওঁলোকৰ ৰক্ষাৰদ্বাৰা সংস্কৃত ভাষাৰো ৰক্ষা হয়। তেওঁলোকক ৰক্ষা কৰিলেহে এই ভাষাৰ বহুল প্ৰচাৰ হ'ব, নহলে কেতিয়াও হ'ব নোৱাৰে। সংস্কৃত পণ্ডিতসকলৰ পৰম্পৰা বিচ্ছেদ হলে আশ্ৰয়বিহীন এই ভাষা কেনেকৈ জীৱিত হৈ থাকিব আৰু কেনেকৈয়ে বা বহুল প্ৰচাৰ হ'ব? এতেকে সংস্কৃত ভাষাৰ কল্যাণকামীসকলে পণ্ডিত আৰু ছাত্ৰসকলৰ বৃদ্ধিৰ উপায় অৱশ্যে চিন্তা কৰা উচিত। আমাৰ দেশৰ অধ্যাপকসকলৰ দুখৰ কথা চিন্তা কৰিলে মনত খেদ জন্মে। পঢ়াশালিত ছাত্ৰক পঢোৱা অধ্যাপক সকলৰ কিমান ক্লেশ ভাবি চাওক। অতিপাত পৰিচালনাৰদ্বাৰা বুদ্ধিক কষ্ট দিলে বুদ্ধিৰ স্থান মস্তিষ্কৰ দোষ জন্মে। ছাত্ৰক পঢোৱা কথাটো সহজ নহয়। বুদ্ধিৰ পৰিচালনাৰদ্বাৰা দুৰ্বোধসকলক উচ্চৈস্বৰেঁ বুজোৱা অসাধ্য কাম। যি মানুহে সদায় উচ্চৈস্বৰে কথা কবলগীয়া হয়, তেওঁলোকৰ শৰীৰ অতি দৃঢ় হলেও কালক্ৰমত যমৰ বাহন মহিষৰ গলৰ ঘণ্টাৰ শব্দ শুনিবলগীয়া হৈ পৰে। এনেকৈ অধ্যাপনাৰদ্বাৰা শৰীৰক ক্লেশ দিয়া অধ্যাপকসকলে যদি কষ্টৰ ফলৰূপ দৰ্মহা আদি নেপায় তেন্তে তেওঁলোকৰ জীৱনৰ অৱস্থা কেনে হব? উপযুক্ত পৰিমাণে শৰীৰৰ পুষ্টি সাধন কৰিব পাৰিলেহে অধ্যপনা শ্ৰমৰ কিছু উপশম হয়। সম্প্ৰতি অধ্যাপকসকলে মাহেকত সংস্কৃত বোৰ্ডৰ পৰা যিখিনি টকা পায় তাৰে তেওঁলোকে যে সাংসাৰিক ক্লেশ দূৰ কৰিব নোৱাৰে—এইটো কোনে অস্বীকাৰ কৰিব পাৰে? বিশ্বব্যাপক মহাযুদ্ধৰ ফলত বস্তুৰ মূল্য বৃদ্ধি হোৱাত চাউল কাপোৰ আৰু লোণৰ খৰচ সেইখিনি ধনৰ দ্বাৰা হোৱা অসম্ভৱ; গতিকে কৰপৰা গাখীৰ ঘিউ আদি খাদ্যপ্ৰাণ থকা বস্তু যোগাব?

পুৰণি ছাত্ৰসকলে গুৰুৰ ঘৰতেই খোৱা আৰু বাসস্থানৰ সুবিধা পাইছিল বুলিয়েই বিদ্যা লাভ কৰা সহজ হৈ পৰিছিল। কিন্তু বৰ্তমানে অধ্যাপকসকল অতিশয় দাৰিদ্ৰ্যৰদ্বাৰা সদায় প্ৰপীড়িত হৈ নিজৰ পেটৰ

চিন্তাতেই আবদ্ধ থাকিব লগা হোৱাত ছাত্ৰসকলক অন্ন-বস্ত্ৰেৰে কেনেকৈ পৰিতুষ্ট কৰিব ?

এই বিলাক সমস্যাৰ প্ৰতিবিধানৰ অৰ্থে হিন্দু মাত্ৰেই বিশেষকৈ ব্ৰাহ্মণসকলে সঙ্ঘবদ্ধ হৈ কায়মনোবাক্যে যত্ন লোৱা উচিত।

হে সমবেত ভূদেৱবৃন্দ,

বেছি কথাকৈ আপোনালোকৰ বহুমূলীয়া সময় নিয়াৰ নোখোজোঁ। কাৰণ মূল সভাপতিৰ মধুৰ ভাষণ শুনিবলৈ আপোনালোক উদ্‌গ্ৰীব হৈ আছে। আপোনলোকৰ ওচৰত মোৰ মিনতি এই মাথোন যে আমি আপোনালোকক যি ভাবে আদৰ অভ্যৰ্থনা কৰিব লাগিছিল তাৰ এশ ভাগৰ এভাগো কৰিব পৰা নাই। আপোনালোকৰ দৰে পৱিত্ৰ জীৱন যাপন কৰা মহান ব্যক্তিসকলক উপযুক্ত অভ্যাৰ্থনা কৰাৰ যথোচিত আয়োজন আমি কৰিব পৰা নাই। এনেকি আপোনলোকক বাসস্থানো দিব পৰা নাই। তদুপৰি বস্তু বাহানিৰ দুৰ্মূ্ল্যা আৰু দুষ্প্ৰাপ্তিয়ে আমাক পঙ্গু কৰি তুলিছে, ইত্যাদি কাৰণত—আপোনালোকে যে যথেষ্ট অসুবিধা ভোগ কৰিবলগীয়া হৈছে তাক আমি ভালদৰে বুজিছোঁ। আমাৰ কৰ্মী আৰু পৰিচাৰক-সকলে যথেষ্ট উদ্যমেৰে কাম কৰিও আপোনালোকৰ সকলো অসুবিধা দূৰ কৰিবলৈ সমৰ্থ হোৱা নাই।

হে বৰেণ্য অতিথিবৃন্দ, ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতসকল অলপতে সন্তুষ্ট হয় বুলি যি প্ৰবাদ আছে, তাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰি আমি অতিক্ষুদ্ৰ আয়োজনেৰে আপোনালোকক অভ্যৰ্থনা কৰিবলৈ ওলাইছোঁ; নহলে আমাৰ যে পদে পদে ত্ৰুটি আছে সেইটো প্ৰকৃততে সঁচা। আপোনালোকে নিজগুণে যেন সকলো ত্ৰুটি মাৰ্জনা কৰে।

শেষত যি মহান উদ্দেশ্য লৈ আপোনালোকে ইয়াত সমবেত হৈছেহি ব্ৰহ্মণ্যদেৱৰ অনুকম্পাত আজিৰপৰা সকলোৱে যেন সেই উদ্দেশ্য সাধনত ব্ৰতী হৈ কাৰ্যকৰী পন্থা অৱলম্বন কৰিব পাৰে তাকেই প্ৰাৰ্থনা কৰোঁ। ভাৰতৰ মধ্যভাগত অৱস্থিত ৺বিশ্বনাথৰ নিকেতন ৺কাশীধাম

যেনেকৈ সৰ্বভাৰতৰ শিক্ষা দীক্ষা আৰু ধৰ্মৰ কেন্দ্ৰস্থল হৈ ভাৰতৰ লুপ্ত গৌৰৱ সংস্কৃত বিশ্ববিদ্যালয় আদি স্থাপনৰ দ্বাৰা পুনৰুদ্ধাৰ কৰিবলৈ কৃত সংকল্প হৈছে, আমিও যেন তেনেকৈ ভাৰতৰ পূৰ্বপ্ৰান্তত ৺মহামায়া কামাখ্যা দেৱীৰ লীলাভূমি এই প্ৰাগজ্যোতিষপুৰৰ পূৰ্ব মহিমা ফিৰাই আনিবলৈ আমাৰ এই মধ্যকামৰূপ ব্ৰাহ্মণসমাজৰ সকলো প্ৰচেষ্টা নিয়োজিত কৰোঁ। কৈঠালকুছি হাইস্কুলৰ প্ৰাঙ্গণত এই মধ্যকামৰূপ ব্ৰাহ্মণসমাজখন পাতিবলৈ উক্ত হাইস্কুলৰ মেনেজিং কমিটি, শিক্ষক বৃন্দ আৰু বিশেষকৈ স্বনামধন্য পৰম বিদ্যোৎসাহী প্ৰধান শিক্ষক শ্ৰীযুত ৰঘুনাথ দেৱ চৌধুৰী বি. এ. দেৱৰপৰা যথেষ্ট সহায় পাইছোঁ। সেইবাবে তেখেতসকলক সৰল অন্তঃকৰণে ধন্যবাদ জনালোঁ আৰু তেখেতসকলৰ ওচৰত কৃতজ্ঞতা স্বীকাৰ কৰিলোঁ।

আনন্দচিন্ময়ৰসাত্মতয়া মনঃসু যঃ প্ৰাণিনাং প্ৰতিফলন্ স্মৰতামুপেত্য।
লীলায়িতেন ভুৱনানি জয়ত্যজস্ৰং গোৱিন্দমাদিপুৰুষং সততং স্মৰামি ॥

সৰ্ৱে জনা ভাৰতৱৰ্ষৱাসিনঃ পৰস্পৰদ্বেষৱিৱৰ্জ্জিতাশয়াঃ।
স্বজন্মভূমেঃ সততং সমৃদ্ধয়ে ভৱন্তু প্ৰেমপ্ৰসিতাশ্চ সৰ্ৱদা ॥

ৰাজা প্ৰজাঃ পালয়তু প্ৰশাসিতা কুৰ্ব্বন্তু বৃষ্টিঞ্চ ঘনা যথেপ্সিতম্।
ক্ষিতিৰ্ভৱেদ্দৈৱিকপৈত্ৰকৰ্মভিঃ পূৰ্ণা সতী শস্যসমৃদ্ধিশালিনী ॥

ভূদেৱসংঘাঃ সমুদাৰচেতসো ভৱন্তু ষট্‌কৰ্মৱিধাননৈষ্ঠিকাঃ।
ধীৰাশ্চ শাস্ত্ৰাৰ্থৱিচাৰতৎপৰা গীৰ্ৱাণভাষোন্নতিকাৰ্যসাধকাঃ ॥

শিৱাঃ সন্তু ৱঃ পন্থানঃ।

পৰিশিষ্ট

চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰৰ বংশলতা

সনাতন
|
ভৱদেৱ
|
কংসাৰি
|
জয়দেৱ
|
সন্তভূষণ
|
উত্তমপতি → ভাৰ্যা কাঞ্চনপ্ৰিয়া
|
হৰিদেৱ → ভাৰ্যা দুৰ্গাপ্ৰিয়া
|
↓ *হৰিশ্চন্দ্ৰ → ভাৰ্যা তাৰাপ্ৰিয়া ↓ মহেশ্বৰ ↓ প্ৰতিমা ↓ অমৃতপ্ৰিয়া ↓ শিৱনাথ

↓ পূৰ্ণিমা ↓ ধীৰেশ্বৰ ↓ ভুবনেশ্বৰী ↓ জীৱেশ্বৰ ↓ ৰাজেশ্বৰী ↓ বিশ্বেশ্বৰ ↓ যোগেশ্বৰ

---

* চন্দ্ৰকান্ত নামে বিখ্যাত।

পৰিশিষ্ট (ক)

কৃতীছাত্ৰৰ নাম

[চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ ওচৰত ১৮৯৭ খ্ৰীষ্টাব্দৰপৰা অধ্যয়ন কৰা কৃতী ছাত্ৰসকলৰ কিছুমানৰ নাম তলত দিয়া হ'ল। পুৰণি ৰেকর্ডবোৰ প্ৰায় নষ্ট হৈ যোৱা বাবে সকলোবোৰৰে নাম দিব পৰা নহ'ল। যিসকলৰ নাম বৈ গ'ল তেখেতসকলে যেন মার্জনা কৰে।]

বলভদ্ৰ দেৱশর্মা, বাৰাদি।
মদনমোহন দেৱশর্মা, সুন্দৰীদিয়া।
নাৰায়ণ দেৱশর্মা, মুৰিকুছি।
গোপীকান্ত দেৱশর্মা, সুন্দৰীদিয়া।
সত্যনাথ দেৱশর্মা, কুলবিল।
ভৱনাথ দেৱশর্মা, মাখিবাহা।
জয়নাথ দেৱশর্মা, মুৰিকুছি।
ধৰণীধৰ গোস্বামী, জাগৰাসত্ৰ।
উমানাথ দেৱশর্মা, ডিঙডিঙি।
সর্বানন্দ দেৱশর্মা, বটাকুছি।
গণেশ্বৰ দেৱশর্মা, বৰভিঠা।
হৰকান্ত দেৱশর্মা, আমনি।
মাধৱচন্দ্ৰ দেৱগোস্বামী, সাহপুৰ।
উৎসৱানন্দ ভাগৱতী, সুন্দৰীদিয়া।
দীননাথ দেৱশর্মা, কৈঠালকুছি।

হৰকান্ত দেৱশর্মা, বৰপেটা।
ধৰণীধৰ ভট্টাচাৰ্য, আলাগদি।
শান্তিৰাম মিশ্ৰ, কৈঠালকুছি।
বিষ্ণুৰাম দেৱশর্মা, গামেৰিমুৰী।
কালীকান্ত দেৱশর্মা, নদলা।
গদাধৰ দেৱশর্মা, মুৰিকুছি।
লক্ষ্মীকান্ত দেৱশর্মা, কুলবিল।
ৰমাপতি দেৱশর্মা, বটাকুছি।
ভুবনেশ্বৰ মিশ্ৰ, কৈঠালকুছি।
জয়কান্ত শর্মা, শিয়ালমাৰী।
হেমচন্দ্ৰ দেৱশর্মা, গামেৰিমুৰী।
গোবিন্দৰাম দেৱশর্মা, আমনি।
প্ৰাণকৃষ্ণ দেৱমিশ্ৰ, বৰপেটা।
ভৱকান্ত মিশ্ৰ, কৈঠালকুছি।
প্ৰাণনাথ ভাগৱতী, বৰপেটা।

শম্ভুনাথ গোস্বামী, উলাববী।
প্রভাকান্ত দেৱশর্মা, আমনি।
নাৰায়ণ দেৱশর্মা, গামেৰিমুৰী।
শৌৰিদত্ত দেৱশর্মা, বামুণচমাৰকুছি।
আদ্যনাথ দেৱশর্মা, গামেৰিমুৰী।
ৰমাকান্ত দেৱশর্মা, সৰুনন্দী।
লক্ষ্মীনাথ দেৱশর্মা, পানীগাওঁ।
আনন্দৰাম দেৱশর্মা, বামুণকুছি।
গঙ্গাধৰ দেৱশর্মা, বৰভিঠা।
ভৱনাথ দেৱশর্মা, নদলা।
ঘনশ্যাম দেৱশর্মা, কামাৰকুছি।
ব্রহ্মদত্ত দেৱশর্মা, সন্ধেলি।
গোপালচন্দ্র ভাগৱতী, কৈঠালকুছি।
শিৱকান্ত শর্মা চক্রবর্তী, বালাবনগাওঁ।
জীৱেশ্বৰ দেৱশর্মা, গোমূৰা।
হোমেশ্বৰ দেৱশর্মা, আমনি।
প্রাণেশ্বৰ দেৱশর্মা, গামেৰিমুৰী।
ৰুক্মিণীকান্ত দেৱশর্মা, নাগাৰকুছি।
জীৱেশ্বৰ দেৱশর্মা, হেলচা।
ধীৰেশ্বৰ দেৱশর্মা, আমনি।
চক্রপতি দেৱগোস্বামী, নপ্তিপাৰা।
আদ্যনাথ দেৱশর্মা, নাগাৰকুছি।
জয়কৃষ্ণ শর্মা, যমুনামুখ, নগাওঁ।
ধীৰেশ্বৰ শর্মা, গামেৰিমুৰী।
ভুবনেশ্বৰ মিশ্র, নাগাৰকুছি।
নাৰায়ণচন্দ্র শর্মা, হেলচা।
পঞ্চানন চক্রবর্ত্তী, বালাবনগাওঁ।

ৰাধাকান্ত দেৱশর্মা, আমনি।
ধর্মদত্ত দেৱশর্মা, আমনি।
উমানাথ দেৱগোস্বামী, নপ্তিপাৰা।
লক্ষ্মীকান্ত দেৱশর্মা, হেলচা।
কমলেশ্বৰ চক্রবর্ত্তী, বালাবনগাওঁ।
মুকুন্দৰাম দেৱশর্মা, পানীগাওঁ।
উমানাথ দেৱশর্মা, আমনি।
দেৱকান্ত দেৱশর্মা, গামেৰিমুৰী।
মধুনাথ শর্মা, হাতীৰপিঠি।
দেবেন্দ্রনাথ দেৱশর্মা, গামেৰিমুৰী।
হৰেশ্বৰ দেৱশর্মা, গামেৰিমুৰী।
ললিতচন্দ্র দেৱশর্মা, সন্ধেলি।
জয়দত্ত দেৱশর্মা, কেওটকুছি।
ৰমানাথ দেৱশর্মা, মাখিবাহা।
হোমেশ্বৰ দেৱশমা, হাতিৰপিঠি।
হংসনাথ শর্মা ভাগৱতী, বালী।
উদয়চন্দ্র দেৱশর্মা, হাতিৰপিঠি।
কালীদত্ত শর্মা, ডিঙডিঙি।
তাৰানাথ দেৱশর্মা, খলিহাগুৰি।
ৰামদেৱ শর্মা, গামেৰিমুৰী।
ৰমানাথ দেৱশর্মা, নাগাৰকুছি।
দয়ানাথ দেৱশর্মা, নদলা।
বৈকুণ্ঠনাথ দেৱগোস্বামী, নপ্তিপাৰা।
কবিৰত্ন দেৱশর্মা, কৈঠালকুছি।
ভুবনেশ্বৰ শর্মা, গামেৰিমুৰী।
খগেশ্বৰ শর্মা, ভবানীপুৰ।
ললিতচন্দ্র চক্রবর্তী, বালাবনগাওঁ।

সূৰ্যকান্ত দেৱশৰ্মা, হাতীৰপিঠি।
বিশ্বেশ্বৰ শৰ্মা, বৰভিঠা।
ৰজতচন্দ্ৰ গোস্বামী, কৈহাটীসত্ৰ।
প্ৰভাতচন্দ্ৰ গোস্বামী, কুলবিল।
উদয়চন্দ্ৰ শৰ্মা, চামতা।
নাৰায়ণচন্দ্ৰ শৰ্মা, গামেৰিমুৰী, (চৌধুৰীপাৰা)।
হৰিশচন্দ্ৰ শৰ্মা, গামেৰিমুৰী, ওজাপাৰা।
গৰ্গনাথ শৰ্মা, হাতীৰপিঠি।
প্ৰাণেশ্বৰ শৰ্মা, হাতীৰপিঠি।
লক্ষেশ্বৰ চক্ৰবৰ্তী, বনগাওঁ।
গৌৰীকান্ত দেৱশৰ্মা, কৈঠালকুছি।
জগৎচন্দ্ৰ শৰ্মা, বৰভিঠা।
কৃষ্ণকান্ত শৰ্মা, পূৰ্ণি।
সন্ধ্যাৰাম শৰ্মা, হেলচা।
মাধৱচন্দ্ৰ শৰ্মা, আঙ্গাৰাদি।
কৃষ্ণকান্ত শৰ্মা, কৰৰা।
নাগেশ্বৰ শৰ্মা, গামেৰিমুৰী।
সিদ্ধেশ্বৰ দেৱশৰ্মা, কুলবিল।
ৰামচন্দ্ৰ শৰ্মা, গামেৰিমুৰী।
জীৱেশ্বৰ শৰ্মা, গামেৰিমুৰী।
সিদ্ধনাথ দেৱভাগৱতী, সুন্দৰীদিয়া।
লক্ষেশ্বৰ শৰ্মা, হাতীৰপিঠি।
নৰেশ্বৰ শৰ্মা, ধকুৱাবান্ধা।
গুণীন্দ্ৰনাথ শৰ্মা, যোৰহাট।
নাৰায়ণচন্দ্ৰ শৰ্মা, সদিলাপুৰ।
সিদ্ধেশ্বৰ দেৱশৰ্মা, সুন্দৰীদিয়া।

দেবেন্দ্ৰনাথ দেৱশৰ্মা, হাতীৰপিঠি।
শিৱনাথ দেৱশৰ্মা, গামেৰিমুৰী।
অৰবিন্দ শৰ্মা, বৰভিঠা।
গৌৰীকান্ত শৰ্মা, কৰৰা।
ৰবিচন্দ্ৰ চক্ৰবৰ্তী, পকোৱা।
উমাকান্ত মিশ্ৰ, বৰভিঠা।
কৃষ্ণকান্ত ভাগৱতী, কৈঠালকুছি।
বৈকুণ্ঠনাথ চক্ৰবৰ্তী, বালাবনগাওঁ।
নৰেশ্বৰ গোস্বামী, বনগাওঁ।
ৰতিকান্ত শৰ্মা, বৰপেটা।
ৰজনীকান্ত শৰ্মা, নাগাৰকুছি।
নিশিকান্ত শৰ্মা, পূৰ্ণি।
নৰেশ্বৰ মিশ্ৰভাগৱতী, গামেৰিমুৰী।
চিদানন্দ মিশ্ৰ, কৈঠালকুছি।
ৰজতচন্দ্ৰ শৰ্মা, দেউৰিপাৰা।
সদানন্দ মিশ্ৰ, কৈঠালকুছি।
সিদ্ধনাথ দেৱশৰ্মা, গামেৰিমুৰী।
কৃষ্ণচন্দ্ৰ শৰ্মা, গামেৰিমুৰী।
কালীকান্ত শৰ্মামিশ্ৰ, গামেৰিমুৰী।
গিৰীশচন্দ্ৰ শৰ্মা, সুন্দৰীদিয়া।
ৰজতচন্দ্ৰ শৰ্মামিশ্ৰ, গামেৰিমুৰী।
দুৰ্গানাথ শৰ্মা, হাতীৰপিঠি।
সিদ্ধেশ্বৰ শৰ্মা, হাতীৰপিঠি।
কনকচন্দ্ৰ শৰ্মামিশ্ৰ, কৈঠালকুছি।
প্ৰাণনাথ শৰ্মা, বুদ্ৰুকুছি।
খগেন্দ্ৰনাথ দেৱশৰ্মা, সুন্দৰীদিয়া।

কালীকান্ত দেৱশৰ্ম্মা, বৈতামাৰী।
কালীচৰণ দেৱশৰ্ম্মা, হেলচা।
ৰতিকান্ত শৰ্ম্মা, ডিঙডিঙি।
ভবানন্দ শৰ্ম্মা, ডিমু।
পিপ্পলচন্দ্ৰ দেৱশৰ্ম্মা, সুন্দৰীদিয়া।
দুৰ্গাপ্ৰসাদ ভট্টাচাৰ্য, ডিমু।
ভৈৰৱচন্দ্ৰ শৰ্ম্মা, গামেৰিমুৰী।
কমলাকান্ত দেৱশৰ্ম্মা, বাৰাদি।
উত্তমচন্দ্ৰ গোস্বামী সাহপুৰ।
জীৱকান্ত শৰ্ম্মা বৰঠাকুৰ, যোৰহাট।
নাৰায়ণচন্দ্ৰ শৰ্ম্মা, দহকণীয়া।

ৰাজেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য, চতমা।
নৰেন্দ্ৰনাথ ভট্টাচাৰ্য, বিষ্ণুপুৰ।
জীৱনাথ দেৱশৰ্ম্মা, বৰকুৰিহা।
গঙ্গানাথ দেৱশৰ্ম্মা, কনিহা।
লীলাকান্ত গোস্বামী, দিহিং সত্ৰ।
শম্ভুনাথ শৰ্ম্মা, গামেৰিমুৰী।
দেবেন্দ্ৰনাথ শৰ্ম্মা, বৰপেটা।
মাধৱচন্দ্ৰ ভাগৱতী, কৈঠালকুছি।
ৰজনীকান্ত মিশ্ৰ, কৈঠালকুছি।
ধৰ্ম্মেশ্বৰ দেৱগোস্বামী, বালিসত্ৰ যোৰহাট।
কালীকান্ত মিশ্ৰ, বিষ্ণুপুৰ।

পৰিশিষ্ট (খ)

পৰিদৰ্শকৰ মন্তব্য

[চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ "গামেৰিমুৰী সংস্কৃত টোল"ৰ বিষয়ে কেইজনমান পৰিদৰ্শকে কৰা মন্তব্য যথাযথভাৱে তুলি দিয়া হ'ল।]

The 13th June, 1914

আজি এই গামেৰিমুৰী টোল পৰিদৰ্শন কৰিলোঁ। সব ইং শ্ৰীযুক্ত গৌৰীকান্ত ডেকা মোৰ লগত আছিল। ১৮৯৭ ইং চনত এই টোল স্থাপিত হোৱা বুলি শুনিলোঁ। ছাত্ৰসংখ্যা ২২, আজি ১৯ জন উপস্থিত আছিল। গত ডিসেম্বৰ মাহৰ পৰীক্ষাত এজন প্ৰথম টোল পাচ হৈছে আৰু এজনে বৃত্তি পাইছে। অধ্যাপকে ৮ টকা পুৰস্কাৰ পাইছে। ব্যাকৰণ, স্মৃতি আৰু জ্যোতিষ বিষয়ত পৰীক্ষা কৰি সন্তোষ পালোঁ। ভট্টিকাব্য এতিয়াও আৰম্ভ হোৱা নাই। এইটো এটা ভাল টোল।

শ্ৰীনদীয়াবিহাৰী দাস
ডে. ইং
১৩।৬।১৪ ইং

Gamerimuri Tol
2.6.19

আজি এই টোল চালোঁ। বৰ্ত্তমান ২২ জন ছাত্ৰ হৈছে। আজি ১৭ জন উপস্থিত আছিল। যোৱাবাৰ ১ম টোলত ৪ জন ছাত্ৰই পৰীক্ষা দিছিল। এজনে বৃত্তি পাইছে আৰু এজন পাছ হৈছে। ২য় টোলৰ পৰীক্ষাৰ্থী নাছিল। অহা বাৰলৈ দুয়ো পৰীক্ষাৰ কাৰণে পৰীক্ষাৰ্থী আছে। আশা কৰোঁ অহা বাৰলৈ ফল বিশেষ ভাল হব। অধ্যাপক মহাশয়ৰ ৮ টকাকৈ পুৰস্কাৰ হৈছে শুনি সন্তোষ পালোঁ। টোল ঘৰ আৰু বাহা ঘৰ পৰিষ্কাৰ পালোঁ।

G. Deka
2.6.19 S.I. Nalbari

The 27th Jan. 1924

আজি এই টোলৰ হাজিৰা বহী চালোঁ। ঠিক আছে। মুঠ ছাত্ৰ ২৫ জন; উপস্থিতি ভাল।

এই টোলে প্ৰায় প্ৰতি বছৰেই বৃত্তি ও বটা পাই আছে। এইটো অধ্যাপকৰ পক্ষে বৰ সুখ্যাতিৰ বিষয়।

১৯২২ চনত ৩ জনে প্ৰথম পৰীক্ষা আৰু ২ জনে দ্বিতীয় পৰীক্ষা দিছিল। প্ৰথম পৰীক্ষাত এজনে আৰু ২য় পৰীক্ষাত দুয়োজনে বৃত্তি পাইছে। অধ্যাপকে ২২ টকাকৈ বটা পাইছিল।

১৯২৩ চনৰ পৰীক্ষাত ২ জনে প্ৰথম পৰীক্ষা দিছে। খবৰ ওলোৱা নাই। ২য় পৰীক্ষাৰ ছাত্ৰ নাছিল।

U. Chaudhuri
S. I.
27. 1. 24

I visited Gamerimuri Tol today and was pleased to hear and see everything about the Tol of about 28 years standing. The teacher Pandit Chandrakanta Vidyalankar is a very good specimen of the old school of Pandits—an erudite scholar and an unassuming man. His Tol is one of the best in the Assam Valley. I would only wish that some of his pupils studied higher subjects such as Vedanta, Nyaya etc. The Pandit told me that during some months of the year his pupils suffer from scarcity of water supply. I would like to invite the kind attention of the local board to this complaint. The Tol supplies the educational need of a goodly number of Brahmans of the locality and deserves every encouragement.

Lakshminarayan Chatterjee
23.10.26 Member Assam Sanskrit Board.

Gamerimuri Tol (গামেৰিমুৰী টোল)

9.12.28

এই টোল ১৮৯৭ চনৰ পৰা একাদিক্ৰমে বৰ সুখ্যাতিসহ চলি আহিছে ।

বৰ্ত্তমান ১৯ জন ছাত্ৰ আছে । গত বছৰত ২২ আছিল । বোডিঙত ১৪ জন থাকে । বাকী কেইজন ঘৰৰ পৰা আহে । চাউল খৰি বাদে মাহে ৬ টকা কৈ বোৰ্ডিঙত প্ৰতি ছাত্ৰৰ খৰচ । থকা ঘৰবিলাক অধ্যাপক দেউৰ নিজখৰচৰ পৰা তৈয়াৰি আৰু মেৰামতি হৈছে ।

এই টোলৰ অভাৱ কিছুমান কিতাপ । প্ৰায় ৫০ টকা হলে সম্প্ৰতি কিছুমান আৱশ্যকীয় কিতাপ কিনিব পাৰে । সম্ভব হলে বোৰ্ডিঙ ঘৰ আৰু ওচৰত পুখুৰা মেৰামতি বাবদ টকাৰ সাহায্য দৰকাৰ ।

এই বছৰত ৪ জনে আসাম পৰীক্ষাত বৃত্তি পাইছে । ই অতি সুখৰ কথা ।

এই বছৰত উপাধি ৪ জনে, মধ্য ৪ জনে, আদ্য ২ জনে পৰীক্ষা দিবলৈ প্ৰস্তুত হৈছে । অতি ভাল ফল হবৰ আশা কৰা যায় ।

K. C. Das
D. I.
9.12.28

পৰিশিষ্ট (গ)

চন্দ্ৰকান্ত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱৰ জন্ম-চক্ৰ

জন্ম শক—১৭৯২

জন্ম চন—১৮৭০, ২০ ডিচেম্বৰ

জন্ম মাহ—পুহ

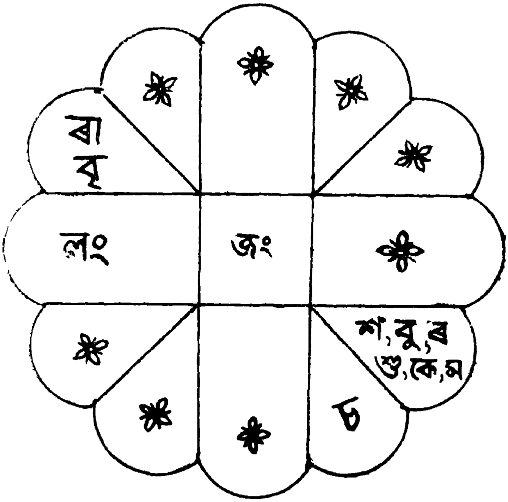
ৰা
বৃ
লং
জং
শ, বু, ৰ
শু, কে, ম
চ

ৰাশি—বৃশ্চিক

লগ্ন— কৰ্কট

নক্ষত্ৰ—অনুৰাধা (তৃতীয় পাদ)

পৰিশিষ্ট (ঘ)

আসাম সংস্কৃত বোৰ্ডলৈ ১৭।৮।৩৮ ইং তাৰিখে বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে বুঢ়া বয়সত লেখা এখন চিঠি ঃ—

মাননীয় শ্ৰীযুক্ত আসাম সংস্কৃতবোৰ্ডৰ সম্পাদক-মহাশয়-সমীপেষু
বিনয়পূৰ্ব্বক সমাবেদনমেতৎ

মহাশয়,

গামেৰিমুৰী সংস্কৃত টোলৰ বৰ্ত্তমান ৪২ বছৰ বয়স। এই টোলৰ টোলঘৰ, পাকঘৰ আৰু ছাত্ৰ থকা ঘৰ মই নিজ ব্যয়েৰে ছাত্ৰসকলক কোনোমতে মূৰ সোমাই থাকিব পৰাকৈ তৈযাৰ কৰি দি আহিছোঁ। গ্ৰামস্থ লোকৰ কোনোৰূপ সাহায্য নাই ; আজিকালিৰ ছাত্ৰসকলে তেনেধৰণৰ ঘৰ বাসোপযোগী ৰুচিকৰ বুলি মনে নকৰে। বৰ্ত্তমানে চাৰিটি ঘৰ আছে ; এটি টোলঘৰ, দুটি ছাত্ৰ থকা ঘৰ আৰু এটি পাকঘৰ ; এইবিলাক ঘৰ মেৰামত কৰাৰ একান্ত আৱশ্যক। ইয়াক বাদেও ছাত্ৰ থকাৰ কাৰণে অপৰ এটি ঘৰ নতুনকৈ তৈয়াৰ কৰিব লগা হৈছে আৰু ছাত্ৰসকলে জলকষ্ট অনুভব কৰে। গতিকে আনুমানিক ৩০০৲ শতমান টকা নহলে এটি নতুন ঘৰ তৈয়াৰ, পুৰাণ ঘৰ সংস্কাৰ আৰু জলকষ্ট নিবাৰণ কৰা অত্যন্ত কঠিন।

এতেকে বোৰ্ডৰ ওচৰত বিনয় সহকাৰে প্ৰাৰ্থনা কৰোঁ বোৰ্ডে যেন অনুগ্ৰহ কৰি অপৰ পৃষ্ঠাত লেখা ব্যয়ৰ আনুমানিক হিচাব অনুসাৰে ৩০০৲ তিনিশত টকা উক্ত টোলৰ কাৰণে মঞ্জুৰ কৰি অধীনক কৃতাৰ্থ কৰে। ইতি—

শ্ৰীচন্দ্ৰকান্তবিদ্যালঙ্কাৰ
১৭।৮।৩৮

আনুমানিক ব্যয়ৰ হিচাব

১।	শালৰ বা খৈৰাৰ খুটা ১০ জোৰা		৮০৲ টকা
২।	চতি	১০ টা	১৫৲ ,,
৩।	খেৰ	২৫০০	৫০৲ ,,
৪।	বাঁহ		১০৲ ,,
৫।	বাতা		৭৲ ,,
৬।	বেত		৪৲ ,,
৭।	কাম কৰা মানুহৰ (৪ জনৰ) দৰ্মহা ১ মাহৰ		৩০৲ ,,
৮।	মিস্ত্ৰিৰ দৰ্মহা		২৪৲ ,,
৯।	মাটিকটা কুলিৰ দৰ্মহা		১৫৲ ,,
১০।	ফুৰাৰ বাবদ		৫০৲ ,,
১১।	অন্যান্য খৰচ		১৫৲ ,,
		মুঠ	৩০০৲ টকা

পৰিশিষ্ট (ঙ)

সংস্কৃত ভাষা বাধ্যতামুলক কৰি ৰখাৰ উদ্দেশ্যে অসম সংস্কৃত বোৰ্ডৰ ১৯২৭ খ্ৰীষ্টাব্দত বহা দ্বিতীয় সমাৱৰ্ত্তন উৎসৱত গৃহীত বিদ্যালঙ্কাৰদেৱে উত্থাপন কৰা প্ৰস্তাৱঃ

মেট্ৰিকুলেশন পৰীক্ষাত সংস্কৃত শিক্ষা ইচ্ছামূলক কৰাৰ অৰ্থে বিশ্ববিদ্যালয়কৃত প্ৰস্তাৱৰ বিষয়ে আসাম সংস্কৃত বোৰ্ডে এই সুবিবেচিত মঁন্তব্য কৰিছে যে এইৰূপ বিধানৰ ফলত শিক্ষাৰ বিশেষ ক্ষতি হব। অতত্ৰব সংস্কৃত শিক্ষা বাধ্যতামূলক কৰি ৰাখিবলৈ বিশ্ববিদ্যালয় কৰ্তৃপক্ষক অনুৰোধ কৰা হওক।

প্ৰস্তাৱক—শ্ৰীচন্দ্ৰকান্তবিদ্যালঙ্কাৰ

পৰিশিষ্ট (চ)

১৯৮১-৮২ চনৰ বাবে নৱজ্যোতি সাহিত্য সভাৰ কাৰ্য্যনিৰ্বাহক সদস্যসকল

সভাপতি—	শ্ৰীৰোহিণী কুমাৰ শৰ্মা
উপসভাপতি—	শ্ৰীপ্ৰতুলচন্দ্ৰ শৰ্মা
সম্পাদক—	শ্ৰীচিত্তৰঞ্জন শৰ্মা
কোষাধ্যক্ষ—	শ্ৰীভুদেৱ শৰ্মা
যুটীয়া সহঃ সম্পাদক	শ্ৰীউপেন্দ্ৰ নাথ বৰ্মণ শ্ৰীবীৰেন্দ্ৰ নাথ ভৰালী
সদস্যসকল—	শ্ৰীভুৱনেশ্বৰ বৰ্মণ, শ্ৰীকনকচন্দ্ৰ বৰ্মণ শ্ৰীদিবাকৰ বৰ্মণ শ্ৰীউত্তম বৰ্মণ শ্ৰীচক্ৰ বৰ্মণ